

UNIwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny

102 350

ANNA NIERYCHLEWSKA
NR. ALBUMU 2796

*BUDOWNICTWO OBRONNE I OBRONNO-REZYDENCJONALNE
WOJEWÓDZTWA RAWSKIEGO W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU
I CZASACH WCZESNONOWOŻYTNYCH*

TOM 2

PRACA DOKTORSKA NAPISANA
W INSTYTUCIE ARCHEOLOGII
POD KIERUNKIEM
PROF. DR HAB. LESZKA KAJZERA

102 350

ŁÓDŹ 2009

Rps 20587

DL 287/2010

05 05.

KATALOG

Niniejszy katalog skonstruowany jest według określonych zasad. Dla każdej miejscowości podane zostały:

Numer katalogowy (odpowiadający numerowi na mapie lokalizacyjnej)

Nazwa miejscowości lub obiektu

Rodzaj obiektu

Określenie w źródłach pisanych (pierwsze)

Lokalizacja w ramach obecnych podziałów administracyjnych

1. Dane historyczne
2. Położenie i opis budowli
3. Badania
4. Stan zachowania
5. Fundatorzy
6. Literatura

Katalog podzielony jest na 3 części, zawierające:

1. Obiekty zachowane in situ oraz/lub o ustalonym na podstawie badań archeologicznych miejscu posadowienia.
2. Założenia obecnie nieistniejące, o nieustalonej lokalizacji, znane jedynie ze źródeł pisanych, kartograficznych lub innych.
3. Obiekty domniemane, nie zachowane w terenie i nie odnotowane bezpośrednio w dokumentach źródłowych ani nie potwierdzone badaniami archeologicznymi.

CZEŚĆ I - OBIEKTY ZLOKALIZOWANE W TERENIE 376

I. BROCHÓW	376
II. CHLEWNIA VEL. CHLEBNIA	381
III. DĘBOWA GÓRA	383
IV. DMOSIN, DMOSIN-GRODZISK.....	386
V. DZWONKOWICE.....	392
VI. GIŻYCE	393
VII. GŁOWNO.....	398
VIII. GOSTYNIN.....	405
IX. GUTKOWICE (VEL GOTKOWICE)	415
X. GUZÓW.....	417
XI. IMIELNO (DAWNE JEMIELINO)	421
XII. IZBISKA	423
XIII. JEŻÓW.....	424
XIV. JEŻÓWKA (DAWNA JEŻOWA WOLA)	426
XV. KIERNOZIA	428
XVI. KOZIOŁKI (DAWNEJ KOZIEŁKI)	432
XVII. KOZŁÓW SZLACHECKI.....	434
XVIII. KURZESZYN STARY	437
XIX. ŁANIĘTA	442
XX. ŁOWICZ.....	444
XXI. MARCHATY (DAWNE MARKWATY)	463
XXII. MICHOWICE (VEL MNICHOWICE).....	465
XXIII. MNICH.....	467
XXIV. NAGAWKI (DAWNEJ NOGAWKI)	471
XXV. NIEBORÓW	473
XXVI. NOWE MIASTO (DAWNA POBIEDNA)	481
XXVII. OSSA	488
XXVIII. POPIEŃ	491
XXIX. PRUSY	493
XXX. RADZIEJOWICE	495
XXXI. RAWA MAZOWIECKA	505
XXXII. STARA RAWA	524
XXXIII. RYBIE.....	527
XXXIV. RZECZKÓW (DAWNY RZĘDKÓW).....	530

XXXV. SKIERNIEWICE	532
XXXVI. SOCHACZEW	549
XXXVII. WÓŁKA ŁASIECKA /ŁASIECZNIKI	567
XXXVIII. ZAŁUSKÓW	569
XXXIX. ZAMCZYSKO	571
XL. ZAWADY	573
XLI. ŻELAZNA	574

CZEŚĆ II - ZAŁOŻENIA ZNANE WYŁĄCZNIE ZE ŹRÓDEŁ PISANYCH 581

XLII. BOLIMÓW (DAWNIEJ BOLEMÓW)	581
XLIII. BUDZISZEWICE	586
XLIV. CHRUŚLIN	590
XLV. CZERMNO	592
XLVI. GĄBIN	594
XLVII. KAMPINOS	597
XLVIII. KASKI	601
XLIX. KOŁACIN	605
L. KOMPINA	607
LI. KORABIEWICE	609
LII. KOZŁÓW BISKUPI (DAWNE KOZŁOWO BISKUPIE)	612
LIII. KUTNO	613
LIV. LUSZYN	620
LV. ŁĘGONICE	622
LVI. ŁYSZKOWICE	624
LVII. MIEDNIEWICE	627
LVIII. MŁODZIESZYN	630
LIX. NOWY DWÓR	633
LX. ORZYSZÓW	635
LXI. OSUCHÓW	637
LXII. PŁACZEW (PLACENCJA)	640
LXIII. POPLACINO	641
LXIV. SANNIKI	642
LXV. SŁUPIA	646
LXVI. WALEWICE	648
LXVII. WISKITKI	652

CZEŚĆ III – OBIEKTY HIPOTETYCZNE 656

LXVIII. BIAŁA RAWSKA.....	656
LXIX. BŁĘDÓW.....	658
LXX. CELIGÓW.....	662
LXXI. CIECHOMICE.....	663
LXXII. GŁUCHÓW.....	666
LXXIII. JAMNO.....	668
LXXIV. MROGA (MROGA DOLNA).....	669
LXXV. MSZCZONÓW.....	671
LXXVI. PIASKI.....	673
LXXVII. SADKOWICE.....	675
LXXVIII. SKOTNIKI.....	678
LXXIX. STROBÓW.....	681
LXXX. ŚWIDNO.....	683
LXXXI. TROJANÓW.....	686
LXXXII. WILKOWO.....	687
LXXXIII. WÓLKA STROBOWSKA.....	689

CZĘŚĆ I - OBIEKTY ZLOKALIZOWANE W TERENIE

I. BROCHÓW

Dwór; kościół obronny; własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Brochów¹⁹⁹⁵

1. W 2 poł. XII w. wieś stanowiła własność wojewody mazowieckiego Żyry, następnie jego syna Olta¹⁹⁹⁶. Przed 1222 r. przeszła w posiadanie klasztoru czerwińskiego¹⁹⁹⁷. Istniał tu kościół parafialny poświęcony w 1254 r.¹⁹⁹⁸ Był to prawdopodobnie drewniany kościół p.w. św. Jana Chrzciciela. Na przełomie XIII/XIV w. drogą zamiany wieś stała się na krótko własnością arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹⁹⁹⁹. Następnie przeszła jednak w posiadanie książęce, a książę Bolesław II nadał ją wraz ze Sławęcinem w 1304 r. Janowi Sówce herbu Prawdzic ze Szczawina²⁰⁰⁰. W 1 poł. XIV w. ponownie stała się własnością książęcą, należała bowiem w 1356 r. do Siemowita III²⁰⁰¹. W 1374 r. synowie Jana Sówki, w tym Stanisław biskup płocki, Dobiesław prepozyt płocki (późniejszy biskup płocki) i Andrzej skarbnik płocki uzyskali zwrot dóbr Brochów oraz potwierdzenie przywileju Bolesława II płockiego z 1304 r.²⁰⁰² Prawdopodobnie udziały w Brochowie bracia podzielili między siebie. Andrzej zmarł w 1379 r. pozostawiając synów: Mikołaja Sówkę, scholastyka płockiego, Sieciecha ze Szczawina, skarbnika płockiego, Stanisława,

¹⁹⁹⁵ Przynależność parafialna według stanu na 1579 r., Pawiński, s.137-211 oraz mapy województwa rawskiego dla 2 poł. XVI w., AHP, Mazowsze, mapa.

¹⁹⁹⁶ CDMz, nr 141, 211, 212.

¹⁹⁹⁷ Dokument sygnowany niepewną datą „1198”, CDMz, nr 141. Z całą pewnością należała do niego w 1222 r., CDMz, nr 211, 212; KDP, I, nr 15, 16 i w 1254 r., KDP, I, nr 43; NKDM, II, dod. nr 16.

¹⁹⁹⁸ Wymieniona w dokumencie z 1254 r. – „*Brochow et eius capellam...*”, KDP, I, nr 43; NKDM, II, dod. nr 16. J. Nowacki przypuszczał, że parafia w Brochowie mogła mieć metrykę XII-wieczną, idem, *Dzieje*, II, s.510.

¹⁹⁹⁹ Około 1300 r. arcybiskup Jakub II odstąpił klasztorowi czerwińskiemu wieś Piotrowo (obecnie Zdżarka koło Czerwińska) w zamian za Brochów, KDW, II, nr 822 (pod 1299 r.), NKDM, II, nr 107 (około 1300).

²⁰⁰⁰ Oraz trzema przyległymi do tychże włości kompleksami leśnymi w zamian za wieś koło Liwa, NKDM, II, nr 117; MRPS, IV/3, supl., nr 96; Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 71; Zathcy, sygn.194, k.40; Uruski, I, s.389. Zapis został utrwalony na inskrypcji umieszczonej na tablicy w kościele w Brochowie, którą oglądał na początku 2 poł. XIX w.: Bartoszewicz J., *Brochów*, Tyg. Ilustr., R.1860, nr 36, s.328. Wcześniej, w 1299 r. Bolesław II nadał Janowi Sówce wsie Szczawin i Włoszczanów, NKDM, II, nr 106; Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 65.

²⁰⁰¹ Książę wystawił dokument nadający uposażenie kościołowi w Brochowie, NKDM, III, nr 1. Prawdopodobnie dobra Brochów przejął Siemowit II po 1313 r., Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.196.

²⁰⁰² W dokumencie Siemowita III z 1374 r. wymienieni także zostali ich bracia: Mściwniew, Mikołaj, Mikłusz i Nasięgniew, NKDM, III, nr 141; MRPS, IV/3, supl., nr 268.

Mrocza i Sasina²⁰⁰³. W 1398 r. Dobiesław z Dobieszkowa w ziemi łączyskiej sprzedał połowę wsi Brochów Dobiesławowi ze Szczawina²⁰⁰⁴. Na początku XV w. na Brochowie dziedziczyli bracia Dadźbóg, kantor plocki i pleban brochowski (zmarły w 1419 r.) oraz Dobiesław²⁰⁰⁵ (synowie Nasięgniewa ze Szczawina²⁰⁰⁶). Dobiesław pozostawił dwóch synów: Jana i Stanisława²⁰⁰⁷. Nie żył już w 1421 r., gdyż w tymże roku Jan z Brochowa zastawił bratu Stanisławowi swoją część ojcowizny²⁰⁰⁸. Wdowa po Dobiesławie, Katarzyna dokumentem z 1445 r. scedowała swój zapis posażny ustanowiony na Brochowie na rzecz syna Stanisława z Brochowa²⁰⁰⁹, natomiast jeszcze w 1428 r. odstąpiła ona dobra brochowskie (zapewne swoją część, tj. wiano) zięciowi Mikołajowi na 3 lata²⁰¹⁰. W 1472 r. Stanisław z Brochowa zapisał swojej żonie Jadwidze wiano na wsiach Brochów i Konary²⁰¹¹. W pierwszej ćwierci XVI w. właścicielem był syn Stanisława, Jan, stolnik gostyniński²⁰¹². Przeprowadził on w 1516 r. rozgraniczenie dóbr Brochów z przynależną częścią Puszczy z dobrami królewskimi, obejmującymi główną i środkową część Puszczy z ośrodkiem w Kampinosie oraz wsiami Wiejca i Wilkowo²⁰¹³. Jan zmarł przed 1523 r.²⁰¹⁴, pozostawił syna Jana. Tenże Jan Brochowski, wojski warszawski rozpoczął w połowie XVI w budowę nowego, murowanego kościoła. W 1550 r. Jan zapisał na swych dobrach wiano żony Katarzyny Ławskiej²⁰¹⁵. Zmarł już w 1553 r.²⁰¹⁶, a dziedziczyli po nim synowie – Stanisław i Jan²⁰¹⁷. Jan Brochowski spławiał Wisłą

²⁰⁰³ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.147; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁰⁰⁴ BOKr., nr 665.

²⁰⁰⁵ Pod 1403 r. jako dziedzice zostali wymienieni Dadźbóg i Dobiesław, Knapiński, *Notaty*, s.37; Boniecki, II, s.122; w 1410 r. tylko Dobiesław, uznany mylnie przez Uruskiego za syna Andrzeja, Uruski, I, s.390.

²⁰⁰⁶ Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.197.

²⁰⁰⁷ Uruski, I, s.390.

²⁰⁰⁸ BOKr., nr 677. Jan był między innymi plebanem w kościele parafialnym w Brochowie, Bull. Pol., IV, indeks, s.481. Zmarł w 1437 r., Bull. Pol. V, nr 600.

²⁰⁰⁹ Potwierdzenie Władysława I, księcia mazowieckiego z 1448 r., BOKr., nr 673.

²⁰¹⁰ BOKr., nr 670.

²⁰¹¹ BOKr., nr 666, 667. W 1487 r. Stanisław (z Wielkiego Brochowa) i Paweł (z Małego Brochowa) zawarli ugodę z Janem i Jadwigą Brochowskimi w sprawie użytkowania rzeki Bzury, BOKr., nr 675.

²⁰¹² W 1510 r. Jan uzyskał potwierdzenie nadania z 1304 r. wsi Brochów i Sławęcín przez Bolesława II, MRPS, IV/1, nr 998; BOKr., nr 662.

²⁰¹³ MRPS, IV/1, nr 2624, potwierdzenie przez króla rozgraniczenia z 1518 r. – MRPS, IV/1, nr 2678; BOZ, Straty, nr 15, vide: Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.197-199.

²⁰¹⁴ Nie żył w 1523 r., gdyż jego żona Anna została określona jako wdowa. Janowi przypisano nietrafnie urząd stolnika sochaczewskiego, MK 32, k.145.

²⁰¹⁵ Potwierdzenie zapisu z 1552 r., BOKr., nr 674.

²⁰¹⁶ Nastąpiła zmiana na stanowisku wojskiego warszawskiego, MRPS, V/2, nr 5984.

²⁰¹⁷ Boniecki, II, s.122; Uruski, I, s.389-390. Jan nie sprawował urzędu, wystąpił jedynie w 1572 r. z tytułem dworzanina królewskiego, MRPS, V/1, nr 4489.

zboże płacąc cło na komorze celnej we Włocławku w latach 1569-1575²⁰¹⁸. W 1579 r. z Brochowa opłacano pobór z 6 i ½ włók kmiecych²⁰¹⁹. Od końca XVI w. właścicielem wsi był Piotr, wojski sochaczewski, syn Jana²⁰²⁰. Kiedy zmarł w 1627 r., jego synowie – Adam, Krzysztof, Jan i Feliks podzielili się majątkiem, przy czym Brochów przypadł Krzysztofowi²⁰²¹. Krzysztof, starosta wiski miał jedyne go syna Stanisława, chorążego sochaczewskiego, który w 1660 r. zmarł nie pozostawiając potomstwa²⁰²². Brochów przypadł dzieciom Adama i Feliksa. Wkrótce w 1657 r. wieś przeszła przez małżeństwo Agnieszki Brochowskiej, córki Feliksa z Olbrachtem Lasockim w ręce rodziny Lasockich herbu Dołęga²⁰²³. W 1666 r. Brochów otrzymał przywilejem króla Jana Kazimierza prawa miejskie z inicjatywy Olbrachta²⁰²⁴, ale lokacja nie powiodła się, gdyż Brochów pozostał wsią parafialną. Po śmierci Olbrachta około 1690 r., dobra te odziedziczył jego syn Adam Franciszek, starosta wyszogrodzki. Lasoccy byli jego właścicielami jeszcze na początku XIX w.²⁰²⁵.

2. Pierwotne założenie pochodziło najprawdopodobniej z 4 ćw. XIV w. Niestety nie zachowały się żadne informacje o jego wyglądzie ani rozplanowaniu. Nową siedzibę wystawili na początku XIX w. Lasoccy – budowę niewielkiego, parterowego dworu z gankiem na osi rozpoczął około 1820 r. Jan Nepomucen Lasocki. Założenie rozbudował następnie w latach 1886-1890 Jan Paweł Nepomucen Lasocki, dobudowując parterowy ryzalit od strony zachodniej i poprzecznie usytuowaną w stosunku do głównego korpusu część piętrową. Założenie zostało odnotowane na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa*

²⁰¹⁸ Reg. Thel., s.250, 265, 298, 338, 342.

²⁰¹⁹ Z pobliskiego Brochówka z 7 włók, Pawiński, s.144. Brochowscy posiadali także udziały w pobliskiej wsi Żukowo w ziemi gostyńskiej, Pawiński, s.204.

²⁰²⁰ Boniecki, II, s.122; Uruski, I, s.390.

²⁰²¹ Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.21.

²⁰²² Nie żył już wtedy Adam zamordowany w 1657 r., Jan – scholastyk kruszwicki, zmarły w 1657 r., Uruski, I, s.390. Krzysztof od 1632 r. piastował urząd pisarza ziemskiego zakroczymskiego, od 1642 r. podkomorzego zakroczymskiego, a od 1646 r. starosty wiskiego, ibidem, s.390.

²⁰²³ Boniecki, XIV, s.15; Knapiński, Notaty, s.32-33; Mincer F., PSB, 16, s.545.

²⁰²⁴ Knapiński, Notaty, s.32.

²⁰²⁵ Po Adamie Franciszku, zmarłym w 1715 r. Brochów odziedziczył jego syn Paweł, chorąży sochaczewski, zmarły w 1748 r. Pozostawił 3 synów z których Brochów otrzymał Adam, kasztelan sochaczewski (zmarły w 1796 r.), następnie jego najstarszy syn Stanisław Kostka. Po Stanisławie dziedziczył jego syn Jan Nepomucen Lasocki (zmarły w 1844 r. – tablica z epitafium w kościele w Brochowie, KZS, t.10, z.24, s.4). Kiedy zmarł bezdzietnie, Brochów przeszedł w ręce potomków przyrodniczego brata jego ojca – Michała Maurycego, Boniecki, XIV, s.17-18. W końcu XIX w. według Jaroszewskiego J.T., Baraniewskiego W., *Pałace i dwory...*, s.25; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.13, właścicielem był Jan Paweł Stanisław Lasocki, następnie jego syn Andrzej do 1931 r., kiedy to zlicytowany majątek kupił Zdzisław Malanowski, tamże.

obrazującej stan z około 1830 r.²⁰²⁶ W takim stanie dwór przetrwał do I wojny światowej, kiedy to uległ zniszczeniu. Od tego czasu niezamieszkały popadał w coraz większą ruinę²⁰²⁷.

Budowę kościoła p.w. śś. Rocha i Jana Chrzciciela, na miejscu wcześniejszego drewnianego, rozpoczął ówczesny dziedzic dóbr Jan Brochowski w 1551 r. Zmarł jednakże już w 1553 r. roku nie ukończywszy inwestycji, którą dokończyła do 1561 r. wdowa po nim Katarzyna z Ław wraz z synami Stanisławem i Janem. W latach 1662-1665 odbudował go ze zniszczeń z czasów potopu szwedzkiego Olbracht Lasocki²⁰²⁸. W XIX w. odnowił go Jan Paweł Nepomucen Lasocki. Restaurowano go jeszcze kilkakrotnie, po zniszczeniach z czasów I i II wojny światowej²⁰²⁹. Kościół jest budowlą ceglana, trójnawowa, o układzie bazylikowym i prostokątnym prezbiterium zamkniętym apsydą. Od północnej strony przylega do prezbiterium kwadratowa kruchta, połączona z prostokątną zakrystią. W nawach i prezbiterium sklepienia kolebkowe, w kruchcie i zakrystii kolebkowo-krzyżowe, od zachodu, w narteksie chór muzyczny wsparty na półkolistej arkadzie. Nad nawami bocznymi biegnie tunelowo sklepiony ganek, zapewniający komunikację pomiędzy 3 narożnymi wieżami-basztami – dwoma okrągłymi, flankującymi elewację zachodnią, obejmującymi zawarty między nimi dwukondygnacyjny narteks i trzecią, na osi prezbiterium, ponad apsydą. W ścianach baszt i murach nawy głównej, nad dachami naw bocznych rozmieszczone były strzelnice, przebite w nawie podczas remontu w 2 poł. XVII w. na okna. Ściany naw bocznych i prezbiterium – oszkarpowane. Nawy nakryte są dachami dwuspadowymi, a baszty stożkowatymi. Kościół otoczony jest pochodzącym z XVII w. murem o wysokości około 2 m, na planie prostokąta z 4 dwukondygnacyjnymi, pięciobocznymi bastionami na narożach. W obu kondygnacjach bastionów i murze kurtynowym usytuowane są strzelnice szczelinowe. Dodatkowo mur poprzedzała fosa, obecnie już prawie nieczytelna. Od strony wschodniej do muru przylega dostawiona w 1 poł. XIX w. murowana dzwonnica na planie kwadratu.

²⁰²⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁰²⁷ W 1987 r. ogłoszono konkurs na Centrum Dydaktyczne Towarzystwa im. Fryderyka Chopina. Rozebrano wtedy relikty dawnego dworu, Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.26. Niestety dotychczas nie ukończono rozpoczętej inwestycji.

²⁰²⁸ Informacje na tablicy pamiątkowej z czarnego marmuru w kościele w Brochowie, ufundowanej w 1665 r. przez Olbrachta Lasockiego, Knapieński, *Notaty*, s.33, 38; KZS, t.10, z.24, s.4; Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.301.

²⁰²⁹ Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce...*, s.261; Dettloff P., *Odbudowa i restauracja...*, s. 163-165. Widok zniszczonego w 1915 r. kościoła zamieszczono w: Bies. Lit., R.1915, nr 15, s.237, 238.

3. Badań przy dworze ani przy kościele nie prowadzono.

W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (S. Woyda, L. Gajewski, 1987) zlokalizowano w obrębie miejscowości 4 stanowiska z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych (stan. 6) położone na zachód od obecnej zabudowy wsi na terasach nadzalewowych rzeki Bzury.

4. Dawne założenie dworskie nie zachowało się. Możliwe, że znajdowało się na terenie obecnego parku dworskiego (?). Ruiny XIX w. dworu zostały rozebrane po 1987 r. i zaczęto budować na ich miejscu w końcu lat 80. XX w. nowe zabudowania mające mieścić Centrum Dydaktyczne Towarzystwa im. Fryderyka Chopina. Inwestycji nie ukończono do chwili obecnej.
5. Fundator pierwszego dworu pochodził z rodu Prawdziców (być może był nim Andrzej, skarbnik płocki lub któryś z jego synów). Kościół murowany ufundował Jan Brochowski. Dwór z początku XIX w. powstał z inicjatywy Jana Nepomucena Lasockiego.
6. Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.300-301; Bartoszewicz J., *Brochów...*, s.327-329; Bartoszewicz J., *Brochów (dokończenie)*, Tyg. Ilustr., R.1860, nr 38, s.349; SGKP, I, s.359; Bies. Lit., R.1893, nr 13, s.203-204; Sokołowski M., Worobjew G., Zubrzycki J., *Kościół i cmentarze warowne w Polsce*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, R.7:1906, z.4, szp.525; Czepieliński S., *Z wędrówek po puszczy Kampinoskiej*, „Ziemia”, R.1913, nr 27, s.440-442; *W puszczy Kampinoskiej*, Bies. Lit., R.1913, nr 36, s.194-195; Szyszko-Bohusz A., *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, R.9:1914, z.3 i 4, szp.332-342; Bies. Lit., R.1915, nr 15, s.237, 238; Henschke K., *Brochów*, „Turysta”, R.1957, nr 20(73), s.10; Świeżyńska H., Chludzyński T., Chorabik T., *Szlakiem wojsk Jagielly przez Mazowsze*, Warszawa 1960, s.13; KZS, t.10, z.24, s.1-6; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Brochów, gm. Tułowice, woj. warszawskie, nr obszaru 55-59, nr stanowiska w miejscowości 3, 4, 5, 6, nr stanowiska w obszarze 38, 42, 43, 44, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1987 (dawne arch. OODA w Warszawie); Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*, Warszawa 1992, s.21-26; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.13; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.28; Sypkowie A. R., *Zamki i warownie...*, s.124-125; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.191-194; Dettloff P., *Odbudowa i restauracja...*, s. 163-165

II. CHLEWNIA vel. CHLEBNIA

Gród – 2 fazowy; własność książęca, następnie prywatna (?)

ziemia sochaczewska, parafia Grodzisko

1. Wieś była najprawdopodobniej częścią wczesnośredniowiecznej wsi o nazwie Grodzisko i mogła stanowić własność książęca. Jej nazwa wywodzi się od towarzyszących gospodarstwu zabudowań gospodarczych przeznaczonych na chlewy dla nierogacizny²⁰³⁰. Wieś musiała przejść z nadania księcia w ręce prywatne, tak jak Grodzisk, gdyż w 1425 r. odnotowany został Jakub z Chlewni²⁰³¹, pod 1438 r. - Andrzej z Chlewni z żoną Rochną²⁰³². W poł. XVI w. Chlewnia nadal należała do rodziny Chlewińskich herbu Belina, gdyż pobór z niej i pobliskiego Grodziska opłacał w 1552 r. Mikołaj Chlewiński²⁰³³. W 1579 r. właścicielem Chlewni był Krzysztof Chlewiński wraz z synami. Opłacali pobór z 3 i ¼ włóki²⁰³⁴. Krzysztof, skarbnik sochaczewski w 1605 r. miał z żoną Anną z Ulenieckich synów: Eustachego i Marcjana, którzy w 1610 r. zastawili młyn w Chlewni²⁰³⁵. W 1783 r. wieś należała do Stanisława Szamoty, stolnika sochaczewskiego²⁰³⁶. Dobra te zostały sprzedane w 1879 r. za znaczną kwotę 110 tys. rubli srebrem. Znajdowały się tutaj budynki dworskie – 3 murowane i 20 drewnianych²⁰³⁷, czyli był to liczący się ośrodek dóbr. Na początku XX w. miejscowość należała do rodziny Wieniawskich²⁰³⁸. Obiekt natomiast nie został odnotowany w źródłach pisanych.
2. Gród położony jest na podmokłych łąkach w widłach rzeki Mrowy i jej dopływu Rokitnicy, około 60 m na wschód od cieku Mrowy. Składa się obecnie z dwóch członów - nasypu wewnętrznego (w części wschodniej) oraz podgrodzia (w części zachodniej), otoczonych wałami ziemnymi, wzmocnionych zewnętrznymi najprawdopodobniej konstrukcjami drewnianymi oraz fosami. Przy wałach usytuowane były obiekty

²⁰³⁰ Lub szerzej pomieszczenia dla zwierząt hodowlanych, Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.33-34.

²⁰³¹ Warsz. ZG, I, 192.

²⁰³² MK 3, k.217v.

²⁰³³ Wittyg W., *Nieznana szlachta...*, s.56.

²⁰³⁴ Pawiński, s.147. Współdziedziczyli także wraz z nieznanym z imienia Całowańskim oraz Tomkiem i Krzysztofem Okuniami na Grodzisku, gdzie opłacali pobór z 1 włóki, Pawiński, s.146.

²⁰³⁵ Boniecki, II, s.377.

²⁰³⁶ Wieś Grodzisko dzierżył w tym czasie Andrzej Mokronowski, wojewoda mazowiecki, Czaykowski, s.697; Kartoteka urzędników Mazowsza w Pracowni Atlasu IH PAN.

²⁰³⁷ SGKP, I, s.584.

²⁰³⁸ Właścicielem był Antoni Wieniawski. Zapewne dla tej rodziny wystawiony został w 2 poł. XIX w. murowany dwór, widniejący na ilustracji zamieszczonej w: *Własność ziemska w Królestwie Polskiem*, „Wieś Ilustrowana”, R.1910, z.1, s.30, z podpisem „Dwór w majątku Chlewnia. Własność p. Antoniego Wieniawskiego”.

mieszkalno-gospodarcze w typie ziemianek. Obecne wymiary grodziska wynoszą: długość około 150 m, szerokość: około 85 m w części zachodniej i 110 m w części wschodniej; średnica nasypu wewnętrznego – 25 m u podstawy, 10 m na szczycie; wysokość wałów: 1,5-2,5 m. Według autorów badań w XI-XII w. powstał gród pierścieniowaty, natomiast stożkowaty nasyp w części wschodniej pochodzi z wieku XIII. Wokół grodu, po jego wschodniej stronie usytuowane były osady o chronologii zawartej pomiędzy XI a XIII w.

3. Badania: powierzchniowe: 1960 – A. Niewęgłowski, 1968 – S. Woyda (grodzisko); weryfikacyjne: 1950 - Katedra Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej UW (grodzisko); 1985 – S. Woyda (osady wczesnośredniowieczne) (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski -1985 r.); wykopaliskowe: 1967 - M. Czarnecki, Z. Wartołowska; 1968-1969 - Z. Wartołowska, Z. Woźnicka (grodzisko)

Badania archeologiczne pozwoliły wyróżnić obecność śladów 3 faz osadnictwa na nasypie ziemnym: z okresu kultury łużyckiej, z okresu XI-XII w. i z XIII w. Wykopami badawczymi objęto zarówno podgrodzie, nasyp w części zachodniej oraz wały. Dwuczłonowe grodzisko otoczone było dwoma wałami ziemnymi wzmocnionymi zewnętrzną konstrukcją drewnianą (palisada). Stwierdzono, że wały usypane były z piasku z próchnicą. Zachowana szerokość podstawy wału zewnętrznego wynosiła 9 m, wysokość 2,3 m. Zachowana wysokość sztucznego nasypu w części wschodniej – 3,7 m. Zabudowę majdanu stanowiły ziemianki, usytuowane w sąsiedztwie wału wewnętrznego. Założenie uległo zniszczeniu w wyniku pożaru (odkryto warstwę spalenizny). Autorzy badań chronologię obiektu określili na XI-XIII w. na podstawie pozyskanego w czasie badań materiału ceramicznego.

W pobliżu grodziska po jego stronie wschodniej zarejestrowano w 1960 r. dwie osady wczesnośredniowieczne. Potwierdzone zostały podczas prospekcji terenowej w 1968 r. (S. Woyda) i 1985 r. (tenże). Na powierzchni stan. 2, usytuowanego na nadzalewowym cyplu terenu graniczącego z łąkami zarejestrowano materiał ceramiczny, kości zwierzęce, przepalone kamienie oraz kostkę do gry. Chronologię materiałów autor badań określił na XII-XIII w. Podobnie z powierzchni stan. 3 pozyskano materiał ceramiczny, kości zwierzęce i przepalone kamienie. Jego chronologię autor badań zawarł pomiędzy XI a XIII w.

Również nad rzeką Mrową oraz w pobliżu kompleksu glinianek na terenie wsi zlokalizowano podczas badań powierzchniowych (S. Woyda, M. Tereszowski, 1973 r.)

ślady osadnictwa z okresu od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne. Dość znaczny obszar 1,5 ha zajmowało stan. 4 nad rzeką – osada datowana na XII-XVI w.

4. Grodzisko jest obecnie w znacznym stopniu zniszczone przez wkopy służące pozyskiwaniu żwiru.
5. Fundator trudny do ustalenia. Być może 2 fazę założenia można łączyć z inicjatywą budowlaną Konrada I Mazowieckiego.
6. *Własność ziemska w Królestwie Polskim*, „Wieś Ilustrowana”, R.1910, z.1, s.30; Wartołowska Z., Woźnicka Z., *Chlebnia, pow. Grodzisk Mazowiecki*, IA 1969, badania 1968, s.221-222; Wartołowska Z., Woźnicka Z., *Chlebnia, pow. Grodzisk Mazowiecki*, IA 1970, badania 1969, s.242-243; Wartołowska Z., Woźnicka Z., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Chlebnii, pow. Grodzisk Mazowiecki, w roku 1968*, [w:] *Sprawozdania 1967-1968*. Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1970, s.118-119; Czarnecki M., *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na grodzisku w Chlebnii, pow. Grodzisk Mazowiecki, w roku 1967*, [w:] *Sprawozdania 1967-1968...*, s.115-118; Górka I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowsza...*, s.29-30; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. warszawskie, nr obszaru 59-62, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, 5, nr stanowiska w obszarze 5, 6, 29, 40, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1985 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.33-34; Sypkowie A. R., *Zamki i warownie...*, s.46

III. DĘBOWA GÓRA

Dwór murowany na kopcu; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Żelazna

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w 1445 r. Według postanowienia Dobrogosta, dziekana w Łowiczu kmiecie z Dębowej Góry – Michał i Jan mieli płacić dziesięcinę na rzecz kościoła w Żelaznej²⁰³⁹. W końcu XV w., przez małżeństwo Anny Dębowskiej z Mikołajem Kucieńskim, kasztelanem gostynińskim od 1504 r. miejscowość ta przeszła w ręce rodziny Kucieńskich herbu Ogończyk²⁰⁴⁰. Po śmierci Mikołaja w 1508

²⁰³⁹ ACI, nr 421.

²⁰⁴⁰ Boniecki, IV, s.237; Uruski, VIII, s.158; Rosin R., *Kutno...*, s.30.

r.²⁰⁴¹ obowiązek wystawienia pocztu zbrojnego z tych dóbr na wyprawę wojenną w 1509 r. przypadł wdowie Annie²⁰⁴². Mikołaj i Anna mieli czterech synów - Andrzeja, Piotra Hieronima i Wojciecha, piszącego się z Łąkoszyna. Bracia poświadczeni zostali w latach 1518-1519 jako patroni kościoła parafialnego w Mnichu. Przeprowadzili oni w 1524 r. dział dóbr, ale szczegóły dokonanych podziałów nie są znane²⁰⁴³. Synami Wojciecha byli Andrzej, Stefan, Stanisław, Jan i Mateusz, którzy w połowie XVI w. posiadali udziały w Mnichu i Skórzewej²⁰⁴⁴. W poł. XVI w. współdziedzicem Nowego, Mnicha i Dębowej Góry był także Wojciech, podkomorzy gostyniński, zmarły w 1579 r.²⁰⁴⁵ W tymże roku pobór z 3 i ¾ wóki w tejże miejscowości płacili Wojciech i Walenty Kuciński²⁰⁴⁶. Jako współwłaściciel w 1579 r. odnotowany został również Łukasz, syn Andrzeja²⁰⁴⁷. Wojciech, podkomorzy pozostawił syna Stanisława, także podkomorzego gostynińskiego. Tenże Stanisław miał syna Jerzego, starostę kruszwickiego w 1628 r., posiadającego udziały w kluczu kutnowskim²⁰⁴⁸. W 1633 r. na Dębowej Górze dziedziczył także Jan, piszący się również z Kutna²⁰⁴⁹. Natomiast w 1783 r. osada należała do Filipa Pikarskiego, byłego stolnika rawskiego, który złożył rezygnację z tego urzędu²⁰⁵⁰.

2. Kopiec, silnie zadrzewiony, położony jest w zespole parkowym, po stronie północnej od budynków murowanego, piętrowego dworu z przełomu XVIII/XIX w. z klasycystycznym, 4-kolumnowym portykiem. Do jego północnej ściany przylega murowany budynek interpretowany jako dawny „lamus” lub „kuchnia” towarzyszący starszemu, drewnianemu dworowi. Dwór został naniesiony na tzw. *Mapę Kwatermistrzostwa* obrazującą stan z

²⁰⁴¹ O Mikołaju zobacz hasło „Kutno” w niniejszym Katalogu.

²⁰⁴² Wynajęła ona jako zastępcę Zakrzewskiego z ziemi sochaczewskiej. Ten jednakże zobowiązania nie dopełnił i za niestawiennictwo został skazany na utratę dóbr dnia 14.10.1509 r., MRPS, IV/1, nr 859.

²⁰⁴³ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁰⁴⁴ Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.159.

²⁰⁴⁵ Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.159. Wojciecha przyjęto się wywodzić z linii Andrzeja, kasztelana gostynińskiego. Natomiast słusznie, według R. Rosina Wojciech pochodził nie z linii Andrzeja lecz Mikołaja, kasztelana gostynińskiego, zmarłego w 1508 r. i Anny Dębowskiej, Rosin R., *Kutno...*, s.32.

²⁰⁴⁶ Pawiński, s.167. Według Niesieckiego i Bonieckiego Walenty (dziedziczący także na Mnichu) miał być synem Jana, Boniecki, XIII, s.91. Na temat jego pochodzenia nie wypowiada się natomiast Uruski.

²⁰⁴⁷ Boniecki, XIII, s.91.

²⁰⁴⁸ Jerzy urząd starosty kruszwickiego sprawował w latach 1622-1631, Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 1158.

²⁰⁴⁹ Boniecki, XIII, s.92.

²⁰⁵⁰ Posiadał także: Dąbrowice, Rowiska, Ryłsko Małe, Zuski i Parchle w ziemi rawskiej, Czaykowski, s.145-146, 778, 780; Kartoteka urzędników Mazowsza w Pracowni Atlasu IH PAN.

około 1830 r.²⁰⁵¹ Obecna średnica kopca wynosi 40-41 m u podstawy i 37-39 m w partii szczytowej, a wysokość około 2-2,5 m. Otoczony jest mokrą fosą o szerokości 8-10 m. Usytuowany był na nim murowany z cegły budynek.

3. Badania: powierzchniowe: 1982 – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); sondażowe: 1988 – Z. Lechowicz, T.J. Horbacz

W czasie badań powierzchniowych zlokalizowano kopiec podworski (nie ustalono jego chronologii z uwagi na brak materiału ruchomego na powierzchni) oraz zarejestrowano ślady osadnictwa z okresu od XV po XVII w., w kierunku południowym i zachodnim odbudynku murowanego dworu.

Podczas badań sondażowych zweryfikowano odkryty w czasie badań powierzchniowych kopiec podworski. Założono 2 wykopy sondażowe o wymiarach 1,2x2,5 m, o łącznej powierzchni 3 m² na dwóch przeciwległych (wschodnim i zachodnim) krańcach plateau kopca. W wykopie 1 (zachodnim) odsłonięto narożnik ceglanego budynku, zorientowanego na linii W-S i N-E. Zachowały się jedynie jego partie fundamentowe wykonane z cegły o wymiarach 7,0-7,6x13,0-13,5x27-27,8 cm, spajanych zaprawą wapienno-piaskową (14 warstw cegieł). W warstwach gliny przy licu murów znalezione zostały 3 fragmenty naczyń ceramicznych, wykonanych z glin żelazistych na kole garncarskim i wypalonych w atmosferze utleniającej, datowane przez badaczy obiektu na XVI-XVII w. Autorzy badań zawarli chronologię obiektu pomiędzy 2 poł. XVI a XVII w., na podstawie cech metrycznych i technologii wypału cegły.

4. Zachowany w postaci porośniętego drzewami kopca po stronie północnej od murowanego dworu z przełomu XVIII/XIX w z dostawionymi od strony północnej relikami murowanego lamusa z XVII-XVIII w.
5. Budowę murowanego dwór na kopcu można łączyć najprawdopodobniej z Wojciechem Kucieńskim, podkomorzym gostynińskim, zmarłym w 1579 r. lub jego synem.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Dębowa Góra, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-58, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, nr stanowiska w obszarze 4, 19, 20, oprac. Z. Lechowicz, 1982 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., Horbacz T.J., *Dębowa Góra, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie. Sprawozdanie z badań sondażowo-rozpoznawczych przeprowadzonych w 1988 roku*, Łódź 1988, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.108-109; Kosiorek A., *Z najnowszych badań archeologicznych nad*

²⁰⁵¹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego, AUL FA, nr 23, Łódź 2001, s.85-86

IV. DMOSIN, DMOSIN-GRODZISK

Dwór drewniany na kopcu; „castrum” przed 1358 r.; dwór drewniany;
własność prywatna
ziemia rawska, parafia Dmosin

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1334 r.²⁰⁵² Pomiędzy 1355, a 1358 r. wystawiony został przez Siemowita III dokument potwierdzający nadanie Dzierżkowi Kopaczowi dóbr: Dmosin z „castrum”, Rudniki, Lubowidza, a także Budziszewice, Rękaciec i Regny wraz z prawem patronatu kościołów parafialnych w Dmosinie i Budziszewicach. Jednocześnie Dmosin otrzymał prawo chełmińskie²⁰⁵³. W 1358 r. tenże Dzierżek Kopacz z Dmosina nadał sołectwo we wsiach Budziszewice, Regny i Rękaciec swemu słudze Przecławowi Głowie²⁰⁵⁴. Jego żona, Katarzyna miała sprawy przed sądem ziemskim w Łęczycy już po śmierci męża w latach 80. XIV w.²⁰⁵⁵ Zapewne jej synami byli Antoni (potem z Rudnika) i Jan z Dmosina, odnotowani w 1393 r.²⁰⁵⁶ W 1430 r. książęta Siemowit V, Kazimierz II i Władysław I nadali miastu nowo lokowanemu przez braci Dzierżawa i Dadźboga herbu Kopacz prawo chełmińskie wraz z targiem w sobotę i jarmarkiem na św. Małgorzatę (13 lipca)²⁰⁵⁷. Część miasta pozostawała nadal w rękach potomków Dadźboga, gdyż w 1474 r. odnotowany

²⁰⁵² W dokumencie Siemowita II zatwierdzającym posiadłości klasztoru benedyktynów w Jeżowie został wymieniony gościniec z Dmosina do Jeżowa: „...publicam viam de Dmossyno in Jeszow...”, KDW, II, nr 1131; NKDM, II, nr 216; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Dmosin”, nr 1.

²⁰⁵³ Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.170-172, dok. 20A (rekonstrukcja dokumentu).

²⁰⁵⁴ NKDM, III, nr 21; MRPS, II, supl., nr 14; IV/3, supl., nr 192; II, supl., nr 56; IV/3, supl., nr 754 (potwierdzenie z 1441 r.); MRPS, IV/3, supl., nr 1155 (potwierdzenie z 1493 r.); MRPS, IV/1, nr. 563 (potwierdzenie z 1509 r.). Dzierżaw Kopacz z Dmosina w latach 1362-1369 piastował urząd starosty dobrzyńskiego, a w latach 1369-1370 plockiego, Supruniuk A., *Uzupełnienia i uwagi...*, s.118, dok.21). Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.172, dok. 21, uzupełnił jeszcze objaśnienia dokumentu o identyfikację miejscowości Regnowi ze wsią Regnów w parafii Budziszewice, wsi Rakaczecz ze wsią Rękaciec, obecnie Rękawiec w ziemi rawskiej oraz Budziszewice ze wsią parafialną w ziemi rawskiej.

²⁰⁵⁵ Ks. łącz., I, nr 430, 545, 570, 630 (1387 r.), 691, 789, 794, 880, 1071 (1388 r.).

²⁰⁵⁶ Ks. łącz., I, nr 2795, 2923; cz.II, nr 2260.

²⁰⁵⁷ MRPS, IV/3, supl., nr.654. Bracia odnotowani także w 1408 r., Łęcz. Z, 2, k.9v. Na dokumencie z 1438 r. wystąpili Dadźbóg z Dmosina i Dzierżaw piszący się z Kurzeszyna, stolnik rawski, Kat. Bibl. Czart., cz.I, nr 470. W 1427 r. Dzierżaw był starostą rawskim księżnej Aleksandry, wdowy po Siemowicie IV, KDW, V, nr 79.

został Klemens z Dmosina²⁰⁵⁸, Jan, syn Grzegorza z Dmosina²⁰⁵⁹, a w 1483 r. Piotr, syn Jana z Dmosina²⁰⁶⁰. W 1505 r. połowa Dmosina należała dowodnie do Mikołaja Kurzeskiego²⁰⁶¹, który mógł być potomkiem Dzierśława z Kurzeszyna. Przed 1520 r. zostali odnotowani jako właściciele: Stanisław z Dmosina oraz Andrzej i Piotr z Kurzeszyna, którzy prezentowali aktualnego plebana. Kościół parafialny pozostawał wtedy pod wezwaniem św. Małgorzaty²⁰⁶². Był to jeszcze zapewne kościół drewniany W 1521 r. arcybiskup Jan Łaski odnowił tamże erekcję murowanego kościoła parafialnego p.w. św. Andrzeja Apostoła i św. Małgorzaty Dziewicy i Męczennicy²⁰⁶³. Stanisław z Dmosina zmarł przed 29.10.1528 r. pozostawiając syna Mikołaja i córkę Annę, wdowę po Janie z Tymianki²⁰⁶⁴. W 1539 r. miasto należało do Mikołaja Dmosińskiego²⁰⁶⁵, w 1550 r. do Wawrzyńca i Piotra (synów Mikołaja)²⁰⁶⁶, a w 1579 r. – do nieznanej z imienia wdowy Dmosińskiej, która miała tu 5 włók osiadłych oraz Mikołaja, Piotra i Adama, opłacających pobór również z 5 włók²⁰⁶⁷. Na początku XVII w. miasto nadal pozostawało w rękach Dmosińskich²⁰⁶⁸. Natomiast w 1783 r. właścicielem był Dębowski²⁰⁶⁹, którego prawdopodobnie można identyfikować z Janem Dębowskim herbu Jelita, synem Józefa i Elżbiety Kurdwanowskiej, zmarłym w 1806 r. Jeszcze w 1790 r. Jan wraz z rodzeństwem Pawłem, Stanisławem, Rozalią i Jadwigą procesowali się z Pikarską (być może żoną Filipa Pikarskiego, odnotowanego jako właściciel m.in. Dąbrowicy w 1783 r.²⁰⁷⁰) o sumy zapisane na ich dobrach Grodzisku (Dmosinie-Grodzisku – przyp. aut.), Dąbrowicy i Paleńcu. Po Janie, na Grodzisku dziedziczył jego syn Jan Kanty Wojciech urodzony w

²⁰⁵⁸ MRPS, I, nr 1199.

²⁰⁵⁹ Wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 74e/161.

²⁰⁶⁰ Wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 83e/156.

²⁰⁶¹ Sprzedał on w tymże roku czynsz roczny z połowy Dmosina i Gozdu kapitule łowickiej, BOKr, nr 215.

²⁰⁶² Łaski, LB, II, s.340-341.

²⁰⁶³ Obecny pochodzi z 1728 r. Ufundował go Franciszek Rusiński, Informacja na tablicy przy kościele w Dmosinie, SGKP, II, s.44.

²⁰⁶⁴ Łęcz. G., 16A, k.38b.

²⁰⁶⁵ Uzyskał potwierdzenie przywileju nadania Dmosinowi prawa miejskiego chełmińskiego z 1430 r., MRPS, IV/3, nr 19938; Boniecki, IV, s.306.

²⁰⁶⁶ Uruski, III, s.178.

²⁰⁶⁷ Pawiński, s.162; Uruski, III, s.178; Boniecki, IV, s.306.

²⁰⁶⁸ Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Dmosin”, Nr 2. Być może odnotowanego w 1616 r. Stanisława, syna Jana, następnie Pawła, syna Jana, który w 1699 r. odstąpił sumy swoim synom Marcinowi i Józefowi, Boniecki, IV, s.306.

²⁰⁶⁹ Czaykowski, s.99.

²⁰⁷⁰ Posiadał także w tym czasie: Dębową Górą, Rowiska, Ryłsko Małe, Zuski i Parchle w ziemi rawskiej, Czaykowski, s.145-146, 778, 780.

Grodzisku w 1789 r.²⁰⁷¹ oraz zapewne jego rodzeństwo – brat Franciszek i siostry Maria, Katarzyna, Wiktoria, Anna i Zofia. W 1875 r. Grodzisk należał do kilku właścicieli, między innymi Władysława Rosso, na którego wyłączność przeszedł jeszcze w tymże roku²⁰⁷². Ostatnim właścicielem budynku, traktowanego jako „dwór” był znany operator filmowy i kreator hasła „Hollylódź” Tadeusz Wieżan z żoną (zmarły w 1982 r.)²⁰⁷³.

2. Na północny-wschód od zabudowań wsi Dmosin, w dolinie zalewowej rzeki Mrogi, po jej prawej stronie zlokalizowany jest owalny kopiec o wymiarach 20x30 m i wysokości około 3 m. W centrum kopca znajdował się, jak wykazały badania, budynek podpiwniczony, wielokondygnacyjny, pobudowany w konstrukcji zrębowej i być może w części szachulcowej. Dwór funkcjonował według autorów badań od 2 poł. XIV po początek XV w. Z pewnością został wybudowany już przed 1358 r., gdyż w dokumencie księcia Siemowita III, wystawionym pomiędzy 1355, a 1358 r. Dzierżek Kopacz otrzymał potwierdzenie nadania wyszczególnionych dóbr wraz z „*castro ibidem in Dmossino*”²⁰⁷⁴. Drugi dwór, nowożytny położony był na wysoczyznowym cyplu wchodzącym w dolinę rzeki Mrogi, odgrodzonym u nasady przekopem. Obecnie znajduje się w granicach miejscowości Dmosin-Grodzisk. Cypel o wymiarach około 50x100 m wyniesiony jest na około 5 m ponad poziom doliny. Na tymże cyplu pobudowano w końcu XVI w. drewniany, niepodpiwniczony dwór z towarzyszącym mu kompleksem zabudowań gospodarczych. Funkcjonował on do schyłku XVIII w., kiedy to właściciele miejscowości wystawili niedaleko od niego nowe, murowane lub częściowo murowane założenie. Zostało ono odnotowane na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁰⁷⁵ Dwór ten użytkowany był do końca XIX w. Następnie na przełomie XIX/XX w. rozebrano go, a na jego miejscu wystawiono nowy, drewniany dwór, zachowany do czasów badań autostradowych.
3. Dwór na kopcu: powierzchniowe: 1934 - J. Fitzke, 1949 – J. Kamińska; powierzchniowe: 1980 - Z. Lechowicz, T.J. Horbach (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); wykopaliskowe: 1980 – Z. Lechowicz, T.J. Horbach

²⁰⁷¹ Boniecki, IV, s.239.

²⁰⁷² Po Władysławie dziedziczyli w 1912 r.: Maria Józefa z Rossów Czarnowska, Aleksandra Ludwika z Feistów Rewska, Maria Eleonora z Feistów Łaszka, Antoni Aleksander i Jan Ludwik Feistowie, Pietrzak J., *Dwór w miejscowości Dmosin-Grodzisk, gm. Dmosin, pow. Brzeziny, woj. łódzkie. Materiały do ewidencji konserwatorskiej*, Łódź 2007, mps, s.4.

²⁰⁷³ Działkę z dworem w 1973 r. zakupiła Jolanta Bartnicka, żona Tadeusza Wieżana, Pietrzak J., *Dwór w miejscowości Dmosin-Grodzisk...*, s.4.

²⁰⁷⁴ Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.170-172, dok. 20A.

²⁰⁷⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

dwór na cyplu: wykopaliskowe: 1978 - L. Kajzer; 2006 – S. Chmielowiec, J. Sikora; 2007 – S. Chmielowiec; powierzchniowe: 1980 - Z. Lechowicz, T.J. Horbacz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Dwór na kopcu: Kopiec został odkryty w latach 30. XX w. podczas wycieczek archeologicznych po okolicach Łodzi prowadzonych przez Muzeum Etnograficzne w Łodzi. Odnotowano wtedy znaczny stopień zniszczenia nasypu. Natomiast podczas badań z 1980 r. wyeksplorowano wykop o wymiarach 3x10 m (około 30 m² powierzchni) obejmujący szczyt i nasyp kopca, wyróżniając 8 warstw. W centralnej części plateau sztucznie usypanego kopca odkryto relikty podpiwniczzonego, wielokondygnacyjnego budynku, zagłębionego w grunt na 1,2 m. Budynek ten wzniesiony został w konstrukcji zrębowej, wzmocnionej pionowo wbitymi słupami. Szerokość budynku przekraczała 4 m. W partii zagłębionej w ziemię odsłonięte zostały relikty paleniska kamiennego. Ściany budynku od strony zewnętrznej wylepione były gliną o grubości 20-25 cm. Pozyskano także ruchomy materiał składający się w głównej mierze z ceramiki naczyniowej (341 fragmentów, w tym 217 wypalonych w atmosferze redukcyjnej). Nielicznie reprezentowane były metale - 12 przedmiotów, w tym 4 groty beltów, podkowa żelazna i szkło – 22 fragmenty. Dwór funkcjonował według autorów badań od 2 poł. XIV po początek XV w. Od jego strony północno-zachodniej zlokalizowano osadę z okresu XIV-XVI w.

Dwór na cyplu: Podczas badań w 1978 r. założono w północno-zachodniej partii cypla łącznie 11 wykopów o łącznej powierzchni 148,5 m². W wyniku ich eksploracji ustalono fazy zabudowy cypla i wykonano jego plan sytuacyjno-wysokościowy. W wykopie nr III (2x5 m) odsłonięto poziom czarnej próchnicy silnie nasyczonej węglami drzewnymi i ułamkami cegieł oraz polepy, w jego partii południowo – wschodniej zarejestrowano skupisko nieprzewiązanych ze sobą kamieni eratycznych osadzonych w warstwie próchnicznej. Warstwa próchniczna występowała w obrębie prostokąta o wymiarach 6 x 11-12 m, stanowiącego według autora badań relikw ceglanego (lub częściowo ceglanego) budynku o gliniano-ceglanej posadzce, posadowionego bez fundamentów. W wykopach IV, V, VII, IX, X i XI (wykopy IV-IX o wymiarach 2x5 m, wykopy X-XI o wymiarach 0,5x0,5 m) nie zarejestrowano wyraźnych śladów osadnictwa, występowały w nich jedynie: bezładnie rozrzucone kamienie eratyczne, pochodzące prawdopodobnie z rozbiórki budynku zadokumentowanego w wykopie III (wykop IV) oraz ruchome materiały zabytkowe (za wyjątkiem wykopów IX-XI, gdzie nie zarejestrowano

materiałów archeologicznych). W wykopie VI (3x5 m) odsłonięto prostokątną w zarysie jamę o głębokości 1,5 m., zinterpretowaną jako jama śmietniskowa z okresu XVIII-XIX w. W kolejnym, VIII wykopie (2x5 m) zarejestrowano warstwę kulturową nasyconą licznymi ułankami ceramiki naczyniowej i fragmentami polepy. Według autora badań w końcu XVI w. wystawiono w północnej części cypla drewniany, niepodpiwniczony dwór z towarzyszącymi mu zabudowaniami gospodarczymi. Funkcjonował on do końca XVIII w. Następnie w jego sąsiedztwie, na zachód od obecnego dworu wystawiono nowy, prawdopodobnie częściowo murowany dwór, rozebrany na przełomie XIX/XX w. (jego relikty zostały zarejestrowane w wykopie III). Ustalono również, na podstawie wykopów (nr I-II o wymiarach 3x5 m i 2x10 m) założonych przy południowej i zachodniej ścianie znajdującego się na cyplu dworu, że fundament, wykonany z niewielkich kamieni z domieszką cegieł, połączonych słabą zaprawą wapienną jest związany z obecnie istniejącym budynkiem. Nie odkryto natomiast starszych reliktyw fundamentów. Podczas badań pozyskano także liczne fragmenty ceramiki naczyniowej – w sumie 2091 ułamków, z czego aż 1280 (ponad 60%) zostało wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 83 fragmenty kafli, 100 fragmentów szkła (w tym 73 ułamki szkła naczyniowego i 27 – tafłowego), 21 przedmiotów metalowych, w tym 1 nożyk. Chronologię zbioru materiałów archeologicznych autor badań zawarł pomiędzy schyłkiem XVI a XX w. Od strony południowej cypla zlokalizowano osadę z okresu XIV-XVI w.

W czasie badań prowadzonych w 2006 r. przebadano 16 całych arów i 2 ary częściowo. Wykonana także została przez J. Pietrzaka inwentaryzacja architektoniczna dworu²⁰⁷⁶. W obrębie przebadanych arów zarejestrowano 118 obiektów archeologicznych, głównie jam. Odsłonięto również obiekt (nr 2) zinterpretowany przez autorów badań jako relikw wzmocnionej konstrukcją kamienną piwniczki oraz relikty kamiennych fundamentów budynku (obiekt nr 101), łączonego przez autorów badań z funkcją magazynowo-gospodarczą. W czasie badań pozyskano 22 265 fragmentów ceramiki naczyniowej i kafli piecowych, 830 ułamków szkła, 145 przedmiotów metalowych, 136 fragmentów polepy, 3 520 kości zwierzęcych, 7 kości ludzkich oraz kilka krzemieni, kamiennych form narzędziowych i fragmentów płytek podłogowych. Na podstawie analizy zebranego materiału autorzy badań ustalili, że stanowisko na cyplu użytkowane było w szerokim przedziale czasowym od wczesnego średniowiecza, po czasy współczesne.

²⁰⁷⁶ Pietrzak J., *Dwór w miejscowości Dmosin-Grodzisk...*, mps.

4. Zachowany kopiec położony jest wśród łąk, porośnięty trawą, zagrożony jest erozją rzeki, która wcina się w niego zakolem od strony południowo-zachodniej. Już w latach 30. XX w., jak podał J. Fitzke²⁰⁷⁷ był zniszczony. Na cyplu stoi obecnie drewniany, parterowy dwór z wysokim poddaszem i facjatą pochodzący z początku XX w. Prawdopodobnie zbudował go, jak przypuszcza J. Pietrzak, Władysław Rosso²⁰⁷⁸. Na powierzchni nie zachowały się natomiast reliktów dwóch wcześniejszych założeń. Dwór niebawem zostanie rozebrany w związku z budową autostrady i prawdopodobnie przeniesiony do nowo tworzonego skansenu w Nagawkach.
5. Inicjatywę budowy dworu na kopcu można łączyć prawdopodobnie z osobą Dzierżka Kopacza. Drewniany dwór na cyplu wystawili zapewne również przedstawiciele rodziny Dmosińskich herbu Kopacz.
6. Fitzke J., *Kronika – Nieznane grodziska...*, s.32; Fitzke J., *Prace archeologiczne na terenie woj. łódzkiego*, „Z Otchłani Wieków”, R.1936, z.8-9, s.109; Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne...*, s.91-92; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Dmosin” nr 1-3; Kajzer L., *Grodzisk-Dmosin, gm. Dmosin, woj. skierniewickie*, IA, badania 1978, Warszawa 1979, s.271; Kajzer L., *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego w 1978 roku na trasie planowanej autostrady (odcinek 60-114 km) (Dzierżgów – Zimna Woda)*, Łódź 1978, mps (arch. WUOZ w Łodzi); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Dmosin, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-54, nr stanowiska w miejscowości 1, 3, nr stanowiska w obszarze 2, 3, oprac. Z. Lechowicz, T. J. Horbacz, 1980 (arch. WUOZ w Łodzi); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Dmosin-Grodzisk, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-54, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 4, 9, oprac. Z. Lechowicz, T. J. Horbacz, L. Kajzer (nr 2/4), 1980 (arch. WUOZ w Łodzi); Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.279-291; Lechowicz Z., *Dmosin, woj. skierniewickie*, IA, badania 1980, Warszawa 1981, s.191-192; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.110-111; Wesolek P., *Małe założenia...*, s.136-138; *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, t.38: województwo skierniewickie, Warszawa 1996, s.48-49; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.41-42; Chmielowiec S., Sikora J., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 2006 na stanowisku Kolonia-Grodzisk I, gm. Dmosin*, Łódź 2006, mps (arch. WUOZ w

²⁰⁷⁷ Fitzke J., *Kronika – Nieznane grodziska w okolicach Łodzi*, [w:] „Wiadomości Ludoznawcze”, R.3:1934, z.1, s.32.

²⁰⁷⁸ Pietrzak J., *Dwór w miejscowości Dmosin-Grodzisk...*, s.4.

Łodzi); Pietrzak J., *Dwór w miejscowości Dmosin-Grodzisk, gm. Dmosin, pow. Brzeziny, woj. łódzkie. Materiały do ewidencji konserwatorskiej*, Łódź 2007, mps (arch. WUOZ w Łodzi)

V. DZWONKOWICE

tzw. grodzisko pierścieniowate; własność książęca lub prywatna

ziemia rawska, parafia Stara Rawa

1. Nazwa „Dzwonkowice” pochodzi dopiero z XX w., a osada taka nie została nawet odnotowana w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego. Na początku XX w. grodzisko znajdowało się na gruntach leżących w granicach wsi Psary²⁰⁷⁹. Prawdopodobnie tereny te wchodziły początkowo w skład osady Stara Rawa²⁰⁸⁰, w średniowieczu stanowiącej własność książęcą, potem królewską. Założenie nie zostało odnotowane w źródłach pisanych.
2. Grodzisko położone jest na północny – zachód od zabudowań wsi, około 1,3 km na wschód od kościoła w Starej Rawie, na łąkach, w bagnistej dolinie rzeki Rawki. Na podstawie śladów starorzecza można wnioskować, że dawniej rzeka opływała je także z drugiej strony. Obecnie zachowany kopiec, będący naturalnym fragmentem krawędzi doliny rzecznej ma formę owalnego, ściętego stożka o wymiarach około 60x65 m u podstawy, 13x20 m na szczycie i wysokości około 7,5 m. Badania nie pozwoliły na rozstrzygnięcie kwestii zabudowy plateau nasypu.
Na przełomie XIX i XX w. grodzisko oglądał Marian Wawrzeniecki, który zanotował w opisie górę „...okoloną wałem oraz rowem; wał dookoły na całej przestrzeni. Bok południowy tego nasypu nieco oberwany przez wylew rzeki Rawki. Powierzchnia górna całkiem równa...”. Obliczone przez niego wymiary wynosiły: 62,5 m – szerokość majdanu, 119 m – szerokość wraz z rowem²⁰⁸¹.
3. Badania sondażowo – weryfikacyjne: 1981 — J. Gula
Na podstawie materiału ceramicznego pozyskanego w czasie badań ustalono czas funkcjonowania grodziska na koniec XIII – początek XIV w. Nie zarejestrowano natomiast reliktów zabudowy majdanu nasypu.

²⁰⁷⁹ Wawrzeniecki M., *Drobne wiadomości* ..., s.50.

²⁰⁸⁰ Jak odnotował Wawrzeniecki M., *Drobne wiadomości*..., s.48.

²⁰⁸¹ Wawrzeniecki M., *Drobne wiadomości*...,s.50-51.

W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (Z. Lechowicz, 1984) zlokalizowano także w kierunku południowo – wschodnim od grodziska osadę z okresu XIV-XVI w.

4. Obiekt jest silnie porośnięty drzewami i krzewami. Znajduje się na nieużytkowanym rolniczo, podmokłym terenie.
5. Grodzisko mogło powstać z inicjatywy Bolesława II bądź wcześniejszej Siemowita I. Istnieje również druga koncepcja wiążąca to założenie z rodem Rawiczów, piszących się od 1228 r. z Rawy [Starej – przyp. aut.]²⁰⁸², jednakże z uwagi na rozmiary obiektu jest ona dużo mniej prawdopodobna.
6. Wawrzeniecki M., *Drobne wiadomości...*, s.50-51; Gula J., *Wyniki badań sondażowych prowadzonych w 1981 r. na terenie grodziska w Dzwonkowicach*, Warszawa 1981, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Dzwonkowice, gm. Nowy Kawęczyn, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-59, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 8, oprac. Z. Lechowicz, 1984 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.112-113

VI. GIŻYCE

Dwór murowany (?); „curia et fortalitio” w 1487 r.; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Giżyce

1. Pierwsza informacja o miejscowości pochodzi z 1405 r. Stanowiła ona własność Giżyckich herbu Gozdawa. Stąd pisał się od 1405 r. Więclaw ze Żdźar i Giżyc, ochmistrz księżnej Aleksandry, żony Siemowita IV i siostry króla Jagiełły, następnie sędzia sochaczewski i gostyniński, zmarły w 1427 r.²⁰⁸³ oraz Piotr z Giżyc²⁰⁸⁴. Więclaw miał 3

²⁰⁸² O koncepcji Z. Lechowicza wiążącej Starą Rawę z przedstawicielami rodu Rawiczów zobacz hasło „Stara Rawa” w Katalogu niniejszej pracy.

²⁰⁸³ Po raz pierwszy odnotowany w źródłach w 1384 r. (ZDLmP, I, nr 53). Po tej dacie wszedł w posiadanie Giżyc. W 1427 r. po raz ostatni wystąpił jako sędzia gostyniński, Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.150; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.274-275; Uruski, IV, s.169.

²⁰⁸⁴ Nie sprawował urzędu (określony jako rycerz – „militibus”) ale często w latach 1411-1420 występował jako świadek na dokumentach Siemowita IV: ZDLmP, I, nr 100; II, nr 735 (dod.); ZDM, V, nr 1236, 1237, 1272, 1276, 1286, 1305, w dokumencie z 1415 r. z tytułem „*Petro de Giszyce heredibus*”, ZDM, V, nr 1270, w 1417 r. „*Petro de Gyszycze*”, MK 335, k.119v.

synów: Wincentego, Zygmunta i Pawła²⁰⁸⁵. Paweł, biskup płocki od 1439 r. po śmierci księcia Władysława I w 1455 r. uczestniczył we władzach regencji sprawujących opiekę nad małoletnimi książętami: Władysławem II i Siemowitem VI. Zmarł w 1463 r.²⁰⁸⁶ Zygmunt, prepozyt płocki, zmarł już w 1457 r.²⁰⁸⁷ Wincenty, marszałek dworu księcia Bolesława IV od 1446 r., kasztelan wiski od 1464 r. umarł w 1467 r.²⁰⁸⁸ Należał do grona najbogatszych osób na Mazowszu, pożyczał nawet samemu królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi – w 1458 r. pożyczył 1000 florenów na pilne potrzeby wojenne i zostały one zabezpieczone na zamku w Inowłodzu i wsi Lubochnia, jako dobrach królewskich²⁰⁸⁹. Z dwóch żon - Olechny, córki marszałka Ścibora z Sączocina²⁰⁹⁰ i Dobrochny Szyrzykównej, córki Jana z Fałkowa doczekał się trójki dzieci, które odziedziczyły jego majątek, między innymi i Giżyce – synów Pawła, Jana oraz córkę Katarzynę²⁰⁹¹. Jan, marszałek księcia Bolesława V, następnie dworzanin króla Kazimierza Jagiellończyka²⁰⁹² w 1487 r. zapisał swojej drugiej żonie Katarzynie z Kleczewa 1000 florenów na swoich dobrach: „...*tota villa Gyszycze et utraque Rosskj, et Byenynowo, curia et fortalitio in Gyszycze...oppido Chwalkowo in terrae Sandomiriensi...*”²⁰⁹³. Nie żył już w 1504 r.²⁰⁹⁴ Miał on 3 synów (Andrzeja, Wacława i Feliksa) oraz córkę Annę²⁰⁹⁵. Prawdopodobnie w podziale majątku Giżyce otrzymał najstarszy – Andrzej, późniejszy kasztelan rawski,

²⁰⁸⁵ Boniecki, VI, s.60; Uruski, IV, s.169 (błędne imię Zygmunta, wymienił bowiem Mikołaja); Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s.23. Zygmunt, syn Więclawa wymieniony został wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego w 1427 r., MUK, I, nr 27e/029.

²⁰⁸⁶ Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s.23-25. O życiu i działalności Pawła Giżyckiego vide: Graczyk W., *Paweł Giżycki. Biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999.

²⁰⁸⁷ Przed 4.01.1458 r., Bull. Pol., VI, nr 1205; Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s.28.

²⁰⁸⁸ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.285; Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s. 26-27. W ziemi sochaczewskiej nabył wieś Białynino w 1458 r., MK 335, k.153, w ziemi gostynińskiej chciał zakupić wieś Dębsko w 1459 r., ale transakcja prawdopodobnie nie doszła do skutku, MK 337, k.39 oraz kupił Pieczyńska w 1460 r., MK 335, k.173. Posiadał też liczne dobra na Mazowszu oraz w powiecie opoczyńskim, woj. sandomierskiego, Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s. 26-27; Chojnacki P., *Wincenty Giżycki...*, s.113-123. Do 1464 r. dzierżył również tenutę budziszewską, MRPS, I, supl., nr 181.

²⁰⁸⁹ MRPS, I, nr 485; Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s.27.

²⁰⁹⁰ W 1440 r. Olechna, już jako żona Wincentego zrzekła się dóbr rodzinnych na rzecz brata Jana, MK 3, k.238.

²⁰⁹¹ Starszy syn – Paweł w 1459 r. odnotowany został wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 59h/186, był kanonikiem płockim, natomiast siostra Katarzyna zrzekła się majątku po ojcu na rzecz braci w 1463 r., Boniecki, VI, s.60-61; Uruski, IV, s.169; Słowikowski T., PSB, 8/1, z.36, s.23-28.

²⁰⁹² IMT, II, nr 147.

²⁰⁹³ MRPS, III, supl., nr 221. Wcześniej, w 1469 r. zapisał swojej pierwszej żonie Małgorzacie 1200 florenów na połowie swoich dóbr (niestety nie wymienionych z nazwy), MRPS, IV/3, supl., nr 1020.

²⁰⁹⁴ MRPS, III, nr 1687.

²⁰⁹⁵ Boniecki, VI, s.61. W 1515 r. wystąpili bracia Feliks i Wacław, MRPS, IV/2, nr 10709.

zmarły około 1530 r.²⁰⁹⁶ W 1519 r. uzyskał on potwierdzenie zapisu oprawy posagowo-wiennej z roku 1469 dla Małgorzaty, bez wątpliwości swej matki²⁰⁹⁷. Andrzej pozostawił 4 synów: Piotra, Jana, Hieronima²⁰⁹⁸ i Stanisława²⁰⁹⁹. Bracia spławiali znaczne ilości zboża Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku - Hieronim został odnotowany w rejestrach w 1537 r.²¹⁰⁰, Piotr w latach 1546-1561²¹⁰¹, Stanisław w 1556 r.²¹⁰², a Jan w latach 1537 - 1575²¹⁰³. Dzieci Piotra, Jana i Hieronima dziedziczyły na znacznie już rozdrobnionych Giżycach w 1579 r. – Marcjan (Marcin) syn Jana, posiadał tylko 3 i ¼ włóki, Andrzej i Hieronim (synowie Hieronima) – w sumie 5 i ¼ włóki, dzieci Piotra (miał jedynego syna Pawła) – niewymieniono ich działu, synowie (Stanisław i Andrzej) Franciszka (syna Jana) – 1 i ½ włóki oraz wdowa po Piątku (zapewne Stanisławie Piątku, odnotowanym w 1557 r.²¹⁰⁴) – 5 włók²¹⁰⁵. Marcjan (Marcin) został odnotowany w 1576 r. jako płatnik cła na komorze celnej we Włocławku²¹⁰⁶. Do ich potomków Giżyce należały jeszcze w XVII w. – w 1603 r. kolatorem tutejszego kościoła parafialnego był Piotr Giżycki²¹⁰⁷, w 1614 r. bowiem Aleksander (syn Marcjana vel Marcina) zastawił swoją część Giżyc i Rożniszewa bratu Mikołajowi²¹⁰⁸. W 1783 r. właścicielem był Stanisław Dąbski, wojewoda brzeski-kujawski od 1783 r.²¹⁰⁹, zmarły w 1809 r. w Warszawie, a

²⁰⁹⁶ Andrzej odnotowany został w 1493 r. wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 93e/099. Z tytułem kasztelana rawskiego wystąpił w 1524 r., MRPS, IV/1, nr 4494. Informacja o śmierci pod 1530 r., MRPS, IV/1, nr 5507.

²⁰⁹⁷ MRPS, IV/1, nr 2897.

²⁰⁹⁸ Odnotowanego w 1518 r. wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t.II (ab anno 1490 ad annum 1551), ed. cur. Adam Chmiel, Cracoviae 1892, s.190.

²⁰⁹⁹ Boniecki, VI, s.61.

²¹⁰⁰ Reg. Thel., s.6.

²¹⁰¹ Reg. Thel., s.26, 34, 51, 123, 191.

²¹⁰² Reg. Thel., s.88.

²¹⁰³ Reg. Thel., s. 6, 21, 26, 37, 52, 77, 116, 122, 123, 135, 141, 158, 188, 217, 234, 274, 301, 341.

²¹⁰⁴ Reg. Thel., s.116.

²¹⁰⁵ Posiadali w tym czasie także udziały we wsi Bieniewo w ziemi gostynińskiej, Boniecki, VI, s.63; Uruski, IV, s.169; Pawiński, s.201, 204.

²¹⁰⁶ Reg. Thel., s.362.

²¹⁰⁷ Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.303.

²¹⁰⁸ Marcjan miał 5 synów (Mikołaja, Olbrachta, Anzelma, Aleksandra i Remigiana) oraz 5 córek. O Remigianie i Olbrachcie nie zachowały się żadne wiadomości. Anzelm zmarł bezpotomnie w 1626 r. Dziedziczyli zatem potomkowie Mikołaja, podkomorzego, a następnie kasztelana czerskiego, zmarłego w 1637 r. – Stanisław, Krzysztof, Mikołaj i Franciszek oraz córki Jadwiga i Marianna, którzy w 1644 r. dokonali podziału dóbr. Nie są już wśród nich wymienione Giżyce, Boniecki, VI, s.63-64; Słowikowski T., PSB,8/1, z.36, s.23.

²¹⁰⁹ Posiadał jeszcze wsie: Ostrowie i Piotrkówek w ziemi gostynińskiej, Czaykowski, s.721,809. Stanisław sprawował kolejno urzędy: stroszty kowalskiego w latach 1766-1783, kasztelana brzeskiego, krótko w 1783 r. W tymże roku awansował na urząd starosty brzesko-kujawskiego i sprawował go do śmierci w 1809 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 1040, 84, 366.

pochowany w Giżycach²¹¹⁰. Jego trzech synowie – Stanisław, Józef i Antoni zmarli bezpotomnie²¹¹¹, a Giżyce przeszły w ręce jego krewnych – na początku XIX w. mieszkał tamże Kajetan Dąbski, sędzia powiatu gostynińskiego (zmarły w 1836 r.). W Giżycach w 1811 r. przyszedł na świat jego syn Rudolf Fortunat²¹¹². Zapewne w krótkim czasie dobra te zostały sprzedane, gdyż od 1819 r. Giżyce należały do Ludwika Rudzkiego i jego żony Antoniny Matyldy z Koelichenów von Rüstern, następnie ich syna Onufrego Rudzkiego. Od 1872 r. do początku XX w. pozostawały w rękach rodziny Suskich²¹¹³, których zbudowana w 1897 r. kaplica grobowa znajduje się w tutejszym kościele.

2. W założeniu parkowym posadowiony jest obecnie neogotycki pałacyk z 1875 r. Kryje on w sobie relikty wcześniejszych budynków. Pierwszy dwór wystawiony został w I poł. XV w. z inicjatywy biskupa płockiego Pawła Giżyckiego, jak pisał B. Paprocki – „...dwór i kościół w Giżycach ojczyźnie swej zbudował...”²¹¹⁴, a za nim K. Niesiecki – „W dobrach...swoich dziedzicznych, i kościół, i dwór z fundamentu z muru wywiódł”²¹¹⁵. Prawdopodobnie budowa dworu była równoczesowa z fundacją kościoła parafialnego p.w. śś. Piotra i Pawła, przy którym prace budowlane zapoczątkowano 1439 r., a ukończono zapewne około 1447 r., kiedy poświadczony jest pierwszy pleban²¹¹⁶. Nie zachowały się niestety żadne informacje o wyglądzie i rozplanowaniu założenia, jedynie wzmianka z 1487 r. o istnieniu w Giżycach „*curia et fortalitio*”²¹¹⁷. Dnia 23.12.1521 r. odnotowano, że Wincenty! [tj. Wacław] Giżycki utracił swe dokumenty w pożarze fortalicji Giżyce, wystawiono mu nowy zapis 200 grzywien na dzierżoną przez niego wieś królewską Kurza w powiecie kaliskim²¹¹⁸. Prawdopodobnie murowany (nie możemy mieć pewności, że wzniesiony w połowie XV w. obiekt był murowany, bowiem przekaz o istnieniu w Giżycach siedziby nie zawiera niestety żadnych danych o jej wyglądzie, przy dworze nie prowadzono również badań archeologicznych) dwór funkcjonował do XVI lub nawet XVII w., kiedy to według autorów Katalogu Zabytków Sztuki wzniesiono drugie, murowane założenie (na miejscu lub przy wykorzystaniu relikwów wcześniejszego),

²¹¹⁰ Boniecki, IV, s.162.

²¹¹¹ Boniecki, IV, s.163.

²¹¹² Kajetan posiadał jeszcze Leśniewice w ziemi gostynińskiej, Boniecki, IV, s.165.

²¹¹³ KZS, t.10, z.24, s.10; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.32.

²¹¹⁴ Paprocki, s.294.

²¹¹⁵ Niesiecki, IV, s.132.

²¹¹⁶ Dokładny opis kościoła: KZS, t.10, z.24, s.9-10; Kunkel R. M., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s.221-222. Pleban z Giżyc Piotr wymieniony między innymi w 1447 r., Nowacki J., *Dzieje*, II, s.511, w 1450 r., ADP, Ep.5, k.48-48v.

²¹¹⁷ MRPS, III, supl., nr 221.

²¹¹⁸ MRPS, IV/2, nr 13059.

przebudowane następnie przez Suskich na pałac w latach 1875-1876. Uważają oni, że pozostałością XVII w. dworu może być wieża obecnego pałacu²¹¹⁹. Na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. odnotowany został jedynie folwark²¹²⁰.

Prace remontowo – adaptacyjne z okresu międzywojennego i prowadzone po II wojnie w znacznej mierze zatarły cechy stylowe pałacu. Od 1946 do 1951 r. mieścił się w nim Uniwersytet Ludowy, następnie od 1952 r. Dom Dziecka²¹²¹. W latach 80. XX w. poddany został gruntownemu remontowi. W chwili obecnej jest to budynek 9-osiovy, piętrowy, podpiwniczony, murowany z cegły i tynkowany. Od frontu znajduje się 3-osiovy ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem. Od strony lewego boku dostawiona jest trójkondygnacyjna wieża. Układ wnętrz dwutraktowy z korytarzem pośrodku. Nakryty jest dachami cztero i dwuspadowymi. Wnętrza zostały gruntownie przebudowane i nie zachował się ich oryginalny wystrój i wyposażenie.

3. Badań archeologicznych ani architektonicznych przy dworze nie prowadzono. Podczas prospekcji powierzchniowej w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (P. Świątkiewicz, 1986) zarejestrowano w granicach miejscowości jedynie 5 stanowisk związanych z osadnictwem z okresu od XIII w. po czasy nowożytne. Obecny pałac posadowiony jest na reliktach wcześniejszego (lub wcześniejszych) założeń. Obiekt położony w założeniu parkowym.
4. Fundatorem dworu z I poł. XV w. był biskup płocki Paweł Giżycki, natomiast neogotycki pałac powstał dla rodziny Suskich.
5. Osiecki J., *Wiadomość historyczna o kościele parafialnym we wsi Chociszewie w powiecie i guberni Płockiej istniejących*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, R.12:1853, nr 6, s.555-557; SGKP, II, s.577; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Giżyce, gm. Iłów, woj. płockie, nr obszaru 55-57, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, 4, 5, nr stanowiska w obszarze 23, 24, 27, 28, 29, oprac. P. Świątkiewicz, 1986 (dawne arch. OODA w Warszawie); KZS, t.10, z.24, s.9-10; Piętka J., *Mazowiecka elita...*, s.63-67; Rum J., *Siedziby obrotne...*, s.114; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.32; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.49

²¹¹⁹ KZS, t.10, z.24, s.10. Stanowisko to podtrzymują: Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.32.

²¹²⁰ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²¹²¹ KZS, t.10, z.24, s.10.

VII. GŁOWNO

Dwór drewniany (?) następnie murowany na kopcu; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Głowno

1. W 1421 r. wystąpił Jakub z Głowna, świadek przywileju Siemowita IV²¹²². W 1426 r. tenże Jakub z Głowna herbu Roch II fundował kościół parafialny²¹²³. Są to zarazem pierwsze źródłowe informacje o Głownie. W 1427 r. miał zostać wystawiony dokument nadający miejscowości prawa miejskie²¹²⁴. Jakub został kasztelanem rawskim, zmarł po 1453 r.²¹²⁵, pozostawił z żony Katarzyny z Ostrołęki w ziemi czerskiej synów: Tomasza i Jakuba²¹²⁶ oraz Piotra²¹²⁷. Synami Tomasza byli Tomasz z Głowna, późniejszy stolnik rawski w latach 1492-1511²¹²⁸ oraz Piotr z Głowna, chorąży rawski w latach 1501-1512²¹²⁹. W 1493 r. Kazimierz Jagiellończyk zapisał Tomaszowi z Głowna, stolnikowi rawskiemu 200 florenów na wsiach Muchnice i Skórzewo²¹³⁰. W 1495 r. Tomasz zapisał swojej żonie Katarzynie z Kwiatkowskich między innymi 300 florenów na dobrach swoich: „*in oppido Głowno terrae Ravensis...et in...villarum Walawycze [Walewice] terrae sochaczoviensis...*”²¹³¹. W 1522 r. król Zygmunt Stary potwierdził miastu nadane wcześniej przywileje. W tymże roku posiadaczem przynajmniej części Głowna, które z

²¹²² MK 6, k.207v.

²¹²³ Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Głowno”, nr 1. Jakub z Głowna, sędzia rawski, występował także jako świadek na dokumentach Siemowita V z lat 1436-1441 i Władysława I w 1444 r., ibidem, Nr 1-2. Urząd sędziego pełnił od 1435 r., następnie od 1444 r. był cześnikiem, a od 1449 r. kasztelanem rawskim, MK 337, k.81; Uruski, IV, s.200.

²¹²⁴ SGKP, II, s.610; Pazyra S., *Geneza i rozwój...*, s.118; idem, *Studia z dziejów miast...*, s.63; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Głowno”, Nr 1. Prawa miejskie Głowno utraciło w 1870 r., *Wegner J., Łowicz i okolice w powstaniu styczniowym*, [w:] Łowicz. Dzieje miasta..., s.243.

²¹²⁵ W tymże roku wymieniony po raz ostatni jako kasztelan rawski, MK 337, k.107v.

²¹²⁶ Oddała ona w 1449 r. swoją wieś dziedziczną Ostrołękę synom Tomaszowi i Jakubowi, MK 337, k.81; Boniecki, VI, s.115. Tomasz odnotowany również w 1458 r., MK 335, k.8v i w 1459 r. jako właściciel wsi Lesiewska Wola w ziemi rawskiej, MK 335, k.148v, w której udziały zakupił jeszcze jego ojciec Jakub w 1453 r., MK 337, k.107v.

²¹²⁷ Uruski, IV, s.200. Synem Piotra był Stanisław, student Uniwersytetu Krakowskiego w 1459 r., późniejszy wikariusz w Makowie i kanonik pułtuski, MUK, I, 59/172.

²¹²⁸ Student Uniwersytetu Krakowskiego w 1473 r., MUK, I, 73h/311; Urzędnicy, t.II, z.1, nr 591; Boniecki, VI, s.115; Uruski, IV, s.200. Daty sprawowania urzędu wg ustaleń K. Pacuskiego.

²¹²⁹ Niesiecki, IV, s.150; Uruski, IV, s.200; Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.291; MRPS, IV/2, nr 10231; IV/3, nr 23136, 23139, 23145 (w latach 1509-1512 r. notowany Piotr z Głowna, chorąży rawski).

²¹³⁰ MRPS, II, nr.121. Wcześniej udziały w miejscowości Muchnice (Stare) zapisała w 1448 r. swemu mężowi Tomaszowi z Głowna (synowi Jakuba) Katarzyna, MK 335, k.140.

²¹³¹ MRPS, II, nr 546. W 1504 r. wymieniony wraz z bratem jako właściciel Głowna z okazji uzyskania zwolnienia ze wszelkich opłat na 10 lat z okazji klęski, MRPS, III, nr 1862.

okazji pożaru uzyskało 10 lat zwolnień był Stanisław Miszewski²¹³². Pozostałe udziały należały do rodziny Głowieńskich, wymieniony został bowiem Rafał (zapewne syn Tomasza lub Piotra) wzmiankowany jako dziedzic w 1548 r. oraz Bernard, stolnik rawski²¹³³. Rafał miał syna Jana, którego z kolei syn Aleksander był w 1647 r. właścicielem Głowna. Dziedziczył po nim odnotowany w 1687 r. syn Jan²¹³⁴. Na początku XVIII w. dziedziczką części miasta była Teresa z Duninów Głuszczyńska, żona Stefana Lubowidzkiego herbu Kopacz. Jej udziały otrzymała następnie córka Wiktoria, a później synowie Teresy i Stefana: Jan, Stanisław, Michał i Paweł Lubowidzcy, którzy wraz z matką spłacili w 1729 r. siostrę Wiktorię. Głowno od reszty rodzeństwa i matki wziął w zastaw najstarszy syn - Jan, łowczy rawski od 1758 r. (zmarły w 1761 r.)²¹³⁵. W 1743 r. sprzedał swoją część Głowna Baltazarowi Ciecierskiemu herbu Rawicz, dziedzicowi Konopnicy²¹³⁶. Ciecierscy byli właścicielami Głowna i pobliskiego Paleńca nadal w 1783 r.²¹³⁷ Po śmierci Baltazara jego syn sprzedał Głowno rodzinie Czarneckich, którzy puszczała dobra w dzierżawę. W 1935 r. zadłużony majątek przejął Wincenty Matuszewski²¹³⁸.

2. Relikty założenia położone są wśród łąk, w widłach rzek Mrogi i Mrożycy, stanowiących naturalne „fosy” odcinające nasyp od stron północno-wschodniej i północno-zachodniej. Obecnie szerokości cieków wodnych wynoszą około 3-4 m. Kopiec o elipsoidalnym kształcie ma średnicę wynoszącą po linii W-E około 80 m i około 40 m na linii S-N oraz wysokość około 5 m. Podstawę kopca stanowi naturalne wzniesienie o podsypanych sztucznie stokach i szczycie. Około połowy XVII w. w centralnej partii kopca wzniesiono (drewniany zapewne) budynek. Został on rozebrany na przełomie XVII i XVIII w. Na

²¹³² Walawender A., *Kronika kłesk...*, t.II, nr 1469; MRPS, IV/2, nr 13256.

²¹³³ MRPS, II, nr 546; III, nr 1862; IV, nr 10231, 10245. Na początku XVI w. Głowieńscy trzymali także wsie Kamień i Gozd, Ulanowski, s.115, 118, a w 1579 r. posiadali jeszcze udziały we wsi Ruchna, Pawiński, s.161.

²¹³⁴ Uruski, IV, s.200.

²¹³⁵ Boniecki, XV, s.91.

²¹³⁶ Boniecki, XV, s.91; III, s.161.

²¹³⁷ Czaykowski, s.100.

²¹³⁸ Rynkowski H., *Z dziejów miasta Głowna 1420-1981*, Głowno 1983, mps, s.15-18; Olszewski J., *Od Piątku do Soboty. Wędrówki po ziemi łódzkiej*, Łódź 1995, s.45; Wesołowski J., Głowno, g. loco, woj. łódzkie, [w:] *Dwory i pałace okolic Łodzi*, praca zbiorowa, zespół redakcyjny: Agnieszka Lorenc - Karczewska, Tadeusz Karpiński, Wiesław Stępień, Ewa Szelałowska, Włodzimierz Witkowski, Łódź 1997, s.64-65. Matuszewscy nadal byli właścicielami Głowna około 1880 r., SGK, II, s.610. Następnie majątek należał do Stanisława Michalskiego, a około 1926 r. do jego bratanicy Aleksandry, hrabiny Komorowskiej, Wesołowski J., Głowno...[w:] *Dwory i pałace...*, s.66, która w 1943 r. sprzedała działkę z relikami dworu Marianowi Sącińskiemu, Świątkiewicz P., *Dziennik prac wykopaliskowych, badania na stanowisku w Głownie*, 1987 r.

jego miejscu postawiono w 1 poł. XVIII w. kolejny budynek, murowany przy którym funkcjonował warsztat garncarski. Natomiast w zachodniej partii plateau usytuowany był murowany budynek mieszkalny²¹³⁹.

Z uwagi na fakt przynależności Główna do Głowieńskich herbu Roch II już od co najmniej początku XV w. wydaje się prawdopodobne, że opisane powyżej założenie nie było pierwszym i jedynym powstałym w Głownie. Natomiast badania archeologiczne P. Świątkiewicza wykluczyły możliwość posadowienia dworu późnośredniowiecznego na opisanym powyżej kopcu²¹⁴⁰.

3. Badania: powierzchniowe: 1934 – J. Fitzke; 1948 – J. Kamińska; 1984 – T.J. Horbacz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); sondażowe: 1987-1989 – P. Świątkiewicz
Kopiec w widłach rzek Mrogi i Mrożycy zlokalizowano już podczas badań powierzchniowych w latach 30. XX w. J. Kamińska określiła pozyskany z powierzchni materiał jako „późnośredniowieczny”. W 1984 r. T. J. Horbacz jego chronologię, na podstawie zebranego z powierzchni materiału (95 fragmentów ceramiki naczyniowej) zawarł pomiędzy XV a XVII w. Po stronie wschodniej zarejestrowano osadę przyrodową, datowaną materiałem (87 fragmentów ceramiki naczyniowej, 1 fragment szkła butelkowego) na XV-XVII w., natomiast w kierunku południowo-zachodnim osadę wiejską, funkcjonującą według autora badań także w okresie XV-XVII w. (pozyskano 61 fragmentów ceramiki naczyniowej).

Podczas badań P. Świątkiewicza w 1987 r. założono na kopcu siatkę arową, wzdłuż magistarali południowo-północnej przy której co 5 m wyznaczono wykopy. Wytoczono i wyeksplorowano łącznie 4 wykopy o powierzchni 87,5 m². W wykopach założonych u południowej podstawy kopca zarejestrowano - w wykopie I (o wymiarach 2,5x5,0 m) następujące po sobie nawarstwienia: humusu, próchnicy (nawarstwionej w wyniku procesów stokowych) oraz 2 warstwy torfu. W wykopie II (o wymiarach 5x5 m) zadokumentowano strop calca (warstwowany, białawy piasek) na głębokości około 2 m oraz warstwę pierwotnej szaro-brunatnej próchnicy stanowiącej następnie podłoże dla dwóch piaszczystych warstw niwelacyjnych kopca i jego poziomów użytkowych. W starszym poziomie niwelacyjnym odsłonięto pochówek dziecka. Nad nim zalegała próchnicza warstwa użytkowa o miąższości około 40 cm, w której odsłonięto relikty wbitych dwóch drewnianych słupów w obstawach kamiennych znajdujących się w

²¹³⁹ Świątkiewicz P., *Sprawozdanie z badań w Głownie, st. 1*, Zgierz 1989, mps, s.5-6.

²¹⁴⁰ Świątkiewicz P., *Sprawozdanie z badań w Głownie, st. 1...*, s.6.

odległości 1 m od siebie (w części południowo – wschodniej wykopu). Nad pierwszą warstwą użytkową znajdował się drugi, piaszczysty poziom niwelacyjny o miąższości około 40 cm oraz kolejna warstwa użytkowa o grubości około 1 m. W wykopie III (o wymiarach 5x5 m) zarejestrowano III poziom użytkowy, który tworzyła szara próchnica zalegająca bezpośrednio pod humusem. Wykop IV (o wymiarach 5x5 m) wytyczony został na kulminacji kopca. Odkryto w nim relikty drewnianej konstrukcji złożonej z śladów po 3 belkach ułożonych do siebie równolegle wzdłuż osi SE-NW oraz grupę dużych kamieni po stronie południowo – zachodniej od belek. Zarejestrowano również pozostałości poprodukcyjne warsztatu garncarskiego w postaci znacznej ilości odpadków naczyń ceramicznych. Pozyskano łącznie 7 360 fragmentów ceramiki naczyniowej (w tym 5 242 ułamki wypalone w atmosferze redukcyjnej i 2 118 w atmosferze utleniającej). Wśród form naczyń występowały: garnki, dzbany, patelnie i talerze. Z wykopu IV wydobyto znaczne ilości fragmentów ceramiki naczyniowej o nieregularnie ukształtowanych brzuścach i wylewach (odpady poprodukcyjne warsztatu garncarskiego). Oprócz ceramiki naczyniowej z wykopów badawczych wydobyto: 165 fragmentów kafli płytowych, 18 ułamków naczyń szklanych, 4 monety miedziane (w tym: szeląg koronny Jana Kazimierza z 1661 r. i szeląg inflancki z połowy XVII w.), 22 przedmioty metalowe (m.in. mosiężną klamrę do pasa, gwoździe) oraz 161 destruktywów kości zwierzęcych. Chronologię materiału autor badań zawarł pomiędzy 2 poł. XVII (I poziom użytkowy), a 1 poł. XVIII w. (II poziom użytkowy).

Podczas sezonu 1988 założono 7 wykopów (o numeracji V-XI). W wykopie V (wyeksplorowano jego odcinek o wymiarach 0,2x1 m i głębokości sięgającej 1 m) usytuowanym na kulminacji wzniesienia zarejestrowano warstwę zawierającą znaczne ilości ceramiki naczyniowej związanej z relikdami funkcjonującego w tym miejscu warsztatu garncarskiego. Szacowana przez autora badań na podstawie ilości ceramiki wydobytej z przebadanego odcinka wykopu (ponad 2 tysiące fragmentów, głównie wypalonych w atmosferze redukcyjnej) liczba ceramiki naczyniowej związanej z warsztatem garncarskim mogła wynosić około 60 tysięcy ułamków. W wykopie tym odsłonięto także w jego narożniku południowo-zachodnim ceglano-kamienny mur o szerokości 20 cm i zadokumentowanej długości 2 m. Od strony północnej do muru przylegały relikty niezabudowanego paleniska o szerokości 30 cm i głębokości około 50 cm, a od strony południowej wylewka zaprawy wapienno-piaskowej na której zalegał rumosz ceglano-kamienno-gliniany. Ślady te zinterpretowano jako relikty pieca

(prawdopodobnie garncarskiego). Około 0,5 m w kierunku wschodnim od pozostałości pieca zadokumentowano konstrukcję z dużych kamieni spajanych zaprawą wapienną, ułożonych w prostokątny kształt o wymiarach około 1,5x2,0 m. Wykopy VI i VII wytyczono na południowym stoku nasypu. Wyeksplorowano częściowo jedynie wykop VI do głębokości 60 cm, rejestrując próchniczne nawarstwienia spływowce. Następnie wykonano odwierty do głębokości 2 m. W wykopie VIII założonym w centralnej części kopca i wykopie IX (w zachodniej partii nasypu) zadokumentowano jedynie ślady nowożytnych wkopów dochodzących do głębokości 1,5 m, datowanych przez autora badań na wiek XVIII i łączonych z pozyskiwaniem gliny. W wykopie X, założonym na zachodnim stoku kopca odsłonięto relikty jamy (w II poziomie użytkowym) o kolistym przekroju, obudowanej od strony wschodniej kamieniami i dranicą. Z jamy tej pozyskano znaczne ilości szkła taflowego (około 80 fragmentów) oraz ceramiczne naczynie wazowate wypalone w atmosferze redukcyjnej. Zarejestrowano w nim również dwa poziomy użytkowe przedzielone warstewkami wyrównawczymi. Wykop XI zlokalizowanym w zachodniej części nasypu odsłonięto w jego części zachodniej relikty kamienno-ceglanego muru o szerokości około 20 cm. Na jego przedłużeniu w kierunku wschodnim biegł rząd kamieni, a w narożniku północno-zachodnim przylegał do niego pod kątem prostym, odchodząc w kierunku północnym ceglany mur o szerokości 80 cm. Odkryto także ślady po drewnianych słupach. Odsłonięte relikty autor badań zinterpretował jako pozostałości partii przyziemia budynku mieszkalnego. W czasie badań pozyskano łącznie 6 685 fragmentów ceramiki naczyniowej (w tym: 4 679 ułamków wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 1 942 w atmosferze utleniającej i 64 polewane), 402 fragmenty kafli piecowych, 130 ułamków szkła naczyniowego i taflowego, 22 przedmioty metalowe, 2 przedmioty kościane, monetę (grosz Stanisława Augusta Poniatowskiego z lat 60. XVIII w.) oraz 193 destrukty kości zwierzęcych. Chronologię materiału autor badań zawarł pomiędzy 2 poł. XVII a poł. XVIII w.

W sezonie 1989 założono 2 wykopy. Wykop V/1 na kulminacji kopca stanowił przedłużenie wykopu V z sezonu 1988, przylegając do niego od strony północnej. Wyróżniono w nim 2 poziomy nawarstwień kulturowych – warstwę rumoszu ceramicznego wiązanego z warsztatem ceramicznym oraz warstwę brunatnej gliny z domieszką próchnicy i piasku o miąższości dochodzącej do 1 m w której, w części północnej wykopu zarejestrowano skupisko kamieni otoczakowych ułożonych na planie czworoboku o wymiarach około 1x1 m. Przy kamieniach zidentyfikowano ślady po

drewnianych belkach. Konstrukcja ta stanowiła kontynuację obiektu – kamiennej ławy o szerokości około 1-1,5 m, odsłoniętej w wykopie V w sezonie 1988. W odległości około 0,5 m na zachód od kamiennej ławy odsłonięto ciąg dalszy ceglano-kamiennego obiektu, znanego z sezonu 1988. Pozostałości te autor badań zinterpretował jako podstawę poziomego, dwupaleniskowego pieca garncarskiego zbudowanego na planie nieregularnego prostokąta o wymiarach 1-1,8x4 m. Szerokość ścianek pieca, zbudowanych z chaotycznie ułożonych cegieł i kamieni spajanych zaprawą wapienną, wynosiła 20-30 cm. Zachowały się one do wysokości około 35 cm od dna, utworzonego z wylewki zaprawy wapienno-piaskowej. Drugi wykop – XI/1 przylegał od strony południowej do wykopu XI eksplorowanego w sezonie 1988. Zadokumentowano w nim ciąg dalszy budynku mieszkalnego – ślady drewnianej belki o długości około 3 m, spoczywającej równolegle w odległości 2 m od reliktyw murów odkrytych w wykopie XI. Belka łączyła się z negatywem po słupie odsłoniętym w wykopie XI. Autor badań uznał odsłonięte relikty za pozostałości ściany działowej wykonanej w konstrukcji sumikowo-łatkowej. W partii wschodniej kopca wykonano wiercenia świdrem, ułożone co 5 m wzdłuż magistrali W-E. Zaobserwowano w nich kolejno: warstwę czarnej próchnicy nasyconej fragmentami naczyń ceramicznych (do głębokości 30-50 cm), nawarstwienia piaszczyste (do głębokości 180-210 cm), strop calca (zbity piasek ze żwirem). Pozyskano 266 fragmentów ceramiki naczyniowej (w tym 217 ułamków wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 44 w atmosferze utleniającej i 5 polewanych), 24 fragmenty kafli piecowych, 11 przedmiotów metalowych, 14 ułamków szkła naczyniowego i taflowego oraz 16 destruktyw kości zwierzęcych.

Na podstawie trzech sezonów badań w czasie których przebadano łącznie około 160 m² powierzchni ustalono, że trzon kopca stanowiło naturalne wzniesienie zbudowane z gliny i gruboziarnistego piasku o wysokości wynoszącej około 4 m i średnicy około 30 m. Od strony południowej do kopca przylegał pas torfiastych mokradeł. W 2 poł. XVII w. nadsypano jego stoki o około 0,5 m. W 1 poł. XVIII w. przeprowadzono kolejne prace niwelacyjne, następnie podwyższono zarówno stoki kopca, jak i jego szczyt. W pierwszej fazie użytkowania kopca, około połowy XVII w. (być może już po wojnach szwedzkich) w jego na kulminacji wzgórza wzniesiono budynek o nierozpoznanej konstrukcji (być może drewniany). Obiekt ten był użytkowany do przełomu XVII i XVIII w., następnie rozebrano go. Z obiektem tym autor badań wiąże bogaty zbiór materiałów archeologicznych – ceramiki naczyniowej, kafli piecowych, szkła naczyniowego i

taflowego datowanych na 2 poł. XVII w. Następnie w zachodniej części kopca, wzniesiono kolejny budynek mieszkalny, którego pozostałości zachowały się w postaci reliktyw kamienno-ceglanych murów i konstrukcji drewnianych. Budynek ten posiadał kamienno-ceglane ściany obwodowe (odsłonięto południową ścianę o długości wynoszącej około 5 m) i drewniane ścianki działowe wewnątrz. Natomiast w centralnej partii kopca, na miejscu rozebranego budynku wzniesiono kolejny – murowany. Przy nim funkcjonował warsztat garncarski, którego pozostałości odsłonięto na kulminacji wzgórza. Z II fazą użytkową autor badań łączy także relikty konstrukcji słupowej odsłoniętej w południowej partii stoku. Wykluczył natomiast posadowienie na tymże kopcu wcześniejszej, późnośredniowiecznej siedziby.

4. Zachowany kopiec porośnięty trawą i drzewami. Otoczony płotem z siatki. Na północny-wschód od rynku znajdował się w założeniu parkowym dwór z I poł. XIX w. wraz z towarzyszącymi mu zabudowaniami gospodarczymi, wystawiony z inicjatywy ówczesnego właściciela dóbr Wincentego Matuszewskiego. Widoczny jest on na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²¹⁴¹ oraz planie miasta z 1867 r. (oznaczony jako „Dwór Zabrzeźnia”)²¹⁴² Został on w latach 80. XX w. w znacznej części rozebrany, a na jego miejscu wystawiono nowy, ceglany.
5. Dwór z 2 poł. XVII w. powstał z inicjatywy Aleksandra Głowieńskiego lub jego syna Jana. Natomiast zabudowę z początku XVIII w. można łączyć z przedstawicielami rodziny Lubowidzkich herbu Kopacz, właścicielami Dmosina w XVIII w.
6. SGKP, II, s.610-611; Verdmmon, s.55; Fitzke J., *Prace archeologiczne...*, s.109; Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne...*, s.91; Świeżawski A., *Sprawozdanie...*, karta „Głowno”, nr 1-3; Rynkowski H., *Z dziejów miasta Głowna 1420-1981*, Głowno 1983, mps (arch. ROBiDZ w Łodzi); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Głowno, gm. loco, woj. łódzkie, nr obszaru 62-54, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, nr stanowiska w obszarze 3, 4, 5, oprac. T.J. Horbach, 1984 (arch. WUOZ w Łodzi); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.115-116; Wesołek P., *Małe założenia...*, s.140; Świątkiewicz P., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Głownie, st. 1*, Zgierz 1987, mps (arch. WUOZ w Łodzi); Świątkiewicz P., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Głownie, st.1*, Zgierz 1988, mps (arch. WUOZ w Łodzi); Świątkiewicz P., *Sprawozdanie z badań w Głownie, st. 1*, Zgierz 1989, mps (arch. WUOZ w Łodzi); Świątkiewicz P., *Głowno, woj.*

²¹⁴¹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²¹⁴² Głowno, według planu geometry Ernesta Hanczkego z roku 1867 po przerysowaniu w 1874 r. przez geometrę Teodora Borkowskiego, publikacja w: Rynkowski H., *Z dziejów...*, ilustracje.

łódzkie, st.1, IA, badania 1988, Warszawa 1992, s.146; Olszewski B., *Od Piątku do Soboty. Wędrówki po ziemi łódzkiej*, Łódź 1995, s.45-49; Wesołowski J., Główno, g. loco, woj. łódzkie, [w:] *Dwory i pałace okolic Łodzi*, praca zbiorowa, zespół redakcyjny: Agnieszka Lorenc - Karczevska, Tadeusz Karpiński, Wiesław Stępień, Ewa Szelągowska, Włodzimierz Witkowski, Łódź 1997, s.63-67; *Atlas zabytków...*, s.258; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.49

VIII. GOSTYNIN

Gród; zamek; „castrum” w 1329 r.; własność książęca
ziemia gostynińska, parafia Gostynin

1. Po raz pierwszy Gostynin został odnotowany w źródłach pisanych w 1279 r. - „*in Gostinin*” wystawił dokument Bolesław I²¹⁴³. Stary gród został wymieniony jako „castrum” w dokumentach z 1329 r. potwierdzających zależność lenną księstwa Waclawa I od Jana Luksemburskiego, króla Czech²¹⁴⁴. Miasto w nowym miejscu przy przeprawie przez rzekę zostało lokowane na prawie chełmińskim w 1382 r., przywilejem Siemowita IV²¹⁴⁵. W mieście lokacyjnym w 2 poł. XIV w. został także ufundowany, nieistniejący obecnie kościół p.w. św. Marcina, będący filią kościoła parafialnego²¹⁴⁶. Urząd starosty piastowali kolejno: Stefan (Szczepan) z Jasieńca w 1368 r. i latach 1378-1380 r.²¹⁴⁷, Stanisław z Woli w 1379 r.²¹⁴⁸, Sasin z Trębek herbu Prawda w latach 1405-1407 i 1422-1424²¹⁴⁹, Przybysław z Krajkowa herbu Jasiona w latach 1417-1420²¹⁵⁰, Zawisza z Dłużniewa herbu Dołęga w 1424 r.²¹⁵¹, Andrzej Szczubioł z Ciechomic herbu Wężyk w 1426 r.²¹⁵², Marcin z Goślin w latach 1429-1430²¹⁵³, Tomasz Sierstrzeniec herbu Radwan

²¹⁴³ DKM, nr 16, s.161-162.

²¹⁴⁴ NKDM, II, nr 193, 195; ZDLmP, I, nr 22a, 22b, 22c.

²¹⁴⁵ MRPS, IV/3, supl., nr 309; LWR 1564, s.97; *Ius civitatis Gostinensis*, Zathey, sygn.194, k.19v.

²¹⁴⁶ W XIII w. przy grodzie funkcjonował kościół parafialny p.w. św. Jakuba. Nowy został erygowany wraz z lokacją nowego miasta, Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.226.

²¹⁴⁷ DKM, nr 42, s.333; KDW, III, nr 1601, KDKM, nr 85; NKDM, III, nr 228 (błędnie określony jako kasztelan), 252.

²¹⁴⁸ MRPS, IV/1, nr 7550.

²¹⁴⁹ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 1, s.296; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

²¹⁵⁰ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 1, s.296.

²¹⁵¹ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 1, s.296.

²¹⁵² KDKM, nr 162 (także kasztelan gostyniński).

²¹⁵³ KDKM, nr 165.

w 1441 r.²¹⁵⁴, Mikołaj z Kutna w latach 1461-1493²¹⁵⁵. W 1440 r. ziemię gostynińską Siemowit V zapisał jako dzielnicę oprawną swojej żonie Małgorzacie²¹⁵⁶, córce Jana II księcia raciborskiego, która objęła w niej rządy po śmierci księcia w 1442 r. (księżna zmarła w 1459 r.)²¹⁵⁷. W 1462 r. ziemię gostynińską nadał książę Władysław II matce – Annie²¹⁵⁸, jednak zapis ten, jako wydany przez małoletniego nie został zrealizowany. Tego samego roku, dnia 14 grudnia ziemia gostynińska została wcielona do Korony²¹⁵⁹. Na początku XVI w. starostą gostynińskim był Piotr Szydłowiecki²¹⁶⁰. W 1508 r. król zezwolił Krzysztofowi Szydłowieckiemu, późniejszemu kanclerzowi na wykup starostwa gostynińskiego²¹⁶¹. Po jego śmierci w 1532 r. starostwo objął Paweł Wolski, dzierżący je do 1544 r.²¹⁶², a następnie syn Pawła – Stanisław²¹⁶³. W 1564 r. urząd ten pełnił Adam Drzewicki²¹⁶⁴, w latach 1569-1580 Krzysztof Lasocki²¹⁶⁵, w 1590 r. Szymon Szczawiński²¹⁶⁶, w 1592 r. Stanisław Garwaski²¹⁶⁷, a w 1630 r. Konstanty Plichta²¹⁶⁸. Następnie starostwo gostynińskie znajdowało się w posesji Oktawiana Plichty, kasztelana wyszogrodzkiego, a później jego syna Jakuba (zgodę na jego objęcie wydał król Jan Kazimierz dnia 16.04.1652 r., cesję w grodzie gostynińskim Oktawian Plichta podpisał

²¹⁵⁴ Knapieński, Notaty, s.462.

²¹⁵⁵ Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.63-65; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²¹⁵⁶ Kalendarz płocki, MPH, V, s.454 (określona jako „*ducissa Gostinensis*”). Nadanie ziemi mazowieckiej przez Siemowita V Małgorzacie nastąpiło dnia 27.03.1440 r., Zathey, sygn.194, k.182v-183v.

²¹⁵⁷ O rządach księżnej Małgorzaty w ziemi gostynińskiej: Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.161-162.

²¹⁵⁸ KDKM, nr 212; IMT, I, nr 104.

²¹⁵⁹ IMT, I, nr 112, 113; MRPS, I, nr 614, 615.

²¹⁶⁰ W 1502 r. król Aleksander Jagiellończyk poczynił na jego rzecz liczne zapisy – 4200 florenów na miastach Gostynin i Gąbin oraz wsiach Rataje, Kozice, Luszyn, Mysłownia, Strzelce, Niedrzwie, Niedrzakowo, Lipieńskie, Rozłazłowo, Zdworz i Sanniki, MRPS, III, nr 389. Drugi zapis 3000 florenów, także z 1502 r. nie wymienia wsi Zdworz, dodaje natomiast miejscowości: Skrzany, Czyżewo, Stare Pole i Krobino, MRPS, III, nr 194.

²¹⁶¹ MRPS, IV/1, nr 367. Po śmierci Piotra król zezwolił Krzysztofowi na wykup starostwa gostynińskiego z rąk wdowy po Piotrze Barbary i jego brata Mikołaja za 200 florenów. Następnie król zapisał Krzysztofowi 4000 florenów na miastach Gostyninie i Gąbinie wraz z przyległymi wsiami, Kieszkowski J., *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki zygmuntońskich czasów*, Poznań 1912, cz.II, s.287; MRPS, IV/1, nr 2108.

²¹⁶² LWR 1564, 98; Niesiecki, IX, s.401. Paweł Wolski spławił Wisłą w roku 1537 zboże z folwarków starostwa gostynińskiego oraz swoich własnych, Reg. Thel., s.1, 7.

²¹⁶³ LWR 1564, 98; Niesiecki, IX, s.401. Stanisław Wolski również spławił Wisłą zboże z folwarków starostwa gostynińskiego w latach 1546-1560, Reg. Thel., s.24, 53, 60, 71, 77, 83, 92, 103, 137, 157, 171, 188, 189, 576.

²¹⁶⁴ LWR 1564, s.87.

²¹⁶⁵ Kaniewska I., PSB, 16, s.540-541; LWR 1570, s.192.

²¹⁶⁶ MDZP, t.11, s.82.

²¹⁶⁷ *Księgi Referendarskie*, t.1 (1582-1602), wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1910, nr 12.

²¹⁶⁸ LWR 1630, s.86.

dopiero dnia 17.03.1655 r., tuż przed swoją śmiercią)²¹⁶⁹. Od 1734 r. starostą gostynińskim był Józef Lasocki²¹⁷⁰, a następnie od 1757 r. jego syn Antoni²¹⁷¹. Przed 1771 r. urząd ten sprawował niewymieniony z imienia Dąbski²¹⁷², którego zapewne można identyfikować z Antonim Dąbskim, wojewodą brzeskim-kujawskim w latach 1734-1770²¹⁷³, starostą młodzieckim, zmarłym w 1771 r.²¹⁷⁴ Natomiast w 1789 r. posesorem starostwa był Wincenty Ciechomski, cześnik sochaczewski²¹⁷⁵.

2. Relikty wczesnośredniowiecznego grodu, założonego w I poł. XIII w. na tzw. Łysej Górze położone są na północny-zachód od rynku miasta, na stożkowatym wzniesieniu pomiędzy jeziorami Czarne i Kocioł, na lewym brzegu rzeki Skrwy. Wysokość kopca wynosi około 20 m, u podstawy ma on wymiary około 25-28x50 m, zorientowane dłuższą osią po linii N-S. Wymiary majdanu platformy wynoszą 18-20x40 m. W strefie przykrawędnej chroniony był dodatkowym wałem. Grodzisko otaczają głębokie, o szerokości przy dnie do 20 m, suche wąwozy. Badania nie pozwoliły na rozstrzygnięcie kwestii wyglądu i rozplanowania ulokowanej na majdanie zabudowy. Odkryte w założonym wykopie fragmenty drewniano-kamienno-ziemnej konstrukcji należy najprawdopodobniej łączyć z obiegającym platformę grodziska wałem. Zabudowa majdanu grodu była najprawdopodobniej drewniana²¹⁷⁶. W 1283 i być może w 1286 r.²¹⁷⁷ Gostynin został zniszczony przez Konrada II i sprzymierzone z nim wojska Rusinów i Litwinów, podczas walk z bratem Bolesławem II²¹⁷⁸. Został jednakże odbudowany, gdyż

²¹⁶⁹ Jakub Plichta pełnił urząd starosty gostynińskiego w 1661 r., LWR 1661, s.212.

²¹⁷⁰ Szczygielski W., PSB, 16, s.538-539.

²¹⁷¹ Szczygielski W., PSB, 16, s.537.

²¹⁷² Wymieniony w lustracji z 1779 r. jako dawniejszy starosta, AGAD, ASK, LVI, G1/II, 1779, k.39, wypis za: Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, aneks.

²¹⁷³ Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 364.

²¹⁷⁴ Boniecki, IV, s.161.

²¹⁷⁵ Od 14.06. 1789 r. Wcześniej urząd ten piastował Józef Mikorski, podkomorzy gostyniński, LWR 1789, s.180, przypis 4, s.181; Czaykowski, s.459.

²¹⁷⁶ Gajewski L., Górską I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., *Badania sondażowe grodzisk...*, s.166-168; Górską I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowsza...*, s.47.

²¹⁷⁷ Według K. Pacuskiego najazd z 1286 r. objął Sochaczew i Płock, Gostynin podano natomiast omyłkowo, Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.108-110.

²¹⁷⁸ Długosz, VII, s.225 (1283 r.); Roczn. Traski i Roczn. Krakowski, MPH, II, s.851; Roczn. Małopolski, MPH, III, s.185 (1286 r.). J. Długosz podał, że w tym czasie Gostynin należał do Władysława Łokietka, Długosz, VII, s.239-240. W odwecie miał w tymże roku Władysław Łokietek najeżdżać i zdobyć Płock, a następnie wymienić go na Gostynin z Konradem II, Długosz, VII, s.240-241. Prawdopodobnie zatem w toku walk toczonych między braćmi w 1286 r. wojska sprzymierzone z Konradem II zajęły oprócz Sochaczewa również i Płock (musiało to nastąpić po 20.06.1286 r. gdyż wtedy Płock należał do Bolesława II, NKDM, II, nr 76), który następnie odzyskał dla Bolesława II Władysława Łokietka. O wydarzeniach tych: Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.106-110.

w 1300 r. próbował go zdobyć Wacław Czeski²¹⁷⁹, a w 1327 r. oblegany był podczas wojny polsko-mazowieckiej przez wojska Władysława Łokietka i sprzymierzone krzyżacko-mazowieckie²¹⁸⁰. Gród wymieniony został jeszcze w 1380 r. w przywileju Siemowita III dla kościoła parafialnego w Gostyninie jako „*castro antiquo*”²¹⁸¹. W tym okresie stare założenie przestało być wystarczające dla potrzeb książęcego aparatu władzy i traciło swe walory obronne. Dlatego też konieczna stała się budowa nowego, znacznie obszerniejszego obiektu, przystosowanego dla potrzeb księcia i jego otoczenia. Murowany zamek usytuowany został na szczycie owalnego wzgórza stanowiącego część ozu gostynińskiego, na zachód od obecnego centrum miasta. Średnica wzgórza wynosi u podstawy około 70 m mierzonej po osi N-S i 50 m po osi W-E. Wznosi się ono na wysokość około 10 m.²¹⁸² Prawdopodobnie za czasów Siemowita III, w 3 ćw. XIV w. pobudowano czworoboczną wieżę mieszkalno-obronną. W końcu XIV w. z inicjatywy Siemowita IV, który często gościł w Gostyninie²¹⁸³, wieżę częściowo rozebrano stawiając na jej miejscu czworoboczne założenie, o wymiarach 28x37 m, z umieszczoną w narożniku północno – wschodnim kwadratową wieżą o długości boku wynoszącym 7,3 m. Następnie w I poł. XV w. założenie rozbudowano o dom zamkowy (tzw. Dom Wielki), oparty o kurtynę północną, budynek bramny oraz być może o jeszcze jeden drewniany budynek²¹⁸⁴. Około 1439 r. pobudowana została z inicjatywy Siemowita V kaplica zamkowa pod wezwaniem Św. Trójcy²¹⁸⁵, tożsama zapewne ze znajdującą się na zamku niskim (przygródka), opisaną w lustracji z 1564 r., jako „...przez księżnę Małgorzatę”²¹⁸⁶

²¹⁷⁹ Długosz, IX, s.14.

²¹⁸⁰ Długosz, IX, s.137.

²¹⁸¹ NKDM, III, nr 252.

²¹⁸² Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, s.4.

²¹⁸³ Jego pobyty w Gostyninie zostały odnotowane w latach: 1382, 1406, 1408, 1419, 1420 (2 razy), 1421 (2 razy), 1424, 1425, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2:*Itinerarium Siemowita IV...*, s.309-322. Zmarł na zamku w Gostyninie pomiędzy 5.12.1425 r., a 21.01.1426 r., Swieżawski A., *Kilka uzupełnień...*, s.109-110. Długosz, XI, s.224-225 zapisał jego śmierć pod rokiem 1426, podobnie O.Balzer, *Genealogia Piastów...*, s.474, opowiedział się za I poł. 1426 r.

²¹⁸⁴ Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, passim; *Leksykon...*, s.194-195.

²¹⁸⁵ Z 22.01.1439 r. pochodzi: *Copia privilegii erectionis capellam castri Gostinensis*, Zathey, sygn. 194, k.200v. W tymże roku biskup płocki Stanisław Pawłowski na prośbę księcia Siemowita V uposażył kaplicę dziesięcinami z 6 wsi położonych w pobliżu Gostynina, Akta par. Gostynin A I, k.100-103 (odpis ks. T. Żebrowskiego). W 1451 r. biskup poznański Andrzej na prośbę księżnej Małgorzaty uposażył prepozyta kaplicy zamkowej dziesięcinami ze wsi Brzezcie, Akta par. Gostynin A I, k. 104-106 (odpis ks. T. Żebrowskiego).

²¹⁸⁶ Nadanie ziemi gostynińskiej przez Siemowita V żonie Małgorzacie nastąpiło 27.03.1440 r., Zathey, sygn.194, k.182v-183v. W 1442 r., po zgonie Siemowita V określona została jako „*ducissa Gostinensis*”), Kalendarz płocki, MPH, V, s.454. Małgorzata zmarła 5.07.1459 r., Kalendarz płocki, MPH, V, s.454; Balzer O., *Genealogia Piastów...*, s.494.

zbudowana i dobrze w prowenty dotowana, świętościami rozmaitymi, kielichy i inszym srebrem, w którym świętości były oprawione, ornaty z perłami ochędóżnemi i z inszemi sprzęty kościelnemi...”²¹⁸⁷. W XV jeszcze zapewne wieku, od północnej strony zamku górnego dobudowano zamek niski (przygródek), wzmiankowany w lustracjach z XVI w., o wymiarach wynoszących około 78x78 m²¹⁸⁸. W 1462 r., po śmierci Władysława II, ostatniego z książąt zachodnio - mazowieckich bezskutecznie zamek próbowała zdobyć Katarzyna, księżna płońska, córka Siemowita IV²¹⁸⁹. Uzbrojenie zamku, według inwentarza spisane w końcu XV w. nie przedstawiało się imponująco – odnotowano na nim bowiem 5 dużych dział, 3 foglerze z 4 prochownicami oraz 12 hakownic²¹⁹⁰. Spisany niedługo później – w 1496 r. wykaz broni wymieniał także 5 dział, 3 foglerze lecz z 8 prochownicami, 11 hakownic oraz kule żelazne i kamienne, 3 beczułki prochu i jedną saletry²¹⁹¹. Rozbudowa obiektu nastąpiła na początku XVI w. z inicjatywy kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego, starosty gostyńskiego, o czym wspomina lustracja z 1564 r.²¹⁹² Już po jej przeprowadzeniu, w 1552 r., na zamku gościł król Zygmunt August. Ówczesny wygląd założenia można zrekonstruować na podstawie zapisów trzech lustracji z XVI w. (1533, 1561 i 1564). Składało się ono wówczas z zamku wysokiego oraz zamku niskiego (przygródka). Na zamek wysoki przejazd na wybrukowany dziedziniec prowadził przez most i budynek bramny. Znajdowały się na nim 2 piętrowe, murowane, równoległe do siebie domy – tzw. Wielki przy kurtynie północnej o wymiarach oraz drugi tzw. Mały przy kurtynie południowej (zbudowany przez starostę Krzysztofa Szydłowieckiego). Domy te połączone były ze sobą murem kurtynowym. Tzw. Dom Wielki był budynkiem trójdzielnym o 3 kondygnacjach i wieżą w narożniku północno-wschodnim, do której wejście prowadziło z komory na III kondygnacji. Jego wymiary wynosiły około 11x20 m. Natomiast tzw. Dom Mały o wymiarach około 10x28 m był budynkiem trójdzielnym o 2 kondygnacjach. Komunikację pomiędzy domami zapewniał obiegający wokół dziedzińca drewniany ganek. Zespół zamku wysokiego otaczał dodatkowo parkan oblepiony gliną. Z tzw. Domu Małego z komory prowadziła furta do parkanu. Na przygródku (określanym jako „curia ante arcem”) znajdowały się dwa

²¹⁸⁷ LWR 1564, s.97.

²¹⁸⁸ Wymiary przygródka za: Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, s.6.

²¹⁸⁹ Długosz, XII, s.320.

²¹⁹⁰ Szymczak J., *Broń palna w arsenalach zamkowych i miejskich w Polsce w XV wieku*, [w:] Szlachta, starostowie, zaciężni, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk-Koszalin 1998, s.285-286.

²¹⁹¹ Szymczak J., *Broń palna...*, s.286.

²¹⁹² LWR 1564, s.123.

piętrowe domy, określane jako „wielkie” (jeden drewniany, drugi murowany, lub co najmniej podpiwniczony, zachowała się bowiem informacja o znajdujących się po nim 10 komorach), tzw. Dom Pisarski (piętrowy), kaplica, łaźnia, ogród, zagroda-kurnik oraz piekarnia. Ogrodzenie wzmocnione było 2 (drewnianymi) basztami. Przejazd prowadził przez drewniany budynek bramny, przed którym usytuowane były jeszcze stajnie i zagroda²¹⁹³. W 1564 r. stan założenia nie był już dobry, gdyż lustratorzy zanotowali iż „*Teraz się już psuje nie na których miejscach, dachówka spadła, na przygródku 2 baszcie barzo się pochylily i na innych miejscach potrzebuje oprawy rychlej, aby się więcej nie psowało*”²¹⁹⁴. Przy zamku znajdowały się także „*...sad dobry...i sadzawka dobra dla chowania ryb, do której woda z stawu rynnami i zdroj jest niematy...za zamkiem na górze winnica dobra...*”²¹⁹⁵. Niewielkie prace remontowe miały miejsce na zamku około 1570 r. za starosty Krzysztofa Lasockiego oraz około 1611 r.²¹⁹⁶ Około 1600 r. ówczesny starosta Stanisław Garwacki wznosił także na przygródku murowaną kaplicę²¹⁹⁷. W 1611 roku w zamku więziono cara Wasyla Szujskiego i jego rodzinę – braci Iwana i Dymitra wraz z żoną Katarzyną. Gdy Wasyl, Dymitr i Katarzyna w krótkich odstępach czasu zmarli w 1612 r. ich ciała pochowano pod wsią zamkową Rataje²¹⁹⁸. W znaczącym stopniu zamek został zniszczony podczas „potopu” szwedzkiego, o czym informuje lustracja z 1661 r. – „*...miasto Gostnin...funditus i z zamkiem, przez nieprzyjaciela koronnego spalone...*”²¹⁹⁹. W 1670 r. Ulryk Werdum zastał „*...miasto ze starym zamkiem, leżącym przed miastem przy końcu lasu wśród bagien...*”²²⁰⁰. Dzieła zniszczenia zamku dopełniły wojny północne i walki toczone za czasów konfederacji barskiej. W końcu XVIII w. zamek był już „*...bardzo zdezolowany, bo dachu na niem od lat kilkudziesięciu nie masz i mury tegoż zamku bardzo zepsute*”. Znajdował się „*...na górze sypanej, dość wysokiej, którą górę oblewa wkoło woda w dawnym okopie, też górę obchodzącym, a teraz zalazłym i zarosłym....*”. W zamku nadal funkcjonował „*...skład archiwii ksiąg grodzkich*

²¹⁹³ Opis zamku na podstawie – lustracji z: 1533 r. (AGAD, ASK, LVI, G1/I, k.24-29), 1561 r. (AGAD, ASK, LVI, G1/I, k.82-88v), zamieszczonych w wypisach w: Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, aneks oraz LWR 1564, s.123. Wymiary budynków: ibidem, s.13-14.

²¹⁹⁴ LWR 1564, s.123.

²¹⁹⁵ LWR 1564, s.96.

²¹⁹⁶ Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych...*, s.10; Guerquin B., *Zamki...*, s.159.

²¹⁹⁷ KZS, t.10, z.3, s.14.

²¹⁹⁸ Starowolski Sz., *Polska...*, s.67; Baliński, Lipiński, s.588; Kolberg, s.34.

²¹⁹⁹ LWR 1661, s.212.

²²⁰⁰ Werdum, s.73.

gostynińskich²²⁰¹, lecz ta izba jest bardzo zruinowana, bez okien i zewsząd zacieka...”. Była także „...wieża, in fundo murowana, dosyć głęboka, nad którą superficies wieży górnej, to jest izba, bardzo także, jak i cały zamek, zruinowana.”²²⁰². Na mapie miasta z 1880 r., według pomiaru z 1799 r. zamek został oznaczony jako „Schloss Ruinen”²²⁰³. Stan założenia przedstawiał się jeszcze gorzej na początku XIX w. wedle opisu J. U. Niemcewicza – „Wieniec ciemnego sosnowego lasu zupełnie zamek okrąża; bliżej, jeszcze oblewają go naokoło zarośla, błota i stawy; w pośród nich naokoło otaczał go niegdyś mur wysoki; za nim zamek z basztami. Przed laty trzydziestu był on jeszcze mieszkalnym...Dach znacznie się był popsul...”²²⁰⁴. W drugiej ćwierci XIX w. pozostałości murów zamkowych zostały wykorzystane przy budowie kościoła ewangelickiego (od 1945 r. rzymskokatolickiego), wzniesionego w latach 1824-1830 według projektu Hilarego Szpilowskiego²²⁰⁵. Zamek został również odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²²⁰⁶

3. Badania: sondażowe: 1968 - L. Gajewski (domniemane grodzisko wczesnośredniowieczne „Dybanka” i tzw. grodzisko Łysa Góra); wykopaliskowe (zamek): 1981 – M. Olędzki; 1983-1984 – A. Wójcik; architektoniczne: Pracownia Badań Architektury P.P. PKZ-Warszawa

Na terenie domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego „Dybanka” założono cztery wykopy sondażowe. Ponieważ nie zarejestrowano w nich nawarstwień kulturowych autor badań stwierdził, że wzniesienie ma charakter naturalny.

Na tzw. Łysej Górze założono jeden wykop sondażowy o wymiarach 2x2 m w południowej części platformy. Zarejestrowano w nim warstwę kulturową o miąższości 1,5 m noszącą ślady pożaru. Odsłonięto w nim także relikty konstrukcji drewniano-kamienno-ziemnej o bliżej nieokreślonym charakterze. Zebrano także około 2 tys. fragmentów ceramiki naczyniowej, kilkanaście przedmiotów żelaznych (grot bełtu kuszy, fragmenty 2

²²⁰¹ Spłonęły w 1809 r. w czasie pożaru miasta, Niemcewicz J. U., *Podróże...*, s.199.

²²⁰² LWR 1789, s.186.

²²⁰³ *Plan von speciller Aufnahme derer auf der zur Gostininschen Voigtey gehörigen Feldmark zu ziehenden neuen Abzugs-Graben*, autor pomiaru – geometra Adam Kwiatkowski, autor mapy – Koeppen, kartograf, skala 1:5000, oryg. AGAD, Zb. Kart. 268-26, publikacja: Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Kartografia miast...*, s.192-193. Wykonany został na podstawie pomiaru dla planu miasta z 1799 r. (najstarszy, zachowany w zbiorach polskich plan Gostynina), geometra Adam Kwiatkowski, skala 1:5000, oryg. AGAD, Zb. Kart. 278-18, informacja w: Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Kartografia miast...*, s.62.

²²⁰⁴ Niemcewicz J. U., *Podróże...*, s.199.

²²⁰⁵ Więcej informacji o kościele ewangelickim: KZS, t.10, z.3, s.14-15.

²²⁰⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

noży, okuć, gwoździe) oraz kości zwierzęce. Chronologię obiektu autor badań, L. Gajewski, zawarł pomiędzy XIII a I poł. XIV w.

W trakcie badań archeologicznych na zamku górnym wytyczono i wyeksplorowano łącznie 16 wykopów oraz 8 sondazy o łącznej powierzchni 371 m². Wykopy o nr I, Ia, II-VI, VIa, VII założono w ciągu przecinającym wzgórze zamkowe wzdłuż linii N-S. Kolejne usytuowano wewnątrz kościoła w jego północno-zachodniej partii (nr VIII-IX), południowo-wschodniej części (wykopy X, XI, XIa) oraz na zewnątrz budynku (nr XII-XIII oraz sondaze 1-8). W wyniku eksploracji wykopów stwierdzono, że nawarstwienia związane z okresem budowy i funkcjonowania zamku zostały w znacznej mierze usunięte lub przemieszane podczas budowy kościoła ewangelickiego.

W wykopach nr IV, V, VIII, XI, XIa zarejestrowano fragmenty reliktyw muru obwodowego, tworzącego prostokąt o wymiarach 28x37 m, z przewiazanymi z nim przyporami, zarejestrowanymi w narożnikach północno-wschodnim i północno-zachodnim. Stwierdzono, że wszystkie odcinki powstały równoczasowo, fundamenty wzniesione zostały w wykopach wąskoprzestrzennych z kamienia eratycznego z dodatkiem gruzu ceglanego, spajanego zaprawą wapienno-piaskowcową. Co około 0,80 m występowały warstwy wyrównawcze w postaci wylewki zaprawy i ułożonych na niej kamieni. Szerokość murów fundamentowych wynosiła około 2 m w kurtynach wschodniej, południowej i zachodniej i 2,40 m w kurtynie północnej. Na fundamentach posadowiony był pełny mur – wykonany z ułożonej w wątku polskim cegły spajanej zaprawą wapienno-piaskowcową.

W wykopach nr X, XI, XIa odsłonięto relikty fundamentów wieży (nie osiągnięto poziomu posadowienia fundamentów), usytuowanej w północno-wschodnim narożniku. Wzniesiona została ona na planie kwadratu o boku o długości wynoszącej około 7,3 m. Stwierdzono, iż północna i wschodnia ściana wieży posadowione zostały przy wykorzystaniu fundamentów murów kurtynowych, natomiast 2 pozostałe ściany posiadają fundamentowanie wykonane w podobnej technice i przy użyciu analogicznego jak fundament muru obwodowego materiału, nie są z nim natomiast przewiazane w partii fundamentu, lecz dopiero w części ceglanej.

W wykopach usytuowanych po stronie południowej od wieży odkryto relikty południowej części budynku bramnego. Stwierdzono, że jego fundament o szerokości około 2 m wykonany został z kamieni eratycznych z domieszką gruzu ceglanego, spajanych zaprawą wapienno-piaskowcową. Nie był on przewiazany z fundamentem muru obwodowego.

Partia naziemna (zachowana na niewielkim odcinku) o licu cofniętym o ok. 0,25 m w stosunku do lica fundamentu wykonana została z cegieł (o wymiarach około 80x140x280 mm), ułożonych w wążku polskim, spajanych zaprawą wapienno-piaskowcową. W narożniku południowo-wschodnim znajdowała się przypora. Ustalono również, że budynek bramny był podpiwniczony.

Po prawej stronie od budynku bramnego odsłonięto relikty tzw. Domu Wielkiego. Wyróżniono część wschodnią zlokalizowaną bliżej budynku bramnego i wieży, którą tworzył jednoprzestrzenny, prawdopodobnie podpiwniczony budynek o wymiarach 6,5x7,0 m. Jego fundamenty o szerokości około 1,9 m wykonane były z kamienia eratycznego z domieszką gruzu ceglanego, spajanego zaprawą wapienno-piaskowcową. Natomiast część zachodnią tzw. Domu Wielkiego powstała poprzez dostawienie murów pomiędzy zachodnim i północnym murem kurtynowym oraz między kurtyną zachodnią, a zachodnią ścianą części wschodniej tzw. Domu Wielkiego. Odsłonięty fundament (stanowiący południową ścianę zachodniej części tzw. Domu Wielkiego) o szerokości wynoszącej około 1,7 m wykonany został z kamieni eratycznych z dodatkiem cegieł i gruzu ceglanego, spajanych zaprawą piaskowcowo-wapienną. Wymiary tzw. Domu Wielkiego wynosiły około 11x20 m. Podzielony był on na poziomie fundamentu na 2 pomieszczenia o wymiarach 7x7 m w części zachodniej i 7x10,5 m w partii wschodniej.

W wykopie nr VII usytuowanym po stronie południowej odsłonięto relikty tzw. Domu Małego. Zarejestrowany fundament (stanowiący północną ścianę budynku) miał szerokość około 1,7 m, wykonano go z naprzemiennie ułożonych warstw kamieni eratycznych i grubych warstw gruzu ceglanego, spajanych zaprawą wapienno-piaskowcową. Wymiary tzw. Domu Małego wynosiły około 10x28 m.

Odsłonięto także relikty podpiwniczzonego budynku usytuowanego na osi przejazdu bramnego, o wymiarach 4,0x2,3 m. Dostawiono go w narożniku pomiędzy południową ścianą wschodniej części tzw. Domu Wielkiego i wschodnią kurtyną muru obwodowego. Zarejestrowany po stronie zachodniej fundament budynku o szerokości około 0,40 m był zbudowany z wtórnie użytej cegły tzw. palcówki oraz kamienia eratycznego. Do piwnicy prowadziły schody, wykonane podobnie jak fundament z wtórnie użytej cegły tzw. palcówki.

Na wzgórzu zamkowym, poza linią murów zamku w odległości około 6 m od kurtyny północnej odsłonięto także relikty okrągłej konstrukcji o średnicy 3,2 m i fundamencie o

szerokości około 0,30-0,40 m. Jej przeznaczenia nie udało się ustalić. Nie była ona jednakże związana z zamkiem, gdyż wykonano ją z cegły pochodzącej z XIX w.

Na zamku niskim (przygródku) udało się jedynie zadokumentować relikty obiektu o ścianach wykonanych z cegły, zamykających wybrukowaną kamieniami przestrzeń. Być może stanowił on pozostałości hypokaustum lub łaźni.

Odkrytą podczas badań ciekawostką były wydrapane na ceglach, na najniższym poziomie wieży dzisiejszego kościoła (dawnej północno – wschodni narożnik założenia) herby szlacheckie, świadczące o przetrzymywaniu na zamku przedstawicieli szlachty.

Podczas badań pozyskano także 2313 fragmentów ceramiki naczyniowej, 38 ułamków kafla piecowych oraz nieliczne przedmioty metalowe. Wśród zbioru ceramiki naczyniowej wyróżniono: garnki, dzbany, misy, patelnie, talerze i kubki. Dominowały naczynia wypalone w atmosferze redukcyjnej (ponad 98%), nieliczny odsetek wypalony został w atmosferze utleniającej. Przeważającą część zbioru (95%) stanowiły fragmenty naczyń datowane na 2 poł. XIV i 1 poł. XV w. Natomiast zaledwie 5% zaliczonych zostało do okresu nowożytnego (XVI-XVIII w.). Wśród kafla piecowych wyróżniono kafle garnkowe i płytowe. Okazy te pochodziły z okresu od XVII po XIX w.

4. Grodzisko zwane Łysą Górą jest bardzo słabo czytelne, jego platforma i stoki porośnięte są w części lasem sosnowym. W pobliżu znajduje się cmentarz katolicki.

Natomiast relikty zamku zachowały się w bryle dawnego kościoła ewangelickiego, między innymi w postaci pozostałości wieży zamkowej wbudowanej w dzwonnice kościoła. Czytelne są dawne umocnienia zamku – wał i fosa. W latach 2000-2009 zamek został odbudowany staraniem Fundacji na rzecz Odbudowy Zamku Gostynińskiego. Wzniesiony został po stronie zachodniej piętrowy dom mieszkalny oraz parterowy łącznik pomiędzy domem, a budynkiem kościoła. Odrestaurowano również budynek kościoła.

Natomiast zamek niski (przygródek) został całkowicie zniszczony w 1983 r. podczas budowy parkingu przy zamku w związku z obchodami 600-lecia nadania Gostyninowi praw miejskich.

5. Wczesnośredniowieczny gród powstał prawdopodobnie z inicjatywy Konrada I. Natomiast fundację zamku należy wiązać z Siemowitem III, za czasów którego wzniesiona została na sztucznie nadsypanej skarpie pierwsza wieża mieszkalno-obronna. Założenie to gruntownie przebudował Siemowit IV w końcu XIV w.
6. LWR 1564, s.87-98, 123; Starowolski Sz., *Polska...*, s.67; LWR 1661, s.212; Werdum, s.73; LWR 1789, s.186; Chmielowski B., *Nowe Ateny...*, t.II, Lwów 1746, s.359;

Niemcewicz J. U., *Podróże...*, s.199; Baliński, Lipiński, s. 587-589; SGKP, II, s.749-751; *Plan sytuacyjny miasta Gostynina z pocz. XX w.*, autor nieznany, skala 1:4200, Liczbiński A., Ufnalewski B., *Katalog planów...*, s.11; Verdmon, s.59-60; Kolberg, s.33-34; Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, R.1924-1925, t.9, s.320-321; Chojnacki J., *64 miasta woj. warszawskiego*, „Notatki Płockie”, R.1967, nr 2(42), s.9-10; Chudzyński M., *Archeologia o przeszłości powiatu gostynińskiego*, „Notatki Płockie”, R.1968, nr 5(49), s.30; Gajewski L., *Gostynin – „Dybanka”*, pow. Gostynin, IA, badania 1968, Warszawa 1969, s.236; Gajewski L., *Gostynin – „Łysa Góra”*, pow. Gostynin, IA, badania 1968, Warszawa 1969, s.237; Chudzyński M., *Ziemia Gostynińska za panowania książąt mazowieckich*, „Notatki Płockie”, R.1969, nr 4(53), s.26-33; Chudzyński M., *Zamek książąt mazowieckich w Gostyninie*, „Mówią Wieki”, R.13:1970, nr 1(145), s.28-30; Gajewski L., Górską I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., *Badania sondażowe grodzisk...*, s.166-168; KZS, t.10, z.3, s.11-19; Górską I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowska...*, s.47; Olędzki M., *Gostynin, woj. płockie*, IA, badania 1981, Warszawa 1982, s.228-230; Guerquin B., *Zamki...*, s.159; Pietrzak J., Skowron J., *Wyniki badań archeologicznych na Zamku Górnym w Gostyninie, gm. loco, woj. Płock*, Łódź 1984, mps (udostępniony przez dr J. Pietrzaka); Wójcik A., *Pradzieje ziemi gostynińskiej*, [w:] *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, pod red. M. Chudzyńskiego, Warszawa 1990, s.62-65; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.117-121; Galicka I., Sygietyńska H., *Sztuka gotycka (XIV-początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku...*, s.404; Szymczak J., *Broń palna w arsenalach zamkowych i miejskich w Polsce w XV wieku*, [w:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk-Koszalin 1998, s.285-286; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.52-53; *Leksykon...*, s.194-195; Gutorski A., *Gostynin – ratunek dla zamku*, Spot. z Zab., R.2002, nr 4, s.23-24; Sypkowie A. R., *Zamki i warownie...*, s.122-123; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.226-227

IX. GUTKOWICE (vel Gotkowice)

Dwór na kopcu; własność prywatna

ziemia rawska, parafia Białynin

1. Pierwszy z Gotkowic pisał się w 1382 r. Andrzej herbu Rawa, cześnik czerski i starosta generalny mazowiecki księcia Janusza I²²⁰⁷. Dziedziczyli po nim bracia Tworek (Florian) i Jan z Gotkowic, notowani w 1406 r.²²⁰⁸. W 1449 r. występował Andrzej z Gotkowic²²⁰⁹. Pod 1478 r. jako właściciel wsi wymieniony został Mikołaj²²¹⁰, w 1489 r. tenże wraz z Wojciechem, Janem oraz Stanisławem (synem Jana) z Gotkowic. W 1549 r. wieś znajdowała się w rękach Stanisława (syna Wojciecha) i Michała²²¹¹. Miejscowość stanowiła własność Rawiczów jeszcze w 2 poł. XVI w. gdyż w latach 1563-1565 i 1579 pobór z $\frac{3}{4}$ włóki z Gutkowic opłacali Michał i Jan Gutkowsy²²¹². W tym czasie należały też do nich także udziały we wsi Jeziorko, którą dzielili z Celgowskimi herbu Rawa²²¹³. W końcu XVI w. miejscowość wyszła z rąk Rawiczów Gutkowskich²²¹⁴. W 1750 r. Gutkowice wraz z pobliskimi wsiami: Naropną, Wolą Naropieńską i Radwanką należały do Franciszki Wronowskiej²²¹⁵. Natomiast w 1783 r. właścicielem był syn Kaspra Grotowskiego herbu Rawicz, sędziego ziemskiego rawskiego – Stanisław lub Grzegorz Grotowski²²¹⁶.
2. W widłach rzeki Rawki i jej dopływu, w pasie bagnistych łąk nadrzecznych znajduje się słabo obecnie czytelne koliste wzniesienie.
3. Powierzchniowe: 1983 – T.J. Horbach, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W czasie badań powierzchniowych zlokalizowany został dwór na kopcu. Jego chronologię autorzy na podstawie materiału ruchomego (62 fragmenty ceramiki naczyniowej, 1 fragment kafla płytowego, 3 fragmenty szkła naczyniowego) określili na

²²⁰⁷ Urząd starosty pełnił w latach 1382-85, a cześnika w latach 1384-91, Gutkowski K.M., *Rawicze...*, s.12-13.

²²⁰⁸ Ks. łącz., II, nr 2599, 2964, 2611.

²²⁰⁹ MK 337, k.71.

²²¹⁰ „*Nicolaus de Gothkowicze heres*”, ACI, nr 926.

²²¹¹ Uruski, IV, s.320 (wywodzi ich z Gotkowic w Wielkopolsce). Stanisław nie żył już w 1493 r., gdyż w tymże roku wystąpiła wdowa po nim – Anna, MRPS, II, nr 106. Stanisław, syn Jana odnotowany został w 1479 r. jako student Uniwersytetu Krakowskiego w 1479 r., MUK, I, 79e/020.

²²¹² Gutkowski K.M., *Rawicze...*, s.11; Pawiński, s.178. Być może synem Jana był odnotowany wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego pod 1529 r. Szymon, AS II, s.246.

²²¹³ Pawiński, s.190.

²²¹⁴ Gutkowski K.M., *Rawicze...*, s.21.

²²¹⁵ Zapisła ona 4000 złotych polskich na dobrach Naropna na rzecz klasztoru OO. Franciszkanów w Łagiewnikach, Makowski T., *Thesaurus Provinciae Poloniae*, rps z 1763 r., odpis z 1995, Essen-Gdańsk, t.I, s.569 (Conventus Łagiewnicensis).

²²¹⁶ Czaykowski, s.143. Grzegorz posiadał także pobliskie Jankowice, które sprzedął w 1788 r. Kozietułskiemu (zapewne Antoniemu Kozietułskiemu, staroście będzińskiemu mężowi jego siostry Marianny), Boniecki, VII, s.128.

XV-XVII w. W jego pobliżu zanotowano ślady osadnictwa z okresu XV-XVI w. (osada przydworska – stan. 3, w kierunku zachodnim i osada wiejska – stan.1, w kierunku południowym).

4. Wzniesienie jest obecnie bardzo słabo czytelne.
5. Być może budowę założenia rozpoczął już w końcu XIV w. Andrzej, piszący się z Gutkowic, a kontynuowali ją Florian i Jan.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Gutkowice, gm. Żelechlinek, woj. skierniewickie, nr obszaru 66-57, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, nr stanowiska w obszarze 5, 6, 7, oprac. T.J. Horbach, 1983 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.57; Gutkowski K.M., *Rawicze...*, s.10-24

X. GUZÓW

Dwór, następnie murowany pałac; własność prywatna, następnie książęca/królewska ziemia sochaczewska, parafia Wiskitki

1. Po raz pierwszy miejscowość w źródłach pisanych została wymieniona w 1398 r. – Siemowit IV nadał wtedy Piotrowi, dziedzicowi Guzowa („*Petrum herede de Guzowo*”) wójtostwo we wsi Czerwona Niwa²²¹⁷. W 1438 r. wieś przeszła na własność księcia w wyniku zamiany z braćmi Janem i Dadźbogiem oraz ich bratankiem Janem Szczuką na wieś Drzewicz koło Wiskitek²²¹⁸. W latach 1451-1476 wchodziła w skład ziem nadanych księżnej Annie przez Władysława I tytułem oprawy²²¹⁹, od 1476 r. – między innymi wieś i folwark Guzów należał do terenów nadanych w dożywocie księżnej Annie przez Kazimierza Jagiellończyka, w zamian za ziemię sochaczewską²²²⁰. Po śmierci Anny w 1482 r. wieś została włączona do starostwa sochaczewskiego²²²¹. W 1661 r. z mocy przywileju króla Jana Kazimierza posesorem dzierżawy Guzów był Łukasz z Bnina Opaliński, marszałek nadworny koronny²²²². W 1690 r. starostwo guzowskie pozostawało w posesji Mikołaja Grudzińskiego herbu Grzymała który w tymże roku uzyskał zapis dożywocie na nim dla swej drugiej żony Zofii Barbary z Sapiechów²²²³. Przed 1760 r.

²²¹⁷ KDKM, nr 130; MRPS, IV/3, supl., nr 391.

²²¹⁸ Kat. Bibl. Czart., cz.I, nr 467; Arch. Sang., II, nr 122 (pod datą 1430 r.).

²²¹⁹ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

²²²⁰ KDKM, nr 232; IMT, II, nr 139; MRPS, cz.I, nr 1351.

²²²¹ Hasło „Sochaczew”, pt. 1, w niniejszym Katalogu, wymienieni są kolejni starostowie sochaczewscy.

²²²² LWR 1661, s.174.

²²²³ Boniecki, VII, s.135.

dzierżawa pozostawała w rękach Antoniego Potockiego i jego małżonki Ludwiki Marii z Sapiehów. Ustapili ją oni dnia 28.11.1760 r. Andrzejowi Ogińskiemu i jego żonie Pauli z Szembeków. W 1789 r. starostwo niegrodowe guzowskie (utworzone w 1771 r.) pozostawało w dożywotniej posesji Pauli z Szembeków²²²⁴. Po śmierci Pauli objął je w 1797 r. jej syn z pierwszego małżeństwa Feliks Łubieński herbu Pomian. Założył tam w 1829 r. pierwszą w Królestwie Polskim cukrownię²²²⁵. Po śmierci Feliksa (zmarłego w 1848 r. w Guzowie) majątek guzowski odziedziczyli jego synowie Franciszek Ksawery, zmarły w 1826 r. w Guzowie²²²⁶, Piotr, urodzony około 1785 r., pułkownik gwardii narodowej, zmarły w 1867 r.²²²⁷, Henryk, późniejszy wiceprezes Banku Polskiego, zmarły w 1883 r.²²²⁸ Następnie Guzów musiał przejść w ręce syna Franciszka Ksawerego - Kazimierza, urodzonego w 1801 r., oficera wojsk polskich, zmarłego w 1870 r., wymienionego jako dziedzic Guzowa i Kazimierzy²²²⁹. Zapewne Guzów w posagu otrzymała Emilia, córka Kazimierza, żona Feliksa Sobańskiego²²³⁰, który w 1881 r. był właścicielem tejże miejscowości²²³¹.

2. W 1564 r. w Guzowie funkcjonował „*Dwór...dobrze zbudowany i ogrodzony...*”²²³² wraz z przyległym mu folwarkiem. Szerszy opis zabudowań dworskich zamieszczono dopiero w lustracji z 1602 r. Składały się one z dwóch budynków – „*...dwór z drzewa budowany, w którym są gmachy 2 przeciwko sobie. Jeden na górze, nowo zbudowany, ma w sobie izbę 1 wielką, przeciwko niej 2 pomniejsze z kownatami, stołami, piecami, drzwiami, oknami i ławami, pod niem pewne schowanie dolne. Drugi gmach, na dole przy oborze, ma w sobie izdeb 2 przeciwko sobie, gospodarskie z komorami dobrze zawartemi...*”²²³³. W pobliżu znajdowały się też: kuchnia, stodoła, 2 spichlerze, stajnia, chlewy, obora.

²²²⁴ LWR 1789, s.92.

²²²⁵ SGKP, II, s.919; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.43; Czaykowski, s.813.

²²²⁶ Feliks pozostawił 7 synów i 3 córki, Boniecki, XIV, s.62.

²²²⁷ Piotr pozostawił syna Feliksa Michała, urodzonego w 1810 r. w Guzowie, który z żony Hortensji Dzierzbickiej miał syna Macieja, urodzonego w 1837 r. (zmarłego w 1868 r.), Sęczys, s.401; Boniecki, XVI, s.63.

²²²⁸ Boniecki, XVI, s.64. W 1827 r. w Guzowie przyszedł na świat Juliusz, syn Henryka Jana Nepomucena (syna Feliksa) i Ireny hrabiny Potockiej, Sęczys, s.401.

²²²⁹ Boniecki, XVI, s.62.

²²³⁰ Boniecki, XIV, s.62.

²²³¹ SGKP, II, s.919. W rękach Sobańskich Guzów pozostawał następnie do 1945 r., Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.43. Obecnie rodzina ta odzyskała upaństwowiony po II wojnie majątek. Właścicielem jest Marek Sobański, zamieszkały w Warszawie.

²²³² LWR 1564, s.54. Folwark został też odnotowany w 1570 r., LWR 1570, s.177.

²²³³ LWR 1602, s.17.

Wszystkie budynki były „...nowo i porządnie pobudowane...”²²³⁴. Zabudowania te uległy najprawdopodobniej zniszczeniu podczas „potopu” szwedzkiego, gdyż w 1661 r. lustratorzy odnotowali: „...izbę, gdzie mieszka p. podstarości nowo zbudowaną, w niej piec zielony, nowy, stołów 2 lipowych nowych, okien dwie po 4 kwaterach, służba z szafami. Z tej izby komora poboczna, od obory także alkierz, w którym okno szklane, z tego alkierza komórka poboczna. Przy tej izbie sień, w której ognisko z kominem lepionym, na stolcu wywiedzionym, drugi komin murowany, od pieca izdebnego wywiedziony do góry. Przeciwko izbie p. podstarościowego, przez sień, piekarnia z piecem do pieczenia chleba. Z tej piekarni idzie sień druga, w której komór 2 podłużnych, które kończą ten budynek”. W pobliżu znajdował się jeszcze niewielki budynek, zamieszkały przez pisarza oraz zabudowania folwarku: obora, wozownia, stajnia. Wszystkie „...budynki naokoło dylami w słupy oparkanione...”²²³⁵. Po 1760 r. ówczesny posesor dzierżawy guzowskiej - Andrzej Ogiński, wojewoda trocki i starosta guzowski wystawił na miejscu drewnianych zabudowań „Pałac mieszkalny murowany na 2 piętra, w którym na górze jest pokojów z salą i garderobami 15, na dole zaś pokojów 4, sala 1 i schowanie, z 4 kuminami nad dach wyprowadzonemi, gętami czerwono malowanemi pobity...pod którym piwnic murowanych 2”. Pałac posiadał 4 oficyny „...z drzewa tartego wybudowanych, gętami pobitych, już nadpsutych, w których każdej ze schowankami jest pokojów 6”. Na jego tyłach znajdował się ogród włoski, oranżeria z domkiem dla ogrodnika („...stara, upadkiem grożąca...”). Po lewej stronie od pałacu usytuowana była nowa, murowana lodownia, magazyn i 2 drwalnie. Zabudowaniom dworskim towarzyszyły budynki folwarczne – murowane dom stanowiący mieszkanie dla ekonoma i czeladzi, 2 stajnie, 3 wozownie, kurniki, obory, 3 stodoły, 2 spichlerze. Przy folwarku znajdowały się także 2 sadzawki „świeżo wyszlamowane”²²³⁶. Budynki te zostały odnotowane na Zdjęciu terenowym opracowanym przez kartografów wojskowych Gilly i Crona z lat 1793-1796²²³⁷ oraz tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²²³⁸. Pałac ten został gruntownie przebudowany w stylu późnego renesansu francuskiego przez Feliksa Sobańskiego w

²²³⁴ LWR 1602, s.17.

²²³⁵ LWR 1661, s.175.

²²³⁶ LWR 1789, s.95.

²²³⁷ Arkusz 50. Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu IH PAN w Warszawie.

²²³⁸ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

latach 80. XIX w.²²³⁹. Prace modernizacyjne nie naruszyły najprawdopodobniej głównego planu wcześniejszego założenia – przekształcono elewacje, nadbudowano założenie o użytkowe poddasze, nakryto nowym, wysokim dachem, dostawiono dwie wieże po bokach i dobudowano od zachodu kaplicę, połączoną z dworem piętrową galerią. Zmieniono także dekorację wnętrz. Z dawnego założenia pozostała także lodownia oraz 2 stawy.

3. Badań terenowych nie prowadzono.
4. Relikty dworu Ogińskich znajdują się bryle obecnego pałacu (obiekt wpisany do Rejestru Zabytków – decyzja nr A/455 z dnia 23.03.1962 r.). Budynek jest niezamieszkały, bardzo zaniedbany i wymaga pilnie prac remontowych. Odnowiona staraniem księdza i parafian została jedynie w latach 1994-2001 dawna kaplica przypałacowa, obecnie kościół parafialny p.w. św. Feliksa. Założenie położone jest w parku krajobrazowym o powierzchni około 12 ha, okolonym oryginalnym murowanym ogrodzeniem z bramą wjazdową od strony wschodniej. W kierunku wschodnim od pałacu usytuowana jest kamienno-ceglana lodownia, po stronie południowej znajdują się 2 stawy, na większym ulokowany jest kopiec, zapewne tylko widokowy o średnicy około 20 m i wysokości około 3-4 m, porośnięty gęsto drzewami i krzewami z kamienną grota od strony zachodniej.
5. Fundatorzy kolejnych budynków trudni do ustalenia – być może dwór istniejący w 1564 r. powstał z inicjatywy ówczesnego starosty sochaczewskiego Mikołaja Radziejewskiego. Zabudowania opisane w 1602 r. wystawił starosta Stanisław Tarło. Budynki wymienione w 1661 r. mogły zostać pobudowane przez ówczesnego posesora dzierżawy Guzów – Łukasza z Bnina Opalińskiego. Murowany pałac i folwark wystawił natomiast po 1760 r. Andrzej Ogiński.
6. LWR 1564, s.54; LWR 1602, s.15-17; LWR 1661, s.174-175; LWR 1789, s.92, 94-95; *Pamiętnik Feliksa hr. Łubieńskiego, ministra sprawiedliwości*, skreślił i opracował W. Chomętowski, Warszawa 1876; SGKP, II, s.919-920; KZS, t.10, z.4, s.8-9; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karty 1-6: Guzów; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.42-46; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.39; Herz L., *Kapitalizm na Mazowszu*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.26; Sadowski Ł. M., „*Kostium francuski*”..., s.95-96

²²³⁹ Więcej informacji o pałacu Sobańskich: Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.42-46; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.39; KZS, t.10, z.4, s.8-9; Łoza S., *Architekci...*, s.119; Sadowski Ł. M., „*Kostium francuski*”..., s.95-96.

XI. IMIELNO (dawne Jemielino)

Dwór na kopcu; własność prywatna

ziemia gostynińska, parafia Jemielino

1. Miejscowość w źródłach pisanych po raz pierwszy odnotowana została w 1388 r. jako „Gemelino”²²⁴⁰. Pisał się z niej ród Nieczujów²²⁴¹. W końcu XIV w. w księgach grodzkich łęczyckich w latach 1388-1396 występował Nasięgniew z Jemielina herbu Nieczuja²²⁴², w latach 1390-1396 Jakusz²²⁴³, a w 1399 r. odnotowany został Piotr²²⁴⁴. W latach 1401-1402 wystąpili Jakusz i Mścigniew z Jemielina i Wikowyji²²⁴⁵. W latach 1421-1422 właścicielem Jemielina był Wolimir²²⁴⁶. W latach 30. XV w. z Jemielina pisał się także Mikołaj, syn Mścislawa (może Mścigniewa), kanonik płocki, pleban w Goworowie²²⁴⁷. W 1447 r. odnotowany został Mikołaj z Jemielina²²⁴⁸, w 1455 r. - Andrzej z Jemielina²²⁴⁹. Wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego w 1454 r. wymieniony został Jan, syn Jana z Jemielina²²⁵⁰, a w 1488 r. Mścisław, syn Pawła²²⁵¹. Z Jemielina pisał się także w 1474 r. – Teofil, wymieniony wraz z wzmiankowanymi już powyżej Mikołajem i Janem²²⁵². W 1482 r. w źródłach wystąpił Dadźbóg z Jemielina²²⁵³. Już w latach 1511-1512 był tu kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych, filia kościoła parafialnego w Grochowie²²⁵⁴. W I poł. XVI w. właścicielem był Jan z Jemielina²²⁵⁵, syn Dadźboga i Barbary z Kłobi Małej na Kujawach²²⁵⁶. W tym czasie udział w Jemielinie mieli także – Zofia, wdowa po innym Dadźbogu wraz z synem Janem oraz Wojciech

²²⁴⁰ Ks. łącz., I, nr 848.

²²⁴¹ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁴² Ks. łącz., I, nr 848, 3850, 3885; II, nr 5261; Boniecki, IX, s.17 (podał lata 1388-1398).

²²⁴³ Ks. łącz., I, nr 2317, 2394, 2558, 2724; II, nr 3559, 3571, 3601; Boniecki, IX, s.17 (podał lata 1391-1395).

²²⁴⁴ Ks. łącz., I, nr 4626; II, nr 6291, 6371; Boniecki, IX, s.17 (podał 1395 r.).

²²⁴⁵ Boniecki, IX, s.17.

²²⁴⁶ *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418-1424*, oprac. i wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1905, nr 2191, 2493.

²²⁴⁷ Bull. Pol., V, nr 22, 440, 763 (lata 1431, 1435, 1438).

²²⁴⁸ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁴⁹ Łęcz. Z., 2, k.248.

²²⁵⁰ MUK, I, 54h/202. Jan był następnie prebendarzem kościoła św. Jana w Kruszwicy w 1481 r., Boniecki, IX, s.17-18.

²²⁵¹ MUK, I, 88e/140; Boniecki, IX, s.17.

²²⁵² Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁵³ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁵⁴ SGKP, III, s.276; Łaski, LB, II, s.475, przypis.

²²⁵⁵ Boniecki, IX, s.17-18.

²²⁵⁶ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

Jemielski, zmarły przed 1521 r.²²⁵⁷ Prawdopodobnie krewnym Jana (być może jego wnukiem) był Stanisław Jemielski, skarbnik inowrocławski w 1607 r. i kasztelan kowalski w 1619 r.²²⁵⁸ Przed połową XVII w. wieś musiała wyjść z rąk rodziny Jemielskich, gdyż w 1650 r. właścicielem był kanonik gnieźnieński i krakowski Aleksander Magnuski herbu Awdaniec, zmarły w 1689 r., który w 1686 r. wystawił tamże nowy, drewniany kościół parafialny. Oprócz Jemielina należały do niego pobliskie wsie Rdutów i Wilkowyja²²⁵⁹. W rękach rodziny Magnuskich dobra te znajdowały się do końca XVIII w. Po śmierci Jana Magnuskiego, sędziego ziemskiego gostynińskiego²²⁶⁰ majątek otrzymały jego dwie córki – Marianna z Magnuskich Żeromska i Franciszka z Magnuskich Radziwińska, a następnie syn Marianny – Władysław Piotr, który w 3 ćw. XIX w. sprzedał Imielno i Rdutów Rajmundowi i Eugenii Skarzyńskim, właścicielom Łaniąt. W końcu XIX w. majątek zakupiła rodzina Witkowskich, kolejnym właścicielem był nieznany z imienia Puławski, a przed wybuchem II wojny Jan Biernacki²²⁶¹.

2. Około 250 m w kierunku zachodnim od murowanego dworu z poł. XIX w.²²⁶² znajduje się kopiec na stawie o wymiarach około 30x90 m. Obiekt ten nie był notowany w źródłach pisanych. Ponieważ nie przeprowadzono badań archeologicznych, czas jego funkcjonowania jest trudny do określenia - biorąc jednak pod uwagę, że miejscowość stanowiła własność rodu Nieczujów już co najmniej od 4 ćw. XIV w. można założyć, że pierwsze założenie powstało około końca XIV, 1 poł. XV w. Być może w okresie nowożytnym, za czasów Stanisława Jemielskiego, kasztelana kowalskiego dokonano jego przebudowy na obiekt częściowo murowany.
3. Badań nie prowadzono. Wykonano jedynie 3 odwierty (Instytut Archeologii UŁ, początek lat 90. XX w., na potrzeby pracy magisterskiej P. Wesołka, *Małe założenia...*), które

²²⁵⁷ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁵⁸ Boniecki, IX, s.18. Stanisław w latach 1607-1613 sprawował urząd skarbnika inowrocławskiego, w latach 1618-1619 notowany był na urzędzie stolnika inowrocławskiego, w 1619 r. awansował na kasztelana kowalskiego i urząd ten sprawował do 1646 r., *Urzednicy*, t.VI, z.2, nr 802, 849, 966. Jego krewnymi byli: Stanisław – wojski inowrocławski w latach 1676-1681, kasztelan kowalski w latach 1681-1685, kasztelan inowrocławski w latach 1685-1689, *Urzednicy*, t.VI, z.2, nr 925, 970, 617 oraz Stanisław – wojski inowrocławski w latach 1681-1704, kasztelan nakielski w latach 1704-1710, *Urzednicy*, t.VI, z.2, nr 926, s.235; Boniecki, IX, s.18.

²²⁵⁹ SGKP, III, s.276; Łaski, LB, II, s.475, przypis.

²²⁶⁰ Odnotowanego jako właściciela w 1783 r., Czaykowski, s.73.

²²⁶¹ Marchewka D., *Właściciele Imielna i ich dwory*, publikacja na stronie: www.szlachta.org/marchewka/imielno.htm.

²²⁶² Centralna, parterowa bryła pochodzi z poł. XIX w., natomiast piętrowe pawilony dobudowano w 2 poł. XIX w., Jaroszewski T.S., Gierlach M., *Po pałacach...*, cz.III, s.26.

potwierdziły obecność warstwy kulturowej zawierającej zaprawę i fragmenty polepy na poziomie 90 cm poniżej poziomu gruntu.

4. Kopiec, porośnięty gęsto drzewami i krzewami położony jest na stawie. Dwór znajduje się w bardzo złym stanie, większość pomieszczeń jest zrujnowana, stropy grożą zawaleniem.
5. Fundator trudny do ustalenia. Najprawdopodobniej pochodził z rodziny Jemielskich herbu Nieczuja.
6. KZS, t.2, s.30; Wesolek P., *Małe założenia...*, s.142; Jaroszewski T.S., Gierlach M., *Po pałacach...*, cz.III, s.26; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.60; Marchewka D., *Właściciele Imielna i ich dwory*, publikacja na stronie: www.szlachta.org/marchewka/imielno.htm.

XII. IZBISKA

Dwór murowany (?); własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Pawłowice

1. Z Izbisk pisał się w 1446 r. Wojciech, należący do rodu Pierzchałów, znanego w ziemi sochaczewskiej²²⁶³. W 1448 r. odnotowani zostali: Wojciech z Izbisk oraz jego krewny Jan Marchewka z Pawłowic²²⁶⁴, w 1451 r. Wojciech pisał się już z Izbisk i Pawłowic²²⁶⁵. Nie żył on już zapewne w 1456 r., gdyż jego żona Dorota miała sprawę sądową z dziedzicami Chrzanowa²²⁶⁶. W 1462 r. odnotowany został Jakub z Izbisk, żonaty z Elżbietą z Krobic, na małżeństwo z którą uzyskał dyspensę papieską od przeszkody pokrewieństwa²²⁶⁷. Po tych informacjach dane urywają się. W 1579 r. właścicielem miejscowości był Stanisław Mikołajewski herbu Półkozic, chorąży sochaczewski, który opłacał pobór z ¼ włóki²²⁶⁸. Natomiast w 1783 r. miejscowość należała do nieznanego z imienia Rusieckiego, wojskiego sochaczewskiego²²⁶⁹.
2. Stanowisko zlokalizowane jest na cyplu nad rzeką Utratą.
3. Powierzchniowe: 1984 – S. Woyda (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano na cyplu opadającym ku terasie zalewowej rzeki Utraty stanowisko zajmujące około 1 ha. Na jego powierzchni, szczególnie obficie w punkcie

²²⁶³ „Alberto de Istbyska”, MK 336, k.5v, Wolff A., *Mazowieckie zapiski...*, s.10, nr 45.

²²⁶⁴ MK 335, k.137.

²²⁶⁵ MK 335, k.37v.

²²⁶⁶ Warsz ZG, 3, 109.

²²⁶⁷ Bull. Pol., VI, nr 1766.

²²⁶⁸ Pawiński, s.145. Posiadał też udziały w pobliskich miejscowościach: Paprotni i Pawłowicach, Knapiński, Notaty, s.482.

²²⁶⁹ Nie występuje on wśród spisu wojskich, Czaykowski, s.701.

kulminacyjnym cypla występowały liczne fragmenty ceramiki naczyniowej i kafla (zebrano około 70 fragmentów), polepa, kamienie, ułamki cegieł (tzw. „palcówki”). Warstwa kulturowa miała intensywne, czarne zabarwienie. Od mieszkańców uzyskano informację o „murach ceglanych i kamiennych”. Na podstawie materiału ceramicznego czas funkcjonowania obiektu, określonego przez autora badań jako „osada” zawierał się pomiędzy XIV a XVIII w.

4. Zachowany cypel nad rzeką.
5. Fundator trudny do ustalenia. Być może pierwsze, drewniane zapewne założenie wzniesione zostało przez przedstawicieli rodu Pierzchałów w XV w. Natomiast nowożytny, częściowo zapewne murowany dwór z towarzyszącymi mu budynkami gospodarczymi być może ufundowali przedstawiciele rodziny Mikołajewskich herbu Półkozic.
6. Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Izbiska, gm. Teresin, woj. warszawskie, nr obszaru 56-61, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 82, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1984 (dawne arch. OODA w Warszawie)

XIII. JEŻÓW

Kościół murowany; własność klasztoru benedyktynów z Lubinia
ziemia rawska, parafia Jeżów

1. Wieś Jeżów benedyktyni z Lubinia otrzymali najprawdopodobniej z nadania Bolesława Krzywoustego przed 1138 r. Należała do nich około 1185 r., gdyż przed tą datą w Jeżowie odbył się tu synod archidiecezji gnieźnieńskiej²²⁷⁰, a w 1212 r. kolejny zjazd książąt i dostojników kościelnych. W 1215 r. Konrad I Mazowiecki nadał wsi Jeżów immunitet sądowy, potwierdzony następnie w 1257 r. przez Siemowita I²²⁷¹. Poza Jeżowem opactwo benedyktynów posiadało w ziemi rawskiej 5 wsi (Góra, Mikulin, Jasienin, Chojnata i przejściowo Krosnowa)²²⁷². Lokacja miasta stała się możliwa na podstawie przywileju

²²⁷⁰ KDKK, I, nr 2; CDMz, nr 91 (według J.K. Kochanowskiego pomiędzy 1167, a 1180 r., według F. Piekosińskiego pomiędzy 1165-1186).

²²⁷¹ BOKr, nr 633; DKM, nr 12, s.297; KDW, s.n., I, nr 30.

²²⁷² KDW, s.n., I, nr 31, KDM, II, nr 56, KDP, I, nr 58 (dokumenty Bolesława II z 1276 r. i 1278 r. – wymieniają 4 wsie i Jeżów). Chojnatę klasztor uzyskał w końcu XIII lub na początku XIV w. z nadania Bolesława II, Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 85. Natomiast przed 1336 r. opactwo benedyktynów odstąpiło księciu wieś Krosnową w zamian za dochody z kar sądowych i prawo polowania. W tymże roku Siemowit II potwierdził przywileje opactwa lubińskiego, KDW, II, nr 1131, NKDM, II, nr 216, Pałucki W., *Przynależność...*, s.95-96.

Siemowita II z 1334 r.²²⁷³, ale nie jest pewne, czy została wówczas zrealizowana. W 1363 r. w dobrach jeżowskich nastąpiła lokacja nowej osady na prawie niemieckim o wójtostwie liczącym 6 włók, co powinno dotyczyć także miasteczka Jeżów²²⁷⁴. Do opactwa benedyktynów Jeżów należał do 1796 r., kiedy to rząd pruski przejął dobra kościelne na rzecz państwa.

2. Zabudowania powstały w końcu XII w. Składały się zapewne z murowanego kościoła i budynków klasztoru. Na miejscu hipotetycznego kościoła romańskiego wystawiono w latach 1494-1505 nowy, gotycki, jednonawowy, p.w. św. Andrzeja, rozbudowywany następnie po pożarze w latach 1525 i 1579. W budynkach klasztornych opaci gościli między innymi królów Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta oraz legata papieskiego kardynała Henryka Gaetano. Przy gotyckiej świątyni wystawiono w latach 1907-1914 nowy kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP²²⁷⁵. Według przekazów ludowych z XIX w. przed nadaniem Jeżowa benedyktynom istniał tam dwór książęcy²²⁷⁶.

Zabudowania dworskie, zapewne wraz z towarzyszącymi im budynkami gospodarczymi znajdowały się również w pobliskim Mikulinie. Nie zachowały się o nich żadne przekazy źródłowe.

3. Powierzchniowe: 1981 - Z. Lechowicz, T.J. Horbach (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań powierzchniowych zlokalizowano w obrębie Jeżowa ślady osadnictwa wiejskiego z okresu od XIV po XVII w.

W pobliskim Mikulinie, wchodzącym w skład dóbr klasztoru zarejestrowano podczas badań powierzchniowych na podstawie pozyskanego materiału (108 fragmentów ceramiki naczyniowej, 4 fragmenty kafli, 5 bryłek polepy) miejsce posadowienia zabudowań dworskich, datowanych materiałem na XIV-XVI w. oraz osady wiejskiej z XV-XVI w. (9 fragmentów ceramiki naczyniowej).

²²⁷³ KDW, II, nr 1131; NKDM, II, nr 216; Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 143. SGKP, III, s.583 podał datę 1272 r. Jest ona jednakże mało prawdopodobna gdyż w 1276 r., w przywileju Bolesława I Jeżów został jeszcze określony jako wieś (villa), Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 30, KDW, s.n.,I, nr 31, podobnie w 1278 r., KDP, I, nr 58; KDW, s.n.,I, nr 35.

²²⁷⁴ Lokacja dotyczyła prawdopodobnie wsi Przylęk i pośrednio miasteczka Jeżów, NKDM, III, nr 60; Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.175, dok. 60.

²²⁷⁵ Tablica informacyjna w kościele w Jeżowie.

²²⁷⁶ Według podań ludowych z wieku XIX w miejscu obecnego kościoła miał się mieścić dwór książąt mazowieckich (wraz z kaplicą) lub tylko sama kaplica wzniesiona przez Piotra Dunina, J.Ch., *Jeżów i okolice, dokończenie*, „Wędrowiec”, R.1883, t.41, nr 26, seria IV, s.403. Piotra Dunina, jako fundatora kościoła w Jeżowie wymienił pod 1144 r.: Długosz, V, s.25.

4. Domniemany romański kościół i klasztor nie zachowały się. W bryłę obecnego kościoła wtopione są relikty gotyckiej budowli.
Zabudowania w Mikulinie obecnie również nie istnieją.
5. Opactwo benedyktynów z Lubinia.
6. Baliński, Lipiński, s.566-567; J.Ch., *Jeżów i okolice*, „Wędrowiec”, R.1883, t.41, nr 25, seria IV, s.385-387; J.Ch., *Jeżów i okolice, dokończenie*, „Wędrowiec”, R.1883, t.41, nr 26, seria IV, s.403-405; SGKP, III, s.583-584; KZS, t.2, s.12-13; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Jeżów, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-56, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, 4, 5, 6, nr stanowiska w obszarze 1, 2, 7, 8, 19, 21, oprac. Z. Lechowicz, T. J. Horbacz, 1981 (arch. WUOZ w Łodzi); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Mikulin, gm. Jeżów, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-56, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 9, 10, oprac. Z. Lechowicz, T.J. Horbacz, 1981 (arch. WUOZ w Łodzi); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.65; Bonisławski R., *Jeżów wart odwiedzin*, „Kalejdoskop”, R.2002, nr 4, s.51; Perska A., *Jak to z Jeżowem było*, „Ziemia Łódzka”, R.2002, nr 20, s.22-23; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.233-234

XIV. JEŻÓWKA (dawna Jeżowa Wola)

Dwór murowany (?) na kopcu (?); własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Białynin

1. W I poł. XV w. Jeżowa Wola należała do przedstawicieli rodziny Jeżów herbu Drzewica. Jako pierwszy pisał się z niej Jan Jeż z Markowa, podłowczy sochaczewski w latach 1432-1442, chorąży sochaczewski w latach 1442-1451, syn Markusza Jeża z Markowa i Sierzchowa, podłowczego rawskiego w latach 1374(1399)-1414²²⁷⁷. Następnie – Stanisław Jeż, podłowczy sochaczewski (być może brat Jana) oraz Paweł Jeż, sędzia ziemski sochaczewski, zmarły w 1503 r. Paweł miał syna Jana, odnotowanego w 1534 r. W 1579 r. Piotr i Mikołaj, sukcesorzy Jerzego dziedziczyli na Dzierzgowie, Piotr i Mikołaj, sukcesorzy Macieja na Wyczółkach i Jeżowej Woli, a Stanisław na Tyczynogach²²⁷⁸. Synem Mikołaja był Stanisław, podwojewodzi sochaczewski w 1648 r.,

²²⁷⁷ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.201-202; Boniecki, IX, s.64.

²²⁷⁸ Boniecki, IX, s.64. Piotr opłacał z Jeżowej Woli pobór z 1 i ¼ włóki, z Dzieżgowa z ½, Mikołaj z 1 i ½ włóki w Jeżowej Woli i 1 włóki w Dzierzgowie, Maciej natomiast z 2 włók w Jeżowej Woli, Pawiński, s.138-139.

który jeszcze w 1615 r. nabył pobliskie Duranowo od Duranowskiego²²⁷⁹. Nie wiadomo, czy posiadał on nadal Jeżową Wolę. Około 1670 r. dziedzicem był Stanisław Morski²²⁸⁰. Na początku XVIII w. udziały w Jeżowej Woli, Wyczółkach i Dzierzgowie miał Jan Plichta herbu Półkozic, syn Stanisława, stolnika sochaczewskiego w 1662 r.²²⁸¹ Zapewne sprzedał on Jeżową Wolę i Wyczółki Michałowi Łuszczewskiemu herbu Korczak, miecznikowi sochaczewskiemu w 1724 r., później sędziemu sochaczewskiemu, zmarłemu w 1734 r. W 1756 r. bowiem jego syn Maciej Łuszczewski, późniejszy kasztelan sochaczewski od 1772 r. i rawski od 1774 r. zapisał żonie Ewie z Ponińskich sumę na Jeżowej Woli, Strugach i Starpiącznie²²⁸². Maciej zmarł bezdzietnie w 1791 r., natomiast jego dobra odziedziczył po nim syn jego brata Waleriana, starosty sochaczewskiego od 1749 r. (zmarłego w 1784 r.) - Jan Paweł Łuszczewski, po ojcu starosta sochaczewski od 1784 r., do którego należały Jeżowa Wola wraz ze Skotnikami, Mikołajowem, Kawęczynem i Wierzbowicami. Zmarł on w 1812 r., pozostawiając z pierwszej żony Aleksandry Franciszki z Cieciszowskich trzech synów Adama, Wacława i Michała, z których Jeżową Wolę odziedziczył Michał, wylegitymowany ze szlachectwa w 1837 r.²²⁸³ Po jego bezpotomnej śmierci dobra Jeżowa Wola otrzymał syn Adama - Bronisław²²⁸⁴. Natomiast w końcu XIX w. osada przeszła w ręce Woronieckich²²⁸⁵.

2. Założenie zlokalizowane zostało podczas badań powierzchniowych. Zarejestrowano wznoszący się wśród łąk regularny kopiec ziemny o wysokości około 1 m. Na jego powierzchni odnotowano fragmenty cegieł, które według autora badań mogły wskazywać, że usytuowany był na nim przynajmniej podpiwniczony dwór. Nie można również wykluczyć, że miejsce to było użytkowane już w okresie XV w.

3. Powierzchniowe: 1990 – P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań zarejestrowano wznoszący się pośród łąk kopiec ziemny o regularnym kształcie i wysokości około 1 m. Na jego powierzchni znajdowały się kamienie i

²²⁷⁹ Boniecki, IX, s.64.

²²⁸⁰ Knapieński, Notaty, s.9.

²²⁸¹ Pozostawił syna Wojciecha, Uruski, XIV, s.80.

²²⁸² Boniecki, XVI, s.151. W 1783 r. należały do niego oprócz Jeżowej Woli także: Starpiączka, Strugi i Wyczółki, Czaykowski, s.808.

²²⁸³ Boniecki, XVI, s.152. Michał i Wacław, wylegitymowani ze szlachectwa w 1837 r. dziedziczyli także na Strudzie i Starpiącznie, Sęczys, s.404.

²²⁸⁴ Boniecki, XVI, s.152.

²²⁸⁵ KZS, t.10, z.24, s.12. Zapewne przez Mariannę, córkę Adama i siostrę Bronisława (zmarłego w 1879 r.), żonę Lucjana Woronieckiego, Boniecki, XVI, s.152.

fragmenty cegieł. Nie znaleziono natomiast żadnego materiału, pozwalającego na bliższe sprecyzowanie chronologii obiektu, którą autor badań wiąże z okresem nowożytnym

4. Kopiec nie zachował się, nie ma więc możliwości weryfikacji badań sprzed blisko 20 lat. W miejscowości znajduje się jedynie murowany dwór z I ćw. XIX w., rozbudowany około 3 ćw. XIX w.²²⁸⁶, obecnie pozbawiony cech stylowych. Przylegał do niego park krajobrazowy, bardzo już zaniedbany. Dwór został odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²²⁸⁷
5. Fundator pochodził zapewne z rodziny Jeżów herbu Drzewica. Być może był nim Stanisław, podwojewodzi sochaczewski w 1648 r.
6. Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Jeżówka, gm. Sochaczew, woj. skierniewickie, nr obszaru 58-59, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 16, oprac. P. Świątkiewicz, 1990 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.65-66

XV. KIERNOZIA

Dwór murowany (?); własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Kiernozia

1. W I poł. XV w. miejscowość stanowiła własność Życkich herbu Junosza – dziedzicem Kiernozi i 7 okolicznych wsi był Adam z Życka, kasztelan gostyniński znany w latach 1432-1450, zmarły około 1451 r.²²⁸⁸ Z tego okresu (1442 r.) pochodzi pierwsza informacja o kościele parafialnym p.w. św. Małgorzaty²²⁸⁹. W 1440 r. Adam odstąpił dobra Rościszewo i inne dobra w ziemi plockiej oraz Życk dzieciom z pierwszego małżeństwa - Gotardowi, Ziemakowi oraz Junoszy, zatrzymał natomiast Kiernozię, Niedzieliski, Chrośle, Brodne, Osiny, Czerniewo, Sokołowo i Sierakowo wraz z folwarkiem zwanym Pogorzela dla siebie i dzieci z aktualnego małżeństwa²²⁹⁰. Dziedziczył tu Jan, późniejszy podkomorzy gostyniński w 1484 r., ożeniony w 1466 r. z Małgorzatą z Baruchowa²²⁹¹. Jego braćmi byli: Piotr, stolnik gostyniński, piszący się z Chrośla, zmarły

²²⁸⁶ KZS, t.10, z.24, s.12.

²²⁸⁷ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²²⁸⁸ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁸⁹ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.508. Obecnie zachowany kościół, murowany, gotycki pochodzi z XVI w., KZS, t.2, s.122-123; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.237-238.

²²⁹⁰ MK 336, k.88v-90v; Janeczka A., *Osadnictwo...*, s.368; Boniecki, X, s.47 nie uwzględnił miejscowości Czerniewo i folwarku.

²²⁹¹ Boniecki, X, s.47.

przed 1490 r.²²⁹², Andrzej, dziedziczący na Czerniewicach oraz Paweł, który otrzymał Pogorzelice (dawny folwark Pogorzeli)²²⁹³. Być może ich krewnymi byli występujący współcześnie – Jan z Kiernozi, kanonik gnieźnieński i uniejowski, scholastyk płocki, zmarły w 1504 r.²²⁹⁴, Daniel²²⁹⁵. Synem Jana i Małgorzaty był Adam, odnotowany jako student Uniwersytetu Krakowskiego w 1483 r.²²⁹⁶ oraz zapewne wymieniony wraz z nim w 1509 r. Paweł²²⁹⁷. Dziedziczyli oni na Kiernozi w 1 poł. XVI w. Adam sprawował urząd kasztelana gostynińskiego w latach 1519-1541²²⁹⁸, zmarł w 1541 r.²²⁹⁹, Paweł²³⁰⁰ piastował urząd cześnika gostynińskiego w 1526 r.²³⁰¹, kasztelana gostynińskiego w 1542 r.²³⁰². W 1523 r. zapisał on swojej żonie Annie z Dzierzgowskich sumy na mieście Kiernozia, okolicznych wsiach: Brodne, Niedzieliski, Chrośle oraz królewskiej wsi Brzezie²³⁰³. W 1537 r. został odnotowany w registrach z komory celnej we Włocławku²³⁰⁴. Zmarł w 1546 r., a fragment jego nagrobka znajduje się w tutejszym kościele parafialnym p.w. św. Małgorzaty²³⁰⁵. Po śmierci Pawła miejscowość musiała przejść w ręce dalszych krewnych – Czerniewskich herbu Junosza z pobliskiego Czerniewa²³⁰⁶. W 1579 r. Kiernozia podzielona była pomiędzy Wojciecha i Pawła Czerniewskich (płacili pobór odpowiednio z 1 i ½ włóki oraz 1 włóki), Jana Piwo (posiadał 3 łany) oraz nieznaną z imienia Śleszyńską (zapewne wdową po Pawle, która

²²⁹² Jego żoną był Barbara, córka Pawła Jasińskiego, kasztelana sandomierskiego, występująca już jako wdowa w latach 1505 i 1506, MRPS, III, nr 2505, 2681; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Boniecki, X, s.47.

²²⁹³ Wymienieni zostali w 1464 r., po śmierci brata Mikołaja, piszącego się z Czerniewa i Kiernozi, podczaszego gostynińskiego w 1456 r., Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²²⁹⁴ Jan – pisarz kancelarii królewskiej w 1485 r., kanonik gnieźnieński od 1490 r. i uniejowski w 1499 r., zmarły w 1504 r., Sułkowska-Kuraś I., *Polska kancelaria królewska w latach 1447-1506*, Wrocław 1967, s.131, nr 71; Boniecki, X, s.47.

²²⁹⁵ Jego żoną była Katarzyna z Kleczowa, wdowa po Janie Giżyckim, MRPS, III, nr 1687; Boniecki, X, s.47.

²²⁹⁶ MUK, I, 83h/330; Boniecki, X, s.47.

²²⁹⁷ MRPS, IV/2, nr 9023.

²²⁹⁸ W tychże latach występował na urzędzie kasztelana gostynińskiego, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); MRPS, IV/2, nr 14123 (1525 r.); MRPS, IV/3, nr 18444 (1537 r.); MRPS, IV/3, nr 20509 (1541 r. - data śmierci).

²²⁹⁹ MRPS, IV/3, nr 20509.

²³⁰⁰ MRPS, IV/2, nr 13450.

²³⁰¹ Nominacja na urząd cześnika nastąpiła w 1526 r., MRPS, IV/2, nr 14833.

²³⁰² Nominacja na kasztelana, MRPS, IV/1, nr 7036. Pierwszą żoną Pawła była Anna Dzierzgowska, drugą nieznaną z imienia Śleszyńska, Boniecki, X, s.47.

²³⁰³ Zapisał żonie 600 grzywien, MRPS, IV/2, nr 13450; potwierdzenie z 1526 r., MRPS, IV/2, nr 14852.

²³⁰⁴ Reg. Thel., s.6.

²³⁰⁵ MRPS, IV/3, nr 22526; KZS, t.2, s.123 (data z nagrobka).

²³⁰⁶ Pochodzili oni z linii Adama z Życka i jego syna Piotra, Boniecki, III, s.371.

płaciła podatek z największego udziału wynoszącego 4 i ½ włóki)²³⁰⁷. Jan Piwo (pochodzący z rodu Prawdziców) odnotowany został w latach 1560-1576 w rejestrach z komory celnej we Włocławku²³⁰⁸, spławiał zatem znaczne ilości zboża Wisłą. Następnie, zapewne w końcu XVI, na początku XVII w. cała miejscowość przeszła w ręce rodziny Piwów, gdyż w 1603 r. właścicielem był Jan Piwo i jego żona Anna ze Sierpskich²³⁰⁹. W 2 poł. XVIII w. natomiast stanowiła własność Łączyńskich herbu Kościesza²³¹⁰. W 1784 r. dziedzicem Kiernozi był Maciej (zapewne wszedł w jej posiadanie przez żonę Ewę z Zaborowskich)²³¹¹, następnie jego syn Teodor, urodzony w 1785 r.²³¹², zmarły w 1842 r. Teodor pozostawił dwóch synów: Zygmunta (zmarłego w 1896 r.) i Konstantego (zmarłego w 1879 r.), dziedziczącego prawdopodobnie na Kiernozi²³¹³. W 1846 r. dobra odkupił Józef Gabriel Lasocki herbu Dołęga, w latach 80. XIX w. Kiernozia należała do jego syna Stanisława²³¹⁴.

2. Zespół pałacowo-parkowy położony jest w południowo-wschodniej części wsi, około 0,5 km od rynku miasteczka. Obecnie zachowany pałac pochodzi z 2 ćw. XIX w. Jest on budynkiem założonym na planie kwadratu, wysoko podpiwniczonym, murowanym, jednopiętrowym. Od strony południowej znajdują się dwie przybudówki. Pięcioosiowa elewacja posiada trzy osie środkowe ujęte ryzalitem. Położony jest w parku krajobrazowym z 2 poł. XIX w. Otoczają go stawy, które według autorów Katalogu

²³⁰⁷ Posiadała także udziały we wsi Brodne, nieznany z imienia Śleszyński (być może Marcin Ślesziński z ziemi gostynińskiej, spławiający zboże Wisłą w 1558 r., Reg. Thel., s.143, tenutariusz bolimowski w 1572 r., Reg. Thel., s.517, 519, 592, prawdopodobnie tożsamy z odnotowanym pod 1576 r. Marcinem Śleszińskim, wojskim gostynińskim, Reg. Thel., s.371, 373) we wsiach: Chrośle i Niedzieliski, Pawiński, s.199-200. Jan Piwo posiadał jeszcze działki w pobliskich wsiach Sokołowo, Chrośle i Niedzieliski, Pawiński, s.199-200, natomiast Czerniewscy we wsiach: Brodne, Chrośle i Niedzieliski, Pieczyska Małe, Brzozów, Złota, Pawiński, s.199-202. Paweł, cześnik, a następnie chorąży gostyniński w 1588 r. pozostawił syna Stanisława i wnuków Wojciecha i Pawła, odnotowanych w 1624 r., Boniecki, III, s.371. Nie wiemy jednak, czy dziedziczyli oni na Kiernozi.

²³⁰⁸ Reg. Thel., s.157, 160, 181, 222, 240, 263, 274, 289, 295, 305, 369, 378.

²³⁰⁹ Janowi Kiernozię miała wnieść w posagu żona, Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.269. Natomiast w 1616 r. właścicielem był Krzysztof Piwo, stolnik płocki, Knapiński, Notaty, s.243. W kościele znajduje się portret trumienny Anny z Zaborowa Piwowej (zmarłej w 1633 r.), KZS, t.2, s.122-123. Znajduje się w nim także nagrobek Barnaby Zawiszy Czarnego (zmarłego w 1815 r.) i jego żony Krystyny (zmarłej w 1819 r.), ibidem.

²³¹⁰ W kościele znajdują się marmurowe tablice nagrobne Łączyńskich: Macieja (zmarłego w 1795 r.) [ojca Teodora-przyp. autora], Teodora Michała (zmarłego w 1842 r.) i Klementyny (zmarłej w 1846 r.) [córkę Teodora-przyp. autora], KZS, t.2, s.122.

²³¹¹ Pełnił urzędy: żupnika sochaczewskiego w 1768 r., łowczego gostynińskiego w 1778 r., starosty gostynińskiego w latach 1779-1794 [zapewne do śmierci w 1795 r. – przyp. autora], Boniecki, XV, s.280; Czaykowski, s.719.

²³¹² Dziedziczył także na pobliskich Czerniewie i Sokołowie, Boniecki, XV, s.281; Czaykowski, s.719.

²³¹³ Boniecki, XV, s.281.

²³¹⁴ SGKP, IV, s.48; Sęczyś, s.368.

Zabytków Sztuki powstały poprzez rozkopanie i poszerzenie dawnych fos (od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej)²³¹⁵. Zespół ten naniesiony został na *tzw. Mapę Kwatermistrzostwa* obrazującą stan z około 1830 r.²³¹⁶ W latach 1965-1966 w parku krajobrazowym przeprowadzono prace rekonstrukcyjne wg projektu arch. W. Tomaszewskiego. Natomiast w 1974 r. wykonano remont pałacu, obejmujący elewacje oraz instalacje we wnętrzu²³¹⁷.

Na terenie parku znajduje się także niewielki kopiec o średnicy około 10 m. Nasyp ulokowany jest około 200 m w kierunku wschodnim od budynku pałacu. W odległości 20 m na południe od niego znajduje się staw. Na powierzchni nasypu zalega gruz kamienoceglany, zawierający także cegły gotyckie, wydobyte podczas badań. Pod nasypem znajdują się relikty murowanego obiektu zbudowanego w mieszanej konstrukcji ceglano-kamienno-ziemnej o nieustalonym rozplanowaniu i przeznaczeniu (być może łamus lub lodownia). Lica ceglane wykonane były, według autorów badań z cegły rozbiórkowej (zidentyfikowano zarówno cegłę gotycką, jak i maszynową). Budynek ten uległ prawdopodobnie pożarowi, po którym został rozebrany do fundamentów i zasypany. Być może przy jego wznoszeniu wykorzystano część materiałów z rozebranego dawnego dworu Kiernowskich.

3. Badania sondażowe (tzw. budynek „na kopcu”): 2000 – E. M. Dobek

Relikty murowanej budowli (o szerokości na osi E-W wynoszącej 5,75 m., a na osi N-S – 6,5 m w części przyziemia, mierząc po stronie zewnętrznej fundamentu), odkryto w czasie prac związanych z rekonstrukcją i modernizacją zespołu pałacowo-parkowego. Założono I wykop o powierzchni około 0,5 ara w nieregularnym obrysie zachowanych fundamentów budowli. Ustalono, że obiekt zbudowany został w mieszanej konstrukcji ceglano-kamienno-ziemnej z ceglany licem murów. Najlepiej zachowały się jego partie wziemne (zagłębione do maksymalnie 2 m), między innymi piwniczka do której prowadziły 4 wyłożone kamieniami stopnie, na których pierwotnie ułożone były belki lub dranice. Autorka badań stwierdziła, że do wykonania licowania ściany wykorzystano cegłę rozbiórkową (gdyż w zachowanych ścianach znaleziono zarówno cegłę gotycką, jak i współczesną, maszynową). Na ceglanych partiach części południowej odkryto ślady okopcenia w partii kamienno-ziemnej warstwy spalenizny. Stan zachowania odsłoniętych ruin nie pozwolił na odtworzenie planu budynku oraz określenie jego przeznaczenia.

²³¹⁵ Informacja w KZS, t.2, s.123.

²³¹⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²³¹⁷ Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.64.

Stwierdzono, że po zaprzestaniu użytkowania (być może w wyniku pożaru) budynek został rozebrany do fundamentów i zasypany, następnie nadsypywano go sukcesywnie wydobywaną przy pogłębianiu stawu ziemią. Powstał w ten sposób punkt widokowy o wysokości 101,7 m. n.p.m., stanowiący najwyższy punkt wysokościowy parku.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w Kiernozi w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski nie zarejestrowano stanowisk o metryce średniowiecznej i nowożytnej.

4. Zachowany nasyp ziemny i relikty murowanego obiektu. Obecnym właścicielem pałacu i parku jest Urząd Gminy Kiernoza, a dzierżawcą pan Andrzej Bogucki.
5. Fundator założenia trudny do ustalenia – prawdopodobnie pochodził z rodziny Kiernoskich herbu Junosza. Mógł nim być jeden z synów Jana, podkomorzego gostynińskiego – Adam, kasztelan gostyniński, zmarły w 1541 r. lub Paweł, także kasztelan gostyniński, zmarły w 1546 r. Murowany, zachowany obecnie dwór ufundowany został przez Teodora Michała Łączyńskiego.
6. SGKP, IV, s.47-48; KZS, t.2, s.122-123; *Dokumentacja archeologiczno-architektoniczna zachowanych relikwów obiektu zabytkowego odkrytego na terenie zespołu pałacowo-parkowego w Kiernozi, gm. loco*, oprac. E. M. Dobek, Płock 2000, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.74-75; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.64

XVI. KOZIOLKI (dawniej Kozielki)

Dwór drewniany (?); własność prywatna

ziemia rawska, parafia Dmosin

1. W latach 1414-1415 odnotowany został Wojciech „de Kozelky”, student Uniwersytetu Krakowskiego²³¹⁸, w 1449 r. Piotr „de Kozielky” (z rodu Półkoziców ze Świdna) podsędek rawski wraz z krewnymi Maciejem i Janem²³¹⁹. Około 1520 r. miejscowość należała do Jana, Piotra, Samsona i Jana z Koziełek Plichtów herbu Półkozic, patronów kościoła parafialnego w Kołacinku²³²⁰. Wkrótce nastąpiła zmiana właścicieli i wieś

²³¹⁸ MUK, I, 14-15/232.

²³¹⁹ Posiadał także wieś: Świdno, Grzmiąca, Michałowie i Wola Pełczyna dla których uzyskał prawo niemieckie, MK 337, k.73; SGKP, XI, s.648. Jako podsędek i starosta rawski odnotowany w 1449, 1450 i 1451 r., MK 337, k.73; 335, k. 56v, k.57, k.36v-42v; jako podsędek w 1454 r., MK 335, k.131 i 1460 r., MRPS, IV/3, supl., nr 937; MK 335, k.169, 175.

²³²⁰ Łaski, LB, II, s.339.

przeszła w ręce Rawiczów, którzy przyjęli nazwisko Kozielkowskich – w 1564 r. dziedzicem był Stanisław, następnie jego synowie: Jan, Krzysztof, Mikołaj, Stanisław, Wojciech i Mikołaj²³²¹. W 1579 r. podzielona była na kilka działów należących do: wdowy po Janie Okoniu (pobór z 5/8 włóki), nieznanego z imienia Wierzbieńskiego (pobór z 5/8 włóki) oraz Wolskich herbu Rawa (pobór z 5/8 włóki)²³²². Część udziałów zachowali być może Plichtowie herbu Półkozic odnotowani w 1609 r.²³²³ Na początku XVII w. wieś (lub jej część) należała do Aleksandra Krosnowskiego herbu Junosza, syna Jana, łowczego sochaczewskiego. Wieś tą oraz Cyrusową Wolę sprzedał on Plichcie, a od tegoż w 1620 r. dobra te zakupił Seweryn Krosnowski, łowczy sochaczewski²³²⁴. W 1783 r. właścicielem była nieznana z imienia Kamińska²³²⁵.

2. Założenie znajdowało się na niewielkim, wchodzącym w dolinę Mrogi cyplu, około 200 m na południe od budynku dworu z XX w. (zawierającego być może jak sugerowali T.J. Horbacz i Z. Lechowicz relikty starszego założenia²³²⁶). Wstępnie, na podstawie materiału zabytkowego jego chronologia została przez autorów badań zawarta pomiędzy przełomem XV/XVI a XVIII w.
3. Powierzchniowe: 1980 – T.J. Horbacz, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Ustalono lokalizację dworu z towarzyszącą mu osadą oraz określono jego wstępną chronologię na okres od XV/XVI po XVIII w. na podstawie zebranego na powierzchni materiału zabytkowego (fragmentów naczyń ceramicznych, szkła i cegły).
4. Obiekt nie zachował się.
5. Fundator pochodził najprawdopodobniej z rodziny Plichtów herbu Półkozic lub Kozielkowskich herbu Rawa.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Kolonia Koziółki, gm. Dmosin, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-55, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 5,6, oprac. Z. Lechowicz, T.J. Horbacz, 1980 (arch. WUOZ w Łodzi); Horbacz

²³²¹ Uruski, VII, s.371; Kozierowski S., *Badania nazw...*, t.I, s.199 (wymienił Kozielkowskich herbu Rawa). W 1563 r. Kozielkowski (prawdopodobnie Stanisław) opłacił w imieniu Filipowskiej pobór ze wsi Jeziora w ziemi rawskiej, Wittyg W., *Nieznana szlachta...*, s.154.

²³²² Pawiński, s.162.

²³²³ SGKP, IV, s.269.

²³²⁴ Urząd łowczego piastował od 1620 r., Boniecki, XII, s.317-319.

²³²⁵ Natomiast Wola Cyrusowa należała do misjonarzy łowickich, Czaykowski, s.101.

²³²⁶ Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.295.

T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.295; Wesołek P., *Małe założenia...*, s.143; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.81

XVII. KOZŁÓW SZLACHECKI

Dwór drewniany (?) na kopcu; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Kozłów

1. Zapewne od końca XIV w. wieś znajdowała się w rękach Szczepana herbu Wężyk, długoletniego starosty płockiego, piszącego się z Jasieńca i Ciechomic, posiadacza Mnicha²³²⁷. W 1407 r. bracia Andrzej zwany Szczubioł, Mikołaj, kanonik płocki i kustosz kapituły włocławskiej oraz Jan dokonali podziału dóbr. Andrzej, późniejszy wojewoda rawski²³²⁸ otrzymał Kozłowo (obecnie Kozłów Szlachecki), Ciechomice, Złotą, Wiączemin podwójny, Jasieniec, Zajezerze (obecnie Zaździerz) i Ćmiszewo w ziemi gostynińskiej, jego brat Jan, piszący się z Dłotowa w ziemi płockiej²³²⁹ – między innymi Mnich i 5 włók w Sierochowie (obecnie Sierakowie) w ziemi gostynińskiej oraz dobra w ziemi płockiej²³³⁰. Początkowo Andrzej pisał się z Kozłowa, następnie od 1424 r. z Ciechomic²³³¹. W 1438 r. Andrzej sprzedał Jasieniec i Ćmiszewo Krystynowi z Roszków²³³². Może wówczas pozyskał część Dębska obok Kozłowa, rozbudowując te dobra. Zamienił również Wiączemin na Zakrzewo z Rogalą z Zakrzewa pomiędzy 1414, a 1425 r.²³³³, a w 1449 r. zakupił wieś Brzozowo²³³⁴. Zmarł przed 1457 r.²³³⁵ Pozostawione dobra odziedziczyli jego synowie – Andrzej, zwany Szczubioł II, późniejszy wojewoda

²³²⁷ Szczepan sprawował urzędy: starosty gostynińskiego i ciechanowskiego w 1368 r., podkomorzego gostynińskiego w latach 1371-1406, starosty generalnego płockiego w latach 1374-1381, starosty gostynińskiego w 1382 r., podkomorzego rawskiego i gostynińskiego w latach 1383-1406 i starosty generalnego płockiego w latach 1383-1399, zmarł w 1406 r., Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.218-220; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134, 265-268.

²³²⁸ Sprawował urzędy: kasztelana gostynińskiego w latach 1417-1432, kasztelana płockiego w latach 1432-1440 i wojewody rawskiego w latach 1443-1452, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.268; Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.488; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²³²⁹ Jan piastował urzędy: sędziego gostynińskiego w latach 1430-1434 i cześnika płockiego w latach 1435-1446, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.268.

²³³⁰ MK 91, k.153v; MK 97, k.109v-111; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.213; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134. Potwierdzenie z 1558 r., MRPS, V/1, nr 2850.

²³³¹ ZDLmP, I, nr 103; IMT, I, nr 68.

²³³² MRPS, IV/3, supl., nr 717.

²³³³ MK 3, k.2.

²³³⁴ MK 337, k.79v.

²³³⁵ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

rawski²³³⁶, który otrzymał Kozłów, Złotą i Dębsk²³³⁷ oraz Szymon, zwany Gostyński, któremu w udziale przypadły dobra Ciechomice i Zajezerze²³³⁸. Około 1470 r. zbudowany został murowany kościół parafialny p.w. św. Mikołaja i św. Floriana²³³⁹. Właśnie tenże Andrzej Szczubiół II zapewne był jego fundatorem. W 1470 r. Andrzej Szczubiół II uzyskał zapis 100 florenów na wsi królewskiej Topolno w ziemi gostynińskiej²³⁴⁰. W 1489 r. ustalił poręczenie dla króla na swych dobrach – między innymi Kozłowie, Brzozowie, Januszowie i innych wsiach w ziemi gostynińskiej²³⁴¹. Pozostawił on z pierwszego małżeństwa dwóch synów – Andrzeja i Jana. Pierwszy z nich, chorąży gostyniński pisał się z Kozłowa i Telatyna, natomiast drugi – Jan z Radkowa w ziemi bełskiej²³⁴². Synem Andrzeja Szczubiola mógł być także Mikołaj, student Uniwersytetu Krakowskiego w 1466 r.²³⁴³ Synami Andrzeja chorążego (wnukami Andrzeja Szczubiola II) byli bracia Piotr i Wojciech, piszący się także z Telatyna²³⁴⁴. Całość tych dóbr odziedziczył Wojciech Kozłowski, nie sprawujący urzędu, ożeniony z Małgorzatą z Życka²³⁴⁵. Zmarł on bezpotomnie przed 13 czerwca 1539 r., kiedy to prawa spadkowe do jego dóbr: Kozłów, Dębsk, Złota, Brzozów, Januszewo i Gorzewo w ziemi gostynińskiej oraz dobra w ziemi bełskiej należały już do krewnych po nim dziedziczących. Był wśród nich Jakub Gawłowski z Gawłowa, syn nieżyjącego Andrzeja z Gawłowa, powiązanego rodzinnie z Wojciechem, który przekazał prawo do tychże dóbr

²³³⁶ Andrzej sprawował urzędy: podkomorzego gostynińskiego w latach 1453-1463, kasztelana gostynińskiego w latach 1465-1487, starosty sochaczewskiego w latach 1476-1485, następnie wojewody rawskiego w latach 1489-1493, Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.221-222; Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.488; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²³³⁷ Na dobrach tych oprawił swojej żonie, Katarzynie, córce Mikołaja z Brzozowa wiano, MK 335, k.139-139v. W tymże roku otrzymał wraz z żoną zapis na dobrach królewskich Telatyn i Kamionka w ziemi bełskiej, Janeczka A., *Osadnictwo...*, s.343.

²³³⁸ Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.222.

²³³⁹ KZS, t.10, z.24, s.17-18; *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, t.38: województwo skierniewicki, Warszawa 1996, s.134; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.244-245. Pierwsze informacje o plebanie z Kozłowa pochodzą z lat 1418/1431, Nowacki J., *Dzieje*, II, s.513.

²³⁴⁰ KDKM, nr 251. W 1484 r. zapis ten król scedował na Andrzeja z Ciechomic, MRPS, I, nr 1690.

²³⁴¹ Żychliński, VI, s.207.

²³⁴² Andrzej sprawował urząd chorążego gostynińskiego do śmierci w 1503 r. Jan zmarł około 1473 r., nie sprawował żadnego urzędu, Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.488; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.222; Janeczka A., *Osadnictwo...*, s.343; Boniecki, XII, s.95.

²³⁴³ MUK, I, 66e/015.

²³⁴⁴ Wojciech w 1498 r. wymieniony został wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 98h/267. Bracia Wojciech i Piotr wymienieni w 1503 r. wraz z matką Konstancją jako właściciele Telatyna, AGZ, XIX, nr 2496. Wojciech nie sprawował żadnego urzędu, wzmiankowany także w 1509 r., MRPS, cz.I, nr 794, 7794.

²³⁴⁵ W 1540 r. występowała ona jako wdowa po Wojciechu, MRPS, IV/3, nr 20118.

Piotrowi Kopytowskiemu, kasztelanowi warszawskiemu i staroście wyszogrodzkiemu²³⁴⁶. W tym samym roku udziały w dobrach: Kozłów, Dębsk, Brzozowo, Złota, Januszewo, Gorzewo oraz wsiach w ziemi bełskiej Jadwiga Czerniewska, wdowa po Pawle Hłowskim zapisała swojemu krewnemu Wacławowi Izdbieńskiemu z Izdebna w ziemi sochaczewskiej²³⁴⁷. W 1549 r. Małgorzata z Czerniewskich, wdowa po Wacławie zapisała wyżej wymienione udziały swojemu synowi Wacławowi piszącemu się także z Izdebna²³⁴⁸. W 1558 r. sukcesorzy Andrzeja Szczubioła z Kozłowa - Stanisław Czerniewski, cześnik gostyniński, Wacław Izbieński, Wojciech i Andrzej Osińscy, otrzymali potwierdzenie podziału dóbr pomiędzy braci Andrzeja i Jana z 1407 r.²³⁴⁹ Posiadali oni udziały w Kozłowie nadal w 1579 r. – wśród właścicieli wymienieni zostali bowiem - nieznany z imienia Czerniewski (prawdopodobnie Stanisław), opłacający pobór z ½ włóki, Paweł Czerniewski (1 i ½ włóki), Andrzej Osiński (1/2 włóki), nieznana z imienia Izbieńska (pobór z największego udziału wynoszącego 4 i ½ włóki)²³⁵⁰ (prawdopodobnie wdowa po Wacławie). Na początku XVII w. miejscowość podzielona była pomiędzy rodziny: Wilkanowskich, Łuszczewskich i Osińskich²³⁵¹. W 1650 r. Kozłów należał do braci Zbigniewa i Mikołaja Wilkanowskich²³⁵². W 1783 r. właścicielem była wdowa po Józefie Siemianowskim, kasztelanie rawskim²³⁵³.

2. Nasyp znajduje się nad rzeką Bzurą. Można przypuszczać, że prawdopodobnie drewniany dwór na kopcu użytkowany była przez dość krótki okres czasu – być może do 1539 r., kiedy to zmarł Wojciech, a dobra uległy podziałowi.

Na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. naniesiony został dwór²³⁵⁴, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego wymienił jedynie folwark²³⁵⁵.

²³⁴⁶ MRPS, IV/3, nr 23379. W tym samym roku córka Jakuba – Petronela zapisała swojemu mężowi Tomkowi Rozłazłowskiemu sumy na tychże dobrach, MRPS, IV/3, nr 23380.

²³⁴⁷ MRPS, V/2, nr 4727. Małgorzata była córką Andrzeja Czerniewskiego, MRPS, V/2, nr 4728. Rodziny Życkich i Czerniewskich herbu Junosza były ze sobą spokrewnione. Obie linie pochodziły od Adama z Życka i jego syna Piotra, Boniecki, III, s.371.

²³⁴⁸ MRPS, V/2, nr 4728; Boniecki, VIII, s.83.

²³⁴⁹ MRPS, V/1, nr 2336.

²³⁵⁰ Pawiński, s.203.

²³⁵¹ Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.306.

²³⁵² W tymże roku przenieśli oni zapisaną na rzecz kościoła parafialnego sumę 3000 florenów z Kozłowa na Piotrkówek, Knapiński, Notaty, s.267.

²³⁵³ W jej rękach znajdowały się także pobliskie wsie: Dębsko i Braki, Czaykowski, s.810-811.

²³⁵⁴ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²³⁵⁵ SGKP, IV, s.560.

Zabudowania folwarku na południowym krańcu wsi widoczne są również na mapie Kozłowa Szlacheckiego z XIX w.²³⁵⁶

3. Powierzchniowe: 1982 r. – J. Gula (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano nad rzeką Bzurą nasyp, określony przez autora badań jako „grodzisko” prawdopodobnie z okresu średniowiecza. Z jego powierzchni nie pozyskano żadnego materiału. W sąsiedztwie odnotowano natomiast ślady osadnictwa datowanego na podstawie materiału ceramicznego na wczesne i późne średniowiecze.
4. Zachowany nasyp.
5. Fundator siedziby pochodził z rodu Wężyków – mógł nim być Andrzej Szczubioł I lub jego syn Andrzej Szczubioł II.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Kozłów Szlachecki Nowy, gm. Sucha Nowa, woj. skierniewickie, nr obszaru 58-58, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, 5, nr stanowiska w obszarze 23, 24, 25, 27, oprac. J. Gula, J. Michalski, 1982 (dawne arch. OODA w Warszawie)

XVIII. KURZESZYN STARY

Dwór na kopcu; prawdopodobnie własność książęca
ziemia rawska, parafia Kurzeszyn

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość odnotowana została na początku XIV w. Należała wtedy do Floriana z Kurzeszyna, wielkiego łowczego, wymienionego w 1313 r.²³⁵⁷. Jego wnuk, również Florian, także pisał się z Kurzeszyna²³⁵⁸. Równocześnie z Florianem występował Goworek z Kurzeszyna z rodu Rawiczów, cześnik rawski i sochaczewski²³⁵⁹. W 1 poł. XV w. właścicielami części wsi zostali Kopacze²³⁶⁰, natomiast

²³⁵⁶ Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²³⁵⁷ NKDM, II, nr 135, następnie w 1334 r., NKDM, II, nr 216, KDW, II, nr 1131. O Florianie z Kurzeszyna także: Gutkowski K.M., *Genealogia Rawiczów...*, s.26; Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Współrodowcy...*, s.108, przypis 1206.

²³⁵⁸ Piastował on w latach 1374-1377 urząd podczaszego rawskiego, następnie został chorążym rawskim, a w 1390 r. być może łowczym rawskim, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.164-165.

²³⁵⁹ W latach 1374-1377 sprawował urząd chorążego rawskiego, przed 1381 objął stanowisko cześnika rawskiego i sochaczewskiego (z tym urzędem odnotowany w 1381 r. – NKDM, III, nr 278). Zmarł zapewne przed 1388 r. Miał dwóch synów: Goworka, podłowczego rawskiego w 1374 r. i Bartłomieja (wymienionych wraz z żoną Katarzyną w dokumencie z 1381 r., NKDM, III, nr 278), Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.167-168; NKDM, III, nr 140 (wymienieni: Goworek chorąży, Florian podczaszcy i Goworek podłowczy rawski). Rawicze z Kurzeszyna przenieśli się do pobliskiej Rosochy - Goworek w 1435 r. pisał się z Kurzeszyna i Rosochy, MK 3, k.168v.

część trzymał od 1428 r. prawem zastawu Michał z Wołuczy herbu Rawa²³⁶¹. Co najmniej od poł. XV w. we wsi funkcjonował kościół parafialny²³⁶². W 1505 r. właścicielem połowy wsi był Mikołaj Kurzeski herbu Kopacz²³⁶³, udziały należały też do Jadwigi z Naropnej, wdowy po Szymonie z Wilkowic²³⁶⁴. W 1527 r. połowa wsi stanowiła własność Jana i Pawła Wilkowskich oraz Jana i Michała z Wołuczy²³⁶⁵, również pieczętujących się herbem Rawa. Podobnie w 1579 r. największe działy w części szlacheckiej należały do rodzin Wilkowskich (pobór z 2 i ½ włóki) i Wołuckich (pobór z 2 i ½ włóki), udziały posiadali też Kurzescy herbu Kopacz: Wojciech i Wawrzyniec (synowie Jana) – ¾ włóki, Maciej – ¾ włóki oraz potomkowie Stanisława Siekiery (Andrzej z bratem) – ¾ włóki²³⁶⁶. Kolejne informacje o Kurzeszynie pochodzą dopiero z lustracji dóbr królewskich z 1602 r. Miejscowość podzielona była na 2 części – szlachecką (lewobrzeżną z kościołem) i królewską (prawobrzeżną). Część szlachecka należała do Kurzeskich herbu Kopacz i Wilkowskich²³⁶⁷. Wołuccy (Andrzej Wołucki wraz z żoną Zofią Ostrowską) dzierżyli prawem dożywocia część królewską²³⁶⁸. W 1661 r. posesorami części królewskiej byli Wojciech Łaski wraz z małżonką Marianną Pudłowską. Na mocy przywileju królewskiego z dn. 30.03.1768 r. prawo dzierżawy dożywotniej otrzymał Stanisław Kurzeski, wojski poznański. Na mocy porozumienia zawartego dnia 15.03.1779 r. przełał to prawo na Aleksandra Mireckiego, sędziego grodzkiego rawskiego²³⁶⁹. W 1783 r. część królewska należała do kościoła w Kurzeszynie, resztę dzierżył Aleksander Mirecki, który posiadał również udział w części

²³⁶⁰ W 1434 r. z Kurzeszyna pisał się „*nobiles Kopacz*”, MK 335, k.3v, w 1437 r. Dzierśław Kopacz, stolnik rawski, AGAD, perg. 3329, wymieniony także w 1438 r., Kat. Bibl. Czart., cz.I, nr 470. W 1436 i 1439 r. odnotowany został Jan Wiewiór z Kurzeszyna, ZDM, VIII, nr 2186, 2204; w 1479 r. Piotr z Kurzeszyna, MRPS, I, nr 1490.

²³⁶¹ Wziął ją w zastaw od Floriana i jego syna Macieja, ADP, perg. 198. Florian, właściciel Kurzeszyna, notowany w I poł. XV w., MK 3, k.103v; MK 337, k.126, był zapewne synem, Floriana chorążego rawskiego.

²³⁶² Po 1479 r. wymieniony został „*Petro de Wylkowycze, plebano in Curzeszyn*”, MRPS, I, nr 1490.

²³⁶³ BOKr., nr 215.

²³⁶⁴ MRPS, III, nr 2080.

²³⁶⁵ MRPS, IV/1, nr 5270. Wydierżawili oni w 1531 r. posiadane części wsi Kurzeszyn Janowi Ryłskiemu z Ryłska i Chociwka Małego, MRPS, IV/2, nr 15969.

²³⁶⁶ Pawiński, s.167; Boniecki, XIII, s.270; Uruski, VIII, s.238.

²³⁶⁷ W 1648 r. z Kurzeszyna pisał się Seweryn, komornik graniczny rawski, w 1689 r. Jan, skarbnik rawski, Niesiecki, V, s.470. Właścicielami wydzielonego w osobną część Małego Kurzeszyna byli Wołuccy, LWR 1602, s.3-4.

²³⁶⁸ W 1613 r. Dorota Wołucka odstąpiła, za zgodą króla Zygmunta III wieś Kurzeszyn Stanisławowi Wołuckiemu, staroście rawskiemu, LWR 1616, 1620, s.44-45.

²³⁶⁹ LWR 1789, s.38.

szlacheckiej oraz Kurzeszyn Górny. Pozostałe działki należały do Kucieńskich i Paprockich²³⁷⁰.

2. Obiekt usytuowany jest na wchodzącym w dolinę rzeki Rawki cyplu wysoczyzny, na południowy-wschód od obecnych zabudowań wsi, wzniesionym do wysokości około 15 m ponad poziom lustra wody. Było to założenie wieloczęściowe, którego głównym elementem był położony przy krawędzi wysoczyzny kopiec, o wewnętrznej średnicy majdanu wynoszącej około 20 m, otoczony dookoła wałem (nr I), a od strony wysoczyzny odcięty suchą fosą o szerokości od 10 do 12 m i głębokości około 2,2 m (licząc od poziomu majdanu). Za fosą u nasady cypla wysoczyzny znajdował się wał II, za nim wał III (obecnie bardzo słabo czytelny). W centrum majdanu kopca na osi NE-SW posadowiony był podpiwniczony, 2 lub 3 kondygnacyjny budynek, o konstrukcji zrębowej, wzniesiony na planie prostokąta o wymiarach około 3,5-4,0 x 4,5-5,0 m. Od strony południowo-wschodniej ściana budynku wzmocniona była rzędem kamieni polnych. Prowadziło do niego prawdopodobnie wejście (od strony południowo-wschodniej) po schodach lub drabinie. Towarzyszyła mu drewniana zabudowa – jednakże z uwagi na stan zniszczenia obiektu nie udało się ustalić konstrukcji budynków. Wał nr I zbudowany był w konstrukcji skrzyniowej (skrzynie o szerokości 3,4 m i długości około 3 m), wzmocnionej od strony zewnętrznej pionową konstrukcją drewniano-ziemną. Szerokość wału wraz z przedpiersiem ziemnym (o stoku wzmocnionym pionowymi palami) wynosiła około 10 m u podstawy, a wysokość około 5-6 m. Wejście na majdan wewnętrzny prowadziło zapewne przez pomost nadwieszony nad fosą, oparty o wały. Wał nr II, o szerokości około 3 m i wysokości około 4 m, zbudowany został również w konstrukcji skrzyniowej. Pomiędzy wałem II i III znajdowała się fosa o szerokości 18-24 m. Konstrukcji wału nr III nie udało się rozpoznać. W sąsiedztwie grodu znajdowała się funkcjonująca równolegle z nim osada, rozpoznana dzięki badaniom powierzchniowym. Obiekt był użytkowany około 30-50 lat w okresie od schyłku XIII w. po 1 poł. XIV w. Znajdował się on w części książęcej Kurzeszyna. Można przypuszczać, że również w części szlacheckiej ulokowana była siedziba właścicieli wsi, ufundowana prawdopodobnie przez przedstawicieli rodu Rawiczów z Kurzeszyna, właścicieli części wsi w XIV i na początku XV w.
3. Badania: powierzchniowe: 1981- Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); wykopaliskowe, ratownicze: 1984-1985 – Z. Lechowicz; 1999 – Z. Lechowicz

²³⁷⁰ Czaykowski, s.126.

Prowadzone prace miały charakter interwencyjny i związane były głównie z koniecznością zabezpieczenia osuwających się, odsłaniających warstwę kulturową skarp. Łącznie w latach 1984-1985 założono 7 wykopów o sumarycznej powierzchni 210 m². Podczas sezonu 1984 zadokumentowano profile osuwisk oraz założono 3 wykopy (nr 1-3) na majdanie kopca oraz 2 (nr 4-5) na szczycie i stopie wału II. W wykopach zlokalizowanych na majdanie zarejestrowano relikty zabudowy, którą stanowił podpiwniczony, piętrowy budynek na planie prostokąta. Na podstawie zachowanych w polepie odcisków udało się ustalić, że obiekt zagłębiony około 1,5 m poniżej poziomu gruntu, pobudowany był w konstrukcji zrębowej. Ściana południowo-wschodnia wzmocniona była rzędem kamieni polnych. W odległości około 1 m od kamieni znajdował się płat polepy glinianej z obrzeżem umocnionym kamieniami – przez autorów badań został on zinterpretowany jako położone powyżej poziomu parteru wejście do budynku (drabina, schody). W kierunku wschodnim od tego budynku zarejestrowano 3 kamienne paleniska. Dodatkowo w wykopie 1 zadokumentowano ślady 6 jam posłupowych o średnicy 50-70 cm i głębokości 80-100 cm oraz zalegające pomiędzy nimi skupienie brył polepy o grubości 30-35 cm z odciskami konstrukcji plecionkowej i krzyżujących się belek. Wykop nr 4 pozwolił na ustalenie, że wał nr II zbudowany został w konstrukcji skrzyniowej – składał się z pionowych ścian, powiązanych poprzecznymi belkami, wypełniony był wewnątrz piaskiem, drewnem i kamieniami. W 1985 r. kontynuowano zapoczątkowane w sezonie 1984 prace. Założono wykop (nr 6) na majdanie grodziska, sąsiadujący z wykopami 1-3 z zeszłego roku oraz wykop (nr 7) przecinający majdan i wał I, aż po fosę I. W wykopie nr 6 zarejestrowano 3 zaciemnienia z licznymi fragmentami polepy, naczyń ceramicznych, przepalonymi kamieniami i kośćmi zwierzęcymi, wśród których licznie reprezentowane były fragmenty obrobionego poroża, będące być może śladami działalności pracowni rogowiarskiej. Wykop nr 7 pozwolił na ustalenie, że wał I zbudowany był w konstrukcji skrzyniowej, wzmocnionej od zewnątrz pionową konstrukcją drewniano-ziemną i przedpiersiem ziemnym. Wymiary skrzyń, podzielonych wewnątrz co najmniej na dwa pola, wynosiły 3,4 m szerokości i 3 m długości. Od strony majdanu skrzynie były zabezpieczone przed rozsuwaniem dodatkową konstrukcją drewnianą. Skrzynie nie łączyły się bezpośrednio ze sobą, a przestrzenie pomiędzy nimi wypełnione były piaskiem. W wykopie 7 zarejestrowano także 1 jamę posłupową, analogiczną do występujących w wykopie 1. Jamy te autorzy badań interpretują, jako ślady ciągu komunikacyjnego pomiędzy majdanem centralnym, a

zapleczem grodu. Podczas badań 1984-1985 pozyskano łącznie 1886 fragmentów naczyń ceramicznych, 6 przedmiotów żelaznych (1 okucie, 4 nożyki, 1 gwóźdź) oraz 281 fragmentów kości zwierzęcych. Naczynia ceramiczne w większości wykonane zostały na kole garncarskim (technika taśmowo-ślizgowa, silnie formujące obtaczanie) i wypalone w atmosferze utleniającej. Surowcem do nich produkcji były lokalne złoża glin żelazistych schudzanych domieszką piasku rzeczno dodawanego w ilości średniej lub małej. Wśród form dominowały garnki (wydzielono wśród nich 7 typów). Tylko około 20 ułamków stanowiła tzw. ceramika biała, importowana. Materiał ten, według autora badań pochodzi z okresu zawierającego się pomiędzy poł. XIII w., a I poł. XIV w.

Badania przeprowadzone w 1999 r. miały charakter ratowniczych, mających głównie na celu zabezpieczenie nasypu grodu przed postępującą, szczególnie od strony południowej erozją. Obiekt umocniono czterema podwójnymi zaporami wykonanymi z palików o długości 1,2-1,5 m przeplecionymi warkoczami z gałęzi, wypełnionymi progami z darni. Na progach nasadzono sadzonki brzozy, sosny i tarniny. Dodatkowo wysiano trawę na terenie dawnego wybierzyska żwiru oraz obsadzono górne partie stoku grodu sadzonkami płożącego się jałowca. W obszarze zagrożonej erozją założono wykop o wymiarach 3,0x7,0 m (o nr 1/99). Wyeksplorowano 10 warstw mechanicznych do głębokości 2,6 m, rejestrując fragment konstrukcji nasypu, stanowiący podstawę pomostu łączącego międzywałe pomiędzy wałami II i III z majdanem grodu. W czasie tych prac pozyskano jedynie 3 kości zwierzęce.

4. Stan zachowania obiektu jest zły – około 60-70% kubatury kopca uległo zniszczeniu. Wały zostały zniwelowane, w związku z wykorzystywaniem ich pod lokalizację zabudowy oraz terenów pod uprawy. Szczególnie, w wyniku długotrwałego użytkowania na cele rolnicze ucierpiał wał III. Takie długoletnie działania bardzo zdewastowały nasypy. Jego plateau porośnięte jest drzewami i trawą. Wykonane w końcu lat 90. XX w. zabezpieczenia stoku obiektu uległy zniszczeniu (zachowane są 2 zapory, w złym stanie).
5. Założenie mogło powstać z inicjatywy Bolesława II.
6. Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Kurzeszyn Stary, gm. Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-59, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Wyniki badań archeologicznych na stan. 1 w Kurzeszynie Starym, gm. Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie w roku 1984, Łódź 1984*, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Wyniki badań archeologicznych stan. 1 w*

Kurzeszynie Starym, gm. Rawa Mazowiecka w 1984-1985, Łódź 1986, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.122-123; Lechowicz Z., *Kurzeszyn Stary, stan. I, gm. Rawa Mazowiecka. Dokumentacja 1999 r.*, Łódź 1999, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.85; Lechowicz Z., *Wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku I w Kurzeszynie Starym*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza”, R.2002, t.3-4, s.201-221

XIX. ŁANIĘTA

Dwór murowany; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Łanięta

1. Pierwsza informacja źródłowa o miejscowości pochodzi z 1437 r. – wymieniony został wtedy na dokumencie Siemowita IV Aleksander zwany Wieprzek z Łaniąt („*Alexandro dicto Wieprzek de Laniantha*”²³⁷¹). Kolejne informacje o tejże osadzie pochodzą z 1439 r. (wzmiankowana wieś „Lanianta”) ²³⁷² i z 1444 r. („Lanyantha”) ²³⁷³. W 1469 r. Mikołaj z Kutna, starosta gostyniński i wojewoda łączycki od 1467 r. ²³⁷⁴ z żoną Barbarą ufundowali kościół parafialny ²³⁷⁵, zatem wcześniej weszli w posiadanie miejscowości. Następnie dobra te dziedziczyła po zmarłym w 1493 r. Mikołaju, wojewodzie łączyckim jego córka Barbara Petronela ²³⁷⁶, która została po owdowieniu żoną Piotra Myszkowskiego z Mirowa, wojewody łączyckiego. Do 1519 r. właścicielem Łaniąt był Stanisław Myszkowski, syn Barbary Petroneli i Piotra ²³⁷⁷, zmarłego około 1507 r. ²³⁷⁸. Następnie bratanek Mikołaja, Andrzej, wojewoda rawski ²³⁷⁹ odkupił około 1519 r. od Stanisława, już po śmierci Barbary Petroneli dobra Łanięta, Suchodębie, Gołębiewo, Pomorzany,

²³⁷¹ MK 87, k.67v. Wymieniony także w 1441 r., ZDM, VIII, nr 2306. Wg ustaleń K. Pacuskiego Aleksander Wieprzek pochodził z Dmoszyna w ziemi wyszogrodzkiej i wywodził się z rodu Dąbrowów, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²³⁷² Dziesięciny z tej wsi zostały nadane jako uposażenie kaplicy p.w. św. Trójcy w Gostyninie, Akta par. Gostynin A I, k.100-103 (odpis ks. T. Żebrowskiego).

²³⁷³ KDKM, nr 192.

²³⁷⁴ O Mikołaju z Kutna zobacz hasło „Kutno”, pt. I w niniejszym Katalogu.

²³⁷⁵ Rep. Germ. IX, I, nr 4707; Bull. Pol., VII, nr 690; SGK, V, s.584. W 1488 r. Mikołaj zapisał swojej drugiej żonie Barbarze z Miłonic sumy między innymi na Łaniętach, MRPS, II, nr 101 (zatwierdzenie nadania przez króla z 1493 r.).

²³⁷⁶ MRPS, IV/2, nr 12129 (dobra określone bowiem zostały przy sprzedaży przez syna Barbary Petroneli – Stanisława, w 1519 r. jako dobra macierzyste).

²³⁷⁷ MRPS, IV/2, nr 11662, 12129.

²³⁷⁸ MRPS, IV/2, nr 8502.

²³⁷⁹ O Andrzeju zobacz hasło „Kutno” w niniejszym Katalogu.

Kozice i Wilkowyję za 1200 florenów²³⁸⁰. Po nim dziedziczył jego syn Stanisław, wojewoda rawski, zmarły w 1542 r.²³⁸¹ i wnuk Jerzy, kasztelan sierpecki²³⁸². Po śmierci Jerzego w 1560 r. z uwagi na brak spadkobierców jego udziały w Łaniętach i wsi Suchodębie przeszły z nadania króla na własność Zebrzydowskich. Otrzymał je Florian Zebrzydowski, kasztelan lubelski²³⁸³. Część jednak nadal znajdowała się w rękach Kucieńskich, gdyż w 1579 r. udziały w tychże miejscowościach miała Urszula z Kutna Przerębska²³⁸⁴. Były to znaczne włości, gdyż w tymże roku z Łaniąt opłacano pobór w sumie z 19 włók, a ze wsi Suchodębie sama Urszula Przerębska płaciła pobór od 18 i ½ włók²³⁸⁵. W 1783 r. właścicielem Łaniąt był Stanisław Kossowski herbu Dołęga, starosta sieradzki w latach 1762-1793, zmarły w 1822 r.²³⁸⁶. W 2 poł. XIX w. wieś należała do Rajmunda i Eugenii Skarzyńskich²³⁸⁷. W 1905 r. właścicielem był Karol Bardziński, a w 1930 sukcesorzy Józefa Baczyńskiego²³⁸⁸.

2. Murowany dwór założony został na planie prostokąta o wymiarach 8x12 m z piwnicami w przyziemiu. Relikty tego założenia, w postaci dwóch sklepionych kolebkowo piwnic o wymiarach 4x6 m każda zachowały się w bryle neogotyckiego „zameczku” z 1 poł. XIX w. położonego w zespole parkowym. Zidentyfikował je w 1979 r. L. Kajzer. Od strony południowej „zameczku” znajduje się nasyp. W parku od strony południowo-zachodniej „zameczku” położony jest także dwór murowany z około poł. XIX w.²³⁸⁹
3. Badań nie prowadzono. Relikty starszego założenia w bryle neogotyckiego „zameczku” zidentyfikował L. Kajzer (1979 r.)

Podczas badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (M. Rybicka, J. Siciński, K. Gowin, 1989 r.) nie zarejestrowano w granicach wsi Łanięta śladów osadnictwa średniowiecznego ani nowożytnego.

²³⁸⁰ MRPS, IV/2, nr 12129. Musiał on posiadać część udziałów już wcześniej, MRPS, IV/1, nr 918.

²³⁸¹ MRPS, IV/1, nr 7031. W 1537 r. odnotowany został w rejestrach komory celnej we Włocławku, spławiał zatem zboże i inne towary ze swoich dóbr Wisłą, Reg. Thel., s.7, 9.

²³⁸² Był sekretarzem królewskim, kasztelanem sierpeckim w 1560 r., Uruski, VIII, s.159; Boniecki, XIII, s.91; Rosin R., *Kutno...*, s.31.

²³⁸³ MRPS, V/2, nr 8897; Boniecki, XIII, s.91; Rosin R., *Kutno...*, s.31. W 1557 r. odnotowany w rejestrach z komory celnej we Włocławku, Reg. Thel., s.121, 492.

²³⁸⁴ Rosin R., *Kutno...*, s.31.

²³⁸⁵ Pawiński, s.195.

²³⁸⁶ Należała też do niego pobliska wieś Suchodębie, Czaykowski, s.852; Urzędnicy, II, z.2, nr 1269.

²³⁸⁷ SGKP, V, s.584 (1884 r.); Marchewka D., *Właściciele Imielna i ich dwory*, publikacja na stronie: <http://www.szlachta.org/marchewka/imielno.htm>.

²³⁸⁸ Jaroszewski T.S., Gierlach M., *Po pałacach...*, cz.III, s.60.

²³⁸⁹ Obiekty z XIX w. opisane między innymi w: KZS, t.2, s.32; Jaroszewski T.S., Gierlach M., *Po pałacach...*, cz.III, s.60; *Atlas zabytków...*, s.265.

4. Relikty murowanego dworu zachowały się w bryle neogotyckiego „zameczku”. Obecnie zameczek jest zniszczony (odpadają tynki), wejścia do piwnic – zamurowane. W części użytkowany jest jako restauracja-bar. W założeniu parkowym znajdują się także: dwór murowany z około połowy XIX w., zajmowany obecnie przez Bibliotekę Gminną w Łanietach oraz staw rybny na tyłach budynku biblioteki.
5. Fundator założenia pochodził najprawdopodobniej z rodziny Kucieńskich herbu Ogończyk. L. Kajzer czas powstania dworu odnosi do połowy XVI w.²³⁹⁰ Mógł powstać z inicjatywy Stanisława, wojewody rawski, zmarłego w 1542 r. lub co bardziej prawdopodobne jego syna Jerzego, kasztelana sierpeckiego, zmarłego w 1560 r.
6. SGKP, V, s.584; KZS, t.2, s.32; Kajzer L., rec., *Z problematyki siedzib neogotyckich...*, s.128; Kajzer L., *Uwagi o „zamku” w Kutnie...*, s.458-459; Kajzer L., *Łanietka...*, s.5-7; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.126-127; Wesołek P., *Małe założenia...*, s.144; Kajzer L., *Dwory romantyczne czy renesansowe*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, Materiały III Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, 20-22 maja 1993, Warszawa 1995, s.120-121; Jaroszewski T.S., Gierlach M., *Po pałacach...*, cz.III, s.60; *Atlas zabytków...*, s.265; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.92

XX. ŁOWICZ

Gród wczesnośredniowieczny; zamek; „castrum” w 1359 r.; własność arcybiskupów gnieźnieńskich

ziemia sochaczewska, parafia Łowicz

1. Po raz pierwszy w źródłach Łowicz został odnotowany w 1136 r.²³⁹¹. Stanowił wtedy gród z okręgiem, ośrodek kasztelanii majątkowej arcybiskupów gnieźnieńskich. Obroną grodu mógł dowodzić wojski łowicki, wzmiankowany w dokumencie z 1242 r.²³⁹², a także później. Wojscy zajmowali się bowiem organizacją obrony grodu i terytorium łowickiego arcybiskupa. Natomiast pierwsza informacja źródłowa o „castrum” pochodzi z 1359 r.²³⁹³. Miasto arcybiskupie, przedlokacyjne zostało wyraźnie wzmiankowane w 1298 r., gdyż w tymże roku arcybiskup Jakub Świnka uzyskał od księcia Bolesława II prawo

²³⁹⁰ Kajzer L., *Uwagi o „zamku”...*, s.458; Kajzer L., *Łanietka...*, s.7.

²³⁹¹ KDW, I, nr 7; Najstarsze papieskie bulle..., s.15.

²³⁹² KDW, I, nr 234.

²³⁹³ KDW, III, nr 1404. Natomiast w dokumencie z 1242 r. wymienione zostały „...ville in quibus archiepiscopus mansionem consuevit habere” – Łowicz, Uniejów, Słupia i Sieradz, KDW, I, nr 234.

bicia własnej monety „*in oppido suo et castellania Lowiciensis*”²³⁹⁴. Łowicz został lokowany prawdopodobnie na przełomie XIII i XIV w., albo w I poł. XIV w., z pewnością przed 1339 r., kiedy to wystąpił mieszczanin łowicki Gieras, zasadzca wsi Łupia²³⁹⁵. Pierwotny przywilej lokacyjny miasta zaginął, zachowało się dopiero jego potwierdzenie z dnia 17.05.1359 r.²³⁹⁶ W 1405 r. arcybiskup Mikołaj Kurowski lokował obok dotychczasowego Nowe Miasto²³⁹⁷ i wziął tamże nowy kościół parafialny p.w. Świętego Ducha²³⁹⁸. W 1433 r. ufundowana została kolegiata i kapituła kolegiacka przez prymasa Wojciecha Jastrzębca²³⁹⁹. Po utracie przez Polskę niepodległości, dobra łowickie król pruski przeznaczył dla księcia Fryderyka Ludwika von Hohenlohe-Ingelfingen. W 1808 r., po utworzeniu Księstwa Warszawskiego Napoleon I darował je marszałkowi Ludwikowi Davout. Natomiast już w 1813 r., po klęsce Napoleona, powołana przez cara Aleksandra I Tymczasowa Rada Najwyższa dekretem z dnia 29 maja skonfiskowała dobra rządowe rozdane przez Napoleona, między innymi i księstwo łowickie. Część tych dóbr car Aleksander I nadał w 1820 r. Wielkiemu Księciu Konstantemu, pozostałą uzyskał on z nadania cara Mikołaja I w 1829 r. Po śmierci Konstantego i jego żony Joanny Grudzińskiej na mocy testamentu tej ostatniej dobra łowickie przeszły w ręce cara Mikołaja I, stanowiąc potem własność kolejnych Romanowych, aż do wybuchu I wojny²⁴⁰⁰.

²³⁹⁴ NKDM, II, nr 103; KDW, II, nr 791. Przywilej ten stanowił potwierdzenie wydanego w 1286 r., NKDM, II, nr 76; KDW, I, nr 565.

²³⁹⁵ NKDM, II, nr 234.

²³⁹⁶ KDW, III, nr 182, 1404. Kolejne potwierdzenie nadanych Łowiczowi praw miejskich – dokument króla Kazimierza Jagiellończyka z 1464 r., AGAD, perg. 3578; dokument króla Jana Olbrachta z 1499 r. (wymieniona: „*nowa et antiqua civitates atque podgrodzysze*”), AGAD, perg. 3635.

²³⁹⁷ Przywilej ten potwierdził w 1419 r. arcybiskup Mikołaj Trąba, Ulanowski, s.3-4, a następnie w 1517 r. arcybiskup Jan Łaski, Korytkowski, II, s.641.

²³⁹⁸ Na Starym Mieście kościół parafialny, od 1433 r. kolegiacki, funkcjonował zapewne już od XI w. W 1464 r. na miejscu drewnianego wystawiono nowy, murowany, Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.262-264.

²³⁹⁹ *Zbiór ważniejszych dokumentów natury kościelnej archidiecezji gnieźnieńskiej do lat 1818/1821*, oprac. i wyd. Stanisław Librowski, cz.3: Ośrodek Łowicz, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, R.1977, t.35, s.293, nr 5.

²⁴⁰⁰ Historia księstwa łowickiego od schyłku XVIII w. do 1914 r., zobacz m.in.: Łowicz. *Dzieje miasta...*, s.173-192 i nn; Józefacki J., *Dzieje Skierniewic...*, s.153-163.

2. Murowany zamek, być może na miejscu grodu²⁴⁰¹ wystawił około połowy XIV w. arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki²⁴⁰². Średniowieczny zamek, wzniesiony na terasie nadzalewowej Bzury, otoczony był pierwotnie od strony północnej i południowej wodami Bzury²⁴⁰³. Atrakcyjność miejsca zwiększała funkcjonująca tam przeprawa przez „błota łączyskie”²⁴⁰⁴. Składał się z dwóch domów: południowego (o szerokości około 10 m) i północnego (pełniącego funkcję pałacu, o szerokości około 13 m), otoczonych regularnym, czworobocznym narysem murów obwodowych, zamykającym powierzchnię około 1150 m². Prawdopodobnie w południowym budynku, pełniącym funkcję pałacu mieściła się wzmiankowana w dokumencie z 1411 r. kaplica p.w. św. Marii Magdaleny²⁴⁰⁵. Na wybrukowany kamieniami polnymi dziedziniec o wymiarach około 10x23 m prowadziła wysunięta od wschodu z lica murów czworoboczna wieża bramna. Dodatkowym zabezpieczeniem był niewielki wał ziemny, usypany na ustabilizowanym poprzez wymoszczenie go drewnem terenie, równoczesowy z budową murów (analiza dendrochronologiczna wykazała, że do jego wzniesienia użyto drewna ściętego po 1351 r.) i płytką fosa. J. Pietrzak zasugerował, że oba domy: północny i południowy zostały wzniesione równoczasowo²⁴⁰⁶ (do tej pory w literaturze przedmiotu funkcjonowała

²⁴⁰¹ Kwestia lokalizacji zamku na miejscu wczesnośredniowiecznego grodu, bądź drewniano-ziemnego założenia wzniesionego na przełomie XIII i XIV w., pozostaje dotychczas, mimo wieloletnich badań wykopaliskowych nierozstrzygnięta. Zarejestrowano bowiem jedynie materiał ruchomy datowany na wiek XII, nie odsłonięto natomiast drewniano-ziemnych umocnień, które można by wiązać ze starszym obiektem, Kobojeck E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi...* (w druku). Za związany z wczesnośredniowiecznym grodem uważano dawniej budynek przy Starym Rynku, nazywany „Kupusem” (rozebrany w 1890 r.). Według Wł. Łuszczkiewicza miałby on pełnić rolę turmy więziennej, Łuszczkiewicz W., *Turma więzienna XIII wieku w Łowiczu. Przyczynek do historii kultury w Polsce średniowiecznej*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R.6:1894, nr 3-4, szp.217-223; natomiast L. Lepszy upatrywał w nim bergfried drewnianego zamku arcybiskupów, Lepszy L., recenzja wyżej wymienionego artykułu W. Łuszczkiewicza, *Kwart. Hist.*, R.11:1897, z.1, s.102. Były i inne, bardziej fantastyczne koncepcje z nim związane np. dwór książąt mazowieckich (SGKP, V, s.753), pomieszczenie łoża masonskiej, czy mieszkanie wróżbitów. Wszystkie te koncepcje są jednakże nieprawdziwe, a budynek ten pełnił rolę pierwszego ratusza, następnie przeszedł w ręce kupców, mieszcząc skład soli i jatki rzeźnicze (stąd nazwa „Kupus”), vide: Ulanowski, s.5 („...*Kupusch in medium circuli simul pro depositoryo salis...*”).

²⁴⁰² Tak zapisał w swojej kronice Jan z Czarnkowa – „*Item castrum Lovicz, Unyeow, Opatow et Camyen de novo muris fortissimis, procut hactenus cernuntur aedificavit*”, Jana z Czarnkowa *Kronika polska*, MPH, II, s.673 (tłumacz. *Kronika Jana...*, s.83).

²⁴⁰³ O budowie geologicznej terasy i warunkach geomorfologicznych terenu zobacz: Kobojeck E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi...* (w druku).

²⁴⁰⁴ Zajęzkowski S., *O przejściach przez błota łączyskie w średniowieczu*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, pod red. A. Galosa, J. Janczaka, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, nr 179, Wrocław 1976, s.83-127.

²⁴⁰⁵ Dokum. kościelne, nr 3.

²⁴⁰⁶ Pietrzak J., „*Dwudomowe*”..., s.208-209; Kobojeck E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi...* (w druku).

hipoteza, że być może dom południowy i zewnętrzny narys mogły powstać za czasów następcy arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego²⁴⁰⁷). Obronny charakter zamku podniósł w I poł. XV w. arcybiskup Wojciech Jastrzębiec, zatrudniając puszkarza, mistrza Grzegorza z Osika²⁴⁰⁸. Jego następcy często przebywali w Łowiczu²⁴⁰⁹ i być może prowadzone były z ich inicjatywy prace remontowe i modernizacyjne na zamku, nie mamy jednakże o nich prawie żadnych informacji, poza przekazami o odnawianiu grobli i sadzawek przy zamku²⁴¹⁰, konserwacji fos oraz zwożenia drewna na prace na zamku w 1475 r.²⁴¹¹ Zamek był w tym czasie solidnie uzbrojony – według spisu sporządzonego w 1478 r. odnotowano na nim bowiem: 4 działa określone jako „*bombarde tercia pars quare*”, 4 „*vesznicze*”, identyfikowane przez J. Szymczaka z wieżnicami lub wężownicami, 4 tarcznice, 5 moździerzy, 7 foglerzy z 7 prochownicami, 20 hakownic, 2 małe rusznice oraz proch, beczkę saletry i beczkę z pociskami²⁴¹². Inicjatorem kolejnych przebudów na zamku był arcybiskup Jan Łaski, który często przebywał w łowickiej rezydencji. Prawdopodobnie w tym okresie połączono murami zamek wysoki z przedzamczem (określanym jako zamek niski). Dokładnie nie wiemy jednak jak wyglądał zamek w tym czasie gdyż wzmianka o nim, pochodząca z wizytacji dóbr arcybiskupich z lat 1511/12 informowała jedynie o podziale na zamek niski i wysoki oraz zamieszkujących założenie urzędnikach (starosta, burgrabia, sędzia, poborca, pisarz) i pracownikach obsługi (między innymi strażnicy, żołnierze, czyszciciele fos, personel zajmujący się ogrzewaniem zamku)²⁴¹³. Zachowały się także z tego okresu informacje o posługach na rzecz zamku, świadczonych przez poddanych arcybiskupa z osad klucza łowickiego. Dla przykładu na początku XVI w. do obowiązków kmieci ze wsi Stroniewice należało zwożenie drewna potrzebnego do naprawy zamku oraz czyszczenie

²⁴⁰⁷ Z najnowszych: *Leksykon...*, s.292.

²⁴⁰⁸ Nadał mu w dożywocie wsie arcybiskupie Zielkowice i Jastrzębia w zamian za obowiązek utrzymywania zamku łowickiego w stanie obronnym, zaopatrzenia go w broń i amunicję oraz kierowania obroną w razie napaści, Korytkowski, II, s.136.

²⁴⁰⁹ Często rezydowali w Łowiczu Wincenty Kot, Korytkowski, II, s.157; Jan Odrowaź Sprowski, ibidem, s.280; Jakub z Sienna, który zmarł tamże 4.10.1480 r., ibidem, s.441; Zbigniew Oleśnicki – zmarł na zamku dnia 2.02.1493 r., ibidem, s.487 oraz Andrzej Róža Boryszewski – Łowicz był jego ulubioną rezydencją, w której zmarł dnia 20.04.1510 r., ibidem, 576.

²⁴¹⁰ Ulanowski, s.91.

²⁴¹¹ Ulanowski, s.115.

²⁴¹² Szymczak J., *Początki broni palnej w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, R.1996, II, nr 2, s.165-166; idem, *Broń palna...*, s.287-288.

²⁴¹³ Lustracja z 1511/12 r., [w:] Puget W., *Paździor M., Zamek prymasowski...*, s.29-30, przypis 15.

zamkowych fos²⁴¹⁴, kmiecie ze wsi Otolice natomiast zamiast odrabiania pańszczyzny kosili trawę na wałach zamkowych, a zimą wyrębywali lód w fosie²⁴¹⁵. Z czasów Jana Łaskiego pochodzą prawdopodobnie gotycko – renesansowe i renesansowe detale architektoniczne wmurowane obecnie w pałacyk generała S. Klickiego²⁴¹⁶. Kolejne prace przy zamku prowadził arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski w latach 1545-1559²⁴¹⁷. W tym czasie powstał zewnętrzny, nieregularny narys murów obwodowych zamku wysokiego, posadowiony na krawędzi wzgórza zamkowego, zamykający powierzchnię około 2800 m². Został on bowiem ujęty w pierwszym, szczegółowym opisie zamku pochodzącym z 1557 r. Składał się on z dwóch części, rozdzielonych murem i fosą – górnej (*arx superior*, położonej od zachodu) i dolnej (*arx interior*, leżącej od wschodu). W części zamku wysokiego znajdowały się „*duae domus lapideae, altera quidem satis magna, altera vero paulo minor...*”. Domy te połączone były ze sobą oraz z mieszczącą kaplicę wieżą systemem ganków. W jednym z nich, piętrowym mieściła się sala z siedmioma oknami, której „*superficies hipocausti alias strop egregie pictum cum globis deauratis aliaque pictura satis eleganti, sub trabibus in circuitum totius hipocausti sunt depicti omnes reges atque principes regni Poloniae cum summaria electione omnium chronicarum rerum ab se gestarum*”. Sala ta połączona była gankiem z mieszczącą się w wieży kaplicą – „*Ex hoc hipocausto a fenestra, quae vergit ad meridiem, est transitus superne ad sacellum, quod in turri continetur*²⁴¹⁸. *In hoc sacello altare unum cum imagine Crucifixi. Tectum alias strop pulchre pictum cum ballis instar stellarum deauratis ad orientem vergentibus. Ipsum sacellum plane pulchrum, pavementum ex latere cocto diversi coloris habens...In omnibus autem ipsis habitationibus fenestrae productae vitreae perpulchrae una cum armis ubique reverendissimi domini Nicolai Dzierzgowski archiepiscopi Gnesnensis, feliciter moderni, sunt exornatae...Inferius in turri est testudo, superius autem in supremo turris, quidquid superest super sacellum, nihil est nisi horologium, ad quod etiam per scalas ascenditur. In sucum suis tabulis...Ex quo tandem sacello est transitus versus meridiem inferne in habitationes alterius domus*”. Drugi dom, również piętrowy posiadał również bogato zdobione pomieszczenia o oknach zaopatrzonych w witraże z herbami

²⁴¹⁴ Warężak J., *Niepublikowane materiały...*, s.318.

²⁴¹⁵ SHGKs.Ł., cz.2, z.2, s.38.

²⁴¹⁶ Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.19.

²⁴¹⁷ Zmarł na zamku łowickim dnia 18.01.1559 r., Korytkowski, III, s.222.

²⁴¹⁸ Kaplicę tą (przez siebie odbudowaną) p.w. św. Barbary erygował w 1557 r. arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski, ustalając jednocześnie uposażenie kapelana, Dokum. kościelne, nr 28; Korytkowski, III, s.216.

arcybiskupów, mozaikowe posadzki „*pavimentum...saxo quadrato constructum*” i malowane sufity „*superficies alias strop egregie pictum*”. „*Caminata magna*” na piętrze połączona była z opisaną powyżej kaplicą – „*Ex hac autem caminata in septemtrionem superne est transitus in sacellum*”. W części zamku wysokiego mieściły się też pomieszczenia gospodarcze służące do przechowywania owoców, win i wosku. Otaczający zamek wysoki mur wzmacniały dwie wieże – okrągła i kwadratowa - „*duae turres, una quidem ad occidentem alba rotunda testudinea, pro pulveribus servandis constructa. Altera autem ad meridiem quadrata, alba, tecta, ea vero sine tecto*”. Droga na zamek niski prowadziła przez bramę i most – „*In porta arcis superioris nihil est nisi muri desolati, unde pons per fossam in arcem inferiorem; in medio pontis palatium sive salarium apertum ligneum aestivale, alias sala*”. Na zamku niskim mieściły się drewniane w większości zabudowania mieszkalne przeznaczone dla urzędników, dworzan, straży i załogi zamku oraz budynki gospodarcze – „*a parte septemtrionali sunt habitationes lignae cubiculariorum supra fossam constructi, muro arcis superioris contiguae, quibus ab orientem coniungitur domus lignea minor [piętrowy]. In hac domo est cubiculum inferius, ubi exactor manere solet. Ex opposito stubella eiusdem exactoris...In medio huius cubiculi et stubellae est transitus ad portam septemtrionalem, quae vergit in praedium, ex qua porta pons etiam est parvus per fossam...ad orientem contigit istam domum altera domus magna lignea [piętrowy], in quam est egressus ex area arcis in septemtrionem*. Na parterze znajdowała się między innymi izba koniuszego („*stuba agazonium*”). Na piętrze, oprócz kilku izb mieszkalnych, latryny, mieściła się kaplica – „*sacellum cum altari, in quo est ornatus sacerdotalis, calix argenteus, pacificale argenteum et missale. Fenestrae cum insignibus reverendissimi domini Cricii aliorumque archiepiscoporum*”. Dalej – „*Ex atrio versus septemtrionem gradus, per quos superne ascendendo est palatiolum aestivale, quod est ex lignis in muro constructum, habens tres fenestras contiguas vitreas. Superius autem palatioli est turris parva lignea pro custodibus exstructa. In fine eius domus versus meridiem inferius promptuarium castrense, sub promptuario cellarium ligneum. Istam domum contigit versus orientem culina murata magna, super culinam habitationes aliquot cocorum, inferius ex culina stuba murata pistrinalis. Ibidem fornax ad pinsendum panem. Superius super hanc stubam est caminata murata, ubi habitat magister coquinae. Item domus altera lignea ex adverso lateris porrigens ad orientem, muro castrensi contigua. Inferius ex opposito ostii coquinae camera pro dispensatore simplex lignea. Penes hanc contiguum est paenu*

reverendissimi domini. In fine istius domus camera capellani castrensis. Superius pinaculum ligneum, ex pinaculo atriolum parvum cum camino, ad meridiem stubella parva pro doctore phisico....". Zamek niski otoczony był murem wzmocnionym dwoma wieżami – murowaną i drewnianą – "*Post culinam in angulo muri castrensis est turris murata satis valida, ubi carceres sunt perpetui. Item in alio angulo muri versus meridiem turris lignea in murum fabrefacta*". Dalej w części południowej – "*sub muro domus magna lignea...in medio castris ad meridiem vergentes duae coquinae lignae. Altera quidem pro reverendissimo domino, altera autem pro servitoribus castrensis*". W części południowej mieściła się także druga (poza północną, prowadzącą na folwark) brama wyjazdowa z zamku – "*porta magna, qua in arcem tenditur, in porta turris valida, in turri superius aliquot habitationes. In portici parte ad occidentem stuba lignea castrensis nova cum fornace viridi, tribus fenestris contiguis vitreis....*". W części zachodniej ulokowana była łazienka – "*balneum ligneum novum* " naprzeciwko pomieszczenia dla straży zamkowej²⁴¹⁹. O zamek dbali także kolejni arcybiskupi – Jan Przerębski²⁴²⁰, Jakub Uchański²⁴²¹ i Stanisław Karnkowski, którzy Łowicz obrali sobie za ulubioną rezydencję. Za ich czasów zamek niski wzbogacił się o nowy, renesansowy, piętrowy pałac na podmurowaniu z arkadową fasadą zwieńczoną attyką i renesansowymi krążankami (inwestycję, przy której być może pracował Jan Michałowicz z Urzędowa²⁴²², rozpoczął w 1573 r. arcybiskup Jakub Uchański²⁴²³, a ukończył ją w 1585

²⁴¹⁹ Opis na podstawie: Ulanowski, s.691-694. Schemat rozplanowania zamku górnego na podstawie opisów inwentarzy zamieszcza: Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.22-23.

²⁴²⁰ Zmarł na zamku łowickim dnia 12.01.1562 r. Jako pierwszy arcybiskup został pochowany w kolegiacie łowickiej, Korytkowski, III, s.267; CIP, t.V, z.2, nr 1 (tablica nagrobkowa). W elewacji od strony ogrodu pałacyku generała S. Klickiego zachowały się także dwa rzeźbione herby Nowina (arcybiskupa Jana Przerębskiego) z datami 1561 i 1562, Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.24.

²⁴²¹ Zmarł na zamku łowickim dnia 5.04.1581 r., Korytkowski, III, s.414.

²⁴²² Pracował on przy kaplicy grobowej p.w. Św. Wiktorii arcybiskupa Jakuba Uchańskiego w kolegiacie łowickiej w latach 1580-1583. Za jego współpracą przy budowie pałacu opowiadają się: Lewicka M., *Problematyka badań architektury renesansowej na Mazowszu*, BHS, R.25:1963, nr 2, s.131; Łoza S., *Architekci...*, s.377. Udział Jana Michałowicza w przebudowie zamku wyklucza natomiast: Pagaczewski J., *Jan Michałowicz z Urzędowa*, Roczn. Krak., R.28:1927, s.41-42.

²⁴²³ W tym czasie, po 1573 r. musiał oglądać zamek Jędrzej Święcicki, który zanotował: „Wchodzącym rzuca się w oczy po prawej stronie wspaniały pałac, rozpoczęty z inicjatywy i funduszów arcybiskupa Jakuba Uchańskiego, lecz jeszcze nie ukończony”, *Najstarszy opis Mazowsza...*, s.187. Informacja o rozbudowie zamku niskiego również: Korytkowski, III, s.416. O rozpoczętej w 1573 r. rozbudowie zamku niskiego informowała także tablica pamiątkowa z 1574 r., : "*In Arce Lovicensi Sedente Iacobo Uchański Archiepis(copo) Gnesnen(si) Legato Nato et Regni Poloniae Primate Primoque Principe et Interregni Tempore Praesidente Iacta Sunt Fundamenta Huius Aedificii ab Angulo Muri Orientalis Exterioris Ad Partem Usque Inferioris Arcis Loviciensis*

r. Stanisław Karnkowski²⁴²⁴), hełmy wież (Stanisław Karnkowski). Arcybiskup Stanisław Karnkowski zadbał także o wzmocnienie obronności zamku poprzez podwyższenie murów, pogłębienie i poszerzenie fos oraz nadsypanie wałów ziemnych²⁴²⁵. W marcu 1597 r. w zamku, który „...cały z kamienia piękny iest i ma wiele pokoiów...” nocował kardynał Henryk Gaetano²⁴²⁶. Widok zamku po dokonanych przebudowach został przedstawiony na najstarszym panoramicznym planie Łowicza (sztych F. Hogenberga) w szóstym tomie dzieła G. Brauna zatytułowanym „*Civitates Orbis Terrarum*”, wydanym w Kolonii w 1618 r. Kolejne prace na zamku niskim prowadził prymas Wawrzyniec Gębicki, którego Łowicz stanowił ulubioną rezydencję – budynki otrzymały nowe, wysokie dachy²⁴²⁷, rozpoczęto modernizację obwarowań zamku niższego (niektórzy przypuszczają, że już wtedy usypane przez S. Karnkowskiego wały ziemne uzyskały narożne bastiony²⁴²⁸). Zamek musiał się prezentować imponująco, gdyż Sz. Starowski

Anno Domini 1573 et Tandem Electo Per Eundemque Pronunciato Rege Illustrissimo et Augustissimo Principe Andivum, Borbonorum, et Alvernorum Duce Eidemque Delato Regno et Imposito Diademate Erecta Atque Absoluta Anno Christi Nato”. Tekst łaciński, tłumaczenie oraz wykaz literatury gdzie został on odnotowany zamieszcza: Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.26.

²⁴²⁴ Data ta figurowała na marmurowej tablicy przy wjeździe do zamku wyższego: „*Illustrissimus et Reverendissimus in Christo Pater et Dominus Dominus Stanislaus Karnkowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Archiepiscopus Gnesnensis, Legatus Natus Regni Poloniae Primas et Princeps, Hoc Inchoatum Opus Perfecit, Adornavit et Consummavit, Anno Domini 1585 Archiepiscopatus Vero Sui Anno Secundo*”, Tekst publikowany wielokrotnie między innymi w: Chmielowski A., *Życiorys księdza Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1884, s.75; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.26 (tekst łaciński i tłumaczenie).

²⁴²⁵ Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.26.

²⁴²⁶ *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t.II (Dyariusz legacy kardynała a Gaetano w roku 1595), s.212.

²⁴²⁷ O prowadzonych przez prymasa W. Gębickiego pracach informowała tablica inskrypcyjna: „*Me Quondam Uchanski Extruit Porticibus Karnkowski Adornavit Aut Omnia Consumens Vetustas Aut Artificis Imperfecta Manus Utrumque Ruere Fecit. Laurentius Gembicki Anno a Partu Virginis MDCXX Pene Lapsam Fulsit et ut Arcisse Templum Prope Ipsum Non Poenitiut Nec Me Lovicii Corruisse Poenitet Illud Exustum Lamina Texit Me Labentem Restauravit Faxit Superi Ut Longum Me Inhabitet At Quia Vita Brevis Sculptam Marmor Munificentiam Posteritati Testabitur*”, Tekst publikowany wielokrotnie między innymi w: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, s.21; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.28. Tekst inskrypcji zamieszczony także na odwrocie rysunku zamku autorstwa Z. Vogla, sporządzonym po 1794 r., oryg. Gab. Rycin Bibl. UW, informacja w: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...*, nr 543, s.128 Informację o „pałacu dolnym noworeformowanym” zawarto także w inwentarzu z 1626 r., sporządzonym po śmierci prymasa Henryka Firleja, *Inventarium Bonorum Clavis Loviciensis...post obitum Illustris Henrici Firley Archiepiscopi Gnesnensis 1626*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.176, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.47-49.

²⁴²⁸ Wegner J., *Łowicz w latach „potopu”*, Łowicz 1947, s.25-26; Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, s.22; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.27. Koncepcji tej nie potwierdziły ani nie wykluczyły najnowsze badania

zanotował: „Zamek arcybiskupi, pośród bagien położony, piękne budynki posiada...”²⁴²⁹. Również kolejny prymas, Henryk Firlej przyczynił się do upiększenia zamku – między innymi wyposażając pokoje zamkowe w piece z zielonych kaflów²⁴³⁰. Za czasów prymasa Jana Wężyka przebudowano wieżę bramną, wieńcząc ją nowym hełmem i instalując w niej nowy zegar – „Nad bramą jest wieża wystawiona os ś. pamięci JMX Wężyka na której jest zegar, ale naprawy potrzebuje”²⁴³¹. Natomiast w odnowionym ogrodzie zamkowym w 1636 r. wzniesiono letni dom prymasów oraz łaźnię wyłożoną kaflami gdańskimi – „Za rzeką i mostem jest ogród Włoski na przodku ogroda jest budynek nowo wystawiony od S. Pamięci JMX Wężyka...Po drugiej stronie przeciwko łaźnia porządna w niej piec z kaflów gdańskich w nim wanienka albo kocioł miedziany z rurką”²⁴³². Wstawiono także nowy piec z kaflów gdańskich w sali jadalnej na zamku wysokim²⁴³³. Prace na zamku kontynuował także prymas Jan Lipski – remontując bramę przy moście – „Brama ta przy moście porysowana była ale jej poratowano za s. pamięci JMX Lipskiego”²⁴³⁴ oraz zakładając w ogrodzie dwukondygnacyjną altanę – „W pośrodku ogroda jest sala nowo zbudowana od S. Pamięci JMX Lipskiego Arcybiskupa. Ta sala na czterys strony zbudowana w słupy a między słupami filary murowane z gruntu na dole położona posadzka polewana w niej stół okrągły na dole. Na górę idąc jest wschód kręcony na ganek, z ganku są drzwi do izby...W tej izbie okien cztery z herbami

archeologiczne prowadzone na zamku łowickim w 2001 r. W ich wyniku bowiem ustalono, że ostatnia faza rozbudowy umocnień ziemnych przypada na XVII w., nie rozstrzygnięto natomiast, czy należy ją wiązać z początkiem XVII w., czy dopiero jego połową i działalnością okupujących zamek Szwedów, Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych umocnień ziemnych zamku arcybiskupiego w Łowiczu, woj. łódzkie (stan. AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w sierpniu 2001*, Łódź 2002, mps, s.4. W ostatniej publikacji autor badań za bardziej prawdopodobną uznał tezę, że umocnienia bastionowe wzniesione zostały dopiero przez Szwedów, Kobojeck E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi...* (w druku).

²⁴²⁹ Starowolski Sz., *Polska...*, s.67.

²⁴³⁰ *Inventarium Bonorum Clavis Loviciensis...post obituum Illustris Henrici Firley Archiepiscopi Gnesnensis 1626*, Archiwum Kapitułne w Gnieźnie, sygn. B.176, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.47-49.

²⁴³¹ *Inwentarz z 1643 r.*, Archiwum Kapitułne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.43.

²⁴³² *Inwentarz z 1643 r.*, Archiwum Kapitułne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.46.

²⁴³³ Informacja o „piecu nowym Gdańskiej roboty” oraz sześcioramiennym lichtarzu mosiężnym z głową jelenia w pomieszczeniach zamku górnego, *Inwentarz z 1643 r.*, Archiwum Kapitułne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.44-45.

²⁴³⁴ *Inwentarz z 1643 r.*, Archiwum Kapitułne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.43.

nieboszczykowskimi [tj. arcybiskupa Jana Lipskiego] na wierzchu ...²⁴³⁵. Za arcybiskupa Macieja Łubieńskiego w 1645 r.²⁴³⁶ do pomieszczeń zamku górnego wstawiono nowe piece z kafli gdańskich, w sali jadalnej zamku górnego wybudowano „*ganek dla muzyki*”, w ogrodzie zbudowano figarnię²⁴³⁷. Ostatnie przed „potopem” szwedzkim prace na zamku prowadził prymas Andrzej Leszczyński odnawiając od 1652 r., niektóre pokoje w budynkach zamku dolnego i kaplicę – „*Zamek Niższy...Ten niegdyś kosztem wielkim...był zmurowany potem kosztem także wielkim nieboszczyka Je M X Andrzeja Leszczyńskiego restaurowany który kilka pokoiów pięknych wystawił y kaplicę piękną...*”²⁴³⁸. Był on w tym czasie, jak zapisał A.K. Cebrowski w swych pamiętnikach „...obwarowany...dobrze murem i walem. Zewsząd otacza go głęboka rzeka Bzura rozlana bardzo szeroko, tak, że tylko przez długie mosty można do niego dojść”.²⁴³⁹ Niedługo jednak dla zamku nadszedł zły okres. Dnia 4.09.1655 r. załoga poddała go wojskom szwedzkim. Karol Gustaw obsadził zamek swoją załogą pod dowództwem Joachima de Radike. Od końca 1655 r. Szwedzi rozpoczęli fortyfikowanie zamku – zmodernizowano i unowocześniono umocnienia bastionowe (składały się one z: 4 bastionów narożnych połączonych kurtynami oraz piątego bastionu, określanego przez badaczy jako tzw. piąta forma, pośrodku kurtyny północnej), wzmocnione dodatkowo rawelinem od strony południowej i dziełem rogowym od strony północnej (być może, jak wynika z najnowszych badań J. Pietrzaka ich plan nie został w pełni zrealizowany – w czasie badań

²⁴³⁵ Inwentarz z 1643 r., Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.46.

²⁴³⁶ Nad bramą zamkową umieszczono tablicę: „*Restauracionem arcis huius a Joanne Wężyk Archiepiscopo Gnesnensi coeptam, sed post restauracionem meridionalem partem morte intermissam, secundus ab eo succesor, Mathias Łubieński Archiepiscopus Gnesnensis resumpsit, et occidentali aquilonarique parte refecta, et turri educta, suae succesorumque commoditati continuavit. Anno Domini 1645*”, Tekst publikowany wielokrotnie między innymi w: Gawarecki W.H., *Pamiętki historyczne Łowicza*, Warszawa 1844, s.180, przypis 51; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.29 (tekst łaciński i tłumaczenie).

²⁴³⁷ Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.29; Inwentarz z 1643 r., Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.177, za: Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.44-45. Informacja o nowych piecach z kafli gdańskich i figarni w ogrodzie, *Inwentarz z XVII w., niepełny*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.178, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.50-51. Inwentarz ten datowany jest na 1652 r. przez Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.28, przypis 35.

²⁴³⁸ *Fragmentum Inwentarii ducatus Loviciensis...* (bez daty, około 1664 r.), Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.844, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.53. Tamże informacje o przebudowach dokonywanych na zamku łowickim przez kolejnych arcybiskupów na przestrzeni od początku 2 poł. XVI w. po poł. XVII w., Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.24-30.

²⁴³⁹ Cebrowski A.K., *Roczniki miasta...*, s.21.

nie odnotowano bowiem reliktów bastionu północno-zachodniego, sztych według rysunku J. E. Dahlberga był jedynie planem, a nie odwzorowaniem stanu rzeczywistego²⁴⁴⁰). Umocnienia te w pełni zdały swoją rolę – gdyż nie powiodły się kilkakrotne próby zdobywania zamku przez wojska polskie pod dowództwem Jerzego Lubomirskiego w ciągu kwietnia i maja 1656 r., mimo wcześniejszego zajęcia miasta. Widok zamku z tego okresu przedstawiony został na sztychu według rysunku J. E. Dahlberga zamieszczonym w dziele Samuela Puffendorfa. Szwedzi opuścili zamek dopiero w końcu czerwca 1657 r., wysadzając go jednocześnie w powietrze. Stan łowickiej rezydencji, podobnie jak obraz całego miasta, przedstawiał się katastrofalnie – prawie wszystkie budynki leżały w gruzach – na zamku niższym ocalało kilka sklepionych izb mieszczących dawniej kancelarię, archiwum oraz magazyny i spiżarnie, wnętrza zamku górnego były opustoszałe, ograbione i zrujnowane, wszystkie dachy przeciekały, w zgłiszczach leżała wieża zegarowa²⁴⁴¹. Nie nadawał się on ewidentnie do zamieszkania, dlatego też prymas Andrzej Leszczyński przeniósł się do Skierniewic, które przetrwały zawieruchę wojenną. Kolejny arcybiskup – Wacław Leszczyński wzniósł po 1658 r. prowizoryczny, parterowy, drewniany budynek na ruinach zamku niższego. Mieszkał w nim podczas swoich pobytów w Łowiczu aż do śmierci w 1666 r. Energicznie odbudowę zamku znajdującego się w opłakanym stanie zajął się dopiero prymas Mikołaj Prażmowski, tak, że już w końcu 1670 r. podróżujący po Polsce Ulryk Werdum zanotował: „...do Łowicza, ładnego miasta z bardzo warownym zamkiem...” i dalej „Zamek leży na północno-zachodniej stronie miasta, wśród moczarów. Jest on podług reguł sztuki wałami z ziemi i bastionami ufortyfikowany i dobrze zaopatrzony w działa i wystarczającą załogę”²⁴⁴². Jego dzieło kontynuował arcybiskup Jan Wydźga, który po przeprowadzeniu koniecznych prac remontowych na stałe osiadł w łowickim zamku, gdzie zmarł dnia 6.09.1685 r.²⁴⁴³. Jednakże po śmierci tego ostatniego z takim trudem odrestaurowany zamek został obrabowany i zdewastowany tak, że jego następca Michał Radziejowski po objęciu

²⁴⁴⁰ Koncepcja przedstawiona przez autora badań na seminarium u prof. L. Kajzera dn.11.12.2002 r., a ostatnio w: Kobjek E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi...* (w druku).

²⁴⁴¹ Obraz zniszczeń zamku dają inwentarze z lat 60. XVII w.: *Fragmentum Inventarii ducatus Loviciensis...* (bez daty, około 1664 r.), Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.844, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.53-57; *Zamek Łowicki y Jego post hostilitatem Revisio ac descriptio 1665*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B.179, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.58-63; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks, s.47-49.

²⁴⁴² Werdum, s.73.

²⁴⁴³ Korytkowski, IV, s.290.

arcybiskupstwa donosił o oplakanyim stanie rezydencji w liście do kapituły generalnej²⁴⁴⁴. W 1688 r. chcąc uchronić rezydencję przed dalszą dewastacją przeprowadził prace remontowo-zabezpieczające na zamku. Przebiegały one na tyle szybko, że już w 1689 r. prymas wraz z dworem mógł korzystać z zamku, a w dwa lata później przyjmował tam króla Jana III Sobieskiego wraz z dworem. Prace modernizacyjne na zamku trwały również w 1 poł. XVIII w. za czasów arcybiskupów: Stanisława Szembeka (lata 1705-1721), który odrestaurował zamek dolny („*Rezydencya...Dolna przez I.D.J.O.X Imci Stanisława Szembeka ledwie nie ex fundamentis wystawiona pod gontami*”²⁴⁴⁵), a w testamencie zapisał środki (2288 dukatów, 2 złote i 3 grosze) na prace remontowe na zamku górnym²⁴⁴⁶ i Teodora Potockiego, który kontynuował jego dzieło od 1723 r. Osiadłszy na stałe w Łowiczu, odremontował zamek górny („*Rezydencya...Druga Gorna przez L.P.I.O.X Imci Teodora Potockiego pod Dachówkę wymurowana*”²⁴⁴⁷), usypał nowy wał dookoła zamku²⁴⁴⁸ oraz zainwestował w wystrój i wyposażenie wnętrz²⁴⁴⁹. Kiedy jednak zmarł bogate wyposażenie zostało rozkradzione i nowy prymas – Krzysztof Szembek musiał ponownie rozpocząć swą działalność od restauracji zamku. Ostatnim arcybiskupem inwestującym w zamek łowicki był Adam Ignacy Komorowski. Pozostawił on swemu następcy „*Zamek wspaniały na Kopcu Murem do Koła w wielu miejscach z Wierzchu nadpsutym otoczony pod Dachówką...*”. Do pałacu zamku górnego prowadziły schody z kamienia ciosanego. Był to budynek murowany, dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Na parterze mieściła się sala, 9 pokoiów, sień, skarbiec. Na piętrze, na które prowadziły kręcone schody znajdowała się izba stołowa, 7 pokoiów, 2 garderoby, Sala Wielka, sień oraz kaplica z zakrystią. Pomieszczenia posiadały drewniane parkiety, malowane najczęściej sufity, 5 pokoiów na piętrze miało płócienne obicia. W Sali Wielkiej na piętrze ściany zdobione były portretami książąt i królów polskich na jednej

²⁴⁴⁴ Korytkowski, IV, przypis 2, s.309.

²⁴⁴⁵ *Inventarium bonorum ducatus Loviciensis sede vacante post fata...Szembek...1749*, Arch. Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B 151, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.64; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks, s. 49-51.

²⁴⁴⁶ Korytkowski, IV, s.422.

²⁴⁴⁷ *Inventarium bonorum...Szembek...1749*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B 151, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.64; Puget W., Łowicz [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks, s. 49-51.

²⁴⁴⁸ „*Zamek...wałem y murem w koło obwiedziony usypany impensis I.D.J.O.Xcia Imci Teodora Potockiego...*”, *Inventarium bonorum...Szembek...1749*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B 151, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.64.

²⁴⁴⁹ W testamencie zapisał „*obicie błękitne, które jest na sali, do kościoła skierniewickiego; insze zaś ruchomości, które są w tymże zamku I Panu Janowi Gostkowskiemu...*”, Korytkowski, IV, s.533.

ścianie, a arcybiskupów na drugiej. Znajdująca się również na piętrze kaplica posiadała ściany dekorowane przedstawieniami z życia św. Wojciecha. Wyposażenie stanowiły piece z „białych” kafli, obrazy, meble – portrety papieży, królów i książąt w skarbcu. Budynek ten połączony był gankiem ze „starym pałacem”, również dwukondygnacyjnym, podpiwniczonym. Na górnej kondygnacji mieściła się: Sala Wielka, 7 pokoi, garderoba i sień, natomiast na parterze znajdowały się: izba, przesklepiona, brukowana sień, piekarnia oraz Archiwum Grodu Łowickiego i skarbiec. W Sali Wielkiej tegoż budynku zawieszane były 52 portrety książąt polskich. Naprzeciwko „starego pałacu” ulokowane były oficyny zamkowe – drewniana i murowana²⁴⁵⁰. W latach 1761-1782 za prymasa Władysława Łubieńskiego mieściła się w nim biblioteka i drukarnia prymasowska (założona w 1761 r. w oficynach zamkowych). Z inicjatywy arcybiskupa w 1764 r. sejm zezwolił na ustanowienie sądu grodzkiego w Łowiczu. Przygotowanie zamku na przyjęcie archiwum trwały 2 lata – uroczyste otwarcie nastąpiło dnia 13.01.1766 r.²⁴⁵¹ Następnie w 1787 r., za prymasa Michała Poniatowskiego w zniszczonych budynkach zamku założona została fabryka płótna. Funkcjonowała ona do 1793 r., kiedy to 1 marca Łowicz zajęły wojska pruskie. W zamku urządzono wtedy magazyn zboża i amunicji (lata 1793-1806). Po 1794 r. szkic widoku zamku sporządził Z. Vogel – widoczna jest na nim brama wjazdowa oraz ruiny dwupiętrowego domu z kamiennymi schodami²⁴⁵², natomiast w 1812 r. oglądał go J.U. Niemcewicz, który ubolewając nad stanem ruin zanotował: „*Gmachy te opuszczone dzisiaj, ze wszech miar zachowania są godne*”²⁴⁵³. Już w 10 lat później, w roku 1822 zrujnowany zamek został na polecenie rządu rozebrany, a pozyskany w ten sposób materiał użyto ponownie – między innymi przy wznoszeniu pałacu w Łyszkowicach i siedziby generała S. Klickiego. Ten ostatni wykorzystał także zachowane witraże i detale architektoniczne²⁴⁵⁴, które przeniósł do wystawionej dla siebie

²⁴⁵⁰ Opis według: *Inventarium Ducatus Loviciensis sede vacante post... Pomian Lubna Lubieński... 1761*, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. B 153, za: Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*, aneks, s.69-72. O pracach na zamku w okresie od połowy XVII po połowę XVIII w. zobacz także: Puget W., *Łowicz [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.34-38.

²⁴⁵¹ Korytkowski, V, s.36, 40.

²⁴⁵² Widok zamku w Łowiczu, szkic ołówkiem, Z. Vogel, po 1794 r., oryg. Gab. Rycin Bibl. UW, informacja w: *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin...*, cz.2, nr 543, s.128.

²⁴⁵³ Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.115.

²⁴⁵⁴ Między innymi tablicę erekcyjną prymasa Jakuba Uchańskiego, renesansowe gzymsy (wieża), płyty z herbami prymasów: Jana Przerębskiego (2 rzeźbione herby Nowina z datami 1561 i 1562) i Mikołaja Dzierzgowskiego (Jastrzębiec), kamień z herbem Awdaniec z około połowy XVII w., 3 rokokowe konsole kamienne, płytkę ceramiczną z herbem Pomian z XVIII/XIX w., detale gotycko-

w latach 1822-1824 neogotyckiej rezydencji (według projektu Karola Krauzego), składającej się z pałacyku, domku dozorczy, kaplicy, oranżerii oraz kwadratowej wieży zakończonej krenelażem, będącej częścią projektowanego, lecz nie zrealizowanego obwodu „obronnego” obejmującego 4 wieże narożne²⁴⁵⁵. Otoczony jeszcze narysem bastionowym zamek oznaczony został na Zdjęciu terenowym opracowanym przez kartografów wojskowych Gilly i Crona z lat 1793-1796²⁴⁵⁶, tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującą stan z około 1830 r.²⁴⁵⁷ oraz planie miasta z lat 20. XIX w.²⁴⁵⁸ W 1880 r., mimo objęcia go od 1871 r. opieką rządu i zakazu traktowania jako „magazynu” darmowego materiału budowlanego z dawnego zamku arcybiskupów „pozostało dziś jedno chwastem i dzikimi krzakami porośłe wzgórze, raczej kupa gruzów, których już ani czas zniszczyć nie może, ani ręka ludzka zabrać się nie pokusi”²⁴⁵⁹. Rycina z 1902 r. przedstawia porośłe trawą ruiny zamku²⁴⁶⁰. W 1917 r. na terenie zajmowanym niegdyś przez zamek Niemcy urządzili cmentarz żołnierski. Po II wojnie światowej południową część zamku niższego przecięto szosą.

Miasto nie zostało nigdy otoczone murami, ani nawet umocnione wałem. Cztery bramy miejskie przy ulicach: Mostowej, Rawskiej, Bernardyńskiej i na Bratkowicach miały jedynie charakter prestiżowy.

3. Powierzchniowe: 1976, 1983 - A. Kosiorek (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); archeologiczno-architektoniczne: 1939 – B. Guerquin; O. Sosnowski; 1965 – J. Augustyniak, R. Mazurowski, A. Polkowski; 1966, 1969 - J. Rozpędowski, J. Jakubiec

renesansowe i renesansowe: 2 wsporniki, 2 zamknięcia otworów o trójlistnym wykroju, kilkanaście odcinków gzymsu, obramienia okien, konsole renesansową, pole kasetonowe z rozetą (kaplica), KZS, t.2, s.152-153.

²⁴⁵⁵ Prace przy wznoszeniu siedziby przerwał wybuch powstania listopadowego. Więcej o siedzibie i jej fundatorze: Wegner J., *General Stanisław Klicki 1775-1847*, Łowicz 1990; KZS, t.2, s.152-153. Prace remontowo-zabezpieczające przy wieży prowadzone były w latach 1959-1965, Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.71. W latach 1985-1988 zespół ten został gruntownie wyremontowany z środków właścicieli obiektu Zofii i Romana Artymowskich i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie na terenie woj. skierniewickiego w l.1982-1989*, Ochr. Zab., R.1991, nr 1, s.43. Obecnie mieści się w niej Galeria Malarstwa Współczesnego.

²⁴⁵⁶ Mapa w skali 1:50 000. Fotokopia w zbiorach Zakładu Atlasu IH PAN w Warszawie.

²⁴⁵⁷ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁴⁵⁸ Plan sytuacyjno-regulacyjny miasta Łowicza (z przedmieściem Bratkowice), skala 1:1500, autor i kopista nieznanymi, Liczbiński A., Ufnalewski B., *Katalog planów...*, s.19, ryc.9. Według autorów katalogu plan ten stanowił wykonany w 1935 r. przerys planu z około 1825 r. Prawdopodobnie wzorzec pochodził z początku lat 20. XIX w. [przyp. autora].

²⁴⁵⁹ Chełmoński M., *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu*, Tyg. Ilustr., R.9:1880, nr 228, s.301.

²⁴⁶⁰ Verdmom J. V., *Łowicz, „Ziarno”*, R.1902, nr 20, s.386.

(1969); 2001-2006 – J. Pietrzak; sondażowe: 1993 – P. Świątkiewicz; 2000 – E. Poturalska – Laszak

W czasie badań powierzchniowych w 1976 i 1983 r. (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski) odnotowano gród, datowany na okres XI-XIII w. i zamek funkcjonujący w okresie XIII/XIV – XVIII w. na miejscu grodu. Chronologię materiału (ceramikę naczyniową i 2 fragmenty grzebienia z grodu oraz ceramikę naczyniową, fragmenty kafli, groty beltów, czekan i cynowy dzban) określili B. Guerquin i J. Augustyniak.

Podczas badań architektonicznych z 1939 r. (B. Guerquin) założono wykop przy zachodniej kurtynie murów w którym odsłonięto relikty założenia gotyckiego.

W czasie badań przeprowadzonych w 1965 r. założono na zamku górnym 10 wykopów o łącznej powierzchni 306 m². Przecięły one po osi S-N dom południowy, dziedziniec i dom północny, dochodząc do północnej partii muru obwodowego. Pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej, datowane wtedy od XI w., wskazujące według autora badań na istnienie grodu pod nawarstwieniami związanymi z funkcjonowaniem zamku. Ustalono plan zamku wysokiego, złożonego z 2 domów, przejazdu bramnego, otoczonych murem obwodowym.

W 1966 r. badaniami architektonicznymi objęto budynek północny zamku górnego oraz wykonano inwentaryzację zachowanych murów zamkowych. Natomiast badania terenowe przeprowadzono dopiero w 1969 r. Miały na celu dostarczenie informacji o podziałach budynku północnego. Założono 6 wykopów (XIII, XIIIa, XIIIb, XIV, XV, XVI). Wykop XIII objął lico murów (wykonanych w technice „opus emplecton”), zamykających budynek północny od zachodu. Odkryto w nim południowo-zachodni wewnętrzny narożnik sali o sklepieniu wspartym na słupie. W wykopie XIIIa eksplorację prowadzono aż do osiągnięcia poziomu bruku (na odsłoniętej powierzchni wynoszącej około 50x70 cm), wykonanego z kamieni polnych o średnicy 10-20 cm na zaprawie wapiennej, zalegającego na głębokości 2,42 m poniżej poziomu terenu. Zachowane w tym miejscu lico muru sięgało do wysokości 1,58 m. Na ceglanych licach muru stwierdzono ślady spalenizny. W wykopie XIIIb zarejestrowano ścianę poprzeczną (na głębokości 1,9 m) – mur wykonany w technice „opus emplecton”, oblicowany cegłą o grubości 1 m. Wykop XIV założono w celu znalezienia wewnętrznego narożnika całego budynku. Na głębokości 1,5 m odsłonięto mur biegnący w kierunku południowo-północnym, na głębokości 2,3 m – mur przebiegający w kierunku wschód-zachód. Ceglane lico partii południowo-północnej o wątku nieregularnym było zniszczone. Z partii wschodnio-

zachodniej zachowały się jedynie fundamenty bez lica ceglanego. W wykopie XV odsłonięto, na głębokości 1,55 m koronę muru kamienno-ceglanego o grubości 1 m, zbudowanego w technice „opus emplecton”, interpretowanego przez autora badań jako węgierek otworu wejściowego. W jego partii narożnikowej znajdowały się 3 cegły w koronie uformowane w sposób sugerujący wezglowie kolebki. W celu prześledzenia jej dalszego przebiegu założono wykop XVI – odsłonięta w nim korona murów nie potwierdziła hipotezy o kolebce. Odkryty mur zbudowany był, jak poprzednie fragmenty w technice „opus emplecton”. Na głębokości około 2,2 m znajdowały się prostopadłe do muru belki drewniane o wymiarach 11x25 cm i 12x27 cm ułożone na ceglach. W licu muru stwierdzono w sumie 5 gniazd po wpuszczonych na głębokość 10 cm w mur belkach, stanowiących najprawdopodobniej konstrukcję nośną pod drewniane schody.

Badania sondażowe P. Świątkiewicza, prowadzone w 1993 r. – miały na celu rozpoznanie budowy południowego odcinka wału ziemnego otaczającego zamek. Założono 2 wykopy sondażowe – pierwszy o wymiarach 1x10 m usytuowany u podstawy i w dolnej partii południowego stoku oraz drugi w szczytowej partii południowego stoku. Na podstawie nawarstwień zaobserwowanych w wykopach sondażowych stwierdzono, że podwalinę wału stanowiła faszyna i ruszt z gałęzi ułożone na bagiennym czarnoziemiu. Trzon wału stanowił piaszczysty nasyp o szerokości podstawy około 14-15 m i zachowanej wysokości około 1 m, stabilizowany kamiennym jądrem i dwiema przekładkami z gałęzi wzmocnionych ukośnie wbitymi palami. Nad nim usypany był płaszcz (o obecnej miąższości około 60-80 cm) z próchnicy i gliny, kryty otuliną z darni. Pozyskano z obu wykopów łącznie 119 fragmentów ceramiki naczyniowej, 105 ułamków kafli piecowych, 5 przedmiotów żelaznych, 11 fragmentów ceramiki budowlanej (fragmenty dachówek i płytek posadzkowych) oraz 71 ułamków kości zwierzęcych. Chronologię materiału autor badań zawarł pomiędzy XVI-XVII w.

Natomiast rejon badań E. Poturalskiej-Laszak zlokalizowany był w obrębie wschodniego bastionu.

Podczas badań J. Pietrzaka, przeprowadzonych w latach 2001-2002 i potem kontynuowanych w latach 2003-2006 założono i wyeksplorowano łącznie 14 wykopów oznaczonych cyframi rzymskimi od I do XIV oraz wykonano 14 odwiertów. Wykopy z sezonów 2001-2002 usytuowane usytuowane były w północno-zachodniej partii otaczających zamek umocnień ziemnych, wykopy z 2004 r. w południowej i południowo-

wschodniej krawędzi wzgórza zamkowego. Kolejne zlokalizowane zostały w obrębie południowo-zachodniej części reliktyw zamku górnego.

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 2001-2002 ustalono, że otaczający zamek wysoki wał ziemny usypany został na drewnianym moszczeniu z materiałów wybranych podczas kopania fosy. Dodatkowo od wewnętrznej i zewnętrznej strony został on wzmocniony poziomo ułożonymi kłódami dębowymi. Jego szerokość u podstawy wynosiła około 8,0-8,5 m, a wysokość około 1,3 m. Pozyskano także około 1000 egzemplarzy ruchomych materiałów archeologicznych na które składały się: fragmenty ceramiki naczyniowej (blisko 70% zbioru), destrukty kości zwierzęcych (15%), fragmenty ceramiki budowlanej (głównie dachówki), ułamki szkła (głównie naczyniowego – około 6%), fragmenty kafli piecowych, przedmioty metalowe oraz nieliczne fragmenty wyrobów skórzaných. Z warstw bagiennych, poprzedzających usypanie wałów wydobyto nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej datowanej przez autora badań na XII w. (poziom hipotetyczny grodu). Z warstw powstałych w czasie wykonywania umocnień pochodzą zabytki o chronologii zawierającej się pomiędzy XIV a XVII w. Natomiast z warstw powstałych przy niwelacji wałów, a później destrukcji obiektu pozyskano materiał z okresu od XIV po XX w. W trakcie badań pobrano także 19 próbek drewna z konstrukcji wału ziemnego otaczającego zamek wysoki – dla jednej z nich uzyskano datę ścięcia drzewa – 1351.

W kolejnym sezonie badań – w 2004 r. pobrano próbki drewna z pała wbitego pod mur obwodowy zamku wysokiego – dla jednej z nich uzyskano datę ścięcia 1571. Mur ten, jak wykazały badania usytuowano na krawędzi wzgórza zamkowego, umocnionego wcześniej drewnianymi palami i być może rusztem. Kamienny fundament posadowiony bezpośrednio w gruncie, przynajmniej w części obwodu wzniesiono w drewnianym szalunku.

Na podstawie przeprowadzonych badań ustalono, że umocnienia ziemne zamku powstawały w kilku etapach: najstarszy wał usypano w okresie budowy murów obwodowych zamku, rozbudowa umocnień (poszerzenie wału do około 21 m i podwyższenie do około 1,6 m) nastąpiła pod koniec XVI lub na początku XVII w. Kolejna rozbudowa (poszerzenie wału do około 36 m i podwyższenie do około 2 m) miała miejsce w XVII w., nie udało się natomiast w sposób definitywny stwierdzić, czy nastąpiła ona na początku XVII w. (prymas Wawrzyniec Gębicki), czy dopiero na

początku 2 poł. XVII w. (Szwedzi), przy czym druga koncepcja przyjmowana jest przez autora badań za bardziej prawdopodobną.

W sumie dzięki prowadzonym od lat 30. XX w. badaniom ustalony został plan zamku wysokiego w jego późnośredniowiecznej kreacji. Nie pozwoliły one natomiast na potwierdzenie lub wykluczenie lokalizacji zamku w miejscu posadowienia wczesnośredniowiecznego grodu. Również badania wałów ziemnych otaczających założenie nie dały definitywnej odpowiedzi, czy umocnienia bastionowe powstały już za czasów prymasa Wawrzyńca Gębickiego, czy zostały dopiero zbudowane w czasie okupacji zamku przez wojska szwedzkie. Programem badań nie został także objęty zamek niski.

4. Czytelne jest miejsce posadowienia zamku (ul. Zamkowa 3, na północ od starego rynku, przy drodze krajowej nr 14, kierując się na Warszawę, po stronie lewej), natomiast na powierzchni ziemi zachowały się jedynie relikty fundamentów zamku górnego. Mury są silnie zniszczone, cegła i zaprawa zwietrzałe, cały teren porośnięty jest roślinnością przyspieszającą proces niszczenia pozostałych reliktyw zamku. Obecnie znajduje się on w rękach prywatnych (od 1992 r. - Wojciech Gronecki). Cały teren jest ogrodzony płotem. Do 2003 r. częściowo zrekonstruowano bramę prowadzącą na zamek górny – wstawiając nową, żelazną, dwuskrzydłową, przed nią położono bruk kamienny. Uzupełniono też braki w murach nowożytnymi ceglami. Przez kolejne 5 lat prowadzono dalsze prace nad odbudową zamku górnego – wzniesiono między innymi nowe, ceglane budynki od strony wschodniej.
5. Zamek powstał z inicjatywy arcybiskupa Jarosława Bogori Skotnickiego.
6. Długosz, X, s.65; Ulanowski, s.1-9, 691-694; *Najstarszy opis Mazowsza...*, s.184,187; Starowolski Sz., *Polska...*, s.67; Werdum, s.73; Cebrowski A.K., *Roczniki miasta...*, s.21-23, 38-46; *Plan sytuacyjno-regulacyjny m. Łowicza (z przedmieściem Bratkowice)*, skala 1:1500, autor i kopista nieznany, Liczbiński A., Ufnalewski B., *Katalog planów...*, s.19, ryc. 9; Baliński, Lipiński, s.573-577; Słowaczyński J., *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystycznego-jeograficznego opisana*, Paryż 1833-1839, s.259-260; Gawarecki W.H., *Pamiętki historyczne Łowicza*, Warszawa 1844, s.172-185; Sobieszczański F.M., *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t.I, Warszawa 1847, s.148-149; Kosiński A. A., *Miasta, wsie i zamki polskie*, [w:] Powieści i obrazki, t.II, Wilno 1851, s.63; *Wycieczka w ziemię sochaczewską*, [w:] Rozrywki dla młodocianego wieku. Dzieło zbiorowe w tomach pięciu obejmujące powieści, podróże,

literaturę i rozmaitości przez Sewerynę z Żochowskich Pruszkową, t.IV, Warszawa 1856, s.355-367; Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.113-115; Bużeński, II, s.290; III, s.68,152,245; IV, s.40,55,107,120,236; V, s.29,43; Wejnert A., *Łowicz i znaczniejsze w nim budowle*, Tyg. Ilustr., R.7:1879, nr 177, s.315-316, nr 178, s.323; Chelmoński M., *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu*, Tyg. Ilustr., R.9:1880, nr 228, s.301; Chmielowski A., *Życiorys księdza Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1884, s.74-75; SGKP, V, s.753-760; Korytkowski, I, s.54,647; II, s.135-136,680,731; III, s.216,416,535,652,675; Verdmon, s.147-148; Verdmon J. V., *Łowicz, „Ziarno”*, R.1902, nr 20, s.386-387; *Kalendarz Ziemi Łowickiej na rok 1910*, s.1-7; Baranowski I., *Z przeszłości księżaków, „Ziemia”*, R.4:1913, nr 15 i 16, s.230-231; Oczykowski R., *Łowicz, „Ziemia”*, R.4:1913, nr 15 i 16, s.232-252; Oczykowska E., *Zamek w Łowiczu, „Ziemia”*, R.5:1914, nr 19, s.291-294; nr 20, s.308-310; nr 21, s.324-326; Oczykowski R., *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1921, s.93-111, 165-169; Małuszyński M., *Łowicz w wiekach średnich*, Łowicz 1934, s.26-29; Przyrembel Z., *Fragmenty z dziejów dawnego Łowicza*, Warszawa 1936, s.3-19, 27-98; Kwiatkowski W., *Łowicz prymasowski w świetle źródeł archiwalnych*, Warszawa 1939, s.41-44; Wegner J., *Łowicz w latach „potopu”*, Łowicz 1947, s.21-28; KZS, t.2, s.150-151, 152-153; Kozakiewiczowa H., *Mecenat Jana Łaskiego. Z zagadnień sztuki renesansowej w Polsce*, BHS, R.23:1961, nr 1, s.14; Puget W., Paździor M., *Zamek prymasowski...*(arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie – województwo łódzkie 1955-1965*, Ochr. Zab., R.19:1966, nr 4(75), s.60-61; Wegner J., *Dzieje zamku w Łowiczu, „Stolica”*, R.21:1966, nr 6 (948), s.4-5; Rozpędowski J., *Projekt wstępny konserwacji ruin zamku w Łowiczu i adaptacji piwnic na punkt muzealny*, Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Katedra Historii Architektury Polskiej, Zakład Historii Architektury Polskiej, Wrocław 1967, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rozpędowski J., *Sprawozdanie z badań i prac związanych z opracowywaniem dokumentacji konserwatorskiej zamku w Łowiczu*, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1969 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.184-229; Skielczyński Z., *Szkice z dziejów sztuki w Łowiczu*, Łowicz 1981, s.6; Kajzer L., *Uwagi o budownictwie...*, s.149-150; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Łowicz, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 59-56, nr stanowiska w miejscowości 21, nr stanowiska w obszarze 54, oprac. A. Kosiorek, J. Augustyniak (datowanie za B. Guerquinem), 1983

(arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Łowicz. *Dzieje miasta*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.128-130; Puget W., Łowicz [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.15-52; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.91-92; Szymczak J., *Początki broni palnej w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, R.1996, II, nr 2, s.161-170; Świątkiewicz P., *Badania sondażowe umocnień ziemnych zamku arcybiskupów w Łowiczu w 1993 r.*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza”, R.1997, t.2, s.201-218; Świątkiewicz P., *Łowicz-Zamek, gm. loco, woj. skierniewickie*, IA, badania 1993, Warszawa 1998, s.114; Szymczak J., *Broń palna...*, s.286-288; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.94; Augustyniak J., *Archeologia o zamku w Łowiczu*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.17-19; *Leksykon...*, s.291-292; Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych umocnień ziemnych zamku arcybiskupiego w Łowiczu, woj. łódzkie (stan. AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w sierpniu 2001*, Łódź 2002, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); *Atlas zabytków...*, s.267; Sypkowie A. R., *Zamki i warownie...*, s.106-112; Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych umocnień ziemnych zamku arcybiskupiego w Łowiczu, woj. łódzkie (stanowisko AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w lipcu 2002*, Łódź 2002, mps (udostępniony przez autora); Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych umocnień ziemnych zamku arcybiskupiego w Łowiczu, woj. łódzkie (stanowisko AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w lipcu 2003*, Łódź 2003, mps (udostępniony przez autora); Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych zamku w Łowiczu, woj. łódzkie (stanowisko AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w lipcu 2004*, Łódź 2004, mps (udostępniony przez autora); Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych zamku w Łowiczu, woj. łódzkie (stanowisko AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w lipcu 2005*, Łódź 2005, mps (udostępniony przez autora); Pietrzak J., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych zamku w Łowiczu, woj. łódzkie (stanowisko AZP 59-56/54-Łowicz st.21) przeprowadzonych w lipcu 2006*, Łódź 2006, mps (udostępniony przez autora); Koboжек E., Pietrzak J., *Zamek arcybiskupi w Łowiczu i jego umocnienia ziemne na tle środowiska przyrodniczego pradoliny Bzury* (w druku)

XXI. MARCHATY (dawne Markwaty)

Dwór na kopcu; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Biała

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość została odnotowana w 1449 r.²⁴⁶¹ W tymże roku Michał z Marchwatek sprzedał część dóbr Maciejowi z Przyłusek²⁴⁶². Na początku XVI w. miejscowość stanowiła własność Hermolauusa z Sadkowic herbu Rola, podkomorzego rawskiego, który w 1508 r. zapisał swojej żonie Katarzynie, córce Mikołaja z Walewic, 400 grzywien oprawy na dobrach Sadkowice, Markwaty i Gośliny²⁴⁶³. W 1542 r. właścicielem wsi był Jan Sadkowski, podsędek rawski²⁴⁶⁴, zapewne syn podkomorzego. Natomiast w 1783 r. należała ona do rodzin Krasińskich i Załuskich²⁴⁶⁵. W 1792 r. od Załuskich Sadkowice (zapewne wraz z Marchatami) zakupił Franciszek Leszczyński herbu Belina²⁴⁶⁶, starosta rawski, odnotowany jako właściciel tychże miejscowości w 1799 r.²⁴⁶⁷. Po jego śmierci w 1799 r. dobrami zarządzała jego żona Helena z Lanckorońskich, starościna rawska, do śmierci w 1815 r.²⁴⁶⁸. W 1815 r., po śmierci matki dzieci (2 synów i 5 córek) dokonały działu majątku. Sadkowice (zapewne wraz z Marchatami) otrzymała Julianna, żona Onufrego Zawiszy Czarnego²⁴⁶⁹. Tenże Onufry Zawisza Czarny, odrestaurował wziesioną przez Helenę z Lanckorońskich kaplicę. Do Zawiszów Czarnych Sadkowice należały nadal w 1885 r.²⁴⁷⁰
2. Na wschód od zabudowań wsi znajduje się zalesione obecnie wzniesienie o powierzchni około 0,5 ha. Wokół niego zachowały się ślady wałów i fosy.

²⁴⁶¹ Wymieniona została „*via Markwathowska, que ducit de Sucha et Markwatki*”, MK 337, k.81, 82. Analogiczny zapis z 1450 r.: MK 337, k.84v.

²⁴⁶² MK 337, k.81.

²⁴⁶³ MRPS, IV/2, nr 8669. W 1516 r. zapisał jej 1000 florenów na połowie swych dóbr dziedzicznych: Sadkowicach, Kalinie, Markwatach i Goślinie oraz tencie Budziszewice, MRPS, IV/2, nr 10952. Hermolaus urząd podkomorzego sprawował w latach 1507-1523, Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280.

²⁴⁶⁴ MRPS, IV/1, nr 6980.

²⁴⁶⁵ Czaykowski, s.777.

²⁴⁶⁶ Boniecki, XIV, s.141. W Franciszek Leszczyński 1762 r. zakupił Ossę i Jelitowo, Boniecki, XIII, s.98. W 1783 r. był także właścicielem miasta Biała, pobliskich wsi: Goślinki, Lipie chude i Żurawia, Czaykowski, s.126, 776-778, a w 1799 r. do wyżej wymienionych doszły jeszcze: Przyłuski, Słupia, połowa Zakrzewa i części Świejk w ziemi rawskiej, Boniecki, XIV, s.141. Urząd chorążego bielskiego Franciszek Leszczyński sprawował do 1776 r., nominację na chorążego rawskiego otrzymał dnia 12.01.1776 r., Sig. 32, k.365v-366, w 1789 r. był starostą rawskim, zmarł po 24.10.1799 r., Boniecki, XIV, s.141.

²⁴⁶⁷ Boniecki, XIV, s.141; *Mappa wsi Satkowic dziedzicznej Iaśnie Wielmoznego Franciszka Leszczyńskiego starosty rawskiego, 1799 rok*, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁴⁶⁸ Boniecki, XIV, s.141.

²⁴⁶⁹ Boniecki, XIV, s.141.

²⁴⁷⁰ Właścicielem w 1885 r. był Marian Joachim Józef Zawisza Czarny, który ufundował w Sadkowicach nowy, murowany kościół parafialny, Informacje na tablicy w kościele parafialnym. W ścianie kościoła wmurowany jest kamień nagrobny fundatora.

3. Sondażowe: 1967-1968; 1972 – Muzeum Ziemi Rawskiej (brak dokumentacji badań); powierzchniowe: 1980 –J. Kowalski, chronologię określili: P. Zaręba (dwór na kopcu), J.Guła (osada) (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Na podstawie badań prowadzonych w 1972 r. stwierdzono, że posadowione na nasypie budynki pochodziły z XVI-XVII w. Nie udało się rozpoznać charakteru tej zabudowy.

W czasie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1980 r. chronologię pozyskanego materiału ruchomego (fragmenty naczyń ceramicznych i kafli) P. Zaręba określił na późne średniowiecze. W obrębie miejscowości zarejestrowano także osadnictwo późnośredniowieczne i nowożytnie (chronologię określił J.Guła).

4. Zachowany, słabo czytelny nasyp.
5. Fundator pochodził zapewne z rodziny Sadkowskich herbu Rola.
6. SGKP, VI, s.104; Zaręba P., *Dzieje przedhistoryczne*, [w:] Powiat rawski..., s.41; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Marchaty, gm. Biała Rawska, woj. skierniewickie, nr obszaru 66-61, nr stanowiska w miejscowości 1, 3, nr stanowiska w obszarze 1, 4, oprac. J. Kowalski, P.Zaręba (stan.1), J. Guła (stan.3), 1980 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.132; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.97

XXII. MICHOWICE (vel MNICHOWICE)

Dwór drewniany, „curia” w 1429 r.; własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia rawska, parafia Wysokienice

1. Wieś „Mnychowice” zakupił arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki w 1348 r. od poznańskiego zakonu joannitów za 30 grzywien²⁴⁷¹. W 1374 r. została wymieniona wśród posiadłości arcybiskupich zniszczonych w wyniku najazdu Szczepana, starosty płockiego, na dobra łowickie²⁴⁷². Stanowiła ośrodek prokuracji, a następnie klucza należącego do dóbr łowickich arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, obejmującego w 1512, 1592 r. i 1685 r. 18 wsi i 3 folwarki, natomiast w 1789 r. już tylko 10 wsi. W 1789 r. dzierżawcą klucza obejmującego oprócz Michowic wsie: Jasień, Wysokienice, Skoczykłosy, Głuchów,

²⁴⁷¹ Nie podano, od kiedy wieś ta należała do joannitów poza ogólnym sformułowaniem „*que ad nostram pertinet ab antiquo*”, NKDM, II, nr 288, 293; KDW, II, nr 1264, 1278. Wymieniona także została w 1359 r. wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego („Mnychouicze”), NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404.

²⁴⁷² NKDM, III, nr 143; KDW, III, nr 1697.

Miłochńiewice, Janisławice, Lnisno, Borysław, Byczki był Mikołaj Paklerski²⁴⁷³. W 1829 r. klucz wydzierżawiony został Józefowi Laskowskiemu²⁴⁷⁴.

2. Dwór arcybiskupi musiał istnieć w Mnichowicach co najmniej od początku XV w., gdyż we wrześniu 1429 r. arcybiskup Wojciech Jastrzębiec wydał „...in Mnychovice curia nostra...” przywilej fundacyjny dla kościoła parafialnego w Ujeździe²⁴⁷⁵. W 1436 r. (dnia 1 września) „...in villa Mnichowicze in Masovia...” zmarł arcybiskup Wojciech Jastrzębiec²⁴⁷⁶, a kolejny prymas – Wincenty Kot zatrzymywał się w tutejszej „curii”, podczas objazdów dóbr arcybiskupich²⁴⁷⁷. Dwór i folwark zostały też odnotowane podczas wizytacji dóbr w latach 1511/1512 – „Est ibidem curia et praedium sed satis exile (poprawione na praedium satis bonorum)”²⁴⁷⁸. Mnichowice odwiedzali też i kolejni arcybiskupi między innymi Stanisław Karnkowski²⁴⁷⁹. Drewniany pałac, służący za rezydencję arcybiskupom pobrał prymas Andrzej Leszczyński²⁴⁸⁰, pomiędzy 1653 a 1658 r.²⁴⁸¹ W 1670 r. przejeżdżający tamtędy Ulryk Werdum zanotował: „...jest tu drugi zamek albo raczej szlachecki dwór polskim sposobem z drzewa wcale wygodnie zbudowany...”²⁴⁸². Bardziej szczegółowy opis dworu w Mnichowicach pochodzi z 1685 r. Świadczy on, że założenie było już użytkowane od dłuższego czasu, gdyż w momencie sporządzania opisu budynki były już stare i podniszczone. Dwór „...w podwórzu ogrodzonym, z sienią, w niej kuminy dwa murowane. Izba mniejsza z piecem zielonym, starym, przy kominie okna w olów robione, z okiennicami. Podłoga z tarcic. Drzwi do pokoju niedobre, piec zielony przy kominie, okna 3 w olów, z okiennicami, stąd komórka. Ex opposito jest izba stołowa. Piec w niej zielony, okna niedobre, okiennicami pozawierane. Alkierz z tej izby, w nim kredens, komórka, w sieni wchód na górę. Dach świeżo poprawiony”²⁴⁸³. Przy dworze stał stary budynek gospodarski, piekarnia, obora (stara), stajnia, chlewy, dalej znajdowała się gorzelnia nad sadzawką, browar, ozdownia,

²⁴⁷³ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.8-9.

²⁴⁷⁴ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.10.

²⁴⁷⁵ Korytkowski, II, s.113.

²⁴⁷⁶ Długosz, XI i XII, s.170; Bużeński, II, s.57; Korytkowski, II, s.141; MPH, III, s.398 (Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich).

²⁴⁷⁷ Haim S., *Wincenty Kot...*, s.91.

²⁴⁷⁸ Ulanowski, s.168.

²⁴⁷⁹ Korytkowski, III, s.465.

²⁴⁸⁰ Bużeński, IV, s.107; Korytkowski, IV, s.63.

²⁴⁸¹ Zmarł 15.04.1658 r., Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. II, Warszawa 2000, s.245.

²⁴⁸² Werdum, s.75.

²⁴⁸³ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.8.

ogród i ogrodzone żerdziami gumno z 3 stodołami i spichlerzem (stare). Dwór i folwark były jeszcze wzmiankowane w 1789 r.²⁴⁸⁴ Również na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. odnotowany został dwór²⁴⁸⁵.

3. Powierzchniowe: 1981 - Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań pozyskano 70 fragmentów ceramiki naczyniowej, 1 fragment kafla piecowego, 2 fragmenty butelek szklanych i 3 fragmenty szkła okiennego. Czas funkcjonowania zespołu dworskiego autorzy badań określili na wieki XIV-XVII. W czasie badań zarejestrowano również osadnictwo z okresu XV-XVII w.

4. Założenie nie zachowało się.

5. Fundatorem pierwotnego założenia mógł być arcybiskup Wojciech Jastrzębiec, bądź któryś z jego poprzedników.

6. Ulanowski, s.167-168; Bużeński, IV, s.107; Werdum, s.75; Korytkowski, II, s.113, 141; III, s.465; IV, s.63; Haim S., *Wincenty Kot...*, s.91; SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.7-11; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Michowice, gm. Głuchów, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-58, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, nr stanowiska w obszarze 28, 30, 31, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Z badań...*, s.256, 260, 264; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.100

XXIII. MNICH

Dwór drewniany (?) i drewniano-murowany na kopcu; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Mnich

1. Kościół parafialny ufundował w 1399 r.²⁴⁸⁶ ówczesny właściciel wsi Szczepan z Ciechomic herbu Wężyk, starosta generalny plocki²⁴⁸⁷. Po jego śmierci synowie Andrzej Szczubioł, późniejszy wojewoda rawski²⁴⁸⁸ i Jan podzielili w 1407 r. ojcowiznę –

²⁴⁸⁴ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.8-9.

²⁴⁸⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁴⁸⁶ Dokument erekcyjny publikuje; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku). Zobacz także: MDZP, t.11, s.114, 119-123; SGKP, VI, s.552.

²⁴⁸⁷ Szczepan sprawował urzędy: starosty gostynińskiego i ciechanowskiego w 1368 r., podkomorzego gostynińskiego w latach 1371-1406, starosty generalnego plockiego w latach 1374-1381, starosty gostynińskiego w 1382 r., podkomorzego rawskiego i gostynińskiego w latach 1383-1406 i starosty generalnego plockiego w latach 1383-1399, zmarł w 1406 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134, 265-268; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.218-220; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

²⁴⁸⁸ O Andrzeju Szczubiole zobacz hasła: Kozłów Szlachecki i Ciechomice w niniejszym Katalogu.

Mnich²⁴⁸⁹ otrzymał Jan, późniejszy sędzia gostyniński²⁴⁹⁰. Pozostawił 4 synów: Adama, Jana, Mikołaja i Piotra, spośród których z Mnicha pisał się Jan Wąż, podskarbi księcia Władysława I w latach 1444-1447²⁴⁹¹. W 1445 r. książę Władysław I nadał temuż Janowi wieś książęcą Trojanów²⁴⁹². Jan zmarł około 1448 r.²⁴⁹³ Następnie w 1459 r. wieś Mnich została sprzedana przez Mikołaja z Mnicha (brata Jana Węża) Andrzejowi Kucieńskiemu herbu Ogończyk²⁴⁹⁴. W 1496 r. otrzymał on od braci Tomasza, Andrzeja i Zawiszy z Łąkoszyna dobra – miasto Łąkoszyn i wsie Nowa Wieś, Piwki, Wojciechowice i Raczyki w zamian za dobra Kaszewo²⁴⁹⁵. Posiadał też dobra Nowe w ziemi łęczyckiej²⁴⁹⁶ oraz udziały we wsiach Muchnice i Skórzewo²⁴⁹⁷. Po śmierci Andrzeja, kasztelana gostynińskiego, w 1503 r.²⁴⁹⁸ Mnich musiał wejść w skład działu dóbr obejmującego Łąkoszyn, który otrzymał starszy syn Andrzeja – Mikołaj z Kutna, kasztelan gostyniński, zmarły w 1508 r.²⁴⁹⁹ Jego synowie – Andrzej, Piotr, Hieronim i Wojciech z Łąkoszyna poświadczeni zostali w latach 1518-1519 jako patroni kościoła parafialnego w Mnichu²⁵⁰⁰. Bracia przeprowadzili w 1524 r. dział dóbr, ale szczegóły dokonanych podziałów nie są znane. Natomiast w 1535 r. posesorem Mnicha i Skórzewej był Hieronim²⁵⁰¹. W połowie XVI w. udziały w Mnichu i Skórzewej mieli Andrzej, Stefan, Stanisław, Jan i Mateusz, synowie Wojciecha²⁵⁰². W 1536 r. ówczesny właściciel (lub

²⁴⁸⁹ Wraz z Dłotowem, Poniatowem i Zieluniem na Zawkrzu, włókami w Sierachowie w ziemi gostynińskiej i Stężarycami w ziemi bełskiej, MK 91, k.153v; MK 97, k.109v-111; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134, 183-184; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.213.

²⁴⁹⁰ Urząd ten otrzymał w 1430 r., następnie w latach 1435-1446 był cześnikiem plockim, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.184; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.222-223; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

²⁴⁹¹ Paprocki, s.364; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.184. Żoną Jana Węża była Małgorzata, córka Leona z Kryska, MK 4, k.35v.

²⁴⁹² Oprawił on na Trojanowie posag i wiano swojej żony Małgorzaty, MK 337, k.110v; MRPS, IV/3, supl., nr 810; Paprocki, s.364.

²⁴⁹³ Nastąpiła wtedy zmiana na urzędzie podkomorzego, ZDM, VIII, nr 2518.

²⁴⁹⁴ MK 335, k.168; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.223-224.

²⁴⁹⁵ Łęcz. G. inscr., 9, k.22v.

²⁴⁹⁶ Łaski, LB, II, s.473.

²⁴⁹⁷ Połowy wsi Muchnice i Skórzewo uzyskał jako posag pierwszej żony Barbary, wdowy po Wincentym z Muchnic (MRPS, I, nr 874), a pozostałe części zastawili mu w 1459 r. książęta Siemowit VI i Władysław II, Rosin R., *Kutno...*, s.31. W 1503 r. król Aleksander Jagiellończyk zapisał Andrzejowi Kucieńskiemu i jego spadkobiercom 200 florenów na wsiach Skórzewo, Korzeń i Muchnica w ziemi gostynińskiej, MRPS, III, nr 895.

²⁴⁹⁸ MRPS, III, nr 969. O Andrzeju zobacz hasło „Kutno” w niniejszym Katalogu.

²⁴⁹⁹ Wymienionego jako właściciela miasta Łąkoszyna w 1507 r., MRPS, IV/I, nr 149. O Mikołaju z Kutna zobacz hasło „Kutno” w niniejszym Katalogu.

²⁵⁰⁰ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

²⁵⁰¹ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

²⁵⁰² Boniecki, XIII. s.91.

współwłaściciel) Mnicha – Stefan Kucieński ufundował tamże murowany kościół parafialny²⁵⁰³. W 2 poł. XVI w. jako współdziedzic Nowego, Mnicha i Dębowej Góry wymieniony został Wojciech, podkomorzy gostyniński²⁵⁰⁴. Spławił on w 1575 r. zboże Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku²⁵⁰⁵. W 1579 r. działą w Mnichu poza Wojciechem, który opłacał pobór z 10 włók, posiadali także Walenty (syn Jana²⁵⁰⁶) oraz Łukasz (syn Andrzeja²⁵⁰⁷), płacący pobór z 1 i ½ włóki²⁵⁰⁸. W 1741 r. Mnich stanowił własność Macieja Krosnowskiego, łowczego rożańskiego (?)²⁵⁰⁹, który w tymże roku zapisał na nim drugiej żonie Zofii Kraśnickiej 1000 florenów²⁵¹⁰. W 1756 r. Maciej wraz z żoną zakupił od Kucieńskich dobra w powiecie orłowskim²⁵¹¹, być może zatem wcześniej nabył od nich Mnich. W 1776 r. należał do Franciszki z Zawadzkich Stępowskiej, wdowy oraz jej synów Franciszka, stolnika gąbińskiego, Feliksa, podwojewodzkiego łęczyckiego oraz Tomasza, podsędką gostynińskiego²⁵¹². Natomiast w 1783 r. jedynym wymienionym właścicielem był Franciszek Stępowski, ostatni podsędek gostyniński²⁵¹³.

2. Obiekt znajduje się we wschodniej części podworskiego parku, po stronie północnej od budynku dworu murowanego z 1 poł. XIX w. Średnica kopca u podstawy wynosi około

²⁵⁰³ MDZP, t.11, s.114; SGKP, VI, s.552. Obecny kościół p.w. Wniebowzięcia N.P. Marii pochodzi z około połowy XIX w. Znajduje się w nim renesansowa płyta nagrobna fundatora z 1 poł. XVI w., kamienna z płaskorzeźbioną postacią rycerza i herbami Ogończyk, Łabędź, Łódzia i Rawicz, KZS, t.2, s.33.

²⁵⁰⁴ Dziedziczył po nim syn Stanisław, także podkomorzy gostyniński i wnuk Jerzy, Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.159. Na temat pochodzenia Wojciecha nie wypowiadają się Boniecki i Niesiecki. Błędnie przyjęło się wywodzić go z linii Andrzeja, kasztelana gostynińskiego od 1508 r. Natomiast ma rację R. Rosin, uważając, że Wojciech pochodził nie z linii Andrzeja lecz Mikołaja, kasztelana gostynińskiego, zmarłego w 1508 r. i Anny Dębowskiej, Rosin R., *Kutno...*, s.32.

²⁵⁰⁵ Reg. Thel., s.339.

²⁵⁰⁶ Boniecki, XIII, s.91.

²⁵⁰⁷ Boniecki, XIII, s.91.

²⁵⁰⁸ Boniecki, XIII, s.91; Pawiński, s.194.

²⁵⁰⁹ Sprawowany urząd niepewny. Maciej Krosnowski nie figuruje bowiem wśród spisów łowczych rożańskich pomiędzy 1664 r. a końcem XVIII w. w Kartotece urzędników w Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie. Mnich mógł przejść w ręce Krosnowskich poprzez małżeństwo Anny, córki Jerzego, a prawnuczki Wojciecha, podkomorzego gostynińskiego z Andrzejem Krosnowskim. Małżeństwo to zawarte zostało przed 1647 r., Boniecki, XIII, s.91.

²⁵¹⁰ Maciej był wnukiem Andrzeja Krosnowskiego i Anny Kucieńskiej, córki Jerzego, starosty kruszwickiego w 1628 r. Ich ślub odbył się w 1647 r. i w tymże roku Anna zrzekła się majątku ojczystego, a jej ojciec kwitował Andrzeja z odbioru 2 tysięcy florenów, Boniecki, XII, s.322-323. Maciej, wymieniony także jako właściciel wsi w 1763 r., MDZP, t.11, s.116.

²⁵¹¹ Skłęczki, Wyłęby oraz udziały we wsiach Stodułki i Rzeczułki, Boniecki, XII, s.323.

²⁵¹² MDZP, t.11, s.114. Franciszek urząd stolnika gąbińskiego sprawował od dnia 5.01.1765 r., Sig. 31, k.6v, Feliks, urząd podwojewodzkiego łęczyckiego od dnia 28.02.1765 r., Urzędnicy, T.II, z.2, nr 669.

²⁵¹³ Czaykowski, s.460. Pełnił ten urząd od dnia 16.05.1780 r., Sig. 35, k.4.

42 m, wysokość około 3,5 m nad lustrem wody. Otoczony jest fosą o szerokości 8 m, która otwiera się w staw od strony północnej. Wejście na kopiec prowadzi od strony południowej przez nasyp (usypany w okresie powojennym w miejscu dawnego mostku). Usytuowany był na nim drewniany, podpiwniczony budynek, którego rozplanowania nie udało się rozpoznać. Użytkowany był po XIX w., kiedy to właściciele miejscowości przeprowadzili się do nowego, murowanego dworu. Natomiast stary, nieużytkowany budynek spłonął w latach 20. XX w.

3. Powierzchniowe: 1988 – J. Tomala (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); weryfikacyjno-sondażowe: 1988 – A. Bartczak, J. Tomala

Obiekt zlokalizowany został podczas prospekcji terenowej Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1988 r. Program badań przeprowadzonych przez A. Bartczaka i J. Tomalę w 1988 r. obejmował: wykonanie szkicu sytuacyjno-wysokościowego, 2 ciągów odwiertów oraz założenia i wyeksplorowania 1 wykopu sondażowego. Pierwszy ciąg odwiertów (11 odwiertów rozmieszczonych co 5 m), który przeciął kopiec oraz prowadzący do niego nasyp, przeprowadzono po linii N-SW. Drugi (5 odwiertów co 5 m), krzyżujący się z pierwszym, rozmieszczono na linii E-W. Odwierty 1-4, usytuowane na nasypie były niedrożne z uwagi na zalegające na głębokości od 30-64 cm kamienie. W kolejnych odwiertach warstwy miały charakter przemieszany, zawierały dużą domieszkę gruzu ceglanego, zaprawy wapiennej i kamieni polnych. Powstały one w okresie powojennym, kiedy to zasypano część stawu, łącząc kopiec z lądem. Pozostałe odwierty pozwoliły na stwierdzenie, że kopiec zbudowany jest z 2 warstw usypiskowych, zawierających duże ilości fragmentów gruzu ceglanego, zaprawy wapiennej oraz spalenizny. W 3 odwiertach oraz w wykopie sondażowym zarejestrowano żółty piasek calcowy (na głębokości 2,56-2,88 m). Wykop sondażowy o wymiarach 2,0x2,5 m założono w części północnej kopca. Odślonięto w nim narożnik ceglano-kamiennych, łączonych zaprawą wapienną murów, stanowiących reliktów kolebkowo sklepionej piwnicy oraz posadzkę ceglana na głębokości około 2 m. Fundamenty murów przecinały warstwy usypiskowe kopca, świadcząc o tym, że powstał on w wyniku jednorazowej akcji. Pozyskano łącznie 107 zabytków ruchomych, w tym 82 stanowiły fragmenty naczyń ceramicznych, 20 – ułamki kafli płytowych, a 5 – fragmenty szkła. Zaledwie 5 fragmentów naczyń, wypalonych w atmosferze redukcyjnej pochodziło z okresu średniowiecza. Pozostałe, wykonane na kole metodą toczenia, wypalone w przeważającej części w atmosferze utleniającej (75 fragmentów) datowane są na okres nowożytny. Dominowały wśród nich garnki, nieliczne

były talerze i patelnie. Chronologię zespołu materiałów zabytkowych z wyłączeniem fragmentów naczyń średniowiecznych autorzy badań zawarli pomiędzy XVII/XVIII w. a XIX w. Na podstawie przeprowadzonych badań autorzy badań stwierdzili, że na kopcu funkcjonował w okresie od przypuszczalnie już XVI (datowanie bardzo niepewne - przyp. autora) po XIX w. drewniany, podpiwniczony dwór. W latach 20. XX w. uległ on pożarowi. Po stronie zachodniej kopca w odległości około 30 m znajduje się nasyp o średnicy około 20 m i wysoki na około 2 m. Wykonano na nim 5 odwiertów i założono 2 wykopy sondażowe, które pozwoliły na stwierdzenie, że stanowił on miejsce składowania kamieni polnych.

4. Zachowany kopiec porośnięty jest gęstą drzewami i krzewami. Na powierzchni brak relikwów murów. Dwór po II wojnie światowej został zaadaptowany na szkołę podstawową.
5. Ustalenie fundatora obiektu następcza trudności. Chronologię pozyskanych w czasie badań nielicznych i zebranych głównie ze skrajnych partii obiektu materiałów ruchomych autorzy badań zawarli pomiędzy XVII/XVIII a XIX w. Natomiast czas funkcjonowania dworu określili na XVI-XIX w. W świetle materiałów archeologicznych uzyskanych w trakcie badań, datowanie obiektu na wiek XVI jest bardzo niepewne. Fundator mógł zatem pochodzić zarówno z rodziny Kucieńskich herbu Ogończyk, jak dopiero kolejnych właścicieli wsi - Krosnowskich herbu Junosza.
6. SGKP, VI, s.551-552; KZS, t.2, s.33; Bartczak A., Tomala J., *Badania weryfikacyjno-sondażowe na stanowisku nr 5 (Dwór na kopcu) w Mnichu, gm. Oporów, woj. płockie w 1988 r.*, mps (archiwum WUOZ w Skierniewicach); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Mnich, gm. Oporów, pow. kutnowski, nr obszaru 56-52, nr stanowiska w miejscowości 5, nr stanowiska w obszarze 42, oprac. J. Tomala, 1988 (dawne arch. OODA w Warszawie); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.134-135; Wesołek P., *Małe założenia...*, s.146; *Atlas zabytków...*, s.269; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.102

XXIV. NAGAWKI (dawnej Nogawki)

Dwór drewniano-murowany (?) na kopcu; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Dmosin

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość została odnotowana w 1365 r.²⁵¹⁴ W 1579 r. część wsi należała do Tomasza i jego bratanka Wawrzyńca Kurzeskich herbu Kopacz, płacących pobór z 1 i ¼ włóki oraz do nieznannej z imienia wdowy Kurzeskiej, płacącej podatek z 1 i ¼ włóki²⁵¹⁵. Prawdopodobnie byli oni właścicielami wsi już od połowy XV w., gdyż Nagawki zostały w 1454 r. wymienione wraz z Kurzeszynom i wsią Rękaciec²⁵¹⁶. Na początku XVII w. dziedzicem był Jan Kurzeski, zmarły przed 1622 r. Pozostawił żonę Jadwigę z Olszewskich, synów – Feliksa i Stanisława oraz córki Elżbietę, Annę i Jadwigę²⁵¹⁷. Nagawki odziedziczyli jego synowie. Zapewne synem jednego z nich był Aleksander, którego z kolei syn Jakub ustąpił część dóbr Nagawki bratu Pawłowi w 1674 r.²⁵¹⁸ W 1783 r. miejscowość była podzielona pomiędzy nieznanego z imienia – Głowińskiego i Betlantego²⁵¹⁹.
2. Założenie zlokalizowane zostało podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Opisano wtedy kopiec o nieregularnym, eliptycznym planie o wymiarach około 30x50 m, zachowany do wysokości około 2,5-3,0 m, położony w dolinie rzeki Mrogi, na południowy-wschód od zabudowań wsi. W części zachodniej nasypu zidentyfikowano ślady fosy. Założenie nie zostało odnotowane w źródłach pisanych – jedynie J. Łaski zamieścił informację, sporządzoną po 1511 r. o znajdujących się we wsi rolach folwarcznych²⁵²⁰, którym powinny towarzyszyć zabudowania gospodarcze i mieszkalne.
3. Powierzchniowe: 1980 - T.J. Horbacz, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Doprowadziły do zlokalizowania obiektu. Na jego powierzchni zarejestrowano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej, kafli piecowych, szkła oraz okruchy cegieł i kamieni ze śladami łączenia zaprawą wapienną. Na podstawie zebranego materiału autorzy czas funkcjonowania obiektu zawarli pomiędzy końcem XV a 2 poł. XVII w. Na północ od dworu zarejestrowano także ślady osadnictwa z okresu XV-XVI w.

²⁵¹⁴ Kozierowski S., *Badanie nazw...*, t.I, s.298.

²⁵¹⁵ Pawiński, s.162; Boniecki, XIII, s.270; Uruski, VIII, s.238 (wymienił tylko Tomasza). Wawrzyniec posiadał w tym czasie udziały w Kurzeszynie, zobacz hasło „Kurzeszyn Stary” w niniejszym Katalogu.

²⁵¹⁶ MK 335, k.131.

²⁵¹⁷ Boniecki, XIII, s.271.

²⁵¹⁸ Uruski, VIII, s.238.

²⁵¹⁹ Czaykowski, s.99.

²⁵²⁰ Łaski, LB, II, s.342.

4. Kopiec zarejestrowany w czasie badań powierzchniowych obecnie nie istnieje, nie ma więc możliwości weryfikacji wyników badań przeprowadzonych blisko 30 lat temu. Na południowo-wschodnim krańcu wsi zachowały się jedynie relikty dawnych zabudowań folwarcznych (z przełomu XIX i XX w.) – drewniany, parterowy, mocno zniszczony budynek (stodoła?), murowana piwniczka i prostokątna, wydłużona piwnica obsypana od strony powierzchni ziemią (zapewne lodownia). Piwnice wykonane są z cegły maszynowej; spajanej zaprawą cementową, mniejsza piwniczka posiada stropy odcinkowe, większa – przesklepienie kolebkowe z prostokątnymi otworami wentylacyjnymi. Folwark ten został zaznaczony na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁵²¹ Natomiast nie było go jeszcze na Zdjęciu terenowym opracowanym przez kartografów wojskowych Gilly i Crona z lat 1793-1796.
5. Fundator pochodził najprawdopodobniej z rodziny Kurzeskich herbu Kopacz.
6. SGKP, VI, s.872; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Nagawki, gm. Dmosin, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-54, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, nr stanowiska w obszarze 18, 19, oprac. Z. Lechowicz, T. J. Horbach, 1980 (arch. WUOZ w Łodzi); Horbach T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.296-297; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.136; Wesolek P., *Małe założenia...*, s.147; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.105-106

XXV. NIEBORÓW

Dwór murowany na kopcu; „kamienica” w 1694 r.; pałac; własność prywatna
ziemia sochaczewska

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1368 r.²⁵²² Była to wieś parafialna, kościół według niepewnego przekazu miał tu powstać w 1314 r. (?), został odnowiony w 1419 r.²⁵²³. W I ćw. XVI w. wymieniony został kościół parafialny p.w. św. Marcina i Doroty, do którego należało znaczne uposażenie w ziemi we wsi parafialnej²⁵²⁴. Jest prawdopodobne, że kościół który posiadał tak bogate uposażenie powstał jeszcze w XIV w. (w 2 poł. XIV w. ?). Jego fundacja mogła pozostawać w

²⁵²¹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁵²² NKDM, III, nr 98. Prawdopodobnie posiada ona, podobnie jak pobliskie Łasieczniki starszą metrykę, gdyż dziesięcina od kmieci z obu osad należała do kolegiaty łęczyckiej, założonej w XII w., Łaski, LB, II, s.271.

²⁵²³ Według SGKP, VII, s.40 kościół parafialny został fundowany w 1314 r., odnowiony w 1419 r.

²⁵²⁴ Łaski, LB, II, s.270. Obecnie zachowany p.w. Matki Boskiej Bolesnej wzniesiony został w latach 1871-1873, KZS, t.2, s.158-159.

związku z lokacją wsi na prawie chełmińskim i wprowadzeniem trójpólówki, gdyż poświętnie plebana było rozmieszczone na trzech polach²⁵²⁵. Z Nieborowa pisał się Niemierza, długoletni kasztelan sochaczewski, zmarły w 1391 r.²⁵²⁶ Urząd kasztelana oraz Nieborów otrzymał po nim spokrewniony z nim Sasin z Baboszewa herbu Prawda, piszący się także z Nieborowa²⁵²⁷, kasztelan sochaczewski zmarły w 1426 r.²⁵²⁸, następnie jego syn Mikołaj, kasztelan sochaczewski, zmarły w 1434 r.²⁵²⁹ Dziedziczył po nim syn Jan, zwany Kwaczała, późniejszy wojewoda bełski i rawski²⁵³⁰. Pozostawił on 4 synów: Wacława, Pawła, Sasina i Jana²⁵³¹. W dziale majątku w 1473 r. ½ Nieborowa, ½ wsi Sypień i Sokołów oraz wieś Piaski otrzymał Paweł²⁵³². Pozostała część należała zapewne do Sasina, który jeszcze w 1470 r. pozyskał udziały w Nieborowie drogą zamiany z krewnym Niemierzą z Nieborowa²⁵³³. W 1579 r. wieś była podzielona pomiędzy 8 osób, przy czym największe udziały miał Maciej Nieborowski herbu Prawda, syn Sebastiana, pisarz ziemski sochaczewski, opłacający pobór z 6 włók. Oprócz niego działły należały także do: Walentego Nieborowskiego (1/4 łana), nieznanego z imienia Grzywy (1/2 włóki), Mikołaja Tarnowskiego herbu Rolicz (bez podania wielkości udziału), wdowy po

²⁵²⁵ Łaski, LB, II, s.270.

²⁵²⁶ Po raz pierwszy jako kasztelan sochaczewski odnotowany w 1357 r. (NKDM, III, nr 6), po raz ostatni w 1385 r. (IMT, I, nr 30); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.221-222. Na dokumencie z 1368 r. wystąpił z przydomkiem „de Nyeborowo”, NKDM, III, nr 98.

²⁵²⁷ Kat. Bibl. Czart., cz.I, nr 372 (dok. z 1422 r.); AGAD, perg. 2098 (dok. z 1425 r.).

²⁵²⁸ W 1381 r. sprawował urząd podstolego sochaczewskiego, w latach 1386-1390 był podkomorzym sochaczewskim, następnie kasztelanem sochaczewskim w latach 1391-1422, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.248-249; Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.285.

²⁵²⁹ Wcześniej był kuchmistrem dworu Siemowita IV. Urząd kasztelana sprawował w latach 1426-1434, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.214. W dokumencie z 1416 r. określony został „de Neborovo haeredibus”, ZDM, V, nr 1272.

²⁵³⁰ W 1439 r. marszałek dworu Siemowita V, ADP, perg. 247, następnie starosta gostyniński w latach 1444-1447, wojewoda bełski w latach 1450-1465 i rawski w latach 1452-1464, Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.337; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.214. W 1457 r. znalazł się w gronie opiekunów małoletnich książąt Siemowita VI i Władysława II, KDP, IV, nr 48; MRPS, I, nr 437. W 1442 r. otrzymał od Władysława I nadanie 2 wsi w ziemi bełskiej, ZDM, III, nr 599.

²⁵³¹ MK 5, k.170 (wymienieni wszyscy bracia, dokument z 1473 r.). Wacław – chorąży, kasztelan, następnie wojewoda bełski, zmarły na przełomie 1493/1494; Paweł – chorąży sochaczewski w 1473 r.; Sasin, notowany w latach 1473-1502 i Jan, odnotowany w 1473 r., Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.337. Wacław (1431) i Jan (1451) byli studentami Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 31e/067; 51e/074.

²⁵³² MK 5, k.31v-32; Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.337.

²⁵³³ MK 341, k.12-12v. Niemierza z Nieborowa, podkomorzy wyszogrodzki, notowany w latach 1469-1490, piszący się z Kobylnik, MK 5, k.198; MK 6, k.238; AGZ, VI, nr 95, 96. Jego bratem był Mikołaj z Nieborowa, chorąży sochaczewski, MK 5, k.106, następnie podkomorzy sochaczewski zmarły w 1532 r., MK 178, k.489-90v.

Januszu (1/4 włóki)²⁵³⁴. Miejscowość wraz z pobliskimi wsiami Piaski, Tarnów i Sypień oraz młynem w Sokołowie zakupił przed 1688 r.²⁵³⁵ kardynał Michał Stefan Radziejowski²⁵³⁶ od Marcina Nieborowskiego, podkomorzego sochaczewskiego, Jana Nieborowskiego, chorążego sochaczewskiego i Kaspra Aleksandra Nieborowskiego²⁵³⁷. Kardynał Radziejowski, zmarły w 1705 r., dobra Nieborów, Tarnów, Piaski i Sypień jeszcze w 1697 r. zapisał Konstancji z Niszczyckich Towiańskiej i jej mężowi Jerzemu Hipolitowi Towiańskiemu, kasztelanowi łączyckiemu²⁵³⁸. Już w 1723 r. Mikołaj Krzysztof Towiański, syn Jerzego i Krystyny sprzedał dobra nieborowskie swemu szwagrowi Jakubowi Aleksandrowi Lubomirskiemu. Po Lubomirskich majątek ten przeszedł w ręce Łochockich (lata 1736-1766), księcia Michała Ogińskiego (lata 1766-1774), a następnie Radziwiłłów herbu Trąby (lata 1774-1945). W 1774 r. składał się on z 5 folwarków (Nieborów, Wólka Łasiecka, Łasieczniki, Sypień i Jasionna) oraz 7 wsi (Nieborów, Piaski, Łasieczniki, Sypień, Sokołów, Wólka Łasiecka i część Jasionny). W 1775 r. dołączyły do niego: miasteczko Bolimów, 4 wsie – Wola Bolimowska, Humin, Wola Szydłowiecka, Budy Bolimowskie oraz 2 folwarki – Wola Bolimowska i Wola Szydłowiecka. W 1788 r. dobra zwiększyły się o wieś Łupię, a w 1800 r. o wsie Mysłaków i Janowiec. Ostatnim właścicielem majątku w latach 1903-1945 był Janusz Radziwiłł, ordynat ołycki (zm. w 1967 r.). Po deportacji rodziny Radziwiłłów przez służby NKWD w głąb Związku Radzieckiego w lutym 1945 r., pałac nieborowski i park arkadyjski zostały przejęte przez Muzeum Narodowe w Warszawie i utworzono tamże oddział Muzeum²⁵³⁹.

2. Obiekt znajduje się w centrum Nieborowa na terenie założenia parkowego. Obecnie zachowany pałac pochodzi w głównej mierze z przebudowy z końca XVII w. dokonanej według projektu Tylmana z Gameren, przy której wykorzystano relikty starszego,

²⁵³⁴ Pawiński, s.141. Nieborowscy posiadali także udziały w Sokołowie, Sypieniu, Piaskach i Kaliniu, Pawiński, s.141, 171.

²⁵³⁵ W 1688 r. zmarł Marcin Nieborowski, podkomorzy sochaczewski, a nominację na urząd podkomorzego otrzymał Jan Nieborowski, wcześniej chorąży sochaczewski, Sig. 14, k.140.

²⁵³⁶ Nominację króla na arcybiskupa gnieźnieńskiego otrzymał dnia 21.05.1687 r., arcybiskupstwo objął w 1688 r., Nitecki P., *Biskupi Kościoła...*, szp.374.

²⁵³⁷ Wegner J., *Nieborów...*, s.22-23; idem, *Nieborów 1945-1970...*, s.10. Byli synami Marcina, podkomorzego sochaczewskiego w 1648 r. (?), Uruski, XII, s.69. Urząd Marcina niepewny, nie występuje on bowiem w Kartotece urzędników w Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁵³⁸ Rachuba A., PSB, 30, s.75.

²⁵³⁹ Baliński, Lipiński, s.578-579; SGKP, VII, s.40-41; Wegner J., *Nieborów...*, s.25-27; idem, *Nieborów 1945-1970...*, s.12-13, 19-21, 23; Pokora J., *Struktura gospodarcza dóbr nieborowskich w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w.*, RŁ, R.1973, t.18(21), s.141-142.

murowanego dworu rodziny Nieborowskich. Dwór ten był murowanym, podpiwniczonym budynkiem na planie prostokąta. Po prawej stronie asymetrycznie usytuowanej, przesklepionej sieni znajdował się duży pokój (na parterze), skarbczyk oraz kaplica (na piętrze), a po lewej po dwa pomieszczenia mieszkalne na każdej kondygnacji. Do sieni prowadził przedsionek z dobudowaną do niego od strony lewej klatką schodową. Kamienica ta uległa znacznemu zniszczeniu podczas „potopu” szwedzkiego. Obraz zrujnowanego założenia przekazał inwentarz z 1694 r. Na oparkanione podwórze wjazd prowadził przez bramę główną i wrota podwójne. Naprzeciwko bramy znajdowała się kamienica do której wchodziło się przez mostek drewniany i drzwi dębowe podwójne. Pierwszym pomieszczeniem w budynku był przedsionek z którego prawej strony znajdowały się drzwi prowadzące do kaplicy. Dalej z przedsionka przechodziło się do sklepionej sieni, z której na prawo prowadziły drzwi do pokoju o 3 oknach, a z niego do skarbcza. Z sieni wiodły także na górę murowane schody. Mury kamienicy były w znacznej mierze popękane, dach w wielu miejscach przeciekał. Po lewej stronie budynku znajdował się parterowy zapewne, drewniany dwór z gankiem wspartym na 4 słupach. Z ganku wchodziło się do brukowanej kamieniami sieni (usytuowanej zapewne na osi założenia). Mieściły się w nim pomieszczenia mieszkalne z piecami z kafli „pstrych” i zielonych oraz gospodarcze (kuchnia, spiżarnia). W sąsiedztwie drewnianego dworu znajdowały się zabudowania gospodarcze: kurniki, chlewy, obory, owczarnie, wozownie, stajnie, stodoły, spichlerze, browar nad stawem²⁵⁴⁰. Na zrębach zrujnowanej kamienicy nowy pałac wznosił w latach 1695-1697 kardynał Michał Stefan Radziejowski, według projektu Tylmana z Gameren. Powstało dwukondygnacyjne, 13-osiowe założenie, na planie prostokąta z sienią na osi głównej i dwoma występującymi ku dziedzińcowi, czterokondygnacyjnymi, nakrytymi barokowymi hełmami wieżami, na planach kwadratu. Bryła budynku zarówno od strony elewacji frontowej jak i ogrodowej zaakcentowana jest w partii środkowej lekko wysuniętymi trójosiowymi, zwieńczonymi tympanonami ryzalitami, boniowanymi w części parterowej. Elewacje i wieże rozdzielone były gzymsem kordonowym. Przy pałacu powstał ogród w typie francuskich ogrodów regularnych²⁵⁴¹. Założenie to w zasadniczym zrębie przetrwało do chwili obecnej. Nowe dekoracje sztukatorskie tympanonów, pokrycie jednej z wież blachą miedzianą oraz

²⁵⁴⁰ Opis na podstawie wypisów z inwentarza z 1694 r. zamieszczonych przez Wegner J., *Nieborów...*, s.21-22 oraz zachowanych rysunków Tylmana z Gameren, Mossakowski S., *Tylman z Gameren...*, ryc.210-214; Wegner J., *Nieborów...*, ryc.15.

²⁵⁴¹ Opis pałacu według: Wegner J., *Nieborów...*, s.61-62.

przebudowy wnętrz (między innymi rokokowy wystrój Czerwonego Salonu i Sypialni) pochodzą z czasów księcia Michała Kazimierza Ogińskiego (lata 1766-1774). Z 1774 r. i 1784 r. zachowały się inwentarze dóbr, dające szczegółowy obraz wyglądu wnętrza pałacu – na parterze mieściła się sklepiona sień (relikt starszego dworu Nieborowskich), oraz na prawo od niej: szatnia (dawny przedpokój), kredens i magazyn (pierwotnie jedno pomieszczenie, w 2 poł. XVIII w. podzielone przepierzeniami na 1 mniejszy pokój pełniący najpierw rolę sypialni, następnie pokoju gościnnego i 3 mniejsze gabineczki – w 2 poł. XIX w. połączone w jeden magazyn), kredens II w wieży (pierwotnie w 2 poł. XVIII w. kancelaria), sala jadalna (w 2 poł. XVIII w. podzielona na dwa pomieszczenia – jedno z przeznaczeniem na kancelarię, drugie sypialnię, w XX w. – ponownie połączono je w jedną salę), palarnia z której prowadziły schody do górnych pomieszczeń (w 2 poł. XVIII w. garderoba). Po stronie lewej od sieni znajdowały się: kancelaria (w 2 poł. XVIII w. przedpokój), pokój sypialny (pierwotnie tworzył jeden pokój z obecną kancelarią, podział na 2 pomieszczenia nastąpił w 2 poł. XVIII w.), pokój narożny (pierwotnie stanowił jedno pomieszczenie z przyległą łazienką i małym pomieszczeniem, które wydzielono przepierzeniami w 2 poł. XVIII w.), pokój służbowy (w końcu XIX w. pełnił rolę jadalni), pokój wieżowy, korytarz z wejściem do sionki z której prowadzą drzwi do głównej klatki schodowej łączącej parter z górnym piętrem. Na piętrze, nad sienią główną mieściła się biblioteka. Na lewo od niej położone były: główna, reprezentacyjna sala zwana Salą Białą, Gabinet Żółty (pierwotnie przedpokój do pokoju sypialnego, od 2 poł. XVIII w. – gabinet), sypialnia z przyległą do niej łazienką i ubikacją (dawnej łazienka była garderobą), Gabinet Zielony (w wieży). Po stronie prawej od biblioteki znajdują się: Mała Jadalnia (w 2 poł. XVIII w. przedpokój do pokoju gościnnego), Salon Czerwony (w 2 poł. XVIII w. pokój gościnny), sypialnia (pierwotnie z przyległą alkową), pokój wieżowy, pokój gościnny (w 2 poł. XVIII w. garderoba z której prowadziły drzwi na korytarz i do ubikacji) oraz gabinet²⁵⁴². Prace remontowo-modernizacyjne przy pałacu prowadzono za czasów księcia Michała Hieronima Radziwiłła (1744-1831) i jego żony Heleny z Przezdzieckich (1752-1821). Mimo szerokich zamierzeń przekształcenia bryły budynku w duchu klasycyzmu (projekty Szymona Bogumiła Zuga, Hilarego Szpilowskiego, Henryka Ittara lub Giacomo Quarenghi²⁵⁴³) ograniczyły się w zasadzie do

²⁵⁴² Rozkład i przeznaczenie pomieszczeń według inwentarzy dóbr nieborowskich z lat 1774, 1784, 1856-1857, 1871, 1939 zamieszczonych w wypisach w: Wegner J., *Nieborów...*, s.64-135 oraz planów Szymona Bogumiła Zuga z 1775 r., *ibidem*, ryc.16-18.

²⁵⁴³ Jak uważają: Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.114.

wnętrz pałacowych (nowe, klasycystyczne kominki w miejsce rokokowych, malowidła na ścianach, wystrój i umeblowanie pomieszczeń). W Nieborowie powstała galeria obrazów oraz biblioteka. Wzniesiono też nowe budynki parkowe i dwa ośrodki gospodarcze – pałacowy i folwarczny. Park przeorganizowano według projektów Sz. B. Zuga w stylu angielskich parków pejzażowych, wzbogacając go między innymi w 1795 r. o sprowadzoną z Drezna pomarańczarnię, dla której budynek oranżerii zaprojektował Sz. B. Zug. Na gruntach pobliskiej wsi Łupia (nazwanej Arkadią) Helena z Przezdzieckich urządziła po 1778 r. park w stylu romantycznym, gromadząc w nim elementy detali kamieniarskich, płyty nagrobne itp. z rozbieranych w tym czasie zabytkowych obiektów (między innymi z zamku w Łowiczu, kaplicy św. Wiktorii w kolegiacie łowickiej)²⁵⁴⁴. Prace porządkowe w założeniu parkowym prowadził w 1842 r. Karol Radziwiłł (1821-1886), wnuk Michała Hieronima, syn generała Michała Gedeona. Pałac stanowił wspaniałą rezydencję, o której Henryk Olechnowicz Stecki, przyjeżdżający do Nieborowa w odwiedziny do kuzyna Zygmunta (który po śmierci ojca – generała Michała Gedeona w 1850 r. odziedziczył Nieborów), napisał: „ *Pałac Nieborowski...jest ideałem pałacu na wsi, bowiem jest w nim taki wygodny rozkład apartamentów, że można w nim wydać piękny festyn, a kiedy nikogo z obcych niema, gospodarstwo nie czuje się osamotnione, ani dom nie wygląda pusty*”²⁵⁴⁵. Założenie zostało także naniesione na tzw. *Mapę Kwatermistrzostwa* obrazującą stan z około 1830 r.²⁵⁴⁶ Dla XIX w. zachowały się także mapy wsi z naniesionym pałacem i folwarkiem - plan dóbr nieborowskich z 1840 r. według pomiaru J. Ostrowskiego²⁵⁴⁷, plan wsi Nieborów z 1862 r.²⁵⁴⁸ oraz plan pomiaru

²⁵⁴⁴ Lokacja wsi nastąpiła w 1339 r. z inicjatywy arcybiskupa Janisława, NKDM, II, nr 234. W 1446 r. Borsza z Żywani sprzedał wieś Łupię kapitulie łowickiej, BOKr., nr 568. Radziwiłłowie wieś zakupili od arcybiskupa gnieźnieńskiego Antoniego Ostrowskiego w 1778 r. W jej miejsce prymas otrzymał wsie Jasień i Zacywilki w ziemi rawskiej. Oficjalny akt sprzedaży wystawiono w 1780 r., SHGKs.Ł., cz.II, z.1, s.23. Więcej informacji o parku w Arkadii zobacz: Krasiński J., *Przewodnik...*, s.51-54; Baliński, Lipiński, s.577-578; Batowski Z., *Norblin*, Lwów 1911, s.82-93; Seweryn S., *Arkadia koło Łowicza*, Włocławek 1936; Szymański M., *Podłowickie rezydencje*, „Ziemia”, R.26:1936, nr 7-8, s.198-202; Wegner J., *Arkadia*, Warszawa 1948; Kieszkowski W., *Lapidarium renesansowe w Arkadii. Ze studiów nad sztuką Jana Michałowicza z Urzędowa*, BHS, R.12:1950, nr 1-4, s.32-56; Łoza S., *Architekci...*, s.357; KZS, t.2, s.107-113; Wegner J., *Maria Konopnicka w Arkadii i Nieborowie*, Warszawa 1975, s.6-11; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.129; Majdecka-Strzeżek A., Sadłowska-Kolanowska J., *Przez mazowieckie ogrody*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.21-23.

²⁵⁴⁵ Olechnowicz Stecki H., *Wspomnienia mojej młodości*, Lwów 1895, s.157.

²⁵⁴⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁵⁴⁷ *Plan ogólny dóbr nieborowskich z Arkadią z r. 1840 wg. pomiaru Józefa Ostrowskiego*, oryg. Muz. Narodowe, Oddział w Nieborowie, publikacja w: Wegner J., *Nieborów...*, ryc.1, 2, Piwkowski W., *Arkadia...*, mapa nr 11.

folwarku Nieborów z 1876 r.²⁵⁴⁹. W 1879 r. wnętrza pałacu uległy poważnym zniszczeniom w wyniku pożaru. Remont wnętrz połączony ze zmianą ich wystroju przeprowadził kolejny właściciel (od 1879 r.) dóbr Mikołaj Piotr Radziwiłł w końcu XIX w. Zmiany nie zawsze były korzystne, bowiem właściciel nie odznaczał się zbyt dobrym gustem, zatrudniając do prac miejscowych „artystów” – z okresu tego pochodzi między innymi polichromia w sieni głównej (zamalowana pobiałą podczas remontu w 1952 r.) autorstwa malarza-samouka Józefa Dembczyńskiego i wprowadzając meble produkowane w Nieborowie i Szpanowie. Od 1881 r. uruchomił w Nieborowie fabrykę majoliki (w dawnym budynku browaru, która działała z przerwami do 1906 r.). Po I wojnie pałac częściowo przebudowano w latach 1922-1930 z inicjatywy Janusza Radziwiłła według projektów Romualda Gutta i Kazimierza Skórewicza (między innymi dach czterospadowy zastąpiono wysokim łamanym, co umożliwiło zagospodarowanie poddasza na pomieszczenia mieszkalne, przed pałacem ułożono schody zakończone dwoma cokołami z lwami i zmodernizowano również wnętrza). W czasie II wojny światowej, kiedy w pałacu kwaterowały wojska niemieckie, uszkodzeniom uległy wnętrza, zrabowano także znaczną ilość dzieł sztuki²⁵⁵⁰. Ponownie prace zabezpieczające, a następnie remontowe w Nieborowie i Arkadii rozpoczęto zaraz po II wojnie, w 1945 r.²⁵⁵¹ Pierwszym kustoszem Oddziału Muzeum Narodowego w Warszawie w Nieborowie i Arkadii został Jan Wegner.

3. Nadzór podczas prac remontowych: 1967-1968 – H. Siuder, PP PKZ, Oddział w Warszawie; badania architektoniczne: 1967-1970 – Z. Baranowska, PP PKZ, Oddział w Warszawie

²⁵⁴⁸ Pierworys planu po urządzeniu wsi Nieborów, Należącej do dóbr głównym Nieborów położonych w guberni warszawskiej, powiecie rawskim, wykonany w roku 1862 przez Władysława Boguskiego, geometrę klasy II, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁵⁴⁹ *Odrys pomiaru folwarku Nieborów w 1876 r.*, oryg. Muz. Narodowe, Oddział w Nieborowie, fragm. zawierający plan rezydencji, publikacja w: Wegner J., *Nieborów...*, ryc.3.

²⁵⁵⁰ Przebudowy z XVIII-XX w. według: Wegner J., *Nieborów...*, s.26-63; Piwkowski W., *Nieborów i Arkadia...*, s.4-10; Jaroszewski T.J., *Po pałacach...*, cz.II, nr 64; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.110-124.

²⁵⁵¹ Prace te prowadzono do 1966 r. Wegner J., *Nieborów...*, s.52-55; idem, *Nieborów w odbudowie*, „Stolica”, R.8:1953, nr 36(298), s.12-13; idem, *Nieborów 1945-1970...*, s.74-77; Ciołek G., *Ogród w Nieborowie...*, s.121-126 (prace konserwatorskie przy ogrodzie). Kolejne prace w Nieborowie prowadzono w latach 1967-1970 (kapitałny remont budynku), 1980 (manufaktura), 1973, 1988-1989 (czworak), 1990-1991 (remont i adaptacja wnętrza i ogrodu) jak i w Arkadii w latach 1967-1969, 1977-1988, 1990-1991, idem, *Nieborów 1945-1970...*, s.77-83; Piwkowski W., *Nieborów i Arkadia...*, s.12, 33; Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.42-43; Rożej M., *Prace konserwatorskie...1990-1991...*, s.391-392; Rożej M., *Zasoby dóbr kultury...*, s.285; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.74-75.

Badań archeologicznych nie prowadzono.

Badania H. Siudera pozwoliły na odtworzenie planu parteru i piętra pierwotnego dworu murowanego Nieborowskich (opisanego w pkt. 2).

4. Relikty dworu murowanego Nieborowskich zachowały się w bryle obecnego pałacu w którym mieści się obecnie Oddział Muzeum Narodowego w Warszawie.
5. Fundator murowanego dworu na kopcu jest trudny do ustalenia. Prawdopodobnie pochodził z rodziny Nieborowskich herbu Prawda, właścicieli wsi od końca XIV po schyłek XVII w. Dwór ten został w inwentarzu z 1694 r. opisany jako zniszczony, wkrótce nowy właściciel miejscowości wzniósł na jego miejscu nowy pałac. Założenie powstało zatem na przestrzeni XVI (ze wskazaniem na jego 2 połowę) lub dopiero w I poł. XVII w. Natomiast pałac z końca XVII w. pobrał kardynał Michał Stefan Radziejowski.
6. Krasinski J., *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Warszawa 1821, s.50-54; Słowaczynski J., *Polska w kształcie...*, s.294-295; *Wycieczka...*, s.369-376; M.K., *Arkadya i Nieborów. Wspomnienie z podróży w r. 1855 odbytej po kraju*, „Czas”, R.1856, nr 194, s.1-2; *Pierworys planu po urządzeniu wsi Nieborów, Należącej do dóbr głównym Nieborów położonych w guberni warszawskiej, powiecie rawskim, wykonany w roku 1862 przez Władysława Boguskiego, geometrę klasy II*, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie; Baliński, Lipiński, s.577-579; Kosiński A. A., *Miasta, wsie...*, s.36; Niemcewicz J. U., *Podróże...*, s.115-117; R., *Fabryka Majolik w Nieborowie*, „Kłosy”, R.39:1884, nr 993, s.31; *Nieborów w wieku XVIII i nowo założona w nim fabryka majolik*, „Kłosy”, R.38:1884, nr 991, s.410; SGKP, VII, s.40-41; Kolberg, s.30-31; Olechnowicz Stecki H., *Wspomnienia mojej młodości*, Lwów 1895, s.158-159; Batowski Z., *Norblin*, Lwów 1911, s.82-93; E. Parys-Nowicka, *Arkadya*, „Ziemia”, R.4:1913, nr 29, s.475-479; Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce...*, s.288; Seweryn S., *Arkadia koło Łowicza*, Włocławek 1936; Szymański M., *Podłowickie rezydencje*, „Ziemia”, R.26:1936, nr 7-8, s.194-202; Schummer E.M., *Nieborów. Z dziejów polskiej ceramiki*, „Zwierciadło”, R.1:1937, nr 7, s.12-14; Wegner J., *Arkadia*, Warszawa 1948; Kieszkowski W., *Lapidarium renesansowe w Arkadii. Ze studiów nad sztuką Jana Michałowicza z Urzędowa*, BHS, R.12:1950, nr 1-4, s.32-56; Stolarski M., *Nieborów*, Warszawa 1952; Wegner J., *Nieborów w odbudowie...*, s.12-13; Wegner J., *Instrukarz ekonomiczny dóbr nieborowskich w roku 1777*, „Teki Archiwalne”, t.I, Warszawa 1953,

s.9-43; Wegner J., *Nieborów...*, passim; KZS, t.2, s.107-113, 159-167; Hiż S., *Zarys życia i twórczości Hilarego Szpilowskiego*, BHS, R.16:1954, nr 3, s.336; Ciołek G., *Ogród w Nieborowie...*, s.103-126; Wegner J., *Przewodnik po Nieborowie*, Warszawa 1960; Kwiatkowski M., *Mazowiecka grupa pałaców klasycystycznych*, BHS, R.25:1963, nr 2, s.158-159; Wegner J., *Nieborów 1945-1970...*, passim; *Dokumentacja z przebiegu prac konserwatorskich prowadzonych przez Oddział Warszawski P.P. Pracownię Konserwacji Zabytków w latach 1967-1970 na zlecenie Zarządu Inwestycji Ob. Kultury w Warszawie*, oprac. M. Laube, Z. Baranowska, R. Gintyłłówna, J. Kubiak, fotografie: W.Górski, R. Kazimierski, K. Kowalska, J. Szandomirski, P.P. Prac. Konserw. Zab., Oddział w Warszawie, Prac. Dokum. Naukowo-Hist., Warszawa 1970, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniowicach); Pokora J., *Struktura gospodarcza dóbr nieborowskich w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w.*, RŁ, R.1973, t.18(21), s.141-160; Pracuta M., *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka barokowa*, Łódź 1973, s.8-9; Pracuta M., *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka klasycystyczna i romantyczna*, Łódź 1973, s.20, 28; Mossakowski S., *Tylman z Gameren...*, s.207-210, ryc. 210-214; Wegner J., *Maria Konopnicka w Arkadii i Nieborowie*, Warszawa 1975; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karty 1-8: Nieborów; Piwkowski W., *Nieborów i Arkadia...*, passim; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.137-139; Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie...1982-1989...*, s.42-43; Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.109-124; Rożej M., *Prace konserwatorskie w woj. skierniewickim w latach 1990-1991*, Ochr. Zab., R.1992, nr 4, s.391-392; Jaroszewski T.S., *Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały seminarium Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kielce, marzec 1986, pod red. J. Baranowskiego, Warszawa 1992, s.111-114; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.129, 132; Kaczorowski B., Opoka A., Pierściński P., Tarasow S., *Zabytki architektury polskiej*, Warszawa 1998, s.8-9, 220-221; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr.64; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.106-107; Majdecka-Strzeżek A., Sadłowska-Kolanowska J., *Przez mazowieckie ogrody*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.21-23; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.74-75

XXVI. NOWE MIASTO (dawna Pobiedna)

Dwór na kopcu (?); własność prywatna
ziemia rawska

1. Miejscowość położona jest na obszarze dawnej wsi Pobiedna. W późnym średniowieczu należała do możnych z rodu Rawiczów, którzy przybrali nazwisko Nowomiejskich. Pierwszy z Pobiednej oraz Brzezin i Żelaznej pisał się Prędota, cześnik rawski, zmarły w 1411 r.²⁵⁵² Z jego inicjatywy w 1400 r. na gruntach wsi Pobiedna, w węźle drożnym przy starej drodze wzdłuż Pilicy i przy łagodnej przeprawie przez rzekę zostało rozmierzone nowe osiedle, które uzyskało prawo miejskie chełmińskie z prawem do jarmarków na św. Wawrzyńca (10 sierpień) i św. Marcina (11 listopad)²⁵⁵³. Zapewne Prędota ufundował także pierwszy, drewniany zapewne kościół p.w. św. Marcina²⁵⁵⁴, będący filią kościoła parafialnego p.w. św. Zygmunta w sąsiedniej wsi Góra²⁵⁵⁵. Faktycznie kościół p.w. św. Marcina w Nowym Mieście został ośrodkiem parafii²⁵⁵⁶. Miasto odziedziczyli po nim synowie, Andrzej Grot, późniejszy cześnik rawski²⁵⁵⁷ oraz Prędota, późniejszy wojewoda płocki, zmarły w 1465 lub 1466 r.²⁵⁵⁸, wymienieni jako „*heredes de Pobedna*” w 1415 r.²⁵⁵⁹. Synem Andrzeja Grota był Grot piszący się jako pierwszy z Nowego Miasta, wojewoda rawski, zmarły po 1485 r.²⁵⁶⁰ W 1451 r. należały do niego: Nowe Miasto,

²⁵⁵² Poświadczony na urzędzie cześnika w latach 1388-1406, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszowice i Grotowice*, Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R.85, Toruń 1992, z.1, s.85, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.241; ZDM, V, nr 1193. Posiadał jeszcze pobliską Górę – jako bowiem „*heres de Gurka*” został wymieniony, jeszcze bez urzędu w dokumencie Siemowita III z 1377 r., KDW, III, nr 1737. Natomiast w 1400 r. na dokumencie sądu rawskiego wystąpił jako „*Prandotha herede de Pobiedna, pincerna Ravensi*”, KDW, V, nr 1.

²⁵⁵³ KDKM, nr 139; MRPS, IV/3, nr 21563; supl. nr 410. Potwierdzenie praw – z 1544 r. króla Zygmunta I, BOKr., nr 313; z 1564 r. Zygmunta Augusta, BOKr., nr 357 oraz bez daty króla Stefana Batorego (czyli z okresu 1576-1586), BOKr., nr 232.

²⁵⁵⁴ Obecny kościół p.w. Opieki Matki Boskiej, wzniesiony został w 1856 r. z inicjatywy Władysława Małachowskiego (syna Jana Nepomucena), SGKP, VII, s.223; KZS, t.2, s.271.

²⁵⁵⁵ Być może kościół p.w. św. Zygmunta został wcześniej również ufundowany przez Rawiczów. Z racji starego wezwania początku kościoła według K. Pacuskiego można widzieć już w XII-XIII w. Kult św. Zygmunta został rozpowszechniony przez biskupa płockiego Wernera w 3 ćw. XII w. W Górze być może znajdowała się pierwsza siedziba Rawiczów. W 1377 r. właścicielem miejscowości był bowiem Prędota, wymieniony jeszcze bez urzędu, KDW, III, nr 1737.

²⁵⁵⁶ Łaski, LB, II, s.306-307.

²⁵⁵⁷ Po raz pierwszy odnotowany w źródłach w 1411 r. jako świadek na dokumencie Siemowita IV, jeszcze bez urzędu, jako „*Grothone de Pobiedna heredibus*”, ZDM, V, nr 1232. Urząd cześnika rawskiego sprawował od 1415 r., zmarł pomiędzy 1419, a 1421, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszowice...*, s.85, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.129-130.

²⁵⁵⁸ W latach 1421-1427 starosta lubaczowski, od 1421 r. cześnik rawski, od 1434 r. starosta rawski, następnie od 1444 r. wojewoda płocki. Pisał się także z Żelaznej, Żelechłina, Trzciany i Tartakowa, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszowice...*, s.87-88, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.242-243; ZDM, II, nr 353. W 1457 r. wymieniony wśród opiekunów małoletnich książąt Siemowita VI i Władysława II, KDP, IV, nr 48.

²⁵⁵⁹ Przy okazji nadania braciom przez Siemowita IV dóbr w ziemi bełskiej, ZDM, V, nr. 1270.

²⁵⁶⁰ W 1451 r. odnotowany jako podczaszy rawski, w latach 1454-1462 pełnił urząd cześnika rawskiego, Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.287, 298. Od 1461 r. objął urząd starosty i wojewody rawskiego (po raz ostatni odnotowany jako starosta rawski w lutym 1485 r., KDmK, I, nr

Pobiedna, Wola (Pobiedzińska), Parczew i Sacin²⁵⁶¹. W 1473 r. oprował 2000 grzywien posagu i wiana swojej żonie Jadwidze na Nowym Mieście i wsiach Pobiedna, Wola Pobiedzińska i Parczew koło Rosochy w ziemi rawskiej, co potwierdził król Kazimierz Jagiellończyk²⁵⁶². Jego synami byli - Hieronim z Nowego Miasta, cześnik rawski²⁵⁶³ oraz notowany wraz z nim w latach 1489-1502 brat Piotr²⁵⁶⁴. Uzyskali oni od króla Kazimierza Jagiellończyka zapis 4800 florenów na dobrach królewskich w ziemi sochaczewskiej skupionych wokół Mszczonowa i Miedniewic oraz na mieście Raciąż z przynależnymi do niego wsiami w ziemi plockiej²⁵⁶⁵. Po śmierci tych ostatnich, zapewne niedługo po 1502 r., Nowe Miasto przypadło synom Hieronima i Małgorzaty z Orłowa – Janowi, późniejszemu kasztelanowi rawskiemu i Bartłomiejowi²⁵⁶⁶. W 1579 r. udziały w Nowym Mieście i okolicznych wsiach (Woli Nowomiejskiej, Woli Pobiedzińskiej i Pobiednej) dzielili pomiędzy siebie: Jan, Hieronim i Wawrzyniec²⁵⁶⁷. Zapewne synem któregoś z nich był Florian, pisarz ziemski rawski w 1602 r., którego synowie: Hieronim, Piotr i Jan dziedziczyli na Nowym Mieście²⁵⁶⁸. Na przestrzeni XVII w. zaczęli wyprzedawać swoje działy – w 1626 r. część miasta nabył od Mikołaja Nowomiejskiego, wnuka Bartłomieja, Jan Zebrzydowski, w 1692 r. Aleksander Franciszek Lipski herbu Łada, starosta rawski zakupił część dóbr od Anny Trzecińskiej (z domu Nowomiejskiej), w 1697 r. połowę Nowego Miasta posiadał Aleksander Sapieha i odstąpił ją w 1698 r. Aleksandrowi

191), następnie w 1466 r. wojewody plockiego, a w 1476 r. wojewody sochaczewskiego, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, tab.X, s.90-91, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.130. Od 1448 r. występuje jako dziedzic Nowego Miasta, jeszcze bez urzędu, MK 335, k.139v; Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.90. Liczne zapisy na zamku i mieście Rawie otrzymał od króla za poparcie go podczas walk o inkorporację ziem rawskiej i gostynińskiej do Korony. Grot, sprawujący wówczas urząd starosty i wojewody rawskiego obronił Rawę przed oblężeniem Katarzyny, córki Siemowita IV, pretendującej do objęcia władzy nad ziemiami rawską i gostynińską, po śmierci książąt Siemowita VI i Władysława II w 1462 r., MRPS, I, nr 841, 885, 914, 1109.

²⁵⁶¹ MK 335, k.65.

²⁵⁶² MRPS, I, nr 1010.

²⁵⁶³ Na którego rzecz król poczynił liczne zapisy na zamku i mieście Rawie, MRPS, I, nr 989, 1109, 1275, 1632. Hieronim w 1484 r. był dworzaninem króla, MRPS, I, nr 1632, natomiast w latach 1486-1502 sprawował urząd cześnika rawskiego, Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.287; Uruski, XII, s.194.

²⁵⁶⁴ MRPS, I, nr 2010, 2047, 2060, 2086; II, nr 290; III, nr 183; KDKM, nr 256 (1489 r.), 2124 (1490 r.).

²⁵⁶⁵ Żychliński, VI, s.206-208; MRPS, I, nr 2060.

²⁵⁶⁶ Nominację na urząd kasztelana Jan otrzymał w 1518 r., MRPS, IV/1, nr 2647. Bracia notowani od 1502 r., MRPS, III, nr 183, 1065, 1379; IV/1, nr 1513, 1551, 1823; IV/2, nr 8362, 8828, 9402, 10903, Bartłomiej jeszcze w 1545 r., MRPS, IV/1, nr 7551. W tymże roku zapisał swej żonie Zofii posag na Nowym Mieście i innych dobrach, BOKr., nr 316; Uruski, XII, s.194.

²⁵⁶⁷ Pawiński, s.173-174. Wśród nich przynajmniej Jan był synem Bartłomieja, Uruski, XII, s.194.

²⁵⁶⁸ Uruski, XII, s.195.

Lipskiemu²⁵⁶⁹. W 1772 r. Na początku XVIII w. część miasta wniosła w posagu Marianna Lipska Franciszkowi Hieronimowi Granowskiemu herbu Leliwa, po którym dziedziczył syn Kazimierz²⁵⁷⁰. W 2 poł. XVII w. udziały w Nowym Mieście i pobliskich osadach Woli Pobiedzińskiej i Woli Świdrygałowej wniosła zapewne w posagu Wojciechowi Dębowskiemu herbu Jelita Barbara Nowomiejska. W 1772 r. bowiem Stanisław, syn Krzysztofa, a wnuk Wojciecha, sprzedał swojemu bratankowi Pawłowi, synowi Józefa, a wnukowi Krzysztofa swoje części w tychże miejscowościach²⁵⁷¹. Kazimierzowi Granowskiemu udało się skupić do 1753 r. większość części dóbr nowomiejskich (od Floriana Łubieńskiego ożenionego z Bogumiłą Nowomiejską oraz jego szwagra Wiktoryna Stamirowskiego żonatego z Franciszką Nowomiejską). Żoną Kazimierza była Bona Świdzińska (ślub odbył się w 1747 r.)²⁵⁷². Po jego bezpotomnej śmierci w 1774 r. sukcesorzy sprzedali w 1775 r. Nowe Miasto wraz z przyległymi dobrami Ignacemu Świdzińskiemu herbu Półkozic, staroście lityńskiemu za 1 050 000 złotych polskich. Syn Ignacego – Antoni, który w 1793 r. odziedziczył dobra, już w 2 lata później w roku 1795 odstąpił je za 1 020 000 złotych polskich swemu szwagrowi Janowi Nepomucenowi Małachowskiemu, staroście opoczyńskiemu, ożenionemu z Rozalią Świdzińską, zmarłemu w 1822 r.²⁵⁷³ Jego syn Władysław sprzedał w 1865 r. majątek Wilhelmowi Teodorowi Müllerowi, który z kolei odsprzedał go w 1870 r. Hieronimowi Fryderykowi Roeschke. Ten ostatni w krótkim czasie zbył go Edwardowi von Baerensprung. W 1881 r. dobra zakupił hrabia Jan Tyszkiewicz, już jednak w 1886 r. miejscowość należała do rodziny Bławdziewiczów herbu Pomian²⁵⁷⁴. Właścicielem był Mieczysław Lucjan. Pozostawił on trzech synów: Władysława, Henryka i Gustawa²⁵⁷⁵, który w 1945 r. był

²⁵⁶⁹ Boniecki, XIV, s.341; Chodorowicz I., *Nowe Miasto i Zakład hydroterapeutyczny dra Bielińskiego*, Tyg. Ilustr., R.16:1875, nr 404, s.201; SGKP, VII, s.223.

²⁵⁷⁰ Gierowski J., PSB, 8/1, z.36, s.547; Boniecki, VII, s.45; Chodorowicz I., *Nowe Miasto...*, s.201; SGKP, VII, s.223.

²⁵⁷¹ Boniecki, IV, s.239.

²⁵⁷² Boniecki, VII, s.45; Konopczyński W., PSB, 8/1, z.36, s.548.

²⁵⁷³ Chodorowicz I., *Nowe Miasto...*, s.201; SGKP, VII, s.223; Puget W., *Nowe Miasto nad Pilicą, [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.61-63; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69.

²⁵⁷⁴ Puget W., *Nowe Miasto nad Pilicą, [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.64; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69.

²⁵⁷⁵ Boniecki, I, s.279-280.

ostatnim właścicielem Nowego Miasta. Po II wojnie majątek został przejęty na rzecz Skarbu Państwa²⁵⁷⁶.

2. Nie zachowała się żadna informacja źródłowa potwierdzająca istnienie w Nowym Mieście, przed 1 poł. XVIII w., założenia rezydencjonalno-obronnego. Wydaje się jednak bardzo prawdopodobne, że w stanowiącym centrum włości miście Rawicze-Nowomiejscy pobudowali sobie siedzibę. J. Łaski podał jedynie informację o dziale plebańskim znajdującym się „*inter agros praediales domini heredis*”²⁵⁷⁷, co świadczy, że w miejscowości znajdował się w 1 ćw. XVI w. folwark dziedziców Nowego Miasta. Przy nim usytuowana była zapewne rezydencja. W. Puget przypuszczała, że był to obiekt murowany i sugerowała, że być może jego relikty zachowały się w bryle budynku spichlerza, wzniesionego przy pałacu z 1 poł. XVIII w. (z uwagi na grubość murów spichlerza)²⁵⁷⁸. Pierwsza siedziba, co wydaje się bardziej prawdopodobne mogła się także mieścić na stożkowatym cyplu z płaskim plateau, usytuowanym w parku koło obecnego dworu²⁵⁷⁹. Około 1875 r. opisujący Nowe Miasto I. Chodorowicz zanotował w parku przydworskim – „*Pośród głębokich jarów, zarosłych olbrzymimi drzewami...wystaje wyniosłe wzgórze, do którego prowadzi ślimakowata ścieżka. Na tem miejscu pani Hortensya Małachowska postawiła w r. 1852 figurę Matki Bożej*”²⁵⁸⁰. Nie można również wykluczyć, że mogła być ulokowana na cyplu wysoczyznowym na którym stoi obecny dwór. Bez przeprowadzenia badań archeologicznych nie da się tej kwestii rozstrzygnąć.

Natomiast budowę obecnie zachowanego pałacu, położonego w parku w typie francuskich założeń regularnych, na naturalnej wysoczyźnie, niedaleko brzegu rzeki Pilicy zapoczątkował przed 1735 r. Franciszek Hieronim Granowski, generał wojsk koronnych, a ukończył około 1756 r. jego syn Kazimierz, wojewoda rawski, który zmarł w tymże pałacu w 1774 r. Powstało piętrowe założenie na planie prostokąta, podpiwniczone i otynkowane. Elewacje - frontowa piętnastoosiowa i ogrodowa - trzynastoosiowa,

²⁵⁷⁶ Puget W., Nowe Miasto nad Pilicą, [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.64; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69.

²⁵⁷⁷ Łaski, II, s.307.

²⁵⁷⁸ Spichlerz po II wojnie przebudowano na internat szkolny, Puget W., Nowe Miasto nad Pilicą, [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.65. Podobne zdanie miał: Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69.

²⁵⁷⁹ Miejsce to, odnotowane podczas badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski autor badań (R. Cędrawski) określił jako potencjalne „grodzisko wczesnośredniowieczne”, Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Nowe Miasto nad Pilicą, gm. loco, woj. radomskie, nr obszaru 69-62, nr stanowiska w miejscowości 13,14, nr stanowiska w obszarze 6,7, oprac. R. Cędrawski, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, M. Miśkiewicz, 1997.

²⁵⁸⁰ Chodorowicz I., *Nowe Miasto...*, s.201.

rozcłonkowane są lizenami i pilastrami, z trzema ryzalitami – środkowymi (frontowy zwieńczony półkolistym szczytem; ogrodowy – na planie półkola) i 2 skrajnymi, ujmującymi po 3 osie. Na początku XIX w. J. Krasinski odnotował: „*Zamek obok przyjemnego ogrodu, ma widok piękny na rzekę*”²⁵⁸¹, podobnie J. Słowaczyński o Nowym Mieście – „*ma...zamek i ogród...*”²⁵⁸². Prace modernizacyjne przeprowadził w latach 20. XIX w. Jan Nepomucen Małachowski. Około 1875 r. założenie oglądał Ignacy Chodorowicz – jego zainteresowania nie wzbudził pałac, który „*...nie przedstawia nic osobliwego...*”, zachwycił się natomiast ogrodem – „*...park zato jest tak wspaniały i niezwykły, że niewiele mu podobnych w kraju naszym znaleźć można.*”²⁵⁸³ Pałac remontowano również po zniszczeniach z czasu I wojny światowej (między innymi wymieniono więźbę dachu i przebudowano poddasze). W 1930 r. zlikwidowano kryty podjazd od frontu i taras nad nim oraz w ryzalicie od strony ogrodu usunięto balkon wsparty na konsolach i zastąpiono go tarasem na kolumnach toskańskich. Po stronie zachodniej pałacu usytuowany był dwupiętrowy, murowany spichlerz (przebudowany następnie w latach 60. XX w. na internat szkolny), a po jego stronie wschodniej stajnia i powozownia. Po II wojnie światowej, do około 1965 r. pałac był użytkowany przez liceum ogólnokształcące, następnie jako ośrodek kolonijny. Dopiero na początku lat 90. XX w. podjęto remont założenia z przeznaczeniem go na cele kulturalne²⁵⁸⁴. Prace remontowych, przerwanych w 1995 r. nigdy nie ukończono i wykonano je prawdopodobnie tylko w niewielkim tylko zakresie, gdyż obecnie zdewastowany pałac stoi pusty.

3. Powierzchniowe: 1997 – R. Cędrowski, chronologia - R. Cędrowski, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, M. Miśkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski).

W czasie badań odnotowano stożkowaty, płasko zakończony cypel, uznany przez autora badań za potencjalne „grodzisko wczesnośredniowieczne”. Zarejestrowano także liczne ślady osadnictwa z okresu od wczesnego poprzez późne średniowiecze po czasy nowożytnie, między innymi w pobliżu terenu przylegającego do kościoła stanowisko o

²⁵⁸¹ Krasinski J., *Przewodnik...*, s.19.

²⁵⁸² Słowaczyński J., *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystycznego-jeograficznego opisana*, Paryż 1833-1839, s.299.

²⁵⁸³ Chodorowicz I., *Nowe Miasto...*, s.201.

²⁵⁸⁴ Więcej informacji o pałacu: Puget W., *Nowe Miasto nad Pilicą*, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.65-672; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69. Prace remontowe przy pałacu prowadzono także w latach 1948-1949, 1951 oraz 1957-1958, Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.75.

chronologii określonej (na podstawie materiału – 19 fragmentów ceramiki naczyniowej i 2 fragmenty kafli płytowych) przez autorów karty stanowiska pomiędzy XV a XVII w. Wśród zebranego w granicach Nowego Miasta materiału, datowanego przez autorów karty stanowiska w przedziale od XV do XVII w. zidentyfikowano fragmenty kafli, ułamki ceramiki redukcyjnej stołowej (między innymi dzbany) oraz wykonane z białych glin kaolinitowych. Również w pobliskich miejscowościach, wchodzących w skład klucza dóbr Rawiczów-Nowomiejskich (Wola Pobiedzińska, Pobiedna) zanotowane zostały ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego.

4. Na północny-wschód od budynku dworu, przy drodze z centrum miasta do Łęgonic położony jest stożkowaty cypel, odcięty jarem od wysoczyzny na której posadowiony jest pałac. Na cyplu tym usytuowane są obecnie budynki mieszkalno-gospodarcze oraz kapliczka Matki Boskiej. Pochodzący z I poł. XVIII w. pałac, położony w zaniedbanym parku jest obecnie niezamieszkały i zdewastowany.
5. Fundator pierwszego założenia (być może dworu na kopcu) pochodził z rodu Rawiczów. Zaczął je zapewne budować Prędotą, cześnik rawski, zmarły w 1411 r. Natomiast pałac z I poł. XVIII w. wzniesli Franciszek Hieronim Granowski i jego syn Kazimierz.
6. Krasiński J., *Przewodnik...*, s.19; Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.298-299; Baliński, Lipiński, s.567-568; Chodorowicz I., *Nowe Miasto i Zakład hydroterapeutyczny dra Bielińskiego*, Tyg. Ilustr., R.16:1875, nr 404, s.200-201; SGK, VII, s.222-224; Kolberg, s.31; Verdmón, s.167; *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. J. Szablowski, Powiat rawsko-mazowiecki, oprac. W. Kieszkowski, Warszawa 1939, s.123-125; KZS, t.2, s.271-272; Pracuta M., *Zabytki ziemi...*, s.35; Pracuta M., *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka barokowa...*, s.12; Zaręba P., *Zabytki powiatu rawskiego*, [w:] Powiat rawski..., s.597; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, nr 69; Puget W., *Nowe Miasto nad Pilicą*, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.53-72; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Nowe Miasto nad Pilicą, gm. loco, woj. radomskie, nr obszaru 69-62, nr stanowiska w miejscowości 13,14,15,16,17 nr stanowiska w obszarze 6,7,8,9,10, oprac. R. Cędroński, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, M. Miśkiewicz, 1997 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Wola Pobiedzińska, gm. Nowe Miasto nad Pilicą, woj. radomskie, nr obszaru 69-62, nr stanowiska w miejscowości 1,2,3 nr stanowiska w obszarze 2,4,21, oprac. R. Cędroński, T. Węgrzynowicz, M. Miśkiewicz, W. Migal, 1997 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karty ewidencji stanowiska

archeologicznego, Pobiedna, gm. Nowe Miasto nad Pilicą, woj. radomskie, nr obszaru 69-62, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 5, oprac. R. Cędrawski, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, M. Miśkiewicz, 1997 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.109-110, 122; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.75

XXVII. OSSA

Dwór drewniany (?); własność prywatna

ziemia rawska, parafia Biała

1. W latach 1438-1476 z Ossy pisał się Jan Ozga herbu Rawa, poświadczony od 1444 r., podskarbi księżnej Anny, żony Władysława I²⁵⁸⁵, bliski współpracownik tej księżnej, sprawującej rządu w ziemi sochaczewskiej do 1476 r. Jego bratem był Piotr z którym wspólnie dziedziczył na Ossie i Jelitowie w 1444 r.²⁵⁸⁶ Synem Piotra był Abraham, który w 1489 r. uzyskał od króla poświadczenie zapisów na Regnowie dokonanych na rzecz stryja²⁵⁸⁷. W 1491 r. z Ossy pochodziła Dorota córka zmarłego Gotarda Ozgi, żona Bartłomieja z Korczowa, której mąż zapisał wiano na Korczowie w ziemi bełskiej²⁵⁸⁸. W 1579 r. wieś była podzielona pomiędzy Oskich (Ozgów) herbu Rawa, opłacając pobór z 1 i ½ włóki, a nieznanego z imienia Załuskiego, płacącego także od 1 i ½ włóki²⁵⁸⁹. W 1619 r. znany jest Piotr Ozga z Ossy, referendarz koronny, osiadły na Rusi Czerwonej, zmarły w 1623 r. Jego synem był Piotr Ozga, podkomorzy lwowski, zmarły w 1671 r.²⁵⁹⁰ W 2 poł. XVII w. w źródłach odnotowani zostali jeszcze: Łukasz, sędzia grodzki rawski w 1650 r., Jan z żoną Zofią Celgowskich, ich syn Piotr ożeniony z Konstacją z Babskich

²⁵⁸⁵ Po raz pierwszy odnotowany w źródłach w 1438 r., Kat. Bibl. Czart., cz.I, nr 470, następnie w 1444 r. już jako podskarbi, ZDM, III, nr 708; Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.362. Jan Ozga z Ossy w 1448 r. otrzymał nadanie wsi Wierzba w ziemi rawskiej, Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.362, a w latach 1469 i 1470 od króla Kazimierza Jagiellończyka zapisy na wsi Regnów, MRPS, I, nr 648; AGAD, perg. 724, potwierdzone w 1476 r., MRPS, I, nr 1353, 1354.

²⁵⁸⁶ MK 337, k.128v; Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.362.

²⁵⁸⁷ MRPS, I, nr 2032. W tym samym roku król zezwolił na wykup Regnowa od Abrahama przez chorążego rawskiego Tomasza z Grodziska, AGAD, perg. 882, następnie w 1490 r. wieś od Tomasza wykupiła Wincenta z Leżenic, wdowa po Piotrze z Ujazdu, wojewodzie brzeskim, MK 14, k.341. Następnie w 1498 r., król zapisał Regnów braciom Janowi i Mikołajowi z Woźnik, MRPS, II, nr 1289; III, 1636, 2053; IV/1, nr 1798.

²⁵⁸⁸ AGZ XIX, nr 2186.

²⁵⁸⁹ Mieli również udziały w Jelitowie, Pawiński, s.168. Na początku XVI w. Oscy posiadali także udziały we wsi Krzemienica, Łaski, LB, II, s.302.

²⁵⁹⁰ Kowalska H., PSB, 24, s.685.

oraz ich synowie: Jan, Kazimierz, Antoni i dwie córki²⁵⁹¹. Nie wiemy jednakże, czy dziedziczyli oni na Ossie. W latach 1676-1746 Ossa i Jelitów znajdowały się w rękach Gaspara Załuskiego i jego żony Barbary z Trzińskich. Ich dzieci – Adam, Wojciech, kanonik płocki i Katarzyna procesowali się około 1746 r. z dzierżawcami Ossy – Milewskimi, którzy dewastowali trzymany majątek. Wyrokiem sądowym za spalone (dwukrotnie) zabudowania dworskie Milewscy zobowiązani zostali do wystawienia nowych, mieli także wypłacić 350 złotych polskich odszkodowania dzieciom Gaspara i Barbary oraz 12 tysięcy na rzecz Zborowskiego, pisarza zamku rawskiego, któremu Ossę oddali w przejściową dzierżawę²⁵⁹². W połowie XVIII w. Ossa i pobliski Jelitów należały do Mikołaja Kucińskiego herbu Ogończyk, późniejszego stolnika bielskiego. W 1762 r. sprzedał on obie miejscowości Franciszkowi Leszczyńskiemu herbu Belina²⁵⁹³, chorążemu bielskiemu, potem rawskiemu od 1776 r., który był nadal ich właścicielem w 1783 r.²⁵⁹⁴ Franciszek zmarł w 1799 r., jego żona Helena z Lanckorońskich, starościanka rawska w 1815 r. W tymże roku ich dzieci (2 synów i 5 córek) podzieliły się majątkiem. Ossę (zapewne wraz z Jelitowem) w działę otrzymała Urszula, 1-o voto żona Antoniego Świdzińskiego, dziedzica Świdna, 2-o voto Mikołaja Madalińskiego, kapitana wojsk koronnych²⁵⁹⁵. Od Madalińskich Ossę nabył w 1862 r. Stefan Suffczyński herbu Szeliga (zmarły w 1914 r.) wraz z żoną Antoniną z Dzierżykraj Morawskich (zmarłą w 1939 r.). Ich jedyna córka Maria, żona Aleksandra Pułaskiego, zginęła w 1906 r.²⁵⁹⁶, a majątek otrzymał ich wnuk Stefan Pułaski, a po jego śmierci w 1939 r. brat Jan. Po II wojnie majątek przejęty został na rzecz Skarbu Państwa²⁵⁹⁷.

²⁵⁹¹ Niesiecki, VII, s.145.

²⁵⁹² Dane według opis sporządzonego przez księdza prałata Józefa Wieteskę, zamieszczonego w: Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.79-80.

²⁵⁹³ Boniecki, XIII, s.98.

²⁵⁹⁴ W 1783 r. był on także właścicielem miasta Biała, pobliskich wsi: Goślinki, Lipie chude i Żurawia, Czaykowski, s.126, 776-778, w 1799 r. należały do niego również: Przyłuski, Sadkowice, Słupia, Marchaty, połowa Zakrzewa i części Świejk w ziemi rawskiej, Boniecki, XIV, s.141. Urząd chorążego bielskiego Franciszek Leszczyński sprawował do 1776 r., nominację na chorążego rawskiego otrzymał dnia 12.01.1776 r., Sig. 32, k.365v-366, w 1789 r. był starostą rawskim, zmarł po 24.10.1799 r., Boniecki, XIV, s.141.

²⁵⁹⁵ Boniecki, XIV, s.141.

²⁵⁹⁶ Dane według opisu sporządzonego przez księdza prałata Józefa Wieteskę, zamieszczonego w: Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.80-81.

²⁵⁹⁷ Trzeci z braci Pułaskich zmarł w 1987 r., Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.84.

2. Dwór ulokowany był na zachód od obecnych zabudowań wsi nad dopływem rzeki Białki. W źródłach wymieniony został w Liber Beneficiorum J. Łaskiego²⁵⁹⁸. Dwór z towarzyszącymi mu budynkami gospodarczymi istniał też dowodnie w połowie XVIII w., spalił się bowiem wtedy dwukrotnie, za czasów sprawowania zarządu nad majątkiem Ossa przez Milewskich. Po pożarze został przez nich odbudowany²⁵⁹⁹. Również na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. został naniesiony dwór²⁶⁰⁰. Był to budynek drewniany, tynkowany, na planie prostokąta o wymiarach 16x30 m. Obok znajdowała się murowana oficyna z początku XX w. (mieszcząca kuchnię). W pobliżu usytuowane były budynki gospodarcze – stajnia, dwie obory, owczarnia, wozownia, wołownia, dwie stodoły i spichlerz. Przy dworze znajdował się też park i ogród owocowy. W 1945 r. majątek został przejęty na rzecz Skarbu Państwa, w zabudowaniach dworskich i folwarcznych mieściło się Państwowe Gospodarstwo Rolne. Zrujnowany, modrzewiowy dworek rozebrano²⁶⁰¹.
3. Badania powierzchniowe: 1982 – J. Gula, chronologia – J. Gula, J. Kowalski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); wykopaliskowe – ratownicze: 1988 – Z. Lechowicz
W czasie badań powierzchniowych zarejestrowano osadnictwo późnośredniowieczne na zachód od zabudowań obecnej wsi.
W trakcie badań ratowniczych przeprowadzonych w 1988 r. zadokumentowano relikty 4 budynków usytuowanych w zwartym i regularnym układzie, wchodzących dawniej według autora badań w skład zespołu podworskiego (prawdopodobnie część folwarku), datowanego na podstawie materiału ceramicznego na XVI-XVII w.
4. Założenie nie zachowało się. We wsi znajdują się pozostałości zespołu dworskiego (murowana oficyna z początku XX w.) położone w parku krajobrazowym z początku XIX w.
5. Fundator dworu pochodził najprawdopodobniej z rodziny Ozgów herbu Rawa.
6. SGKP, VII, s.655; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Ossa, gm. Biała Rawska, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-60, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 8, oprac. J. Gula, J. Kowalski, 1982 (arch. WUOZ, Delegatura w

²⁵⁹⁸ Łaski, LB, II, s.292.

²⁵⁹⁹ Dane według opisu sporządzonego przez księdza Prałata Józefa Wieteskę, zamieszczonego w: Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.80.

²⁶⁰⁰ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁶⁰¹ Opis dworu sporządzony przez księdza Prałata Józefa Wieteskę, stan z około 1928 r., zamieszczony w: Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.74-79.

Skierniewicach); *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.11; Puget W., Ossa – Dwór, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.73-84; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.114

XXVIII. POPIEŃ

Dwór; wieża na kopcu (?); „turre” w 1477 r.; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Jeżów

1. Po raz pierwszy miejscowość została wymieniona w źródłach w 1240 r. Przeszła wtedy w ręce księcia Konrada I Mazowieckiego w wyniku zamiany z klasztorem w Czerwińsku²⁶⁰². Była zatem wcześniej własnością kanoników regularnych z Czerwińska. Krótco po 1240 r. Popień z nadania książęcego przeszedł w posiadanie rycerskie. W 1295 r. właścicielem wsi Popienia i Milęcina pod Błoniem był Wawrzyniec, kasztelan z Białej, któremu książę Bolesław II potwierdził posiadanie tychże dóbr z nadania poprzednich książąt²⁶⁰³. Od początku XV w. z Popienia pisał się Marek (Markusz) z Korabiewic, późniejszy kasztelan rawski, syn Andrzeja Ratołda herbu Szarza, podkomorzego płockiego²⁶⁰⁴. Po jego śmierci, wdowa po nim, Świętochna zrobiła zapis na wsi Popień, gdzie zapewne miała swe wiano, na rzecz klasztoru w Jeżowie²⁶⁰⁵. W 1477 r. pan Złotnicki („domini Złothnyczsky”), którego można identyfikować z synem Marka – Jakubem, piszącym się ze Złotnik (w Małopolsce, które nabył jego ojciec w 1437 r.²⁶⁰⁶), który miał w Popieniu dom. Na początku XVI w. Popień należał do rodziny Błędowskich – pisał się z niego Maciej, syn Jerzego Błędowskiego²⁶⁰⁷. Z żoną Anną z Kinickich, córką Dobiesława (ślub odbył się w 1535 r.) miał syna, także Macieja²⁶⁰⁸. W 1559 r. tenże

²⁶⁰² Konrad I uzyskał wsie Popień i Służew w zamian za Borzęcin, DKM, nr 7, s.291; KDP, II, nr 27.

²⁶⁰³ KDKM, nr 41; NKDM, II, nr 99.

²⁶⁰⁴ Jako „*Marcussius heres de Popen*” wystąpił po raz pierwszy na dokumencie z 1411 r., ZDM, V, nr 1232, następnie w 1435 r. (MRPS, III, supl. nr 119), 1439 r. (KDKM, nr 183); 1447 r., MK 336, k.4v. Marek w źródłach po raz pierwszy odnotowany w 1398 r. W 1406 r. był właścicielem działu w Korabiewicach. Pełnił urzędy: podkomorzego gostynińskiego (urząd objął pomiędzy 1415, a 1424 r. i sprawował go do 1433), kasztelana rawskiego od 1435 r. do co najmniej 1448 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.200-201; Boniecki, XI, s.133. Od 1417 r. sprawował również urząd starosty inowłodzkiego, Nowak J., *Własność ziemska w ziemi łączyckiej w czasach Władysława Jagielly*, Łódź 2003, s.476.

²⁶⁰⁵ MK 337, k.107v.

²⁶⁰⁶ Boniecki, XI, s.133.

²⁶⁰⁷ Maciej, w 1517 r. student Uniwersytetu Krakowskiego, AS II, s.175. Jego ojcem powinien być Jerzy Forstek z Błędowa, podstoli rawski w 1506 r., zmarły w 1508 r. (MRPS, IV/2, nr 8812 - informacja o śmierci), Boniecki, I, s.287.

²⁶⁰⁸ Boniecki, I, s.287.

Maciej uzyskał prawo do ustanowienia poboru mostowego na gościńcu²⁶⁰⁹, najpewniej z Budziszewic na Jeżów i Łowicz, który tu przeprowadzał się przez most na rzece Rawie, w jej górnym biegu. W 1579 r. Maciej był współwłaścicielem Popienia (opłacał pobór z 2 i ¼ włóki) oraz wsi: Świny, Dańków i Wola Dańkowska²⁶¹⁰. Udziały w Popieniu posiadali także w 1579 r. inni przedstawiciele rodziny Błędowskich - Walenty (2 i ¼ włóki), Wawrzyniec (2 i ¼ włóki) oraz Florian (także 2 i ¼ włóki)²⁶¹¹. W 1599 r. swoje działy między innymi w Popieniu odstąpił Wawrzyniec Błędowski Marcinowi Krasickiemu, staroście bolimowskiemu²⁶¹². W 1783 r. udziały w Popieniu były rozdzielone pomiędzy kilku właścicieli – nieznanymi z imienia: Delaszkiewicz, Lumińskiego, Szwarockiego, Wolskiego oraz Toporczewskich²⁶¹³. W 1820 r. Helena, córka Fryderyka Wolskiego wniosła Popień w posagu hrabiemu Stefanowi Janowi Krukowieckiemu, generałowi wojsk polskich. Zmarł on także w 1850 r. Popień odziedziczył syn Stefana i Heleny – Aleksander, a następnie Julia Wanda, córka Aleksandra i nieznannej z imienia Jabłońskiej, żona Karola Sulikowskiego. Pozostawili oni córkę Helenę, zmarłą w Popieniu w 1897 r. oraz synów Konstantego i Adama Bronisława Karola.²⁶¹⁴

2. Założenie zostało odnotowane w źródłach w 1477 r. - podczas rozstrzygania sporu o dziesięciny pomiędzy Janem, prepozytem jeżowskim, a Janem, plebanem w Lipcach opisane zostały granice ról kmiecyh we wsi. Role kmiecia Jana Rusinka znajdowały się obok wzgórza na którym była [kiedyś] wieża – „*Item post quatuor sortes Johannis Russynek kmethonis, qui residebat circa montem, in quo fuit turris*”²⁶¹⁵.

We wsi na terenie zajmowanym obecnie przez Gospodarstwo Rolne Spółka Cywilna Popień (dawniej Państwowe Gospodarstwo Rolne) w reliktowo zachowanym parku krajobrazowym znajdują się pozostałości zespołu dworskiego z XIX i początków XX w. - dwór, czworak, stajnie, spichlerz oraz brama wjazdowa. Został on odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁶¹⁶

²⁶⁰⁹ MRPS, V/2, nr 8820.

²⁶¹⁰ Z Dańkowa opłacał pobór od 3 i ½ włóki, z Woli Dańkowskiej z 2 włók, a ze wsi Świny z 1 i ¼ włóki, Pawiński, s.164, 177-178.

²⁶¹¹ Pawiński, s.164.

²⁶¹² Sprzedał mu swoje części w Popieniu, Błędowie oraz Świnnie, Boniecki, I, s.287. Marcin, dziedzic Krasiczyna, kasztelan lwowski od 1617 r. i wojewoda podolski od 1630 r., zmarł bezdzietnie w 1631 r., Boniecki, XII, s.170-171.

²⁶¹³ Wolski posiadał jeszcze udziały w Leszczynach i Popieńku, Czaykowski, s.144.

²⁶¹⁴ Boniecki, XII, s.339-340.

²⁶¹⁵ KDW, I, s.n., nr 317.

²⁶¹⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

3. Powierzchniowe: 1983 – E. Wójcicka, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań powierzchniowych zarejestrowano w miejscowości dwa stanowiska – osadę przydworską (nr 1), funkcjonującą w okresie pomiędzy XV-XVII w. (chronologia określona na podstawie 28 fragmentów ceramiki naczyniowej, przepalonych kamieni i polepy) oraz dwór o analogicznej chronologii (na pozyskany materiał archeologiczny składało się 19 fragmentów ceramik naczyniowej i 1 fragment kafla).

4. Założenie nie zachowało się. W granicach wsi nie znajduje się żadna forma terenowa pozwalająca na jej identyfikację z opisaną w źródłach wieżą.
5. Fundatorem założenia, nie istniejącego już w 2 poł. XV w. mógł być Wawrzyniec, kasztelan z Białej, żyjący na przełomie XIII i XIV w. lub dopiero Marek z Korabiewic na początku XV w.
6. SGKP, VIII, s.789; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Popowo, gm. Rogów, woj. skierniewickie, nr obszaru 66-56, nr stanowiska w miejscowości 1, 2 nr stanowiska w obszarze 30, 31, oprac. E. Wójcicka, Z. Lechowicz, 1983 (arch. WUOZ w Łodzi); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.126

XXIX. PRUSY

Dwór drewniany (?); własność prywatna
ziemia rawska, parafia Wysokienice

1. Miejscowość Prusy w ziemi rawskiej po raz pierwszy w źródłach pisanych odnotowana została w 1402 r., kiedy Łaszcz z Wierzbowca i Sasin z Wychudza sprzedali swe części tamże Sasinowi z Wrońsk²⁶¹⁷. Należeli oni do rodu Prawdziców. W 1437 r. książę Siemowit V zaświadczył, że Andrzej z Prus herbu Prawda, podsędek rawski przedłożył dokument z 1402 r., wystawiony przez Siemowita IV, dokumentujący jego prawo do posiadania wsi²⁶¹⁸. Natomiast jej nazwa „Prusy” wskazuje na znacznie starszą metrykę – według K. Pacuskiego wywodzić się ona mogła od wsi jenieckiej z XI-XII w. lub od rycerzy z rodu Prusów, przybyszów na Mazowsze w 2 poł. XIII w. W 1451 r. z Prus pisał się Jan²⁶¹⁹, w 1504 r. Jakub, podsędek sochaczewski²⁶²⁰. W 1525 r. wieś należała do

²⁶¹⁷ AGAD, perg.3329.

²⁶¹⁸ AGAD, perg. 3329. Andrzej, podsędek wymieniony jeszcze w latach: 1437, ADP, perg. 231; 1438, ADP, perg.24; 1443, 1446, 1447, MK 337, k.126v; MK 9, k.201.

²⁶¹⁹ MK 335, k.65. W 1493 r. Jan z Prus pełnił urząd kasztelana rawskiego, KDmK, I, nr 202.

Bartosza, który wraz z żoną Anną zapisał sumy na wsi Prusy na rzecz kolegiaty p.w. Najświętszej Marii Panny w Łowiczu²⁶²¹. W 1579 r. wieś stanowiła własność: Mikołaja (opłacał pobór z 1 włóki), Jakuba zwanego Jedynak (pobór od 1 włóki) i Bartłomieja (pobór od 1 włóki)²⁶²². W 1783 r. dziedzicem był Ignacy Pruski, podsędek ziemski rawski²⁶²³. Do rodziny Pruskich miejscowość należała nadal na początku XX w.²⁶²⁴

2. Dwór znajdował się nad stawem, na terenie należącym do dawnego Państwowego Gospodarstwa Rolnego (obecnie stanowi własność prywatną).
3. Powierzchniowe: 1983 - T.J. Horbacz, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W czasie badań odkryto na terenie należącym do dawnego Państwowego Gospodarstwa Rolnego, nad stawem miejsce posadowienia budynku dworu, datowanego przez autorów badań na podstawie materiału ruchomego na XIV-XV w. W okolicach dworu zlokalizowano także liczne ślady osadnictwa z okresów od schyłku wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne (stan.1-5).
4. Założenie nie zachowało się. Obecnie we wsi znajduje się murowany, parterowy dwór z XIX w. (część środkowa z początku XIX w., boczne dobudowane w 2 poł. XIX w.) wraz z towarzyszącą mu zabudową gospodarczą z 1 poł. XIX w. Zapewne ten budynek został zaznaczony na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁶²⁵
5. Fundator założenia zlokalizowanego nad stawem pochodził najprawdopodobniej z rodziny Pruskich herbu Prawda. Również murowany, zachowany do czasów obecnych dwór z XIX w. wzniesiony został przez przedstawiciela rodziny Pruskich.
6. „Wieś Ilustrowana”, R.1911, z.2, s.27; KZS, t.2, s.344; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Prusy, gm. Głuchów, woj. skierniewickie, nr obszaru 66-57, nr stanowiska w miejscowości 6, 1, 3, 4, 5, nr stanowiska w obszarze 29, 20, 25, 26, 27, oprac. T.J. Horbacz, Z. Lechowicz, 1983 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.63; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.128

²⁶²⁰ MRPS, III, nr 1342.

²⁶²¹ MRPS, IV/1, nr 4686.

²⁶²² Pawiński, s.166.

²⁶²³ Posiadał także wsie: Krzemienica, Lipie, Wola Jagiełczyna i Kozarki (Kozarzewice), Czaykowski, s.126,146.

²⁶²⁴ „Wieś Ilustrowana”, R.1911, z.2, s.27 (podpis pod fotografią dworu – „Dwór wiejski w Prusach, pod Skierniewicami, własność pp. Pruskich”).

²⁶²⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie. Zachowała się również fotografia dworu z około 1911 r. autorstwa A. Jaczynowskiego, „Wieś Ilustrowana”, R.1911, z.2, s.27.

XXX. RADZIEJOWICE

Dwór na kopcu (?), murowany pałac; „zamek” w 1584 r.; własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Mszczonów

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1380 r.²⁶²⁶ Od początku XV w. do początku XVIII w. właścicielami wsi byli Radziejowscy herbu Junosza. Ich protoplastą był Andrzej Radziejowski, znany od 1410 r., później podkomorzy sochaczewski, zmarły przed 1460 r.²⁶²⁷ Jego krewnym (synem lub bratem) był zapewne Junosza z Radziejowic, który zapisał swojej żonie Katarzynie z Budziszewic sumy na dobrach Radziejowice, Kałęczyn i Ruda oraz wójtostwie w Mszczonowie²⁶²⁸. Junosza zmarł bezpotomnie, a dobra objął następnie syn Andrzeja, także Andrzej, późniejszy wojewoda płocki, zmarły w 1517 r.²⁶²⁹ W 1504 r. zapisał on swojej żonie Małgorzacie, córce Ninogniewa z Kryska, wojewody płockiego 1000 florenów na dobrach: Radziejowice, Sadykierz, Kamionka, Zboiska i Kałęczyn²⁶³⁰. Trzymał także liczne królewszczyzny (miasto Kampinos z przyległymi wsiami, miasto Mszczonów ze wsią Zator oraz miasto Płońsk z przynależnymi wsiami)²⁶³¹. Pozostawił trzech synów: Jana,

²⁶²⁶ Wymieniona została wśród wsi przynależnych do parafii w Mszczonowie i oddających jej dziesięcinę, KDW, III, nr 1781; NKDM, III, nr 250.

²⁶²⁷ Po raz pierwszy odnotowany w źródłach w 1410 r., Ks. łącz., II, nr 1959. Co najmniej od 1424 r. był podłowczym sochaczewskim i prawdopodobnie równocześnie starostą sochaczewskim, następnie w latach 1432-1455 sprawował urząd podkomorzego (ZDM, V, nr 1396-1432 r.), Pacuski K., Swieżawski A., PSB, 30, s.47-48; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.143-144.

²⁶²⁸ Katarzyna, wdowa po Jakubie Świdzińskim zeznała w 1479 r., że Junosza zapisał jej 100 kóp groszy na tychże dobrach, MRPS, I, nr 1523.

²⁶²⁹ Urząd kasztelana sochaczewskiego sprawował od 1499 do 1512 r., wcześniej był stolnikiem sochaczewskim w latach 1490-1494 i chorążym sochaczewskim od 1495 r. Piastował także urzędy starosty płockiego w latach 1498-1502, starosty rawskiego w latach 1510-1517 oraz wojewody płockiego od 1512 r. do śmierci w 1517 r. (MRPS, IV/2, nr 11131), Pacuski K., PSB, 30, s.48-50; Kersten A., *Hieronim Radziejowski...*, Tablica genealogiczna Radziejowskich.

²⁶³⁰ MRPS, III, nr 1290.

²⁶³¹ W 1501 r. uzyskał zapisy na Mszczonowie i Zatorze od Jana Olbrachta, MRPS, II, nr 1443. W 1505 r. tenże władca zapisał mu dożywotnio Mszczonów za długi, MRPS, III, nr 2188. Kampinos wraz z przyległymi wsiami za zgodą króla wykupił Andrzej wraz z Ninogniewem z Kryska, wojewodą płockim, swoim teściem w 1506 r. z rąk spadkobierców Pawła Jasińskiego, starosty chełmskiego, MRPS, III, nr 2502, 2565 (w 1511 r. spłacił synów Ninogniewa z dóbr Kampinos, MRPS, IV/1, nr 1319). W 1508 r. wykupił za zgodą króla starostwo sochaczewskie z przyległymi wsiami z rąk Piotra Szafranca, MRPS, IV/1, nr 299, w 1510 r. starostwo rawskie z przyległymi wsiami z rąk Jakuba Buczańskiego i jego krewnego Mikołaja, MRPS, IV/2, nr 9575. W latach 1511-1512 wykupił wsie Regnów i Komorów od Jana i Mikołaja Wąsowiczów z Wośnik i Smogorzewa, MRPS, IV/1, nr 1798; IV/2, nr 9927. W 1512 r. król zapisał mu w dożywocie miasta Płońsk i Kampinos, MRPS, IV/1, nr 1804. W 1517 r. jego synowie: Jan, Stanisław i Mikołaj uzyskali potwierdzenie posiadanych królewszczyzn-Kampinosu z przynależnymi wsiami, Mszczonowa z Zatorem oraz Płońska z

Stanisława i Mikołaja, którzy przez pewien czas wspólnie zarządzali majątkiem²⁶³². Dobra zostały w 1547 r. na mocy ugody zawartej pomiędzy Janem i Mikołajem podzielone, zapewne na pół²⁶³³. Jan spławiał w latach 1537-1560²⁶³⁴, a Mikołaj w latach 1537-1561²⁶³⁵ znaczne ilości zboża z własnych dóbr Wisłą, odnotowani zostali bowiem w rejestrach komory celnej we Włocławku. Po śmierci Jana w 1563 lub 1564 r.²⁶³⁶ połowę majątku nadal dzierżył Mikołaj, kasztelan gostyniński, zmarły w 1567 r.²⁶³⁷, a należne mu po ojcu Janie części dóbr dziedzicznych objął Andrzej. Po śmierci Mikołaja, jego synowie Jan i Michał oraz bratanek dokonali w 1568 r. podziału majątku – połowę każdej wsi w dobrach radziejowickich miał po ojcu Andrzej, drugą połowę oraz dobra mszczonowskie wziął Michał, natomiast Jan, dworzanin królewski, otrzymał klucze kampinoski i wilkowski²⁶³⁸. Zarówno Jan w latach 1568-1576²⁶³⁹, jak i Michał w latach 1568-1575²⁶⁴⁰ odnotowani zostali w rejestrach celnych komory włocławskiej. W 1579 r. odnotowani zostali jako właściciele: Michał, starosta sochaczewski, opłacający pobór od 2 włók oraz

przyległymi wsiami i zapisanych na nich sum na ponad 6 tysięcy złotych polskich, AGAD, perg. 1020; MRPS, IV/2, nr 11164.

²⁶³² MRPS, IV/1, nr 3966, 4164, 4687; IV/2, nr 11156, 11159, 11164, 12208, 12686, 13213, 13907, 13908; Uruski, XV, s.133. W 1517 r. Stanisław i Mikołaj zostali odnotowani wśród studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, AS, II, s.180. W 1521 r. Jan, Stanisław i Mikołaj otrzymali za zasługi ojca w dożywocie najstarszego Jana, miasto Kampinos z przyległymi wsiami, miasto Mszczonów wraz ze wsią Zator oraz miasto Płońsk, MRPS, IV/1, nr 3966. W 1530 r. bracia Jan i Mikołaj uzyskali potwierdzenie zapisów sum na dobrach Kampinos i Mszczonów, MRPS, IV/1, nr 5498. Na Mszczonowie i wsi Zator zapisali w 1531 r. swoim siostrą Katarzynię i Dorocie 1000 florenów, MRPS, IV/2, nr 16086. W 1546 r. Jan, chorąży rawski zapisał swojej żonie Annie Jeżowskiej sumy na dobrach królewskich: Kampinos wraz z przyległymi wsiami, MRPS, IV/3, nr 22196. W 1548 r. Mikołaj uzyskał nadanie trzymanyh królewszczyzn – „*bona regia quae obtinet, impignorare facultas datur*”, MRPS, IV/1, nr 8082.

²⁶³³ Ugoda została sfinalizowana w 1548 r., Gieysztorowa I., PSB, 30, s.77. Najprawdopodobniej każdą włość podzielono na pół, gdyż bracia występują nadal wspólnie jako tenentariuszem tych samych królewszczyzn. Nie żył już w tym czasie Stanisław, kanonik plocki, pleban w Wiskitkach, który zmarł przed 1526 r., gdyż od tego roku notowani są wspólnie jedynie Jan i Mikołaj, MRPS, IV/2, nr 14865; IV/3, nr 18009, 19330, 19998, 20115, 20416.

²⁶³⁴ Reg. Thel., s.2, 17, 26, 48, 144, 205, 497.

²⁶³⁵ Reg. Thel., s.2, 17, 22, 27, 34, 35, 54, 174, 190, 191.

²⁶³⁶ Jan, w latach 1539-1547 notowany na urzędzie chorążego rawskiego (MRPS, IV/3, nr 19998, 20129, 22195; IV/1, nr 7833, 7945), następnie do śmierci w 1563 lub 1564 r. wojski czerski, Pacuski K., PSB, 30, s.50.

²⁶³⁷ Od co najmniej 1525 r. był dworzaninem królewskim, MRPS, IV/1, nr 4861; IV/2, nr 15239, IV/3, nr 19998, następnie sprawował urzędy: chorążego sochaczewskiego w latach 1539-1548 (MRPS, IV/1, nr 6654; IV/3, nr 23082, 23082), rawskiego od 1547 r. (MRPS, IV/1, nr 7833), kasztelana gostynińskiego od 1549 r., starosty sochaczewskiego w latach 1561-1564, ZDLmP, II, nr 568; Gieysztorowa I., PSB, 30, s.76-78. Mikołaj w latach 1541 spławiał znaczne ilości zboża Wisłą, Reg. Thel., s.174.

²⁶³⁸ Gieysztorowa I., PSB, 30, s.78.

²⁶³⁹ Reg. Thel., s.221, 250, 273, 288, 299, 304, 307, 337, 342, 355, 369, 534.

²⁶⁴⁰ Reg. Thel., s.221, 238, 340.

Andrzej wraz z matką (Anną Jeżewską), płacący pobór od 4 włók²⁶⁴¹. Po Michale oraz zmarłym bezpotomnie w 1593 r. Janie, dziedziczył syn Michała, Stanisław, późniejszy wojewoda rawski i łęczycki²⁶⁴². Po śmierci tego ostatniego, w 1637 r. wieś przeszła w ręce jego synów: Mikołaja Kazimierza²⁶⁴³ i Hieronima, starosty sochaczewskiego²⁶⁴⁴, który w 1642 r. gościł króla Władysława IV. Majątek tego ostatniego został w 1652 r. skonfiskowany za infamię. Restytucję Hieronima i zwrot dóbr dziedzicznych uchwalono na sejmie w 1662 r.²⁶⁴⁵. Hieronim zmarł już w 5 lat później pod Adrianopolem, w czasie wykonywania misji poselskiej. Dobra odziedziczyli po nim synowie: Stanisław, zmarły w 1670 r.²⁶⁴⁶, a następnie Michał Stefan, późniejszy prymas²⁶⁴⁷. Mimo, że zasądzono zwrot zwrot dóbr na rzecz Hieronima w 1662 r. w Radziejowicach nadal, w sumie przez ponad 20 lat rezydował jego stryj, biskup Andrzej Olszowski i dopiero w 1677 r. wykupił je za 160 000 złotych polskich Michał Stefan²⁶⁴⁸. Na podstawie decyzji sejmu z przełomu 1678/1679 r. otrzymał on także za zasługi ojca i własne zwrot dóbr Mszczonowa i Zatoru²⁶⁴⁹. Po jego śmierci w 1705 r. Radziejowice zgodnie z wolą prymasa przeszły w ręce jego siostrzeńców Prażmowskich (synów siostry Anny, żony Wojciecha Remigiana Prażmowskiego) – Kazimierza, Pawła i Mikołaja²⁶⁵⁰. Następnie od około 1757 r.

²⁶⁴¹ Dzielili też udziały we wsiach: Zboiska, Kamionka, Kierz (dawniej Sadykierz) i Ruda i prawdopodobnie Kałęczyn, Pawiński, s.147-148.

²⁶⁴² Sprawował urzędy: starosty sochaczewskiego od 1608 r., kasztelana rawskiego w latach 1611-1618, wojewody rawskiego w latach 1618-1628 i wojewody łęczyckiego w latach 1628-1637, Urzędnicy, t.II, z.1, s.286; Kłaczewski W., PSB, 30, s.80.

²⁶⁴³ Od 1638 r. sprawował urząd podkomorzego sochaczewskiego, od 1644 r. chorążego rawskiego, od 1646 r. kasztelana łęczyckiego. Zmarł bezpotomnie około 1657 r., Kłaczewski W., PSB, 30, s.79.

²⁶⁴⁴ Urząd starosty sochaczewskiego sprawował od 1634 r., pełnił także urzędy: krajczego królowej w latach 1637-1650, starosty łomżyńskiego w latach 1637-1652, starosty kamionackiego w latach 1642-1652, soleckiego w latach 1650-1663, podkanclerzego koronnego w latach 1650-1652, starosty bielskiego od 1652 r., wojewody inflanckiego od 1667 r. Zmarł w 1667 r., Urzędnicy, X, s.198, nr 663; Wasilewski T. PSB, 30, s.50-63; Kersten A., *Hieronim Radziejowski...Tablica genealogiczna Radziejowskich*.

²⁶⁴⁵ Decyzją sądu marszałkowskiego z dn. 20.01.1652 r., utrzymaną przez sąd sejmowy z dn. 11.03.1552 r., Hieronim został skazany na śmierć, infamię i konfiskatę dóbr, Kersten A., *Hieronim Radziejowski...*, s.279, 535; Wasilewski T., PSB, 30, s.54-55.

²⁶⁴⁶ Kapitan gwardii królewskiej, starosta kamionacki, solecki i warecki, zabity w pojedynku w 1670 r., Nagielski M., PSB, 30, s.82-83.

²⁶⁴⁷ Augustyn Michał Stefan od 1678 r. był biskupem warmińskim, od 1685 r. podkanclerzym koronnym, od 1686 r. kardynałem, a od 1687 r. do śmierci w 1705 r. arcybiskupem gnieźnieńskim, Korytkowski, IV, s.299, 305-307; Kersten A., *Hieronim Radziejowski...Tablica genealogiczna Radziejowskich* (data 1684 r. otrzymania urzędu podkanclerzego); Urzędnicy, t.X, s.198, nr 674; Rachuba A., PSB, 30, s.66-76.

²⁶⁴⁸ Zapis o wykupie dóbr radziejowickich od swojego stryja zawarł w swoim testamencie, Korytkowski, IV, s.363, przypis 2; Bużeński, IV, s.235.

²⁶⁴⁹ Rachuba A., PSB, 30, s.67.

²⁶⁵⁰ Korytkowski, IV, s.363, przypis 2; Bużeński, IV, s.239; Rachuba A., PSB, 30, s.62,75.

właścicielem został Aleksander Ossoliński, starosta drohicki poprzez małżeństwo z Benedyktą Antoniną z domu Löwendal²⁶⁵¹. W 1782 r. poprzez małżeństwo z Anną Ossolińską otrzymał je Kazimierz Krasiński herbu Ślepowron, oboźny wielki koronny, po nim Radziejowice z przyległymi dobrami odziedziczył jego syn Józef Wawrzyniec, a następnie jego potomkowie²⁶⁵². W 1783 r. do Kazimierza Krasińskiego należały wsie: Borszyce, Wola Pękoszewska, Pękoszewo, Kamionka, Korytów, Kierz, Słabomierz, Zboiska²⁶⁵³. W 1912 r. Edward Krasiński, prawnuk Józefa Wawrzyńca sprzedał dobra radziejowickie za 493 tysiące rubli Marcie z Pusłowskich Krasińskiej, żonie swego stryja Kazimierza Krasińskiego²⁶⁵⁴. Po II wojnie majątek upaństwowiono. Należał on kolejno do: Zarządu Głównego Rady Narodowej, Samopomocy Chłopskiej, Muzeum Narodowego (mieściły się w nim magazyny). Od 1956 r. został przejęty przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział w Warszawie z przeznaczeniem na Dom Pracy Twórczej²⁶⁵⁵, pozostający w gestii Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który mieści się w nim do chwili obecnej.

2. Zespół pałacowo-parkowy położony jest w dolinie rzeki Pisi, w odległości około 1 km od szosy z Rawy do Warszawy. Prawdopodobnie pierwsze założenie, być może na kopcu pobudowano na terenie obecnego kompleksu rezydencjonalnego około połowy XV w. Czy miało ono postać drewnianego domu wieżowego, czy też murowanego budynku z towarzyszącą zabudową drewnianą, jak sugerował L. Kajzer²⁶⁵⁶ nie da się obecnie rozstrzygnąć. Nie zachowały się bowiem o nim żadne informacje źródłowe. Tezę o funkcjonowaniu w Radziejowicach obiektu murowanego uprawdopodobnia jedynie

²⁶⁵¹ Była ona córką Barbary z Szembeków i księcia Ulricha Frederica Waldemara Löwendala, marszałka Francji, Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.66-67; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.77.

²⁶⁵² Po Kazimierzu, zmarłym w 1802 r. i Annie, zmarłej w 1809 r. majątek odziedziczył ich syn Józef Wawrzyniec, urodzony 1783 r., zmarły w 1845 r., szambelan i wielki ochmistrz dworu, następnie w 1862 r. jeden z jego 3 synów – Adam (1821-1903). Adam pozostawił 2 synów – Józefa (1848-1918), ordynata opinogórskiego, dziedzica na Radziejowicach, które rodzice przekazali mu w 1874 r. i Kazimierza (1850-1930). Józef miał jedynego syna Edwarda, urodzonego w 1870 r., któremu przekazał majątek w 1904 r. Edward zginął w obozie koncentracyjnym w Dachau w 1940 r., Uruski, VIII, s.31-32; Boniecki, XII, s.181-216; Sęczys, s.337-338; Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.75-81, 113-124 Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.87-109, 126-152, tamże dalsza literatura dotycząca rodziny Krasińskich.

²⁶⁵³ Czaykowski, s.779-782.

²⁶⁵⁴ Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.126; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.151.

²⁶⁵⁵ Baranowski J., *Prace konserwatorskie prowadzone przy zespole architektoniczno-parkowym w Radziejowicach*, Ochr. Zab., R.10:1957, nr 4(39), s.254; Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.131; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.158-159.

²⁶⁵⁶ *Hospes grati animi...*, s.X-XII.

odslonięcie reliktyw pomieszczenia ceglanoego budynku wiązanego z późnym średniowieczem – wczesnym renesansem w wykopie sondażowym zlokalizowanym na północ od obecnego tzw. zamczku²⁶⁵⁷. Być może pierwsza siedziba wzniesiona za czasów Andrzeja, podkomorzego sochaczewskiego, zmarłego przed 1460 r. lub jego syna, także Andrzeja, wojewody płockiego, zmarłego w 1517 r. była drewniana, a jej przebudowy na częściowo murowaną dokonali jego synowie w 2 ćw. XVI w. Tenże dwór odnotował w swojej, pochodzącej z 1584 r. pracy Jędrzej Świącicki: „...miejscowość Radziejowice znana z prastarego i wspianalego zamku...”²⁶⁵⁸. W 1606 r. w Radziejowicach bawił król Zygmunt III²⁶⁵⁹. Intensyfikacja prac budowlanych miała miejsce za czasów Stanisława Radziejowskiego i z jego osobą należy wiązać „kamienny pałac” wymieniony w opisie założenia z 1632 r., powstałym w związku z wizytą tamże króla Władysława IV. W tym czasie oglądał go także Szymon Starowolski, który zanotował: „Radziejowice...zamek przepiękny, mający ogrody, fontanny i sady urocze...”²⁶⁶⁰. Nowo obrany władca przyjechał na chrzciny syna Stanisława, któremu nadano imię Władysław. Kompleks rezydencjonalny składał się wtedy z kilku budynków. Główną funkcję pełnił określony jako „pałac” dom, zapewne ceglany, posadowiony na kamiennych fundamentach (relikty jego, bądź wymienionego poniżej trzeciego murowanego domu mogą znajdować się w miejscu obecnej oficyny zachodniej). Był to budynek piętrowy, na planie prostokąta, mieszczący na górze cztery reprezentacyjne komnaty, jadalnię i półokrągłą salę, cztery sklepione izby mieszkalne na dole i zdobioną polichromiami kaplicę. Komnaty na piętrze były wykończone i wyposażone bogato – między innymi w marmurowe posadzki i kominki, zdobione stiukami sufity, przyozdobione gobelinami ściany, marmurowe i drewniane, inkrustowane stoły i kryte jedwabiem krzesła. W półokrągłej sali o ścianach zdobionych złożonymi skórąmi znajdowała się ława i kominek. Jadalnia posiadała marmurową mozaikę na podłodze, ozdobiona była między innymi podtrzymującymi gzyms postaciami monarchów pod którymi wypisane były łacińskie sentencje, rzeźbionym przedstawieniem sklepienia niebieskiego kamiennymi obramieniami okien w kształcie figur męskich, piecem z kafli z herbem Junosza, kominkiem z takimże herbem marmurowym. Do jadalni przylegał ganek.

²⁶⁵⁷ *Hospes grati animi...*, s.II, przypis 4.

²⁶⁵⁸ *Najstarszy opis Mazowsza...*, s.191.

²⁶⁵⁹ Wydarzenie to upamiętnia tablica marmurowa, wmurowana obecnie w ścianę neogotyckiego zamczku.

²⁶⁶⁰ Starowolski Sz., *Polska...*, s.67.

Kolejnym obiektem był również murowany tzw. dwór wyższy (jego relikty znajdują się w bryle neogotyckiego zameczku). Trzeci, również murowany był mieszczący 5 sklepionych izb i piekarnię dom, pełniący zapewne funkcję oficyny mieszkalno-gospodarczej. Druga oficyna, określona jako „*budynek...dawną ręką solidnie zbudowany...*” była drewniano-murowana, podpiwniczona. W zespole znajdowały się jeszcze apteka-zielarnia, przyległa do niej biblioteka oraz położone dalej budynki gospodarcze. Na palach na stawie ulokowana była kuchnia z dwoma piecami typu hypokaustum, spiżarnia. Dziedziniec wyłożony był kostką kamienną i przynajmniej częściowo („...w różnych miejscach, jak było konieczne...”) całe założenie otoczone było murem. Przy rezydencji znajdował się także: sad, park, liczne stawy rybne w których „...każdy kto chce, wszelkie ryby podkarmia...”, łaźnia zaopatrzona w piec hypokaustyczny, psiarnia oraz zwierzyńiec²⁶⁶¹. Kolejne opisy Radziejowic pochodzą z listu nuncjusza papieskiego Mario Filonardiego z 1636 r.²⁶⁶², pamiętnika z 1646 r. pisanego przez Jeana le Labourea, francuskiego dyplomaty i uczonego towarzyszącego w podróży do Polski królowej Ludwice Marii Gonzadze. Opis ten został sporządzony podczas wizyty w Radziejowicach marszałkowej Renaty de Guebriant, wysłanniczki dworu francuskiego, przybyłej z królową Ludwiką Marią do Polski. Według niego: „...składa go...znaczna w środku budowa z dwoma obszernymi oficynami, które dość mają pomieszkania, wszystko to z kamienia, cegły, co nie jest pospolitą rzeczą w Polsce...”²⁶⁶³. Położony obok ogród był „...wesół, ozdobny...Z jednej strony są wody, z drugiej kwiaty, szpalery, drzewa i różne gabinety do odpoczynku, do bilardów i innych grów...Na końcu tego ogrodu dość rozległego, jest otwarcie, które odpowiada ulicy pryncypalnej zwierzyńca...”. Rozciągający się za ogrodem zwierzyńiec „...jest częścią oparkanioną, częścią okolcowanym sośnin...wśród niego płynie strumyk, ten kanałem ogrodowym wody dostarczając, wpada w staw wielki kwadratowy, oblewający z jednej strony zamek...”. Na stawie widać było „...wieżę, czyli dom okrągły...”, otoczony gołębnikami, „...gdzie się czasem rozwesela kompania...”. Przed stawem był „...plac wielki owalny, ograniczony z jednej strony wniściami do wioski, z drugiej do pałacu...”. Bogato urządzone były wnętrza, pokoje obite adamaszkami, stoły, szafy przyozdobione sztukami z bursztynu, złota lub srebra, wielka ilość zegarów²⁶⁶⁴. Hieronim umieścił także na pałacu tablicę informującą o wizytach

²⁶⁶¹ Opis na podstawie : *Hospes grati animi...*, s.44-48.

²⁶⁶² Chynczewska-Hennel T., *Rzeczpospolita XVII wieku...*, s.103-104 (skrót listu).

²⁶⁶³ *Zbiór pamiętników...*, s.238-239.

²⁶⁶⁴ *Zbiór pamiętników...*, s.239.

kolejnych panujących w Radziejowicach. Jeszcze przed remontem w 1671 r. założenie oglądał Ulryk Werdum, który zanotował „...piękny zamek Radziejowice...”²⁶⁶⁵. W latach 1678-1684 ówczesny właściciel prymas Michał Radziejowski, który bardzo upodobał sobie rodzinną rezydencję dokonał przebudowy (zapewne murowanej oficyny²⁶⁶⁶) na barokowy pałac. O adaptacji, a nie budowie nowego pałacu świadczy zapis w jego testamencie „...ex foedis ruinis restitui, ornavi, ampliavi...”²⁶⁶⁷. Po ucieczce Michała Radziejowskiego do Gdańska dobra radziejowickie zostały złupione przez wojska saskie. Prymas zmarł już w rok później, a Radziejowice zgodnie z jego wolą otrzymali jego siostrzeńcy – Prażmowcy. Nie interesowali się oni rezydencją, również za czasów kolejnych właścicieli nie pełniła ona roli głównej siedziby. Na początku XIX w. najstarsza część założenia (przebudowana później na neogotycki zameczek) znajdowała się w ruinie²⁶⁶⁸. Natomiast dbano o pałac, który otrzymał nowy łamany dach za czasów Aleksandra Ossolińskiego i jego żony Benedykty (widoczny jest na jednej z rycin Zygmunta Vogla)²⁶⁶⁹. Kompleksowy remont założenia podjęli kolejni właściciele – Krasińscy na początku XIX w. Za czasów Kazimierza Krasińskiego i jego syna Józefa Wawrzyńca rezydencję prymasa Michała Radziejowskiego przebudowano na zachowany do dziś klasycystyczny pałac połączony z Zameczkiem galerią (budowę po śmierci w 1802 r. Kazimierza dokończył jego syn Józef). Projekt przebudowy sporządził Jakub Kubicki. Pałac jest budynkiem na planie prostokąta, piętrowym, fasada północna jest jedenastoosiowa, z trzema płytko wysadzonymi z bryły budynku ryzalitami – dwoma bocznymi (dwuosiowymi) i środkowym (trójosiowym), zwieńczonym trójkątnym szczytem z herbem Krasińskich Ślepowron. Na osi głównej w ryzalicie środkowym znajduje się czterokolumnowy kolumnowy portyk, wspierający balkon I piętra (został on dodany dopiero w końcu XIX w.). Fasada południowa (ogrodowa) – ośmioosiowa z balkonikami wspartymi na żeliwnych kolumnach w ryzalitach bocznych (dodanymi w końcu XIX w.). Nakryty jest mansardowym dachem. Dekorację malarską wnętrz wykonali: Adam Byczkowski i Józef Paszkiewicz w latach 1809-1810. Ruiny tzw. domu wysokiego (zameczku) otrzymały kostium neogotycki według projektu Jakuba

²⁶⁶⁵ Werdum, s.118.

²⁶⁶⁶ Z wykorzystaniem dawnej oficyny opowiadała się: Jaworska J., *Radziejowice...*, s.60.

²⁶⁶⁷ Korytkowski, IV, s.360, przypis 2.

²⁶⁶⁸ Rycina Zygmunta Vogla: Widok wieży w Radziejowicach, około 1800, rys. podkolorowany akwarelą, opublikowana w: Jaworska J., *Radziejowice...*, ryc.2, s.58; Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, ryc.6, s.19.

²⁶⁶⁹ Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.67.

Kubickiego²⁶⁷⁰. W jego ściany wmurowano znalezione zapewne w ruinach zespołu tablice i detale architektoniczne. M. Barbasiewicz przypuszcza, że prace przy pałacu zakończono w większej części do 1809 r. (ślubu Józefa Wawrzyńca z Emilią Ossolińską), natomiast inicjatorem przebudowy Zameczku był około 1815 r. Józef Wawrzyniec²⁶⁷¹. Około 1816 r. na poddaszu pałacu Józef Wawrzyniec urządził teatr²⁶⁷², który rozebrano w 1869 r. Park w stylu angielskim zaprojektował Aleksander d'Alphonse de Saint Omer²⁶⁷³. Prace ukończono przed 1820 r., gdyż na rysunku Jakuba Sokołowskiego z około 1820 r. widnieje odbudowany zespół²⁶⁷⁴. Natomiast zachowane z tego okresu opisy świadczą jedynie o ukończonym remoncie zameczku – w *Przewodniku...* wydanym w 1821 r., Józef Krasieński zanotował: „...wznoszą się nad Jeziorem wysokie Zamku Radziejowic wieże...Dobrze zachowane marmury, napisy i szczątki tego starożytnego gmachu, czynią go widzenia godnym...”²⁶⁷⁵, pod tą samą datą J.U. Niemcewicz – „...dziś część tylko gotyckiego zamku tego przez właściciela, hrabiego Józefa Krasieńskiego, od ruiny zachowaną została...”²⁶⁷⁶, u J. Słowaczyńskiego (praca wydana w latach 30. XIX w.) – „Obecnie znajduje się tu pałac z zamkiem nowym wystawionym w gęście starożytnym”²⁶⁷⁷. Dwór został także odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁶⁷⁸ Założenie było utrzymywane w dobrym stanie do wybuchu II wojny o czym świadczą opisy z 2 poł. XIX i początku XIX w. – między innymi w *Słowniku Geograficznym...*: „Na obszarze folwarku piękny pałac i park...”²⁶⁷⁹. Po generalnym remoncie z lat 1956-1964, według projektu architekta Jacka

²⁶⁷⁰ Łoza S., *Architekci...*, s.163.

²⁶⁷¹ Barbasiewicz M., Pustola-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.82, 93-98; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.115, 120.

²⁶⁷² *Pamiętniki Józefa hrabiego Krasieńskiego od roku 1790-1831*, skrócone przez Dr. Fr. Reuttowicza, Poznań 1877, s.125.

²⁶⁷³ Data i nazwisko autora zostały wyryte na kolumnie w parku, vide: Łoza S., *Architekci...*, s.11.

²⁶⁷⁴ Rycina Jakuba Sokołowskiego: Widok zamku i pałacu w Radziejowicach. Około 1820. Akwarela, opublikowana w: Jaworska J., *Radziejowice...*, ryc.1, s.57; Barbasiewicz M., Pustola-Kozłowska E., *Radziejowice...*, ryc.7, s.20; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.11-113. O pałacu za Krasieńskich zobacz: Jaworska J., *Radziejowice...*, s.61-71; Barbasiewicz M., Pustola-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.81-102; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.110-123.

²⁶⁷⁵ Krasieński J., *Przewodnik...*, s.61.

²⁶⁷⁶ Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.397.

²⁶⁷⁷ Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.369.

²⁶⁷⁸ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁶⁷⁹ SGKP, IX, s.467.

Cydzika²⁶⁸⁰ w budynkach funkcjonuje Dom Pracy Twórczej, pozostający w gestii Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

3. Badania architektoniczne: 1956 – K. Nawoik; 1998-1999 – M. Lewicka-Cempa; sondażowe archeologiczne: 1997 – M. Czarnecki; 2005-2006 – W. Bis (teren folwarku); nadzór archeologiczny: 1999 – L. Kajzer, A. Andrzejewski, J. Pietrzak; geofizyczne: 1999 – K. Misiewicz

Podczas badań sondażowych M. Czarneckiego, przeprowadzonych w 1997 r. w wykopie zlokalizowanym na północ od tzw. zameczku odsłonięto pomieszczenie ceglanego budynku, datowanego na czasy późnego średniowiecza lub wczesnego renesansu, schody do piwnicy (?) oraz fragment bruku dziedzińca.

W 1999 r. przeprowadzono nadzór nad relikdami murowanymi, odkrytymi przy południowym przedłużeniu zachodniej oficyny. Autorzy badań stwierdzili, że odsłonięte relikty pochodzą z murów renesansowych, które można wiązać z rozbudową założenia za czasów Stanisława Radziejowskiego (można je wiązać z relikdami pałacu wojewody lub trzecim z opisanych w 1632 r. budynkiem murowanym).

Podczas archeologicznych badań sondażowych W. Bisa, prowadzonych w latach 2005-2006 na terenie folwarku dworskiego odsłonięto pod jednym z budynków czworaków pozostałości budynku łaźni oraz ceglanego pieca typu hypocaustum. Piec miał wymiary 12,5x4,5 m, szerokość ścian wynosiła 0,5 m, jego fundamenty zachowały się do wysokości 1,7 m. Składał się on z dwóch komór paleniskowych (wewnętrzne wymiary jednej z komór, ale której udało się wykonać pomiar wynosiły 3,5x5,5 m, wysokość 1,3-1,4 m), przykrytych sklepieniami kolebkowymi, oddzielonych komorą przypaleniskową. W komorach znajdowały się pojedyncze, czworoboczne filary o wyiarach 0,45x0,45 m dochodzące do sklepienia. Zarejestrowano również obłożone otoczakami paleniska, ceglane kanały wentylacyjne i rozprowadzające gorące powietrze. Od południowej strony pieca dostawiona do niego była komora przypieczowa o wymiarach 1,15x2,45 m, służąca obsłudze pieca. Budynek łaźni składał się z dwóch izb o wymiarach wynoszących około 3,5x5,0 m oddzielonych od siebie korytarzem o szerokości 1,2 m. Wejście do niego

²⁶⁸⁰ Bieniewska B., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim (1955-1957)*, Ochr. Zab., R.10:1957, nr 4(39), s.281; Baranowski J., *Prace konserwatorskie...*, s.254-260. Kolejne prace, obejmujące wnętrza i elewacje tzw. zameczku oraz kolejny gruntowny remont pałacu przeprowadzono w latach 1990-1991, w 1990 r. objęto nimi również teren parku, Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.393, 397. W 2002 r. odnowiono elewacje pałacu i Zameczku. O pracach remontowych radziejowickiej rezydencji także: Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, s.135-141, aneks autorstwa J. Cydzika, s.142-151; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, s.159-163.

znajdowało się po stronie południowej. Po jego południowo-wschodniej stronie usytuowane było pomieszczenie o wymiarach około 6x14 m, interpretowane jako pawilon kąpielowy. Czas funkcjonowania zespołu autor badań zawarł pomiędzy początkiem XVII w. – a schyłkiem XVIII w. (na początku XIX w. wzniesiony został budynek czworaków, który zniszczył pomieszczenia łaźni), wiążąc odsłonięte relikty z budynkiem dawnej łaźni znanej z opisu z 1632 r.²⁶⁸¹

Podczas prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski badań powierzchniowych (1979 r., J. Gula, A. Waluś) zarejestrowano po przeciwnej stronie drogi prowadzącej do Warszawy ślady osadnictwa z okresu średniowiecza.

4. Relikty rezydencji Radziejowskich zachowały się w obecnym założeniu pałacowym, głównie w bryle neogotyckiego zameczku, czytelne są fragmenty pierwotnych murów (widoczne obecnie w nieotynkowanych odkrywkach na elewacji budynku) oraz kolebkowe sklepienia w partii piwnicy. Z dawnego założenia zachowały się: 4 renesansowe obramienia okien z sentencjami łacińskim, 1 obramienie okna, obecnie „ślepego”, 2 belkowania górne okien, 2 pary konsol podtrzymujących obecnie balkony, oraz tablica pamiątkowa i kartusze²⁶⁸² (detale zostały wmurowane w ściany podczas przebudowy z początku XIX w. według projektu Jakuba Kubickiego). W pałacu mieszczą się obecnie pomieszczenia gościnne i sale konferencyjne, w przeszklonej od strony południowej galerii – stołówka, a w zameczku – kuchnia i pomieszczenia gospodarczo-magazynowe.
5. Fundatorem pierwszej siedziby był zapewne Andrzej Radziejowski, późniejszy wojewoda płocki lub jego ojciec, także Andrzej. Natomiast rozbudowę dworu do postaci późnorenesansowego założenia znanego z opisów XVII w. należy wiązać z osobą Stanisława Radziejowskiego.
6. *Najstarszy opis Mazowsza...*, s.191; Starowolski Sz., *Polska...*, s.67; Werdum, s.118; Krasieński J., *Przewodnik...*, s.61; Kosiński A. A., *Miasta, wsie...*, s.31-32; Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.397; *Zbiór pamiątek...*, s.238-239; Słowaczynski J., *Polska w kształcie...*, s.369; Baliński, Lipiński, s.586-587; Bartoszewicz J., *Radziejowice*, „Księga

²⁶⁸¹ Bis W., *Nowożytna łaźnia...*, s.141-153.

²⁶⁸² Tablica marmurowa z datą 1606 r. upamiętniająca wizytę króla Zygmunta III; kartusz z datą 1623 i herbami: Junosza (Radziejowskich); Jastrzębiec (Głoskowskich – matki Stanisława); Ogończyk (Działyńskich – babka od strony matki) oraz Roch II (Oborskich – babka od strony ojca); zwornik z datą 1684 (z czasów przebudowy pałacu przez Michała Radziejowskiego); 2 kartusze z herbem Junosza na tarczy pod kapeluszem kardynalskim; kartusz z herbem Topór (Ossolińskich). Teksty opublikowane w : CIP, t.V, z.1, nr 161-165.

Świata”, R.1859, t.3, s.83-94; Sobieszczański F., *Szczątki zamku w Radziejowicach*, Tyg. Ilustr., R.8:1863, nr 206, s.344-345; *Pamiętniki Józefa hrabiego Krasińskiego od roku 1790-1831, skrócone przez Dr. Fr. Reuttowicza*, Poznań 1877, s.33-34; 125; SGKP, IX, s.467-468; Kolberg, s.27; Mann Z., *Przy popielatej wstędze autostrady (1)*, Tyg. Ilustr., R.80:1939, nr 19, s.369; Mann Z., *Przy popielatej wstędze autostrady (2)*, Tyg. Ilustr., R.80:1939, nr 22, s.430; Jaworska J., *Radziejowice...*, s.57-71; Obarski J., *Materiały do życia i twórczości Jakuba Kubickiego*, BHS, R.16:1954, nr 3, s.332; Bieniewska B., *Prace konserwatorskie w województwie warszawskim (1955-1957)*, Ochr. Zab., R.10:1957, nr 4(39), s.281; Baranowski B., *Prace konserwatorskie prowadzone przy zespole architektoniczno-parkowym w Radziejowicach*, Ochr. Zab., R.10:1957, nr 4(39), s.248-260; Kwiatkowski M., *Mazowiecka grupa...*, s.165; KZS, t.10, z.4, s.29-32; Jakimowicz T., *Dwór murowany...*, s.196; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Radziejowice, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-62, nr stanowiska w miejscowości I, nr stanowiska w obszarze I, oprac. J. Gula, A. Waluś, J. Okulicz, 1979 (arch. OODA w Warszawie); Jaroszewski T.S., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, s.285-286; Kajzer L., rec., *Z problematyki siedzib neogotyckich...*, s.126-127; Kersten A., *Hieronim Radziejowski...*, passim; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.140-142; Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.148-154; Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.393, 397; Chynczewska-Hennel T., *Rzeczpospolita XVII wieku...*, s.103-104; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 117; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.151-152; Pustoła-Kozłowska E., *Krasińscy – fundatorzy romantycznych zameczków*, „Mazowsze”, R.1996, nr 8, s.83-84; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.131; Barbasiewicz M., Pustoła-Kozłowska E., *Radziejowice...*, passim; Pustoła-Kozłowska E., *Ślady Krasińskich na Mazowszu*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.13-14; Kwiatkowska M. I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane i nieznane...*, s.71-85; *Hospes grati animi...*, passim; Barbasiewicz M., *Radziejowickie Theatrum...*, passim; Bis W., *Nowożytna łaźnia...*, s.141-159

XXXI. RAWA MAZOWIECKA

Gród; „castrum” w 1355 r.; zamek; własność książęca
ziemia rawska, parafia Rawa

1. Miejscowość Rawa po raz pierwszy została odnotowana w źródłach pisanych w 1228 r.²⁶⁸³, następnie w 1249 r.²⁶⁸⁴ Informacje te jednak odnoszą się najprawdopodobniej do Starej Rawy, położonej około 12 km na północ od Rawy. Kolejna wzmianka źródłowa o Rawie, którą można z dużym prawdopodobieństwem odnosić do tzw. Anielskiej Góry, pochodzi z 1275 r. - Bolesław II wraz z matką Perejasławą wystawił tamże dokument uwalniający przypisańców dóbr klasztoru w Jeżowie z obowiązku płacenia „monety”²⁶⁸⁵. Na początku XIV w. przeniesiono z Białej Rawskiej do Rawy ośrodek kasztelański i od tego czasu datuje się rozwój miejscowości. W dokumencie z 1313 r. wymieniony został „*Predslao castellano Ravensi*”²⁶⁸⁶. W 1321 r. istniał już w Rawie kościół parafialny, znany potem p.w. śś. Piotra i Pawła²⁶⁸⁷. W dokumencie z 1321 r. Rawa została określona jako „*opido Mazowie*”²⁶⁸⁸. Dotyczy to Starego Miasta Rawy, lokowanego prawdopodobnie na początku XIV w., tak jak Stara Warszawa. Nowe Miasto Rawa, na prawie chełmińskim zostało lokowane obok tej osady przed 1360 r.²⁶⁸⁹ W 1384 r. urząd starosty rawskiego piastował Mieclaw ze Smogorzewa²⁶⁹⁰, w 1385 r. – Junosza²⁶⁹¹, w latach 1400-1411 Przybysław²⁶⁹², w latach 1442-1444 Jan z Chociwia²⁶⁹³, pod 1444 r. – wymieniony został „*Martini de Gosthyn*”²⁶⁹⁴, pod 1445 r. – Janussio²⁶⁹⁵, a już w rok później w 1446 r. Mikołaj Okuń z Ryłska²⁶⁹⁶. W 1 poł. 1456 r. urząd ten sprawował

²⁶⁸³ CDMz, nr 256. Wymieniony został wtedy „*Boguslav de Rawa*”.

²⁶⁸⁴ wystąpił „*Mutina filius Johannis quondam de Rava*”, KDKM, nr 17; DKM, nr 9, s.155.

²⁶⁸⁵ NKDM, II, nr 54, KDW, s.n., I, nr 30.

²⁶⁸⁶ KDKM, dod. nr 4. Wystąpił następnie jako świadek na dokumencie Siemowita II z 1317 r., NKDM, II, nr 145, KDKM, dod. nr 5.

²⁶⁸⁷ NKDM, II, nr 159. Obecnie kościół nie istnieje. Został rozebrany w 1928 r., Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.311-312.

²⁶⁸⁸ NKDM, II, nr 159.

²⁶⁸⁹ W dokumencie z tego roku występuje określenie „*...iure Theutunico Culmensi, quo civitas nostra Rawa fruitur...*”, NKDM, III, nr 39. W dokumencie z 1374 r. wymienione jest stare i nowe miasto – „*Ravam Novam et Antiquam*”, NKDM, III, nr 143, KDW, III, nr 1697, podobnie w dokumencie z 1378 r. wyraźnie rozgraniczone jest stare miasto („*antiqua civitate incipiendo a fluvio Rawa*”) i nowe miasto („*nova civitate*”), NKDM, III, nr 208. W 1400 r. przywilej lokacyjny Rawy posłużył za wzór dla lokacji Pobiednej, KDKM, nr 139. W 1429 r. księżna Aleksandra, wdowa po Siemowicie IV potwierdziła miastu Rawie prawo chełmińskie, ZDLmP, I, nr 110.

²⁶⁹⁰ ZDM, IV, nr 1067.

²⁶⁹¹ KDW, III, nr 1839.

²⁶⁹² KDP, I, nr 152; ZDM, V, nr 1193, 1232; KDW, V, nr 1. Być może sprawował ten urząd z przerwami, gdyż w 1405 r. z tytułem tym został odnotowany Dziersław Kopacz, KDW, V, nr 79.

²⁶⁹³ ZDM, III, nr 598.

²⁶⁹⁴ MRPS, V/2, nr 7150.

²⁶⁹⁵ ZDM, III, nr 713.

²⁶⁹⁶ ZDM, III, nr 731.

Wojciech z Sadkowic herbu Rola²⁶⁹⁷. Dnia 7.12.1462 r., dokumentem Kazimierza Jagiellończyka, wystawionym w Rawie ziemia rawska została wcielona do Korony²⁶⁹⁸, a dzień później wydał on przywilej dla miasta Rawy²⁶⁹⁹. W latach 1461-1485 urząd starosty sprawował Jan Grot z Nowego Miasta²⁷⁰⁰, następnie: Jan Woźnicki w latach 1497-1498²⁷⁰¹, Piotr z Niemyglów w latach 1501-1504²⁷⁰², Jan Buczacki w latach 1506-1510²⁷⁰³, Andrzej z Radziejowic w latach 1510-1517²⁷⁰⁴, Stanisław Lasocki w latach 1520-1534²⁷⁰⁵, Piotr Okuń, odnotowany w 1558 r.²⁷⁰⁶ W 1564 r. starostą był Anzelm Gostomski herbu Nałęcz²⁷⁰⁷, w latach 1572-1588 jego syn Stanisław z Leżenic Gostomski²⁷⁰⁸, w 1613 r. Filip Wołucki²⁷⁰⁹, w latach 1616-1620 Stanisław Wołucki, w 1630 – Sebastian Wołucki²⁷¹⁰, w 1648 r. Samuel Lipski²⁷¹¹, w 1661 r. Jan Franciszek Lipski²⁷¹², w 1690 r. Aleksander Szczęsny Lipski, w 1703 r. Jan Grudziński, a w latach 1710-1736 Józef Załuski²⁷¹³. W 2 poł. XVIII w. starostwo znajdowało się w rękach Lanckorońskich – Franciszka Kazimierza, następnie od 1774 r. jego syna Franciszka Stefana, a od 1789 r. małoletniego Macieja Lanckorońskiego, pozostającego pod opieką matki Justyny²⁷¹⁴.

²⁶⁹⁷ Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280.

²⁶⁹⁸ IMT, I, nr 110.

²⁶⁹⁹ IMT, I, nr 111.

²⁷⁰⁰ Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, tab.X, s.90-91, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.130.

²⁷⁰¹ MRPS, II, nr 998, 1289.

²⁷⁰² Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.600.

²⁷⁰³ Acta Alexandri Regis, nr 329, s.545; MRPS, IV/1, nr 142; IV/2, nr 8590, 9575.

²⁷⁰⁴ Pacuski K., PSB, 30, s.49.

²⁷⁰⁵ Tablice w kościele parafialnym w Brzezinach, CIP, t.V, z.1, nr 48, 52; Kowalska H., PSB, 16, s.547.

²⁷⁰⁶ Reg. Thel., s.138, 140, 148.

²⁷⁰⁷ LWR 1564, s.3. Podobnie w 1570, LWR 1570, s.XI i 1574 r., MRPS, VI, nr 293. W 1572 r. ustąpił starostwo rawskie swemu synowi Stanisławowi, obejmując jednocześnie województwo rawskie, Boniecki, VI, s.345. Anzelem Gostomski spławiał w 3 ćw. XVI w. (lata 1555-1576) znaczne ilości zboża i innych towarów Wisłą, Reg. Thel., s. 48, 52, 92, 142, 160, 174, 190, 206, 217, 235, 268, 276, 289, 302, 320, 326, 336, 356, 370, 464, 492, 494.

²⁷⁰⁸ SGKP, IX, s.556; Boniecki, VI, s.345-346.

²⁷⁰⁹ Tablica poświadczeniowa w dawnym kolegium jezuickim, CIP, t.V, z.1, nr 172.

²⁷¹⁰ LWR XVII, s.XVI.

²⁷¹¹ SGKP, IX, s.556.

²⁷¹² Sprawował urząd starosty od 1651 r. na mocy przywileju króla Jana Kazimierza, LWR 1661, s.119.

²⁷¹³ SGKP, IX, s.556.

²⁷¹⁴ LWR 1789, s.XIII, przypis 4, 5; Boniecki, XIII, s.339. Podobnie na przełomie lat 1793/1794, Wąsicki, s.1060; Tablica z tytułem Franciszka Lanckorońskiego (1764 r.) w kościele parafialnym w Regnowie, CIP, t.V, z.1, nr 174.

2. Grodzisko tzw. Anielska Góra położone jest około 1,8 km na południowy-wschód od obecnego rynku miasta, wśród podmokłych łąk. Zachowany stożek ma średnicę u podstawy wynoszącą około 75 m, na szczycie około 40 m i liczy sobie około 11 m wysokości. Otoczony był mokrą fosą o obecnej szerokości wynoszącej około 20 m i głębokości 1-2 m oraz wałami o konstrukcji drewniano-ziemnej. Od strony wschodniej przylega do niego płaszczyna o wymiarach 95x120 m, częściowo objęta zewnętrznym wałem, częściowo odcięta fosą. Znajdowało się na niej najprawdopodobniej podgrodzie. Z. Lechowicz (na podstawie badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1986-1988 i 1990 r.) wyróżnił 3 fazy użytkowania grodu - w I i II posadowione na majdanie budynki były drewniane, w trzeciej, najmłodszej, być może zabudowę stanowił murowany dom lub świątynia (znaleziono podczas badań fragmenty detalu kamieniarskiego oraz ceglany podest) z towarzyszącymi mu drewnianymi budynkami gospodarczymi. Gród stanowiący siedzibę wymienionego w 1313 r. kasztelana rawskiego Przedysława, był stolicą władztwa Siemowita II wiskiego (zmarłego w 1345 r.). Prawdopodobnie z tym założeniem łączy się tragiczna historia drugiej żony Siemowita III, Anny, księżniczki ziemickiej. Siemowit III poślubił ją około 1357 r. O zdradę zaczął ją podejrzewać pod wpływem swej siostry Eufemii i jej syna Przemysła I, księcia cieszyńskiego. Kazał zamknąć brzemienną żonę w zamku rawskim (czyli grodzie na tzw. Anielskiej Górze – przyp. autora), wziął na tortury jedną z dworek księżnej, rozkazał włożyć koźmi, a następnie powiesić rycerza Dobka, podejrzanego o romans z księżną (domniemany rycerz miał się okazać kobietą). Po urodzeniu dziecka (około 1367 r.²⁷¹⁵) kazał udusić również i żonę, a niemowlę oddał na wychowanie kobiecie ze wsi pod Rawą. Chłopca, imieniem Henryk uprowadziła następnie Małgorzata - córka Siemowita III, żona Kaźka szczecińskiego i wychowała. Kiedy dorósł wysłała do na dwór ojca (około 1378 r.). Dopiero wtedy książę zrozumiał swój błąd, widząc podobieństwo dziecka do siebie²⁷¹⁶. Gród funkcjonował zapewne od 2 poł. XIII w., po co najmniej 3 ćwierć XIV w., gdyż wymieniają go jeszcze przekazy źródłowe z 1355 r.²⁷¹⁷. W starym grodzie miały także

²⁷¹⁵ Żyła jeszcze w 1367 r., gdyż została wymieniona na dokumencie z tegoż roku, jako „ducissa Mazowie”, Bull. Pol., II, nr 1576.

²⁷¹⁶ *Jana z Czarnkowa...*, s.692-693 (tłumacz. *Kronika Jana...* s.83-84); Długosz, X, s.77-78; Swieżawski A., *Tragedia rawska...*, s.185-188. Datę ślubu – najpóźniej listopad 1357 r. oraz imię księżniczki ustalił Bieniak J., *rec. K. Jasiński, Rodowód Piastów...*, s.267-268.

²⁷¹⁷ Wymienione jako „castrum” w przywileju króla Kazimierza Wielkiego dla Siemowita III, KDKM, nr 67; DKM, nr 38, s.328; ZDLmP, I, nr 31a. W latach 50. 60. i 70. XIV w. w Rawie kilkakrotnie przebywał Siemowit III, o czym świadczą wystawione przez niego dokumenty, NKDM, III, nr 21,25,39,64,82,149.

zapewne miejsce tragiczne wydarzenia z lat 60. XIV w., związane z osobą Anny, żony księcia Siemowita III, opisane w kronice Jana z Czarnkowa pod 1381 r.²⁷¹⁸ „Castrum” w Rawie zostało także odnotowane w dokumentach z 1374 r.²⁷¹⁹ oraz dokumencie z 1383 r.²⁷²⁰ Nie jest pewne, czy informacje te odnoszą się jeszcze do dawnego grodu, czy już do nowego zamku. Z dużym prawdopodobieństwem z nowym założeniem można łączyć dokumenty z 1374 r. i lat 1383-1384 powiązane z osobą Henryka, pisarza grodu rawskiego i prebendariusza kaplicy św. Krzyża na zamku („*prebendarius capelle Sancte Crucis castri nostri Rawensis*”)²⁷²¹. Przy takim założeniu można przyjąć, że budowę nowego założenia zapoczątkował najpóźniej w końcu lat 60. XIV w. Siemowit III²⁷²², użytkując nadal stary gród na tzw. Anielskiej Górze. Prace budowlane, znajdujące się zapewne w zaawansowanym stadium, po śmierci Siemowita III w 1381 r. kontynuował jego syn Siemowit IV. Natomiast kres funkcjonowania dawnego grodu można wiązać z walkami Siemowita IV o koronę polską w latach 80. XIV w. i zniszczeniami z tego okresu – być może w czasie wyprawy Zygmunta Luksemburczyka w latach 1382 i 1383. Zaangażowanie Siemowita IV w walkę o tron polski było znacznym obciążeniem dla skarbu księcia mazowieckiego i spowodowało zapewne na krótki czas przerwanie prac budowlanych na zamku. Wznowiono je po 1385 r. (czyli po zakończeniu długoletnich walk). Zamek musiał się już w tym czasie nadawać do przechowywania skarbu książęcego, bowiem w grudniu tegoż roku zawarta została ugoda pomiędzy Siemowitem IV, a królową Jadwigą, przewidująca wypłatę 10 tysięcy kóp groszy praskich odszkodowania za Kujawy w Bobrownikach albo w Inowłodzu, skąd królowa miała zapewnić kondukt aż do Rawy²⁷²³. Do końca XIV w. budowa zamku była ukończona, bowiem w 1397 r. znany jest Zdzisław z Lesiewa, określony jako „*portulanus castri Ravensis*”, czyli odźwierny zamkowy, odpowiedzialny za bramę, połączoną z mostem

²⁷¹⁸ Jana z Czarnkowa..., s. 693 (tłumacz. Kronika Jana..., s.84).

²⁷¹⁹ KDW, III, nr 1697; NKDM, II, nr 143 (wymienione „*castrum sive civitatem Ravensem*”); NKDM, III, nr 140,143 (wymieniony „*Henrici prebendarii ac notarii castri Rauensis*”).

²⁷²⁰ W którym został wymieniony: „...*Henricus...prebendarius capelle Sancte Crucis castri nostri Rawensis*”, ZDLmP, I, nr 51.

²⁷²¹ NKDM, III, nr 140,143; ZDLmP, I, nr 51. Henryk, pisarz wzmiankowany także w dokumencie z 1384 r., ZDLmP, I, nr 53.

²⁷²² Duża część literatury dotyczącej zamku (między innymi KZS, t.2, z.9, s.275; Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna o mieście Rawie*, „Magazyn Powszechny Użytecznych Wiadomości”, R.7:1840, z.4, s.86; Sobieszczański F.M., *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t.I, Warszawa 1847, s.127) powiela błędną informację J. Długosza, IX, s.270-271,350, łączącą fundację zamku z Kazimierzem Wielkim.

²⁷²³ AGAD, perg.23.

zwodzonym, odcinającym w razie potrzeby dostęp do zamku²⁷²⁴. Od tego roku notowane są także regularne pobyty księcia Siemowita IV w Rawie²⁷²⁵.

Ruiny zamku znajdują się we wschodniej części miasta, w widłach rzek Rawki i Rylskiej. Założenie lokowano na planie regularnego czworoboku o wymiarach 64x66 m. W narożniku południowo-zachodnim znajdowała się ośmioboczna, wzmocniona skarpami wieża. Od jej strony zachodniej usytuowana była latryna. Wjazd, prowadzący przez trójkondygnacyjną wieżę bramną znajdował się na osi kurtyny południowej. Na wprost niego stał murowany, piętrowy, jednotraktowy dom książęcy, oparty o kurtynę północną. W partii przyziemia dom ten posiadał 5 pomieszczeń. Drugi dom murowany położony był pomiędzy bramą, a narożnikiem południowo-wschodnim. Pozostałe, otaczające dziedziniec budynki pobudowano z drewna. Mury obwodowe wzmocnione były dodatkowo skarpami. Tak ukształtowane założenie nie uległo większym zmianom przez cały okres użytkowania zamku. Szerzej zakrojone prace modernizacyjne prowadzono etapami w latach 1508-1510²⁷²⁶ i 1517-1521²⁷²⁷, po zniszczeniach w czasie pożaru z 1507 r., podczas którego oprócz miasta ucierpiał także zamek²⁷²⁸. W czasie ich trwania między innymi podwyższono ośmioboczną wieżę do trójkondygnacyjnej, opisanej w lustracji z 1552 r. – „...*in turri ab antiqua Civitate in fenestre tormentum unum cloaca inter muros supernis thuris in qua mittuntur malefici est Cathena et aspis supra eadem thurrim Caminata murata eiusdem...Gradus muratus circumdatus turrim in quo frumenta firmantur membrana hostium cathena et skoble sub eadem testudinem cellarium in quo sunt tres pro frumentis...illic hostium fractum absque cathenis et skoblij illic etiam crata lignea cum cathena absque aspa item penes murum portiones lapidum 32*”²⁷²⁹. Posiadała ona zatem sklepioną komnatę, spiżarnię i poddasze. Wieżę obiegały wewnątrz murowane schody. Według wyników przeprowadzonych w latach 1973-1974 badań archeologicznych (opisanych szczegółowo w pt.3 niniejszego hasła katalogowego) w

²⁷²⁴ KDKM, nr 128.

²⁷²⁵ W sumie odnotowanych zostało 15 pobytów Siemowita IV w Rawie w latach: 1374 (3 razy), 1377, 1384, 1397, 1398, 1400 (2 razy), 1406, 1411, 1412, 1415, 1418, 1419, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.309-322.

²⁷²⁶ Informacje o prowadzonej po pożarze odbudowie i przeznaczonym na ten cel podatku: MRPS, IV/2, nr 8717, 9582.

²⁷²⁷ Zachowały się informacje o wydatkach 149 florenów i 6 groszy na remont. Prace obejmowały między innymi naprawę sklepień domu dużego, bramy i murów obok niej, wymianę pokrycia dachu, naprawę mostu, czyszczenie wieży, obicie blachą bramy, prace ciesielskie przy domu dużym oraz prawdopodobnie nadbudowę wieży o dwie kondygnacje, Grzybowski A., *Zamek w Rawie...*, s.206.

²⁷²⁸ MRPS, IV/1, nr 10, 274.

²⁷²⁹ Grzybowski A., *Zamek w Rawie...*, przypis 85, s.206.

czasie remontów po pożarze obniżono poziom podłóg parteru, rezygnując z użytkowania piwnic. Drobne naprawy zamku wykonano w 1561 r.²⁷³⁰ Od lat 1562-1563 stanowił on miejsce przechowywania podatku kwarcianego. Osadzano w wieży zamku rawskiego skazanych – dla przykładu w latach 60. XVI w. 3 lata przesiedział w wieży Jakub Gostomski, syn Anzelma Gostomskiego, ówczesnego starosty rawskiego, za to, że wbrew woli ojca został katolikiem, oraz jeńców wojennych, między innymi marszałka Jakuba de La Gardie i Carla Carlssona Gyllenhjelma (syna Karola IX, króla Szwecji), pojmanych w 1601 r. podczas walk na Inflantach. Na początku XVII w. Rawę oglądał Sz. Starowolski, opisując zamek jako „*pięknie zbudowany*”²⁷³¹. Podobnie został on oceniony przez kardynała Henryka Gaetano, goszczącego w Rawie w 1596 r. i panią Guebriant przejeżdżającą przez miasto w 1646 r. Znaczącemu zniszczeniu uległa Rawa podczas najazdu szwedzkiego, obraz rozmiaru strat daje porównanie dochodów miasta wymienionych w lustracji z 1616 r. (1777 floreny, 6 groszy) i 1661 r. (906 florenów, 22 gr²⁷³²). Nie ominęły one zapewne i zamku, opisanego w lustracji z 1661 r. Duża część jego budynków znajdowała się w ruinie, większość pomieszczeń nie nadawała się już do zamieszkania. Wjazd do zamku prowadził przez most zwodzony i bramę. W bramie znajdowała się „*...izdebka wrotnego pusta, w której drzwi, okien i pieca nie masz. Naprzeciwko tej izdebki komórka mała w murze....*”. Za izbą wrotnego był „*...przysionek, do którego drzwi nie masz: podle tego przysionka wschód kręcony, zły nad bramę, u tego wschodu drzwi na zawiasach żelaznych. Nad bramą jest izba pusta, w niej drzwi na zawiasach:...piec zły, okien nie masz i połap zły, którego połowa upadła; z tejże izby komora zła i połap na niej zły. Dach nad bramą barzo zły.*”. Z komory w bramie prowadziło wejście na wieżę zamkową, która również znajdowała się w bardzo złym stanie: „*...w tej wieży żadnych drzwi nie masz i połap tylko jeden, w którym szyba z kołowrotem do puszczania więźniów; u tej szyby wieko z kuną żelazną i dwiema skoblami.*” Podobnie przedstawiał się stan pomieszczeń zamkowych. Po prawej stronie od wieży znajdował się: „*...sklep kwarciany sklepiony, ze drzwiami żelaznymi...u tychże drzwi jest zamek wielki, dwuryglowy, ale zły i klucza do niego nie masz, u tegoż sklepu okno z okiennicą żelazną jedno. W tymże sklepie jest sklep drugi, dalszy; do którego także drugie drzwi żelazne z...zamkiem złym; w tym jest okien dwie z okiennicami żelaznymi i*

²⁷³⁰ Zanotowano wydatki na szklenie okien i naprawę kominów, Grzybkowski A., *Zamek w Rawie...*, s.207.

²⁷³¹ Starowolski Sz., *Polska...*, s.66.

²⁷³² W 1661 r. miasto liczyło jedynie 32 domy, 400 placów pozostawało pustych, LWR 1661, s.121.

wrzeciądzem...skrzynia zła z przegrodami. Z tegoż sklepu wyszedł jest forsztowanie drzewiane, za którym komora...Podle tego sklepu jest piwnica sklepiona...Nad tą piwnicą jest izba wielka, kwarciana, w której pieca i okien nie masz, drzwi tylko są na zawiasach z wrzeciądzem i skoblem. Nad tą izbą żadnego mieszkania nie masz, tylko wiązanie samo, barzo słabe i pogniłe, dachówką pokryte, której siła popadało. Przed izbą kwarcianą jest izba, do której z kwarcianej izby drzwi na zawiasach, pieca i okien nie masz i połapu sztuka spadła. Z tej izby są drzwi do sieni na zawiasach....w tej sieni jest wschód na górę, u niego drzwi z wrzeciądzem; z tego wschodu jest przejście albo ganek murem idący, sklepiony, raz do sklepiku pustego w baszcie będącym, drugi raz do sklepu wielkiego, gdzie księgi grodzkie chowają, stąd nazad pomienionym gankiem powróciwszy są drzwi na wschód, którym z podwórza wchodzi do sieni; w tej sieni okienko". Z sieni przechodziło się do jedynych umeblowanych i użytkowanych pomieszczeń zamkowych: „...do izby p. burgrabiego; w tej izbie piec z kominem dobry, okien szklanych 4, stół 1, ław 3, szafka do naczyń kuchennego. Z tej izby drzwi do komory...w tej komorze jest alkierzyk mały...tamże ława 1." Następne pomieszczenia były już w złym stanie: „...Z tej komory drzwi do sieni, z której sieni drzwi na wschód z dwora, a drugie drzwi do izby pustej, w której jest szafka mała; z tej izby do pustej komory, w której okien nie masz i połap zły. Z tej komory w prawo jest komórka mała; naprzeciwko tej jest sklep, na którym połap drewniany...W tym sklepie jest wschód na górę, z którego drzwi; tamże okien dwie, jedno zamurowane, drugie z kratą żelazną. Z tego sklepu jest alkierz ze drzwiami...z tego alkierza drzwi do stołowej izby. W tej stołowej izbie okien wielkich po 4, kwatery 2, stołów 2, ław 3, służba stolarskiej roboty, nad nią ganek, piec wielki poprawy potrzebujący i komin murowany. Z tej izby stołowej drzwi do sieni wielkiej, z tej sieni drzwi na ganek, który jest przed sienią; u tego ganku dwa wschody, którymi z dołu chodzą do pomienionej sieni. Z tejże sieni naprzeciwko izbie stołowej było mieszkanie, które pokojem królewskim zwano, w baszcie od Starego Miasta, teraz nie masz nic, tylko sam mur. Z tejże...sieni wielkiej jest wschód na górę, na drugie piętro, na którym jest sień także wielka; w tej sieni jest komór 2 drewnianych pustych, naprzeciw którym komorom jest izba stołowa...pieca i okien w tej izbie nie masz. Z tej izby pobok alkierze 2 bez okien; w drugą stronę izdebka bez pieca i okien, z tej izdebki drzwi do kownatki pustej. Nad temi izbami i pokojami jest trzecie piętro, na którym żadnego mieszkania nie masz oprócz sklepiku małego, który jest nad tym sklepem, gdzie księgi chowają." Na dziedzińcu zamkowym znajdowały się też 2 stajnie: duża i mała oraz kuchnia „...nowo restaurowana" z kominem, nowym piecem.

Dachy wszystkich budynków zamkowych ocenili lustratorzy jako: „.....barzo zle...wiązania, krokwy i wszystkie przykrycia reparacji potrzebują”²⁷³³. Do odbudowy zdezelowanego zamku przystąpił w 1766 r. po pożarze miasta ówczesny starosta Franciszek Lanckoroński. Do 1774 r. odbudowano most na rzece Rawce oraz odrestaurowano pomieszczenia we wschodniej części domu dużego (zakres prac prowadzonych przez F. Lanckorońskiego ustalono na podstawie badań wykopaliskowych prowadzonych w 1973 r. przez J. Gulę – szczegółowo ich wyniki opisane zostały w pt. 3 niniejszego hasła katalogowego) – „Mury naokoło w kwadrat grube y mocne. W iednym rogu Zamku tego po prawey Stronie przez przeszlego immediate Starostę JW. Lanckorońskiego wyreperowane. Izby na dole y górze, Sądowa, na kancelaryą – Archiwum, Skarbiec y inne pomieszkania, inne zaś mury we wszystkich trzech rogach spustoszałe”²⁷³⁴. Jednakże już w 1789 r. lustracja zastała: „.....zamek stary...teraz ze wszystkim zruinowane, tylko same bez okrycia mury, po znacznej części jeszcze dobre i mocna mający, którego część po zgorzałym wraz z miastem archiwum ksiąg ziemskich i grodzkich rawskich, podtenczas przy kościele farnym chowanych, przeszli starostowie WW ociec i syn Lankorońscy na archiwum dla konserwacji pozostałych ksiąg i przybywających, tudzież na kancelaryją i kilka mieszkań dla ludzi, kosztem swym zreparowali, lecz i to znacznie się już ruinuje, nieodwłocznej potrzebuje poprawy.”²⁷³⁵. W podobnie opłakanym stanie znajdowało się miasto: „Nie ma żadnych w sobie domów murowanych, jedną tylko kamieniczkę z konwiktu przedtem zniesionych księży jezuitów...ratusz miejski drzewiany i wszystkie inne domy także...wiele z nich spustoszałych widzieć się daje...”²⁷³⁶. Zamek był zamieszkały do 1794 r.²⁷³⁷ W dużym mierze został zniszczony w latach 1795-1806 w okresie zaboru pruskiego – w czasie tym próbowano w różny sposób, między innymi wysadzając część murów pozyskać materiały budowlane. Z pochodzących z zamku cegieł wzniesiono między innymi wojskowy lazaret i dom komendanta. Rozbiórkę zatrzymała Komisja Wojewódzka z czasów Księstwa Warszawskiego. O wyglądzie i stopniu zniszczenia zamku informują opisy z 1 poł. XIX w. Przebywający w Rawie w 1821 r. J.U. Niemcewicz zanotował: „Z dawnego zamku

²⁷³³ LWR 1661, s.119-121.

²⁷³⁴ ASK, Oddział LVI R3; Inwentarz Starostwa Rawskiego 1744, k. 127 v., 128 r., za: Grzybkowski A., *Zamek w Rawie...*, s.207-208.

²⁷³⁵ LWR 1789, s.5.

²⁷³⁶ LWR 1789, s.3.

²⁷³⁷ Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.398.

jedna tylko sterczy wieża ośmiogranna...reszta murów rozwalona”²⁷³⁸. Z tego samego roku – J. Krasiński – „Obok Miasta nad brzegiem wody, dać się widzieć ruiny i szczątki wieży odwiecznego zamku”²⁷³⁹. Podobny stan zastali w latach 30. XIX w. J. Słowaczyński – „Ruiny starego zamku...na wzgórzu umyślnie sypanem wśród trzęsawisk, stoi poszarpany od psotnej ręki”²⁷⁴⁰, Delegacja do opisywania zabytków starożytności w Królestwie Polskim działająca w latach 1844-1855 pod przewodnictwem K. Stronczyńskiego – „z całego gmachu pozostała jedynie wieża i fundamenta”²⁷⁴¹ oraz w latach 40. XIX w. W. H. Gawarecki – „Dziś gruzы jego zasypały wzgórek, a pozostała wieża smutnej powłoki, wznosząc jeszcze swe czoło porwane ręką wieków, przypomina wędrowcowi dawnych swoich panów”²⁷⁴². Sprzed 1830 r. pochodzi inwentaryzacja pomiarowa ruin zamku wykonana przez L. Trautsolta. Na planie płaskim widoczne są wyraźnie mury obwodowe o kwadratowym zarysie ze szkarpami na narożach, ośmioboczna wieża, relikty przejazdu bramowego, zarys domu dużego z podziałem na 5 pomieszczeń oraz relikty drugiego domu w narożniku południowo-wschodnim. Wieża była nakryta spiczastym hełmem ceglanym na konstrukcji drewnianej²⁷⁴³. Hełm już w poł. XIX w. był uszkodzony, jak widać na rysunkach: W. Smokowskiego z 1845 r.²⁷⁴⁴ oraz zamieszczonym w *Albumie* K. Stronczyńskiego z 1851 r.²⁷⁴⁵. W 1852 r. z polecenia gubernatora Gubernii Warszawskiej Jakuba Ignacego Łaszczyńskiego planowano naprawę sklepienia i położenie nowego dachu na wieży zamkowej. Sporządzono w tym celu projekt²⁷⁴⁶. Do jego realizacji jednakże nie doszło. Już w kilka lat później, w 1859 r. podczas burzy piorun zdruzgotał ceglany hełm wieży powodując zawalenie się sklepień. Ostały się mury wieży, które w 1878 r. zilustrował M. Andriolli²⁷⁴⁷, w 1879 r. oglądał

²⁷³⁸ Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.398.

²⁷³⁹ Krasiński J., *Przewodnik...*, s.61.

²⁷⁴⁰ Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.372.

²⁷⁴¹ Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków...*, s.163.

²⁷⁴² Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna...*, s.85; idem, *Zamek w mieście Rawie*, „Przyjacieli Ludu”, R.1845, t.11, nr 36, s.309-310.

²⁷⁴³ Reprodukacja planów inwentaryzacyjnych: Kalinowski W., Trawkowski S., *Przebudowa Rawy Mazowieckiej...*, ryc. 4, s.186; *Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie. Studium historyczno-urbanistyczne...*, ryc.10-12.

²⁷⁴⁴ *Wieża zamkowa. Widok od płn.-zach.*, rys. W. Smokowski, „Niezapominajki”, R.1845, t.5, s.388.

²⁷⁴⁵ *Rawa Maz. Zamek. Widok płn.-zach.*, rys. akwarelą 1844-1846, oryg. Gab. Rycin Bibl. UW, Albumy K. Stronczyńskiego, III, 1851, tab.19, publikacja w: Grzybkowski A., *Zamek w Rawie...*, ryc.4, s.200; *Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie. Studium historyczno-urbanistyczne...*, ryc.13.

²⁷⁴⁶ Informacja w liście do gubernatora od naczelnika powiatu rawskiego z dnia 27.06.1852 r., opublikowanego przez: Grzybkowski A., *Zamek w Rawie...*, przypis 105, s.208-209.

²⁷⁴⁷ *Wieża zamkowa. Widok od płn.-wsch.*, rys. M.E. Andriolli, 1878 r., „Kłosy”, R.1879, t.1, nr 725, s.336.

Bronisław Podbielski²⁷⁴⁸, a w 1895 r. opisał i wyrysował Marian Wawrzeniecki – udało mu się jeszcze wejść do wnętrza wieży. Jej najniższa kondygnacja (dawny loch) wypełniona była gruzem z zawalonego sklepienia. Na górne kondygnacje prowadziły ceglane schody, wyłożone dębowymi deskami. Mur obwodowy był zachowany do wysokości 2-3 m²⁷⁴⁹. Prace konserwatorskie na zamku podjęto dopiero w latach 20. XX w. Kontynuowano je w latach 1954-1976, dokonując częściowej rekonstrukcji wieży i fragmentu zamkowych murów.

3. Grodzisko, tzw. Anielska Góra: sondażowe: 1968 – J. Augustyniak; wykopaliskowe: 1986-1988 i 1990 – Z. Lechowicz

zamek: archeologiczno-architektoniczne: 1955 – T. Poklewski, W. Bald, W. Puget; architektoniczne: 1963, 1966-1967- W. Bald; 1966 – A. Abramek (dokumentacja z badań nie zachowała się); 1967-1968 – J. Augustyniak; 1972 – W. Jeleniewicz; archeologiczne: 1969 – PP PKZ, Oddział w Warszawie (sprawozdanie zaginęło, lecz zachowała się częściowo dokumentacja finansowa informująca, że wystawiono za badania rachunek na sumę 50 143, 75 zł); 1970-1976 – J. Gula

tzw. Anielska Góra: Podczas badań sondażowych prowadzonych na grodzisku Anielska Góra w 1968 r. założono na szczycie nasypu wykop o wymiarach 2x17 m. Na podstawie analizy badań nawarstwień wyróżniono 2 poziomy osadnicze. Poziom I reprezentowała warstwa o grubości 30 cm, zawierająca fragmenty naczyń glinianych datowanych przez autora badań na XIII w. Związany z nią wał usypany był z piasku. Z poziomem II wiązał autor badań cienką warstwę sprasowanego drewna, zawierającą fragmenty naczyń glinianych z XIII-XIV w. oraz wał, zbudowany z ułożonych poziomo belek, obrzuconych gliną.

W czasie badań Z. Lechowicza z lat 1986-1988 i 1990 przebadano łącznie 140 m² powierzchni. W sezonie 1986 założono jeden wykop (nr 1), składający się z 4 odcinków oddzielonych murkami profilowymi (A-D) o wymiarach 3x4 m, na osi N-S grodziska (od szczytu wału do centrum majdanu). Zarejestrowano w nim dwie znane wcześniej fazy użytkowania obiektu oraz ślady trzeciej, najstarszej pod nasypem wału. W obrębie najmłodszego poziomu odsłonięto skupisko luźnych cegieł (o wymiarach 9-9,5x14x29

²⁷⁴⁸ *Wieża zamkowa w Rawie*, rys. B. Podbielski, Tyg. Ilustr., R.8:1879, nr 200, seria III, s.272.

²⁷⁴⁹ Kopera F., Ruiny zamku miasta Rawy w Królestwie Polskim. Na podstawie rysunków i opisu na miejscu dokonany w roku 1895 przez Maryana Wawrzenieckiego, artystę malarza, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce”, R.6:1900, z.2 i 3, s.174-175; publikacja rys. M. Wawrzenieckiego w: *Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie. Studium historyczno-urbanistyczne...*, ryc.18-26.

cm) w kształcie podestu oraz w jego pobliżu fragment detalu kamieniarskiego z piaskowca z ornamentem akantu (datowany przez Z. Lechowicza na koniec XIII w.). Materiał ceramiczny z tego poziomu pochodził według autora badań z XIV w. Poniżej poziomu z murowanymi relikami odkryto pozostałości drewniano-ziemnej konstrukcji wałów, noszącej ślady przebudów. Najstarsza faza, odsłonięta pod nasypem wału manifestowała się w postaci palenisk i jam posłupowych. Pozyskano liczne fragmenty (około 6 tysięcy) ceramiki naczyniowej, przedmioty szklane (ułamki kielicha lub szklanicy), metalowe (między innymi grot strzały, 2 sierpy, sprzączki do pasa, gwoździe i nożyki). Naczynia wykonywane były z glin żelazistych, ale również znaczną część stanowiły wyroby z glin kaolinitowych. Wypalane były one w atmosferze utleniającej i redukcyjnej, przy czym naczynia o wypale redukcyjnym dominowały w najmłodszych warstwach użytkowania grodu. Wśród form naczyń ceramicznych zarejestrowano garnki, dzbanki, misy, talerze, pucharki. Nieliczny odsetek ogólnego zbioru stanowiła ceramika glazurowana (polewa żółta lub zielona). Badania kontynuowano w 1987 r. – założono dwa wykopy – nr 2 o wymiarach 3x4 m przylegający do odcinka C wykopu nr 1 (eksplorowanego w 1986 r.) od strony wschodniej oraz wykop nr 3, złożony z dwóch odcinków rozdzielonych murkiem profilowym o wymiarach 3x4 m, na północnym przedłużeniu wykopu 1. W wykopie nr 2 odsłonięto ciąg dalszy podestu ceglano- kamiennego. Jego chronologię wyznaczył znaleziony srebrny brakteat krzyżacki z lat około 1370-1375. Na poziomie najstarszym odsłonięto relikty dwóch drewnianych budynków (odkryto 2 bruki kamienne), nie udało się jednakże określić ich wielkości. W obu odcinkach wykopu nr 3 odkryto fragmenty drewnianego budynku wzniesionego w konstrukcji zrębowej (łączonego z fazą najmłodszą), głębiej zadokumentowano kolistą jamę o średnicy około 1,2 m, związaną z najstarszym poziomem osadniczym, stanowiącą według autora badań pozostałość wyposażonego w piwniczkę budynku. Pozyskano w sumie około 1600 fragmentów ceramiki naczyniowej, analogicznej w technologii i formach do wyrobów z sezonu 1986. Ogólnie pozyskany w czasie sezonów 1986-1987 zbiór ceramiki naczyniowej autor badań zawarł pomiędzy 2 poł. XIII, a końcem XIV w. Wśród typów naczyń dominowały garnki wykonane na kole garncarskim techniką taśmowo-ślizgową, silnie formująco obtaczane, wykonane z glin żelazistych z domieszką średniej ilości drobnoziarnistego piasku i wypalane w atmosferze utleniającej. Najczęściej (w około 90%) były to naczynia baniaste, o słabo zaakcentowanej szyi i silniej lub słabiej wywiniętym na zewnątrz profilowanym wylewie pozbawionym okapu i wrębu. Zdobiono

je dookołnymi żłobkami oraz rzadziej liniami falistymi. Z innych form występowały: dzbany, misy, talerze (sporadycznie). W sezonie 1988 kontynuowano prace badawcze na grodzie oraz rozpoczęto eksplorację na podgrodziu. W zachodnio-południowej części majdanu grodu założono wykop nr 4, składający się z 2 odcinków (A-B) usytuowanych na osi W-E, przylegających do odcinka B wykopu nr 1. W odcinku A zarejestrowano relikty drewnianego budynku na kamiennych fundamentach. Pozyskano około 2 tysięcy fragmentów naczyń ceramicznych oraz 16 przedmiotów żelaznych (między innymi półfabrykat bełtu kuszy, kluczyk, gwoździe). W wykopie założonym na terenie podgrodzia (o wymiarach 1x5 m) stwierdzono warstwę kulturową o miąższości około 60 cm zawierającą liczny, rozdrobniony materiał ceramiczny.

W sumie podczas 5 sezonów badań przebadano 174 m² powierzchni. Wyniki badań z lat 1986-1990 potwierdziły efekty badań sondażowych z 1968 r. (wyróżniono wtedy dwa poziomy osadnicze) i uzupełniły je zarejestrowanie trzeciej, najstarszej fazy użytkowania założenia, datowanej na początek 2 poł. XIII w. Odsłonięto również w najmłodszym poziomie (wiązanym z XIV w.) relikty murowanego podestu (stanowiącego pozostałości murowanego domostwa lub świątyni), świadczącego, że w obrębie majdanu grodu usytuowany był murowany budynek.

Zamek: W czasie badań w 1955 r. założono 2 wykopy sondażowe – jeden od bramy przez dziedziniec w kierunku północnym, drugi przez dziedziniec na linii wschód-zachód. W 1963 kontynuowano badania – założono wykopy w budynku bramnym, wzdłuż murów, w obrębie domu mieszkalnego oraz na dziedzińcu (stwierdzono poziom bruku). Ustalono, że fundamenty murów oraz cokół (o grubości od 2,8 do 3,06 i wysokości 3,6 m z odsadzką) zbudowane były z kamieni granitowych bez zaprawy, a mur w technice „opus emplecton”. Szerokość zachowanego muru wynosiła 2,66 m. Lico muru wykonane było z cegieł ułożonych w wątku polskim o wymiarach około 8-10x12-13x17-28 cm., a przestrzeń pomiędzy warstwami licowymi wypełniał gruz kamienno-ceglany. Szerokość otworu bramnego wynosiła 2,82 m.

Podczas badań w latach 1967-1968 na zamku założono wykopy w części południowo-wschodniej, odsłaniając fundamenty budynku murowanego pomiędzy bramą i narożnikiem południowo-wschodnim, relikty murów zinterpretowane przez autora badań jako fundamenty wieży południowo-wschodniej (po pożarze w 1507 r. odbudowanej w postaci murowanego budynku pomiędzy przejazdem bramnym a narożnikiem południowo-wschodnim – przyp. autora). Kolejny wykop usytuowano przed bramą wjazdową –

odsłonięto w nim relikty bali wbitych pionowo w ziemię oraz liczne fragmenty drewna (potwierdzające istnienie drewnianego pomostu). W czasie badań pozyskano liczne ułamki naczyń ceramicznych wiązane z XIV-XV w., 4 fragmenty renesansowej kamieniarki (obramienia okien) oraz monety Władysława Jagiełły i Jana Kazimierza.

Podczas badań przeprowadzonych w 1970 r. założono 2 wykopy (nr 701, 702) na dziedzińcu zamkowym i wykonano odwierty na linii kurtyny południowo-wschodniej dziedzińca. Wykop 701 usytuowany został w południowo-wschodniej partii dziedzińca, przy kurtynie muru. Odsłonięto w nim kolejno: poziom bruku pochodzącego z XVII w., moszczony drewnem poziom z wieku XV wraz z relikdami budynku o konstrukcji zrębowej, XIV wieczny poziom, prawdopodobnie pierwotnie brukowany z relikdami 2 budynków drewnianych o konstrukcjach: palisadowej i zrębowej. W murze obwodowym odsłonięto bramę z XIV w. (zapewne opisaną w cytowanym wyżej dokumencie z 1397 r. – przyp. aut.), o przelocie zamurowanym w wieku XV. W wykopie nr 702, usytuowanym w zachodnim narożniku dziedzińca odkryto: poziom bruku z XVII w., relikty pieca ceglanego z początku XVI w. o wymiarach 2x4 m, służącego najprawdopodobniej do wypału wapna oraz określono wzajemne powiązania kurtyny południowo-zachodniej i baszty narożnej. Wykazano, że mury kurtynowe posiadały fundamenty zbudowane z kamieni granitowych bez użycia zaprawy. Pozyskano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej (średniowiecznej i nowożytniej), renesansowych kafli oraz wyroby z drewna, tkaniny, skóry, kości i metalu (między innymi ostrogi, podkowy, groty beltów i brązowe kłódki). Podczas kolejnego sezonu, w 1971 r. poszerzono wykop 701 w kierunku zachodnim (o 2 odcinki o wymiarach 4x4 m każdy) i wschodnim (o 2 odcinki o wymiarach 4x8 m każdy), obejmując badaniami ogółem 96 m² powierzchni. W części zachodniej odkryto kolejne partie drewnianych budynków gospodarczych z XIV-XV w., zlokalizowanych w ubiegłym roku, odkryto wewnątrz budynku z XV w. pod basztą narożną podstawę pieca ceglanego o analogicznym wypełnisku jak pieca z wykopu 702 oraz stwierdzono, że mur obwodowy i baszta narożna zostały wybudowane w różnym czasie, nie określono jednakże na tym etapie badań ani ich chronologii bezwzględnej ani wzajemnej relacji. W części wschodniej odsłonięto dalsze partie zabudowy drewnianej (między innymi stajnie z XIV w.) oraz odsłonięto styk muru kurtynowego i bramy wjazdowej stwierdzając, że mur obwodowy został w celu jej dobudowania rozkuwany, a brama wzniesiona została prawdopodobnie w 2 poł. XV w. Pozyskano liczący około 40 tysięcy okazów zbiór materiałów archeologicznych, w tym: fragmenty ceramiki

naczyniowej (średniowiecznej i nowożytnej), kafli gotyckich i renesansowych, przedmiotów żelaznych (między innymi groty beltów, podkowy, ostrogi, noże, sierpy, kłódki), wyrobów z surowców organicznych (tkaniny, przedmioty z drewna, skóry, kości – między innymi wieża szachowa), zespół niewielkich tygielków odlewniczych oraz ponad 20 miedzianych i srebrnych monet. Podczas sezonu w 1972 r. zakończono eksplorację poszerzonych w roku ubiegłych odcinków wykopu 701, rejestrujących drewnianą zabudowę gospodarczą, przeprowadzono badania baszty bramnej określając układ nawarstwień w jej wnętrzu (wykopy 705, 706), założono wykopy nr 703, 707 w narożniku południowo-wschodnim. Kolejny wykop, nr 704 usytuowano w obrębie jednego z pomieszczeń tzw. domu dużego. W wyniku badań baszty bramnej ustalono, że poprzeczny mur sugerujący, że składała się ona z bramy właściwej i przedbramia został dostawiony wtórnie. Zalegające w jej wnętrzu nawarstwienia pochodziły z XV w. W narożniku południowo-wschodnim zlokalizowano relikty murów, które autor badań zinterpretował jako pozostałości kwadratowej wieży narożnej, posiadającej drewnianą, ułożoną na bruku kamiennym podłogę, wybudowanej równocześnie z murem obwodowym. Po pożarze w 1507 r. wieżę odbudowano już jako całkowicie ceglany budynek. W wyniku eksploracji pomieszczeń w północnej części tzw. domu dużego (pomieszczenie nr 2), stwierdzono brak komunikacji pomiędzy lokalnościami tzw. domu dużego w partii piwnicznej (piwnice musiały być zatem dostępne z piętra) oraz ustalono, że w części piwnicznej budynek ten posiadał jedynie drewniane stropy (brak śladów sklepień). Pozyskano bogaty zestaw ceramiki naczyniowej, kafli piecowych, wyrobów żelaznych, przedmiotów z materiałów organicznych oraz zestaw tygli wraz z półsurowcami i żużlami, będącymi świadectwem funkcjonowania na terenie zamku pracowni odlewniczej. W kolejnym sezonie w roku 1973 r. kontynuowano eksplorację wykopu w narożniku południowo-wschodnim (nr 707) oraz badania tzw. domu dużego w jego wschodniej partii (pomieszczenia 1- wykop nr 708 i 3 – wykop nr 709). Na podstawie badań stwierdzono, że remont z czasów starosty Franciszka Lanckorońskiego objął jedynie wschodnią część domu (pomieszczenia 1 i 2). Podczas tych prac zniszczone zostały pierwotne nawarstwienia kulturowe, odkryto natomiast wtórnie ustawione podczas remontu ścianki działowe, bruk kamienny oraz kwadratową platformę z cegieł w narożniku wschodnim, stanowiącą podstawę pieca grzewczego. Stwierdzono, że w tym czasie przebito otwór komunikacyjny pomiędzy pomieszczeniami 1 i 2. Natomiast pomieszczenie nr 3 (wykop nr 709) było użytkowane jedynie do poł. XVII w. (w wyniku

eksploracji wykopu odsłonięto warstwy związane z założeniem średniowiecznym, natomiast w górnej warstwie, o charakterze śmietniskowym zalegały fragmenty naczyń ceramicznych z XVIII w. – pomieszczenie nie było już wtedy użytkowane). Zinterpretowano odkryte w murze obwodowym zamurowane, łukowate przejście jako furtę boczną zamku, zlikwidowaną w XVII w. (wykop nr 707). Pozyskano liczne fragmenty naczyń ceramicznych (między innymi zbiór wypalanej w atmosferze redukcyjnej ceramiki naczyniowej z wykopu nr 709), kafli piecowych i przedmiotów żelaznych oraz 3 gotyckie obramienia okien wykonane z piaskowca. W sezonie 1974 kontynuowano badania w obrębie tzw. domu dużego – założono 2 dodatkowe odcinki wykopu 709, obejmując zachodnią część pomieszczenia nr 3, wykop nr 710 usytuowano w południowej partii pomieszczenia nr 4, a wykop nr 711 w południowej części pomieszczenia nr 5. W wyniku eksploracji wykopów stwierdzono, że pomieszczenia 3-5 nie były już użytkowane w XVIII w. W partii przyziemia nie stwierdzono pierwotnych otworów komunikacyjnych, oświetleniowych ani wentylacyjnych pomiędzy poszczególnymi pomieszczeniami, jedynie pomiędzy pomieszczeniami nr 4 i 5 wtórnie wybity otwór na poziomie drewnianej podłogi z XVI w. Stwierdzono, na podstawie wyników badań, że tzw. dom duży podzielony był w przyziemiu na 5 pomieszczeń z których największe wymiary posiadało pomieszczenie nr 4 – 9,6x17,5 m, najmniejsze było natomiast pomieszczenie nr 2 (interpretowane jako klatka schodowa). W czasie badań pozyskano kilka tysięcy fragmentów ceramiki naczyniowej, kafli piecowych (gotyckich i renesansowych), kilkadziesiąt fragmentów wyrobów metalowych oraz kilka monet pochodzących z XVI i XVII w. W ostatnim sezonie badań, w 1976 r. wykonano profile podłużne i poprzeczne tzw. domu dużego (wykopy 710-E i 711-D w zachodniej części tzw. domu dużego). W wykopie nr 712 usytuowanym przy kurtynie wschodniej odsłonięto relikty zabudowy drewnianej. Z wykopu nr 712 pozyskano oprócz fragmentów naczyń glinianych także zespół kafli heraldycznych oraz wyroby z materiałów organicznych (talerze drewniane, obuwie skórzane).

Łącznie w czasie trwających z przerwami od 1955 r. do 1976 r. badań na zamku przebadano teren dziedzińca, budynku bramnego, przedbramia, budynku w narożniku południowo-wschodnim oraz tzw. domu dużego. Nie da się niestety oszacować, zapewne jednak bardzo znacznej wielkości powierzchni, gdyż autorzy badań nie podawali w sprawozdaniach wymiarów wykopów. W ich wyniku odtworzono rzut tzw. domu dużego, ustalono fazy przebudowy narożnika południowo-wschodniego, odsłonięto relikty

drewnianej zabudowy dziedzińca i bruku z XVII w. Zarejestrowano fazę przebudowy zamku z 1 poł. XVI w. (po pożarze w 1507 r.) oraz nawarstwienia związane z pracami budowlanymi prowadzonymi przez starostę Franciszka Lanckorońskiego w 2 poł. XVIII w. Badania były zatem, przynajmniej w założeniu kompleksowe i objęły znaczną część założenia, nie przyniosły jednak w rezultacie rzutu zamku z rozwarstwieniem chronologicznym odsłoniętych reliktyw ani prób rekonstrukcji jego wyglądu w poszczególnych fazach. Nie doczekał się również opracowania liczący kilkaset tysięcy artefaktów ruchomy materiał archeologiczny.

4. Grodzisko, tzw. Anielska Góra, zachowane jest w terenie w postaci nasypu otoczonego wałem (najlepiej zachowanym w części północno-wschodniej) i mokrą fosą (najlepiej czytelną w partii północnej i wschodniej). Górna część kopca porośnięta jest drzewami i krzewami, w zachodniej partii widoczne są ślady zniszczeń z okresu II wojny światowej (stanowiska artyleryjskie).

Z założenia zamkowego w narożniku południowo-zachodnim zachowała się ośmioboczna wieża. Prace zabezpieczające rozpoczęto w końcu lat 20. początku 30. XX w. (uporządkowano otaczający zamek teren i sporządzono plan konserwacji wieży). Po przerwie prace konserwatorskie podjęto w latach 1954-1959. W 1964 r. sporządzono projekt odbudowy i adaptacji zamku przez inżyniera architekta W. Balda. Odrestaurowano wieżę i odbudowano przylegające do niej od stron zachodniej i południowej fragmenty murów obwodowych (o długości 20 m od strony zachodniej i 7 m od strony południowej) z drewnianymi gankami straży. Wnętrze wieży odgruzowano, uzupełniono ubytki w licu elewacji i wnętrzu, nadmurowano zniszczoną ostatnią kondygnację, odtworzono sklepienie korytarza, hełm wieńczący (wykonano go w konstrukcji żelbetowej, przykrytej papą i oblicowanej następnie cegłą) oraz wykusz latrynowy. We wnętrzu wieży zbudowano żelbetową klatkę schodową z podestami i metalową balustradą, wybito w północnej ścianie otwór wejściowy prowadzący na ganek murów kurtynowych. Nad klatką schodową i izbą trzeciej kondygnacji zamontowano stropy Kleina, nad izbą drugiej kondygnacji – imitację stropu opartą na prętowej konstrukcji obrzuconej zaprawą wapienną na podkładzie cementowym, na drugiej, trzeciej i czwartej kondygnacji założono podłogi z desek. Nowymi elementami była także stolarka okienna i drzwiowa oraz instalacja grzewcza i elektryczna. Podczas przeprowadzonych prac zabezpieczono także i ucytelniono relikty murów obwodowych i przejazdu bramowego.

5. Gród powstał zapewne z inicjatywy księcia Bolesława II, natomiast budowę murowanego zamku zapoczątkował książę Siemowit III, a kontynuował Siemowit IV.
6. *Najstarszy opis Mazowsza...*, s.187-188; *Zbiór pamiątek...*, s.176, 243; Starowolski Sz., *Polska...*, s.66-67; LWR 1661, s.119-121; LWR 1789, s.3-5; Wąsicki, s.1060-1064; *Plan miasta Rawy podług oryginału z r. 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany w roku 1829*, oryginał – Saltzer 1817, przeróbka – S. Smolikowski 1829 r., kopia 1909 r., skala 1:1000, Liczbiński A., Ufnalewski B., *Katalog planów...*, s.26; Krasiński J., *Przewodnik...*, s.61; Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.372-373; Gawarecki W. H., *Wiadomość historyczna o mieście Rawie*, „Magazyn Powszechny Użytecznych Wiadomości”, R.1840, t.7, z.IV, s.81-89; Gawarecki W. H., *Zamek w mieście Rawie*, „Przyjaciel Ludu”, R.11:1845, nr 36, s.307-312; Sobieszczański F.M., *Wiadomości historyczne...*t.I, s.127-128; Baliński, Lipiński, s.563-564; Niemcewicz J. U., *Podróże...*, s.397-399; Podbielski B., *Wieża zamkowa w Rawie*, Tyg. Ilustr., R.8:1879, nr 200, seria III, s.263; SGKP, IX, s.550-558; Kolberg, s.31; Kopera F., *Ruiny zamku miasta Rawy w Królestwie Polskim. Na podstawie rysunków i opisu na miejscu dokonanych w roku 1895 przez Maryana Wawrzeckiego, artystę malarza*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce”, R.6:1900, z.2 i 3, s.171-176; Wawrzecki M., *Ślady pradziejowe w mieście Rawie (gub. piotrkowskiej) i w najbliższej okolicy*, „Światowit”, R.1901, t.3, s.44-45; Verdmmon, s.224-225; Guerquin B., *Rawa Mazowiecka*, „Ziemia”. R.14:1929, nr 1, s.1; Matuszewski Z., *Powiat Rawsko – Mazowiecki...*, s.162-164; *Kronika Konserwatorska za r. 1929 i 1930*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, z.1-4, cz.II, Warszawa 1930-1931, s.323-355; Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce...*, s.289; *Zabytki sztuki w Polsce...*, s.127-152; KZS, t.2, z.9, s.272-276; Kalinowski W., Trawkowski S., *Przebudowa Rawy Mazowieckiej...*, s.181-207; Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie. Województwo łódzkie 1952-1955*, Ochr. Zab., R.8:1955, nr 4(31), s.270; Berezowski S., *Odbudowa zamku w Rawie*, „Turysta”, R.1957, nr 4(57), s.12; Pałyga J., *Zamek książąt mazowieckich w Rawie Mazowieckiej*, „Mówią Wieki”, R.6:1963, nr 1(61), s.28-29; Bald W., *Zamek. Rawa Mazowiecka. Rekonstrukcja teoretyczna. Koncepcja*, Prac. Konserwacji Zabytków, Biuro Projektów, Pracowania w Łodzi, Łódź 1964, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); *Rawa Mazowiecka, woj. łódzkie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta opracowane na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, oprac. J. Kubiak, A. Znojkiwicz (kartografia), R. Kazimierski (fotografie), P.P. Pracownie Konserwacji

Zabytków, Pracownia Dokumentacji Historycznej, Warszawa 1964, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Pracuta M., *Zabytki ziemi rawskiej*, Łódź 1965, s.7; Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie...1955-1965...*, s.65-66; Bald W., *Ruiny zamku. Rawa Mazowiecka. Badania architektoniczne*, Prac. Konserwacji Zabytków, Biuro Projektów, Pracowania w Łodzi, Łódź 1967, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Augustyniak J., *Rawa Mazowiecka*, IA, badania 1968, Warszawa 1969, s.363-364; Gula J., *Nowe odkrycia na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej*, PP PKZ, Oddział w Warszawie, Warszawa 1970, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w roku 1971 na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej*, PP PKZ, Oddział w Warszawie, Warszawa 1971, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., *Rawa Mazowiecka*, IA, badania 1970, Warszawa 1971, s.243-244; Gula J., *Rawa Mazowiecka. Zamek*, IA badania 1971, Warszawa 1972, s.261; Gula J., *Badania wykopaliskowe na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej w 1972 r.*, Warszawa 1972, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej w 1973 r.*, Warszawa 1973, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., Sielewicz M., Jeleniewicz W., *Rawa Mazowiecka. Zamek*, IA, badania 1972, Warszawa 1973, s.266; Kalinowski W., *Rawa*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973, s.140-142; Gula J., *Badania archeologiczne prowadzone w roku 1974 na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej*, Warszawa 1974, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., *Rawa Mazowiecka*, IA, badania 1974, Warszawa 1975, s.257; Grzybkowski A., *Zamek w Rawie Mazowieckiej. Zagadnienie fundacji i genezy*, Kw.AiU, R.24:1979, z.3, s.195-197; *Rawa Mazowiecka, woj. skierniewickie. Studium historyczno-urbanistyczne...*, passim (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Zaręba P., *Zabytki powiatu...*, s.585-587; Dąbrowski W., *Z dziejów miasta Rawy*, [w:] *75 lat Rawskiej Ochotniczej Straży Pożarnej*, Warszawa 1975, s.33-41; Gula J., *Rawa Mazowiecka-Zamek*, IA, badania 1976, Warszawa 1977, s.284; Guerquin B., *Zamki...*, s.271-272; Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań na stan. I w Rawie Mazowieckiej „Anielska Góra” w 1986 roku*, Łódź 1986, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań...w Rawie Mazowieckiej w 1987 roku...*, passim (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Wyniki badań na stan. I w Rawie Mazowieckiej, woj. skierniewickie w 1987 r. (Grodzisko „Anielska Góra”)*, Łódź 1987,

mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań na stan. I w Rawie Mazowieckiej w 1988 r.*, Łódź 1988, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach), Rum J., *Siedziby obronne...*, s.143-146; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.154; Swieżawski A., *Z dziejów Rawy...*, s.113 - 125; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.132; Wojtyska H.D., *Rawa w oczach dyplomatów papieskich*, [w:] 750 lat Rawy Mazowieckiej. Materiały z sesji popularnonaukowej, Rawa Mazowiecka, 26 maja 2000 r., pod red. W. Grochowalskiego, A. Krajewskiej, Łódź 2002, s.63-74; Kosiorek A., *Z najnowszych...*, s.87-89; *Leksykon...*, s.421-423' Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.84

XXXII. STARA RAWA

Gród; własność książęca (?)

ziemia rawska, parafia Stara Rawa

1. Najwcześniejsza wzmianka źródłowa wiązana ze Starą Rawą pochodzi z 1228 r. – wymieniony został wtedy „*Boguslav de Rava*”²⁷⁵⁰. Jako świadek na dokumencie Siemowita I z 1249 r. podpisał się „*Mutina [Męcina] filius quondam de Rava*”²⁷⁵¹, natomiast na dokumencie Siemowita I z 1261 r. – „*domino Johanne Rava*”²⁷⁵². Wszystkie wyżej wymienione osoby pochodziły z rodu Rawiczów²⁷⁵³. Nie wiadomo jednak czy przydomek „de Rava” należy wiązać ze Starą Rawą. Mogła to być włość możnych Rawiczów, zwana Rawą w kasztelani, potem w ziemi rawskiej, gdzieś w dorzeczu rzeki Rawy (Trzcianna, jeden z ośrodków Rawiczów leżała obok Starej Rawy i mogła być częścią tej włości). W XIV w. Stara Rawa nie stanowi własności żadnej z linii Rawiczów, posiadających na terenie ziemi rawskiej liczne dobra. W XV w. funkcjonował tu kościół parafialny, gdyż w 1447 r. wymieniony został „*Johannes plebanus Starorawensis*”²⁷⁵⁴, pod 1484 r. „*capella in Stara Rawa*”²⁷⁵⁵, a w 1502 r. parafia w Starej Rawie²⁷⁵⁶. Parafia ta mogła być ufundowana jeszcze w XIV w., w związku z lokacją wsi na prawie

²⁷⁵⁰ Wśród uczestników zjazdu w Skaryszewie, KDM, II, nr 395.

²⁷⁵¹ KDKM, nr 17; DKM, nr 9, s.155; NKDM, II, nr 4. Ten sam Męcina wystąpił z tytułem wojewody czerskiego w 1260 i 1271 r., NKDM, II, nr 42, 43.

²⁷⁵² KDP, II, cz.I, nr 83.

²⁷⁵³ Według J. Wroniszewskiego Bogusław i Jan z Rawy (ojciec Męciny) mogli być braćmi, natomiast Jan z Rawy wymieniony w 1261 r. bratem Męciny, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Współrodowcy...*, s.116. Z. Lechowicz uważa, że wyżej wymienione osoby były właścicielami Starej Rawy w XIII w., Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań...w Rawie Mazowieckiej w 1987 roku...*, s.9.

²⁷⁵⁴ MK 336, k.22.

²⁷⁵⁵ MRPS, I, nr 1669.

²⁷⁵⁶ MRPS, III, nr 142, 263.

niemieckim i powstaniem wójtostwa. W tym czasie dobra te stanowiły własność książęcą, od 1462 r. królewską. Na początku XVI w. dzierżawił je wraz ze wsiami Podole, Zalesie i Nowy Dwór, Jan z Buczacza, cześnik nadworny królewski, od 1505 r. Mikołaj Walewski, podkomorzy sochaczewski²⁷⁵⁷. W latach 1564-1620 Stara Rawa wymieniana była wśród wsi przynależących do starostwa rawskiego²⁷⁵⁸, następnie weszła w skład dzierżawy nowodworskiej, pozostając w 1661 r. w rękach Jana Franciszka Lipskiego²⁷⁵⁹. Kolejnym znanym posesorem dóbr był do 1774 r. Józef Załuski. W 1774 r. objął je Franciszek Lanckoroński herbu Zadora, starosta regnowski, zmarły w 1785 r. w Regnowie²⁷⁶⁰, natomiast w 1789 r. pozostawała prawem dożywocia w rękach Eleonory z Garczyńskich Lanckorońskiej²⁷⁶¹, wdowy po Franciszku, zmarłej w 1802 r.²⁷⁶²

2. Grodzisko zwane Łysą Górą położone jest na łąkach na lewym brzegu rzeki Rawki, około 12 km w kierunku północnym od Rawy Mazowieckiej, w sąsiedztwie zabudowań wsi Stara Rawa. Owalny nasyp o wysokości około 10 m, długości obwodu u podnóża wynoszącym 400 m i na szczycie – 200 m, otoczony jest od południa, południowo-wschodu i południowego zachodu suchym zagłębieniem, będącym prawdopodobnie reliktem fosy. Dodatkowo otaczał je dookolny wał, który, jak zanotował na początku XX w. M. Wawrzeniecki uległ zniszczeniu: „*Góra...dobrze stosunkowo dochowana, i stroma....Górna powierzchnia tego nasypu nierówna, w kretowinach wszędzie ułamki wypalanej gliny i węgla drzewnego...Włóścianin...przez uprawę zniszczył otaczający ją wał kolisty, tylko głęboki rów pozostał*”²⁷⁶³. Na majdanie grodu posadowione były drewniane budynki (podczas badań odsłonięto relikt jednego z nich o wymiarach 6,5x6,5 m). Obiekt zapewne był użytkowany krótko (zarejestrowano jedynie nieliczne i powierzchniowe nawarstwienia kulturowe), zapewne zdecydowano się przenieść siedzibę bliżej Rawy i wybrano pod lokalizację tzw. Anielską Górę. Według autora badań J. Guli kres funkcjonowania obiektu nastąpił na przełomie XIII/XIV, bądź najpóźniej na początku XIV w. Natomiast czas powstania należy wiązać z wiekiem XIII, jednakże w świetle

²⁷⁵⁷ MRPS, III, nr 2281.

²⁷⁵⁸ LWR 1564, s.10; LWR 1570, s.156; LWR 1620, s.43.

²⁷⁵⁹ LWR 1661, s.127, 130.

²⁷⁶⁰ Boniecki, XIII, s.339; LWR 1789, s.XIII, 49. Wymieniony też jako posesor w 1783 r., Czaykowski, s.129

²⁷⁶¹ LWR 1789, s.XIII, 49.

²⁷⁶² Boniecki, XIII, s.339.

²⁷⁶³ Wawrzeniecki M., *Drobne wiadomości...*, s.48-51.

wyników badań archeologicznych oraz informacji zawartych w źródłach pisanych jest trudny do sprecyzowania (zobacz pt.5 niniejszego hasła).

3. Powierzchniowe: 1927-1928 - K. Przesmycki; wykopaliskowe: 1978 – J. Gula

Powierzchniowe: 1984 – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań w 1978 r. założono 2 podzielone na odcinki wykopy o łącznej powierzchni 60 m² – wykop 1 (odcinek A-C) w południowo-zachodniej części obiektu i wykop 2 (odcinek A-H), usytuowany w jego środkowej i północnej partii. W wykopach zarejestrowano głównie naturalne nawarstwienia, zawierające nieliczne pozostałości kulturowe. Jedynie w wykopie 1 oraz części wykopu 2 odsłonięto obiekt średniowieczny (nr C) o długości 6,5 m, zagłębiony na 60 cm o wypełniku nasyonym węglami drzewnymi i fragmentami przepalanej polepy. Drugi obiekt średniowieczny, zagłębiony na 1,5 m odsłonięto w wykopie 2 (nr D). Obiekt C został przez autora badań zinterpretowany jako pozostałości zabudowy mieszkalnej lub gospodarczej o wymiarach 6,5x6,5 m, być może częściowo zagłębionej w ziemi. Natomiast w wykopie 2 odkryto nowożytną jamę o wymiarach 2,5x3,5 m i głębokości około 2 m, zawierającą nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej pochodzącej z wieku XVII. Stwierdzono, że grodzisko jest naturalnym tworem geologicznym, a ingerencja człowieka polegała na przekopaniu fosy i usypaniu wału. Łącznie w czasie badań pozyskano 367 fragmentów ceramiki naczyniowej, 98 kości zwierzęcych oraz 2 fragmenty blachy miedzianej, 1 gwóźdź żelazny i kilka fragmentów kafli garnkowych (z obiektów C i D, łączonych z późnym średniowieczem). Kres użytkowania obiektu autor badań określił na przełom XIII i XIV w. - początek XIV w. Na zbiór ceramiki naczyniowej składały się głównie garnki – występowały wśród nich formy z cylindryczną szyją, egzemplarze z wywiniętym mniej lub bardziej wylewem, bez wrębu, najczęściej pozbawionym okapu lub posiadającym słabo zaakcentowany okap. Wśród zdobień dominowały dookolne żłobki, rzadziej stosowano linie faliste, nakłucia oraz dołki. Dna najczęściej ukształtowane były prosto. Masę ceramiczną schudzano piaskiem średnioziarnistym oraz dodawanym w małych ilościach tłuczniem (opis za autorem badań na podstawie tablicy zamieszczonej w sprawozdaniu).

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1984 r. zarejestrowano w miejscowości osadnictwo z okresu od XIV po XVII w. (3 stanowiska).

4. Grodzisko dobrze czytelne w terenie. Położone pomiędzy zabudowaniami wsi, przylegającymi do niego od strony północnej, a polem i łąkami. Porośnięte drzewami i krzewami. Plateau zniszczone wkopami. W części północnej zapewne relikty fosy zostały zniszczone przez zabudowę. Najlepiej czytelne są one od strony południowej i południowo-wschodniej.
5. W świetle zachowanych dokumentów osoba fundatora przedstawia się niejasno. Gród mógł bowiem powstać z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego w 2 ćw. XIII w., lub co bardziej prawdopodobne jego syna Siemowita I w okresie najazdów Jaćwingów i Litwinów. Istnieje też druga koncepcja, mniej jednakże prawdopodobna, zaproponowana przez Z. Lechowicza, sugerująca, że miejscowość ta w XIII w. stanowiła własność prywatną – fundatorem założenia mógł być wtedy Męcina herbu Rawa²⁷⁶⁴. Być może z rodem tym należy łączyć drugie z założeń znajdujących się w granicach Starej Rawy – Dzwonkowice.
6. SGKP, IX, s.560; Wawrzeński M., *Drobne wiadomości...*, s.48-51; Gula J., *Stara Rawa (grodzisko „Łysa Góra”), gm. Nowy Kawęczyn, woj. skierniewickie. Wyniki badań wykopaliskowych*, Warszawa 1978, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gula J., *Stara Rawa, gm. Nowy Kawęczyn, woj. skierniewickie*, IA, badania 1978, Warszawa 1979, s.255; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Stara Rawa, gm. Nowy Kawęczyn, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-59, nr stanowiska w miejscowości 3, 5, 6, nr stanowiska w obszarze 1, 9, 22, oprac. Z. Lechowicz, 1984 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.157; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.152

XXXIII. RYBIE

Dwór na kopcu; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Gąbin

1. W 1415 r. Rybie oraz pobliskie wsie: Kamień i Guzowo nabył Niemierza ze Szczawina herbu Prawda, skarbnik gostyniński od Marcina Rogali, kasztelana inowrocławskiego²⁷⁶⁵. Sprzedał je już zapewne w niedługim czasie, gdyż w 1454 r. Rybie należało do Jana z Miszewa herbu Grzymała, kasztelana raciąskiego²⁷⁶⁶. Jego ojcem był Filip z Miszewa i

²⁷⁶⁴ Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań ... w 1987 roku*, Łódź 1987, mps, s.9.

²⁷⁶⁵ Okolski, *Orbis Pol.*, t.II, s.506; Niesiecki, XVIII, s.307.

²⁷⁶⁶ MK 337, k.92.

Małoszewa, podczaszy płocki w latach 1435-1440, zmarły w 1442 r., który zapewne zakupił Rybie od Niemierzy ze Szczawina²⁷⁶⁷. W 1487 r. występuje Filip z Pątnowa²⁷⁶⁸. W 1518 r. odnotowany został Jan Rybski²⁷⁶⁹ (pochodził z linii właścicieli Miszewa pięczętujących się herbem Grzymała). W latach 1555-1561 Piotr Rybski spławiał zboże Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku²⁷⁷⁰. W 1564 r. tenże Piotr, piszący się również z Małoszewa posiadał w Rybiu dział liczący 10 włók kmiecych, a w 1563 r. Jan Rybski, podstoli gostyniński opłacał z tejże miejscowości pobór z 10 włók. Obaj byli synami Jana Rybskiego, znanego w 1518 r.²⁷⁷¹ W 1579 r. wśród właścicieli osady zostali wymienieni: Jan Lubański herbu Radwan, płacący podatek z 3 łanów, Jan Rybski, płacący podatek z 8 łanów i nieznany z imienia Stawowski (dwaj ostatni pochodzili z rodu Grzymalitów z Rybia i Stawu) bez określonej wielkości działu²⁷⁷². Jan Rybski w 1574 r.²⁷⁷³ oraz Jan Lubański w latach 1555-1576²⁷⁷⁴ zostali odnotowani w rejestrach z komory celnej we Włocławku. Rybscy nadal byli właścicielami osady w 1603 r.²⁷⁷⁵ W 1783 r. właścicielem Rybia i Stawu był Wojciech Szczawiński (z rodziny Szczawińskich herbu Prawda), podstoli gostyniński²⁷⁷⁶.

2. Owalny kopiec o średnicy wynoszącej około 20 m, porośnięty silnie drzewami i krzewami położony jest na podmokłej łące w północnej części wsi, w pobliżu zabudowań. Otoczony jest mokrą fosą o szerokości około 3-4 m, przechodzącą od strony wschodniej w zarośnięty staw. Wejście po nasypie ziemnym prowadzi od strony południowej. Na plateau nasypu występują ślady konstrukcji kamiennych, rejestrowano także fragmenty cegieł i płyt posadzkowych oraz nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej z XVI-XVII w. Liczne ślady osadnictwa (głównie z okresu nowożytnego, w tym 2 stanowiska o chronologii określonej na XVI-XVII w., położone w bezpośrednim

²⁷⁶⁷ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁷⁶⁸ Zapisał on w tymże roku swej żonie Annie 1200 florenów na wsiach Pątnów w powiecie konińskim i Rybie w ziemi gostynińskiej, MRPS, I, nr 1863. Jego identyfikacja nie jest jasna.

²⁷⁶⁹ MK 31, k.104. Był krewnym Jana z Miszewa i Andrzeja Wkrzeńskiego. Krewni ci w 1518 r. uzyskali potwierdzenie przywileju z 1319 r. nadającego wsie Miszewo i Białobrzegi, MRPS, IV/2, nr 11489.

²⁷⁷⁰ Reg. Thel., s.43, 88, 144, 191.

²⁷⁷¹ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁷⁷² Pawiński, s.197; Boniecki, XV, s.17. Jan i Marcin Stawowscy posiadali także w tym czasie udziały we wsi Staw w ziemi gostynińskiej, Pawiński, s.197.

²⁷⁷³ Reg. Thel., s.303.

²⁷⁷⁴ Reg. Thel., s.47, 89, 223, 278, 287, 303, 351, 355, 367, 372, 519, 526.

²⁷⁷⁵ Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.266.

²⁷⁷⁶ Czyrkowski, s.718.

sąsiedztwie kopca), odnotowane w granicach wsi podczas badań powierzchniowych świadczą o intensywnym użytkowaniu terenu w tymże okresie.

Również na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. odnotowany został dwór²⁷⁷⁷, być może tożsamy z opisanym powyżej dworem na kopcu.

3. Powierzchniowe: 1989 - A. Marciniak, B. Górską, chronologia – L. Kajzer (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań zarejestrowano kopiec ziemny o średnicy wynoszącej około 20 m, otoczony mokrą fosą o szerokości około 3-4 m, w północnej części wsi (stan. 4). Na jego powierzchni znajdowały się ślady konstrukcji kamiennych oraz nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej (2 fragmenty), ułamki cegieł i płyt posadzkowych. Chronologię obiektu L. Kajzer określił na podstawie pozyskanego materiału ruchomego na XVI - XVII w. W sąsiedztwie kopca (po jego stronach wschodniej i zachodniej) znajdowały się 2 stanowiska (stan. 3 i 5) na których zarejestrowano ślady osadnictwa z okresu XVI-XVII w. (materiał ruchomy stanowiły: ułamki ceramiki naczyniowej, fragmenty polepy, cegły). W granicach wsi odnotowano liczne ślady osadnictwa, głównie z okresu nowożytnego: stan. 1 – XVII-XVIII w. (7 fragmentów ceramiki), stan. 2 – XV-XVII w. (8 fragmentów ceramiki), stan. 6 – XVII w. (10 fragmentów ceramiki, ułamki dachówek), stan. 7 – XV/XVI-XVII/XVIII w. (27 fragmentów ceramiki), stan. 8 – XVII-XVIII w. (20 fragmentów ceramiki), stan. 9 – XVI-XVII w. (13 fragmentów ceramiki).

4. Zachowany kopiec, otoczony mokrą fosą, silnie porośnięty drzewami i krzewami.
5. Fundator prawdopodobnie pochodził z rodziny Rybskich herbu Grzymała. Nie można jednak wykluczyć, że nie był to nasyp pod siedzibę pańską, a tylko wywyższenie terenu związane z siedliskiem typu „olenderskiego”, typowym dla tego rejonu Mazowsza w czasach nowożytnych.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Rybie, gm. Gąbin, woj. płockie, nr obszaru 54-54, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, nr stanowiska w obszarze 11, 12, 13, 14, 15, 24, 25, 26, 29, oprac. A. Marciniak, B. Górską, L. Kajzer, 1989 (dawne arch. OODA w Warszawie); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.148; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.139

²⁷⁷⁷ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

XXXIV. RZECZKÓW (dawny Rzędków)

tw. gród pierścieniowaty; prawdopodobnie własność książęca
ziemia rawska, parafia Żelazna

1. Wieś Rzędków po raz pierwszy została odnotowana w źródłach pisanych w 1454 r.²⁷⁷⁸ Należała do Prędoty z Żelaznej, starosty rawskiego i wojewody płockiego, zmarłego w 1465 lub 1466 r.²⁷⁷⁹ Następnie w 1488 r. stanowiła własność jego syna Prędoty z Trzcianny i Żelaznej, późniejszego wojewody rawskiego, zmarłego w 1517 lub 1518 r.²⁷⁸⁰ Prędota pozostawił 6 synów: Andrzeja, Felicjana, Jana, Hieronima, Filipa i Gabriela²⁷⁸¹. W 1525 r. między innymi na Rzędkowie Jan, wojewoda rawski zapisał swojej żonie, dwórcie królowej Bony, 1200 florenów²⁷⁸² W 1579 r. Rzędków miał 4 włóki kmieci²⁷⁸³. Prawdopodobnie z Rzędkowa wyodrębniła się sąsiednia osada Rzeczków na lewym brzegu rzeki Łupii, nieznana jeszcze w XVI w. W końcu XVIII i I poł. XIX w. Rzeczków należał do rodziny Łuszczewskich herbu Korczak – miejscowość zakupił prawdopodobnie (podobnie jak Żelazną i Wolę Wysoką²⁷⁸⁴ w ziemi rawskiej) Józef Antoni, sędzia ziemski sochaczewski, następnie odziedziczył ją jego syn Ignacy Józef Jan Nepomucen, który z kolei przekazał ją swemu synowi Wiktorowi Konstantemu, urodzonemu w 1798 r. Tamże przyszły na świat jego dzieci: Ignacy, Stanisław, Kazimierz, Wiktor Józef i

²⁷⁷⁸ Wymieniona została miejscowość „*Rzanthkowo*”, MK 335, k.121.

²⁷⁷⁹ W latach 1421-1427 – starosta lubaczowski, od 1421 r. cześnik rawski, w 1434 r. starosta rawski, a od 1444 r. wojewoda płocki. Pisał się także z Pobiednej, Żelechlina i Trzcianny, Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.453-455; ZDLmP, I, nr 136; Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.87-88, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.242-243. W 1457 r. wymieniony wśród opiekunów małoletnich książąt Siemowita VI i Władysława II, KDP, IV, nr 48.

²⁷⁸⁰ Zapisał on Andrzejowi Warzymowskiemu sumy na wsiach Rzędków i Kwasowiec, MRPS, I, nr 1928. Sprawował on urząd kasztelana gostynińskiego w latach 1502-1504 (MRPS, III, nr 1065, 1066 – 1503 r.; nr 1238 – 1504 r.), następnie wojewody rawskiego od 1504 r., ZDLmP, II, nr 283; MRPS, III, nr 1385. Ostatni raz odnotowany w 1517 r., MRPS, IV/2, nr 11215; Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.455-456.

²⁷⁸¹ MRPS, IV/1, nr 3840. Andrzej od 1507 r. notowany na urzędzie łowczego sochaczewskiego, (MRPS, IV/2, nr 8590, 8717), od 1530 r. kasztelan rawski. Felicjan – kanonik gnieźnieński w latach 1521-1526, Filip – kasztelan rawski w połowie XVI w., Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.456.

²⁷⁸² MRPS, IV/2, nr 14272.

²⁷⁸³ Pawiński, s.166.

²⁷⁸⁴ Wsie Żelazną i Wolę Wysoką zakupił w 1766 r., Boniecki, XVI, s.149. Był nadal ich właścicielem w 1783 r. Posiadał także wsie w ziemi sochaczewskiej – Dzięglewo, Chodakówek i Żelazową Wolę, Czaykowski, s.146-147, 808, 812. Natomiast Rzeczków pozostawał jeszcze w tymże roku w rękach rodzin Dmosińskich i Wolskich, ibidem, s.146.

Konstancja²⁷⁸⁵. Natomiast obiekt, znajdujący się obecnie na gruntach wsi Rzeczków nie został odnotowany w źródłach pisanych.

2. Obiekt położony jest na północno-wschodnim skraju wsi, na szczycie naturalnego wzniesienia nad rzeką Łupią. Średnica nasypu, mierzona po zewnętrznej krawędzi wałów wynosi 45-50 m, otacza go wał o szerokości 6-12 m, zachowany do wysokości 1,1-2,4 m oraz sucha fosa o głębokości 1,5-2 m i szerokości 6-12 m, zachowana od stron: wschodniej, południowej i zachodniej. Od strony południowej zapewne znajdowała się prowadząca na majdan brama. Wał zbudowany był w konstrukcji skrzyniowej, wzmocnionej pionowymi palami. Zabudowy grodu nie udało się rozpoznać. Funkcjonował on w okresie od schyłku XIII po I poł. XIV w.
3. Powierzchniowe: 1981 – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); wykopaliskowe: 1981 - Z. Lechowicz

W czasie badań powierzchniowych zarejestrowano relikty grodu na naturalnym wzniesieniu nad rzeką Łupią. W jego sąsiedztwie (w kierunku wschodnim i południowym) zarejestrowano osadnictwo z okresu XV-XVII w. Osadnictwo wiejskie z okresu od 2 poł. XIII, po XVII w., odnotowano również w pobliskiej miejscowości Rzędków Stary, na przeciwnym brzegu rzeki Łupii.

Podczas badań wykopaliskowych w 1981 r. założono 2 wykopy: pierwszy o wymiarach 2,5x20,0 m, obejmujący obszar od centrum majdanu grodu po stopę południową wału oraz drugi o wymiarach 2,5x10,0 m, obejmujący wewnętrzną partię wału, usytuowany w zachodniej części obiektu. Założony na majdanie wykop pozwolił ustalić, że gród był obiektem jednofazowym, gdyż zaobserwowano tylko jeden poziom jego użytkowania. W wykopie drugim oraz w południowej części pierwszego zarejestrowano skrzyniową konstrukcję wału, stabilizowaną pionowo wbitymi palami oraz umocnioną od zewnątrz gliniano-ziemnym przedpiersiem. Skrzynie, wykonane w technice zrębowej, w partiach niższych wypełnione były kamieniami polnymi, a w wyższych – piaskiem i żwirem. Pozyskany w czasie badań materiał ceramiczny (455 fragmentów) stanowiły w przeważającej części naczynia wykonane z glin żelazistych, lepiące na kole techniką taśmowo-ślizgową i całkowicie obtaczane, wypalone w atmosferze utleniającej. Chronologię zespołu autor badań zawarł pomiędzy końcem XIII a I ćw. XIV w.

4. Stan obiektu dobry. Majdan i stoki wału porośnięte drzewami, krzewami i trawą. Teren nieużytkowany rolniczo. Od strony wschodniej wysoczyzny na której ulokowany jest

²⁷⁸⁵ Ignacy urodził się w 1833 r., ostatnie z dzieci – Wiktor Józef w 1850 r., Sęcys, s.404.

obiekt znajduje się rzeka Łupia, z pozostałych stron wysoczyzna otoczona jest asfaltową drogą.

5. Mogło powstać z inicjatywy Bolesława II, czyli pomiędzy początkiem lat 80. XIII w. a początkiem XIV w. (Bolesław II zmarł w 1313 r.).
6. Przemyski K., *Stanowisko kulturowe przedhistoryczne na Nieborowskich piaskach*, WA, R.1929, t.10, s.152; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Rzeczków, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-58, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 4, nr stanowiska w obszarze 9, 10, 19, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Rzędków Stary, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-58, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, nr stanowiska w obszarze 28, 29, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Wyniki archeologicznych badań rozpoznawczych grodziska w Rzeczkowie, st. 1, gm. Skierniewice w 1981 r.*, Łódź 1981, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Kajzer L., *Opinia o badaniach grodziska w Rzeczkowie, woj. skierniewickie*, Łódź 1981, mps (arch. WUOZ w Skierniewicach); Pazyra S., *Geneza i rozwój...*, s.55; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.149-151; Kosiorek A., *Z najnowszych...*, s.89-90; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.140-141; Horbach T.J., Lechowicz Z., *Z badań...*, s.253-255

XXXV. SKIERNIEWICE

Dwór-zamek, następnie pałac; „curia” w 1360 r.;
własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia rawska, parafia Skierniewice

1. Pierwsza informacja źródłowa o Skierniewicach pochodzi dopiero z 17 maja 1359 r.²⁷⁸⁶ Stanowiły one ośrodek tenuty, a następnie klucza skierniewickiego łowickich dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich. W 1360 r. arcybiskup Jarosław Bogoria ze Skotnik przeniósł Skierniewice z prawa polskiego na średzkie²⁷⁸⁷, a w 1367 r. tenże ufundował, niedaleko dworu kościół p.w. św. Jakuba²⁷⁸⁸. W 1374 r. Skierniewice zostały wymienione

²⁷⁸⁶ NKDM, III, nr 30, 31; KDW, III, nr 1403, 1404.

²⁷⁸⁷ NKDM, III, nr 49.

²⁷⁸⁸ Nowy, gotycki kościół wznosił następnie w 1479 r. arcybiskup Jakub z Sienna, Łaski, LB, II, s.273-274; inskrypcja w kartuszu w kościele („*Jacobus de Senno Sanctae Ecclesiae Gnesnensis Archiepiscopus et Primas Anno Domini 1479*”), CIP, t.V, z.1, nr 179. Zniszczył go w XVIII w. pożar. Nowy kościół wystawił w 1781 r. arcybiskup Antoni K. Ostrowski (projekt Efraima Schroegera),

wśród posiadłości arcybiskupich zniszczonych w wyniku najazdu Szczepana, starosty plockiego, na dobra łowickie²⁷⁸⁹. Pierwszą, nieudaną próbę lokacji miasta podjął arcybiskup Wincenty Kot w 1443 r.²⁷⁹⁰, kolejną, tym razem zakończoną sukcesem arcybiskup Jan Odrowąż ze Sprowy, wystawiając dnia 19.02.1457 r. przywilej lokacyjny²⁷⁹¹. W latach 1511/1512 r. klucz obejmował miasto Skierniewice, 21 wsi i 5 folwarków, w 1592 r. było o 1 wieś i 1 folwark mniej²⁷⁹², w 1685 r. liczył 5 folwarków i 16 wsi²⁷⁹³. Po utracie przez Polskę niepodległości i kasacie dóbr kościelnych Skierniewice stały się ośrodkiem ekonomii, wchodzącej w skład księstwa łowickiego. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego Skierniewice wraz z księstwem łowickim otrzymał z nadania Napoleona marszałek Ludwik Mikołaj Davout. W 1813 r., po klęsce Napoleona zostały one wcielone w skład dóbr narodowych. Dnia 1.06.1829 r. z mocy dekrety cara Mikołaja I przyznane zostały Wielkiemu Księciu Konstantemu i jego żonie Joannie z Grudzińskich. Ponieważ po śmierci Księcia Konstantego, Joanna w testamencie z dnia 21.09.1831 r. zapisała dobra łowickie Królowi Polskiemu, otrzymał je sprawujący wówczas rząd Mikołaj I. Następnie przechodziły one na własność kolejnych carów²⁷⁹⁴. W 1870 r. car Aleksander II nadał dobra skierniewickie księciu Aleksandrowi Bariatyńskiemu w dożywocie. Książę zmarł na początku lat 80. XIX w. i Skierniewice powróciły do cara. Po I wojnie pałac skierniewicki wraz z folwarkiem zostały przekazane Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie i pełniły rolę siedziby zakładów doświadczalnych, aż do roku 1957. Wtedy zostały przejęte przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach na siedzibę Zakładu Warzywnictwa. Na bazie tegoż Zakładu Warzywnictwa IUNG W Puławach utworzono decyzją Rady Ministrów z dnia 3 lipca 1964 r. Instytut Warzywnictwa²⁷⁹⁵ mający swoją siedzibę w dawnym pałacu arcybiskupów do chwili obecnej.

SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.121; KZS, t.2, z.11, s.346-348; marmurowa tablica w kościele - „*Vota Mea/ Domino/ Anno MDCCLXXXI*”, CIP, t.V, z.1, nr 187. Podobna data na budynku plebani, CIP, t.V, z.1, nr 191.

²⁷⁸⁹ NKDM, III, nr 143; KDW, III, nr 1697.

²⁷⁹⁰ Korytkowski, II, s.189.

²⁷⁹¹ AGAD, perg.3549; Ulanowski, s.134; Korytkowski, II, s.275 (zgoda kapituły uzyskał 15 kwietnia).

²⁷⁹² SHGKs.Ł, cz.II, z.2, s.115.

²⁷⁹³ Korytkowski, I, s.59.

²⁷⁹⁴ Historia księstwa łowickiego od schyłku XVIII w. do 1914 r., zobacz m.in.: Łowicz. *Dzieje miasta...*, s.173-192 i nn; Józefacki J., *Dzieje Skierniewic...*, s.153-163.

²⁷⁹⁵ Zobacz m.in.: Józefacki J., *Dzieje Skierniewic...*, s.170 i nn; Lenkiewicz W., *Informator...*, s.33-40 i nn.

2. Dwór w Skierniewicach, zapewne drewniany, istniał chyba co najmniej od połowy XIV w., gdyż odbywały się tu spotkania dostojników. Funkcjonowała też kaplica dworska („*capella ante curia*”) p.w. św. Wojciecha, ufundowana w 1367 r. przez arcybiskupa Jarosława Bogorię Skotnickiego²⁷⁹⁶. Dnia 17.05.1359 r. w Skierniewicach Siemowit III zawarł ugodę z arcybiskupem Jarosławem Bogorią Skotnickim i potwierdził mu posiadanie imiennie wyszczególnionych wsi wraz z immunitetem²⁷⁹⁷. Był to zatem ośrodek dóbr arcybiskupich przygotowany na krótkotrwały pobyt księcia mazowieckiego i jego dworu oraz jednoczesny pobyt dostojnika Kościoła wraz z otoczeniem. Dnia 19.04.1373 r. odbył się tu zjazd dostojników kościelnych, w którym uczestniczyli: prepozyt gnieźnieński Mikołaj, kanonik gnieźnieński Jarand oraz dziekan i sekretarz kapituły krakowskiej Jan²⁷⁹⁸. O kmieciach przypisanych do dworu w Skierniewicach („*kmethones pro curia nostra in Sqwirniewiczze ligna*”) mowa jest w przywileju arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego z 1360 r., przenoszącym wieś Skierniewice z prawa polskiego na średzkie²⁷⁹⁹. Obok drewnianej zapewne rezydencji funkcjonował także co najmniej od połowy XIV w. folwark, położony w kierunku północnym. Być może, około połowy XV w. nastąpiła przebudowa założenia, gdyż u Benedykta Chmielowskiego znajduje się informacja o fundacji zamku w Skierniewicach przez arcybiskupa Jana Odrowąża Sprowskiego²⁸⁰⁰, który następnie często tu przebywał²⁸⁰¹. W Skierniewicach często rezydował również jego następca Zbigniew Oleśnicki. Nadal funkcjonowała erygowana w 1367 r. kaplica²⁸⁰². W latach 1511/1512 „*curia*” została wymieniona podczas przeprowadzonej wizytacji dóbr²⁸⁰³. Do tego okresu nie zachował się żaden opis założenia, pozwalający na rekonstrukcję jego rozplanowania. Dopiero podczas rewizji dóbr w 1548 r. sporządzono szczegółowy opis zabudowań, rzucający też nieco światła na wygląd średniowiecznej rezydencji. W połowie XVI w. założenie składało się z 3 domów – nowego, z drzewa dębowego, na podmurówce, piętrowego, krytego gontem, skierowanego w stronę miasta, pobudowanego przez arcybiskupa

²⁷⁹⁶ W 1526 r. arcybiskup Jan Łaski wystawił nową, murowaną kaplicę dworską na miejsce starej, ufundowanej przez arcybiskupa Jarosława Bogorię Skotnickiego, Korytkowski, II, s. 723.

²⁷⁹⁷ NKDM, III, nr 30, 31; KDW, III, nr 1403, 1404.

²⁷⁹⁸ KDW, III, nr 1683.

²⁷⁹⁹ NKDM, III, nr 49.

²⁸⁰⁰ Chmielowski B., *Nowe Ateny...*, t.II, Lwów 1746, s.378.

²⁸⁰¹ Rozpoczął też budowę murowanego kościoła parafialnego p.w. św. Jakuba Apostoła, dokończoną następnie przez arcybiskupa Jakuba z Sienna, Korytkowski, II, s.280, 443.

²⁸⁰² W której arcybiskup Zbigniew Oleśnicki wyświęcił dnia 27.03.1490 r. 7 subdiakonów, 36 diakonów i 7 kapłanów, Korytkowski, II, s.480.

²⁸⁰³ Ulanowski, s.139, 141, 143. Wzmiankowana także w: Łaski, LB, II, s.273.

Macieja Drzewickiego²⁸⁰⁴. Na dole „*vaporarium habetur iustae quantitatis versus orientem, furnus illius in septemtrionem diversi coloris cum caminata in eandem partem. Sunt ibi fenestrae duae in meridiem, membranae in plumbum, utraque fenestra habet craticulas ferreas. Ex eodem vaporario est cubile in orientem cum una fenestra in eandem partem et latrina et cum caminata in septemtrionem... Ex opposito huius est aliud vaporarium in occasum cum furno versus septemtrionem et duabus fenestris in plumbum versus meridiem in eandemque partem cubile parvum, ex altera vero parte vaporarii cubile aliud, in quod ingressus est ex atrio... Po schodach wchodziło się na piętro, gdzie mieściła się „sala pulchra, in qua una est fenestra cum novem interstitiis in plumbum cum armis reverendissimi domini Drzewicki versus meridiem et aliis septem fenestris in septemtrionem quoque... Ex eadem sala sunt duo vaporaria, unum maius in orientem cum caminata murata in eandem partem anguli versus septemtrionem, furnus quoque coloris diversi est in septemtrionem, ... fenestra una minor et duae in orientem... tres vero similes in septemtrionem.... Aliud item vaporarium minus in occasum, in quo fenestrae duae in meridiem in plumbum cum armis praefati domini Drzewicki, furnus illius versus septemtrionem, inde est cubile in eandem partem septemtrionalem, ibi est caminata cum latrina, ubi etiam fenestrae sunt bonae. Descenditur tandem ex hac sala per alium gradum foris domus exstructum.... Drzwi posiadały żelazne okucia, z wyposażenia wymienione zostały tylko stoły, ławy i łóżka. Dom kryty był dachem gontowym. „Ex ingressu huius domus est testudo argilacea foris, intus vero lignea cum caminata murata in occasum...ubi thesaurus servatur, temporibus ...domini Krzycki aedificata.” [czyli skarbiec powstał pomiędzy 1535 a 1537 r.] Obok znajdował się dom mieszczący kancelarię z tyłu domu i kaplicę na piętrze, również nowy, piętrowy, kryty gontem, pobudowany przez arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego. Na parterze „*vaporarium ... est versus meridiem cum cubili in occasum et latrina, furnus vero eius est in occasum, fenestrae duae in orientem et duae in meridiem...Ex opposito huius vaporarii est cubile cum caminata in orientem et latrina in occasum. Powyżej znajduje się sala, do której „ascenditur per gradum”, sala posiada „fenestrae ...duae, in occasum...tertia in orientem...Ex hac sala est vaporarium pulchrum cum cubili versus meridiem et caminata in orientem et latrina in occasum; in cubili sunt tres fenestrae...in vaporario vere duae fenestrae in orientem, tertia in meridiem, quarta in occasum...Ex altera parte salae est cubile magnum cum caminata...Ex hac sala est pulchrum sacellum in orientem, ibidem**

²⁸⁰⁴ Wystawiono go w latach 1531-1535, SHGKs.Ł, cz.II, z.2, s.115.

etiam altare cum picturis imaginum, a parte cuius est una fenestra et in alteram partem etiam una, superius autem tertia maior. In sacello sunt sedilia integra, superne vero ambitus pro cantoribus. Iuxta sacellum in septemtrionem sunt duae camerae, inferius vero sacelli tres...". Wszystkie okna parteru posiadały szyby w ołowiu („*vitreae in plumbum*”), piętra błony lub szyby z herbem prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego. Z wyposażenia wymienione zostały jedynie piece, stoły, ławy i łóżka. Z górnej sali szedł ganek łączący ten dom ze stojącym na środku dziedzińca domem zbudowanym za czasów arcybiskupa Jana Łaskiego – „*Ex illa sala recta ambitus est superne protensiveque usque ad domum magnam in medio curiae sita*". Znajdowała się też przy nim wieża murowana z więzieniem w dolnej partii, kryta gontami ulokowana na wyspie otoczonej suchą fosą – „*Et tandem turris murata, inferius est carcer, superius vero est vaporarium cum cubili et latrina. Sola turris est in insula manu congesta et per pontem transitur ad turrim, circa quam est fossa sed sicca*". W kierunku wschodnim od tej wieży znajdowały się pomieszczenia woskowni, winiarni i spichlerza na zboże oraz piekarni. Kolejne budynki zajmowały: kuchnia, dom nadzorcy, dom koniuszych, duża stajnia, mały dom obok wejścia do dworu. Na środku dziedzińca usytuowany był duży, piętrowy, kryty gontem dom, pobudowany przez arcybiskupa Jana Łaskiego. Na dole znajdowało się „*vaporarium magnum in meridiem cum furno in orientem. Fenestras tres habet vitreas in meridiem et caminatam in orientem...Ex opposito vaporarii est cubile magnum cum caminata in occasum, ibidem etiam fenestras vitreas duas, tertiam vero in septemtrionem, penes vaporarium est camera ex roboribus...*". Na piętro prowadziło wejście pod schodach do „*salam magnam, in qua pavementum est ex asseribus, ibidem etiam tres camerae sibi bicinae...*". Połączony był gankiem z wyżej opisanym domem mieszczącym kaplicę. Wyposażenie, jak w pozostałych budynkach stanowiły stoły, ławy, łóżka. Z tyłu kuchni mieścił się ogród i dwie sadzawki rybne, ogrody były również obok stajni (duży) i na tyłach nowo pobudowanego domu (owocowy). Obok sadzawki znajdowała się łaźnia, wystawiona przez arcybiskupa Piotra Gamrata. Naprzeciwko łaźni był ogród z sadzawką oraz druga, stara łaźnia. Przy dworze znajdował się także folwark²⁸⁰⁵. Z powyższego opisu wynika, że przebudowę średniowiecznej rezydencji rozpoczął prymas Jana Łaski po 1510 r., wznosząc nowy, piętrowy dom. Założenie, do znanego z przytoczonego powyżej opisu z 1549 r. rozbudowali w okresie 1 połowy XVI w. jego następcy. Dnia 29.08.1540 r.

²⁸⁰⁵ Opis na podstawie: Ulanowski, s.714-717.

w skierniewickim dworze zmarł arcybiskup Jan Latański²⁸⁰⁶. Informacja o wieży na wyspie, otoczonej fosą pozwala sądzić, że w czasach późnego średniowiecza obiekt ten mógł mieć postać zamku lub co najmniej drewniano – murowanego dworu, posadowionego na kopcu otoczonym fosą²⁸⁰⁷. Wieże wymieniane są również w innych opisach skierniewickiej rezydencji z XVI w. – między innymi „...est turris ex muro a fundamento extructa...”²⁸⁰⁸ oraz „...a perti item altera turris versus orientem...”²⁸⁰⁹. Być może relikty tegoż nasypu oglądał w końcu lat 20. XX w. Kazimierz Przemyski²⁸¹⁰. Na początku XVII w. z inicjatywy arcybiskupa Wojciecha Baranowskiego rozpoczęto wznoszenie nowego, murowanego dworu. Inwestycję przerwała śmierć prymasa w 1615 r. Budowę pałacu dokończył arcybiskup Wawrzyniec Gębicki do 1619 r.²⁸¹¹ Był to niewielki budynek (określony w rewizji dóbr z 1620 r. jako „Kamienicza Nowa”) na planie prostokąta, podpiwniczony („Ciemne sklepy pod tąsz kamieniczą są bardzo dobre y do nich chodzenie spodwurza...), kryty dachówką, mieszczący sień i około 10 pomieszczeń, w tym na parterze „...na dole Izbę wielką s Sieni y z niey Izdebka, a stamtęy sklepionych dwa gmachow dla chowania rzeczy...” oraz na górze „...Iest Sień przestronna przy wschodzie z sieni dolney, a z niey jest Izba Wielka Stołowa, skturey iest Izdebka chędogo, y zniey kownata, y stęy zaś Izdebka ku Sieni”. Przy nim rozpoczęto budowę kapliczki – „A taras dla Kapliczky Znowu za tarcz kamienicą przy murze wywiódl

²⁸⁰⁶ Korytkowski, III, s.76.

²⁸⁰⁷ Według L. Kajzera był to dwuwieżowy zamek (drugą wieżę, od strony wschodniej zanotowano w opisie z XVI w. – „...a perti item altera turris versus orientem...”), wystawiony z inicjatywy arcybiskupa Jana Odrowąża Sprowskiego około połowy XV w. (przekaz Benedyka Chmielowskiego); *Leksykon...*, s.459; Kajzer L., *Uwagi o budownictwie...*, s.151-152.

²⁸⁰⁸ AAG, ACap., B 147, f. 168, za: Kajzer L., *Uwagi o budownictwie...*, s.151.

²⁸⁰⁹ AAG, ACap., B 144, f. 279, za: Kajzer L., *Uwagi o budownictwie...*, s.151.

²⁸¹⁰ Zanotował wzgórek usypany na skraju tarasu lewego brzegu Skierniewki w parku osady pałacowej. Nie wykluczał jego budowy w trakcie urządzania parku w XVII w., sądził jednakże, że główny jego zrąb pochodzi z „czasów historycznych bardziej odległych”, Przemyski K., *Stanowisko kulturowe przedhistoryczne...*, s.152. Prawdopodobnie jednak wzgórek ten pochodził dopiero z czasów zagospodarowywania parku, podobnie jak zachowna do chwili obecnej owalna wyspa z prowadzącym do niej mostkiem na południowy-zachód od budynku pałacu, która została zaznaczona na *Planie Skierniewic wykonanym przez Józefa Piotrowskiego w 1883 r.*, AGAD, Zb. Kart. 485, fotokopia w: *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne*, P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział Badań i Konserwacji, Pracownia Badań Urbanistyki i Architektury, oprac. E.Pustoła-Kowalska, J. Serafinowicz, Warszawa 1984, t.II: Ilustracje, il. 4-5; *Plany przeglądowe miast polskich...*, s.27, nr 71.

²⁸¹¹ Informowała o tym fackie marmurowa tablica na ścianie pałacu: „D.O.M. Suo posterorumque Archiepiscoporum Gneznensum, usui Laurentius Gembicki Dei gratia Archiepiscopus eiusdem almae Metropol. Ecclesiae domum hanc ab antecessore suo laudatissimae memoriae Alberto Baranowski inchoatam fausto omine perfecit Anno Domini MDCXIX. Utimini feliciter et Dei Ecclesiam fideliter curate”, Korytkowski, III, s.675-676.

*J M fundamenta na kapliczky, pod kturą dolne schowanie bydz może...*²⁸¹². Szerszy opis pomieszczeń „kamienicy”, uściślający rodzaje pomieszczeń znajduje się w inwentarzu z 1665 r. – według niego na dole znajdowały się: sień, izba stołowa, kredens, izba i 2 przesklepione pomieszczenia. Z sieni schodziło się do piwnic, podzielonych na 2 lokalności. Na górze natomiast usytuowane były: sień, izba stołowa, 2 pokoje i pokoik. Z izby stołowej na piętrze prowadziły drzwi do kaplicy²⁸¹³. Towarzyszyły mu drewniane oficyny (ulożone po stronach zachodniej i południowej). Znajdująca się po stronie południowej mieściła kuchnię oraz zabudowania gospodarcze, między innymi „*Stainia Wielka na koni 60 y karety*”. Przy nim stał stary, drewniany dwór wzniesiony jeszcze przez arcybiskupa Macieja Drzewickiego, określony jako „*Dwór Squirniewski stary*”. Znajdował się on jeszcze w dobrym stanie²⁸¹⁴. Do dziś zachowały się w bryle obecnego pałacu sklepione piwnice i fragmenty murów XVII w. budynku²⁸¹⁵. W 1626 r. (dnia 19.02.) w pałacu tym zmarł arcybiskup Henryk Firlej²⁸¹⁶. Jeszcze przed pożarem w 1641 r. oglądał go Szymon Starowolski i określił jako „*niebrzydki*”²⁸¹⁷. Do potopu szwedzkiego spełniał on rolę czasowej rezydencji arcybiskupów, dopiero po wojnie, w wyniku zniszczenia zamku w Łowiczu rola rezydencji w Skierniewicach wzrosła. Pierwszym arcybiskupem na stałe rezydującym w skierniewickim pałacu, po wojnach szwedzkich był Andrzej Leszczyński, który zmarł tamże dnia 15.04.1658 r.²⁸¹⁸ Rozpoczął on w Skierniewicach prace budowlane o czym informuje zapis w inwentarzu z 1665 r. – „*Jest ku Miastu przy wrotach stary budynek...Przy nim ku rzece fundamenta nowo założone za S. Pamięci JO Msci X. Andrzeja Leszczyńskiego, te od ziemie iedną stroną blisko trzech łokci wywiedzione, druga na półtora łokcia circiter*”, zapewne uzupełnił też

²⁸¹² Opis według: *Revisia Klucza Squirniewskiego anno 1620 die 17 July spisana*, AAG, ACap., B 170, zamieszczonego w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.112-113.

²⁸¹³ *Opisanie Kamienice przy Dworze Skierniewskim Także y Budynków – wszystkich, 1665 r.*, AAG, ACap., B 170, zamieszczonego w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.113-114.

²⁸¹⁴ Opis według: *Revisia Klucza Squirniewskiego anno 1620 die 17 July spisana*, AAG, ACap., B 170, zamieszczonego w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks II, s.112-113.

²⁸¹⁵ KZS, t.2, z.11, s.349.

²⁸¹⁶ Korytkowski, III, s.687.

²⁸¹⁷ Starowolski Sz., *Polska...*, s.67.

²⁸¹⁸ Korytkowski, IV, s.79.

brakujące dachówki na dachu „kamienicy” i położył nowe gonty na dachu kaplicy²⁸¹⁹. Jego następcą – arcybiskup Wacław Leszczyński nie interesował się Skierniewicami, przebywając na stałe w Łyszkowicach, gdzie zmarł dnia 1.04.1666 r.²⁸²⁰ Nowym prymasem został Mikołaj Prażmowski, który zwrócił uwagę na Skierniewice. Rezydencja w tym czasie utraciła swoją świetność, o czym świadczy opis zawarty w cytowanym powyżej inwentarzu z 1665 r. Kamienica wzniesiona przez Wawrzyńca Gębickiego znajdowała się jeszcze w nienajgorszym stanie. Ukończona była budowa kaplicy (zapewne jeszcze za czasów prymasa Wawrzyńca Gębickiego – czyli pomiędzy 1620 r. – wzniesione fundamenty według rewizji z tegoż okresu, a 1624 r.) do której wchodziło się z izby stołowej na piętrze – „*Zty izby ad Septemtrionem sgm drzwi dokaplice dębowe dwoisto się otwierające na zawiasach z zamkiem, posadzka wni marmurowa okien dwie potłuczone. Ołtarz stary od Szwedów popsowany, popłatela nie masz. Obraz z ołtarza wschowaniu u P. Pisarza tamecznego...*”. Pomieszczenia wyposażone były w piec (z kafli zielonych i gdańskich), sprzęty. Dach został uzupełniony nową dachówką. Dach kaplicy otrzymał nowe gonty (prawdopodobnie prace te przeprowadzone zostały za czasów arcybiskupa Andrzeja Leszczyńskiego). Miejscami jedynie w oknach budynku wytłuczone były szyby. Przy dworze znajdował się też ogród, kuchnia „Nowa” oraz budynki gospodarcze. Zniszczeniu uległ natomiast stary, drewniany dwór arcybiskupa Macieja Drzewickiego, zamieszczono bowiem informację – „*Domostwo drzewiane ku miastu było teraz nie masz gdysz cale ut ferunt antiquitate zgnielo było ostatek rozebrano*”. W ruinie był też budynek koło bramy – „*Jest ku Miastu przy wrotach stary budynek cale starożytnością zruinowany którego tylko wżrqb, a dachu w kilku mieyscach starego z tego potrosze*”²⁸²¹. Zniszczenia skierniewickiej rezydencji opisał również w liście do kapituły generalnej z 1667 r. arcybiskup Mikołaj Prażmowski: „*Residentia Skiernieicensis sordibus impleta, ornatu suo spoliata forramentis, fenestris destituta causam suae enormis desolationis refert in personam Perillis Dni protunc Regentis, qiu in stuba communi quod memoratu indiguum est equos et pecora super fornibus statuere*

²⁸¹⁹ Opisanie Kamienice przy Dworze Skierniewskim Także y Budynków – wszystkich, 1665 r., AAG, ACap., B 170, zamieszczonego w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks III, s.114-115.

²⁸²⁰ Bużeński, IV, s.130,133; Korytkowski, IV, s.95, 126.

²⁸²¹ Opisanie Kamienice przy Dworze Skierniewskim Także y Budynków – wszystkich, 1665 r., AAG, ACap., B 170, zamieszczonego w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks III, s.113-115.

*permittebat adeo...*²⁸²². Arcybiskup tenże przeprowadził w Skierniewicach prace porządkowe i remontowe, o których informację zawiera inwentarz z 1673 r., spisany po jego śmierci. Wjazd do dworu od strony Skierniewic prowadził przez „...Most z poręczami robotą Ciesielską wystawiony. Za mostem stoi figura Męki Pańskiej na której Passja na dwa łokcie wzdłuż z innymi Insygniami przybita. Do Podworza przyjeżdżając wrota na biegunach z kunami żelaznymi wzgorę przybite...Od wrot po prawey stronie do Dworu Drewnianego belami w słupy oparkaniono gontami pobito. Także y po drugiey stronie aż do Kamienice”. W „kamienicy” zabito okna w których brakowało szyb, do ołtarza w kaplicy wrócił „...obraz Panny Marjey stojący Malowany...”²⁸²³. W ciągu następnych lat kolejni arcybiskupi nie poczynili wielu zmian w wyglądzie skierniewickiej rezydencji – jedynie prymas Andrzej Olszowski wziął dwa nowe, murowane, parterowe budynki w południowo – zachodniej części założenia. Według opisu z 1685 r., sporządzonego po śmierci prymasa Jana Stefana Wydzgi budynki pałacowe wymagały już prac remontowych. Prowadziły do nich: „...wrota dwoiste z furtą w parkanie pod daszkiem na biegunach ze dwiema kunami żelaznemi i zamkiem do zawarcia...”, niedaleko wjazdu znajdował się „...budynek dla wrotniego i warty...w sieni pułapu nie masz, okno gliną zalepione, ławy przy ścianach...w izbie okien 2 szklanych, trzecie gliną zalepione, piec zielony zły, szyb sześciu w oknach nie masz...ten budynek gontami pokryty, nad dachem komin nadmurowany...”. Naprzeciw niego znajdował się „...dworzec pralacki za possessyi śp. ks. J. Olszowskiego zbudowany z porządnym mieszkaniem w dobrym zawarciu, okna dobre, miejscami nadwerężone, mający sień bez pułapu i okna w sieni złe, w izbach piece nadpsowane, ławy przy ścianach i stoły 2 w izbach...ten budynek gontami nakryty bindarzem z tarcic otoczony...”, po stronie lewej kamieniczka wymurowana również za rządów arcybiskupa Andrzeja Olszowskiego przy ogrodzie włoskim, bardzo zniszczona, gdyż „...do sionki...drzwi nie masz do zawarcia...”, w izbach „...ramy tylko bez szkła...drzwi na zawiasach bez zamków i hantab, mury w ścianach duże porysowane...”. Przed kamieniczką stała „...statua cum Beatissimae

²⁸²² Korytkowski, IV, przypis 2, s.143. Kapituła w odpowiedzi poinformowała prymasa, że za zniszczenia odpowiadają wojska szwedzkie, natomiast konie i bydło wprowadziło wojsko przemocą do pałacu, podczas choroby reagenta, Korytkowski, IV, s.144.

²⁸²³ Inwentarz Dworu Skierniewskiego y Innych Folwarków do tego klucza należących Pro Anno 1673 spisany za Regencyei I. M. Xiędza Alexandra Bykowskiego Kanonika Gnieznńskiego Proboszcza...spisany Die 24 Juny Anno Dni 1673, AAG, ACap., B 172, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks IV, s.115-116.

Mariae Virginis Sculpta balasami rzniętymi z tarcic malowanemi ogrodzona, już i te nadgnęły". Na wprost niej znajdował się „...pałac murowany z drzwiami w pół otworzystymi o 4 zawiasach ze skolcem, wrzeciądzem i skoblami, krata nad nim żelazna. Wszedłszy w sień są a parte sinistra drzwi przy wchodzie do sklepów dolnych których jest trzy, z dobrym zawarciem... Z sieni do izby stołowej „...drzwi... na zawiasach z zamkiem, piec zielony dobry z kominem, w izbie okien cztery w których tylko kwater siedm. Inne kwatery derkami zabite i matami zasłonięte...Na dole znajdowała się jeszcze izba, pokój podskarbiego oraz 2 skarbcze. Na górne piętro prowadziły schody. Na górze „*Sień...przestronna...*”, izba stołowa z białym piecem, „*Drzwi do kaplicy z zamkiem, ołtarz w tej kaplicy cum effigiae Beatissimae Mariae Virginis, żadnych aparatów nie mający tylko portatel, szafka mała i ławki dwie... z niej wichur dach zrzucił i na kaplicy dachu nadpsował. Z izby stołowej są drzwi do pokoju z handabą i zamkiem...w oknie szyb 10 stłuczonych...Drzwi do drugiego pokoju...Pawiment kamienny...drzwi do trzeciego pokoju...piec biały polewany dobry przy kominie...pawiment kamienny, drzwi do sionki...w niej przeforsztowanie z tarcic, okno jedno wichur wyrzucił..., z sieni wielki wschód na górę...Na górze wiązanie dobre, dach wszystek pałacu tego dachówką nakryty, w kilku miejscach dachówka powypadała*". Okna miał pałac szklane, w dużej części potłuczone, wyposażenie stanowiły: piece z zielonych lub białych kafli, kredens, szafy, Obok pałacu znajdowały się: kuchnia, stajnia, wozownia, kuźnia, ogród, gdzie „...kwatery pozarastały, ziół nie masz, drzewa poschły...” oraz zabudowania folwarku (dom starosty, stajenka, spichrz, gumno, obory, karmnik, browar, ozdównia)²⁸²⁴. Prace remontowe – zabezpieczające prowadził w rezydencji prymas Michał Radziejowski. Dopiero jednak jego następca – Stanisław Szembek, który upodobał sobie Skierniewice zajął się gruntowną odbudową pałacu, między innymi wziął mur zamykający założenie od strony południowej, ciągnący się od bramy w kierunku zachodnim do kuchni i w kierunku wschodnim do stajni – „*Brama [wjazdowa, od strony miasta – przyp. aut.] do której wrota dwoiste na zawiasach czterech żelaznych z poręczą i kuną nabijane gwoździami żelaznymi ...Od tej bramy są mury z obydwu stron ciągnące się z jednej aż do stajen, z drugiej do kuchni kosztem S.P.I.O.Xcia Imci Stanisława Szembeka wymurowane.*”, wyremontował dwór wzniesiony przez prymasa Jana Olszowskiego – „*Pałacyk murowany wytrynkowany o jednym piętrze za którym Ogród Włoski...w ...pokoju Suffit malowany Ewangelicznego gospodarza kosztem S.P.I.O.Xcia Imci Stanisława Szembeka...*”, na dziedzińcu wystawił

²⁸²⁴ Opis według inwentarza z 1685 r., SHGKs.Ł, cz.II, z.2, s.116-119.

nowe, drewniane oficyny – „*Officyny Pałacowe w środku Dziedzińca...te oficyny z drzewa budowane za S.P.I.O.Xcia Imci Stanisława Szembeka...*”, przyozdobił także wnętrza pałacu – izba stołowa na piętrze otrzymała „...*Effigies królów malowanych a Lecho zacząwszy ad 11 Augusta na wierzchu malowanych kosztem S.P.I.O.Xcia Imci Stanisława Szembeka...*”, kaplica „...*sumptem S.P.I.O.Xcia Imci Stanisława Szembeka pięknie adarnowana malowaniem...*” oraz sufity w trzech pokojach na piętrze – „...*w tych pokojach trzech Suffity malowane sumptem pomienionego Xcia Imci...*”²⁸²⁵. Prymas Stanisław Szembek zmarł w skierniewickim pałacu dnia 3.08.1721 r.²⁸²⁶ W XVIII w. rezydencja również była kilkakrotnie przebudowywana i odnawiana przez arcybiskupów Teodora Potockiego i Krzysztofa Antoniego Szembeka. W tym czasie (1736 r.) założenie określone zostało jako „*arx*” w dokumencie prymasa Teodora Potockiego²⁸²⁷. Za rządów prymasa Teodora Potockiego wzniesiono nowy most – „...*Z przejazdu do miasta wjazd przez Most novo in Anna 1739 postawiony...*”, budynek drewniany po lewej stronie od budynku bramnego – „...*budynek wielki w zrąb wystawiony gontami pobity, kosztem S.P.I.O.Xcia Imci Teodora Potockiego ab extra obmurowany do którego sieni dwie...*”. Na dziedzińcu, naprzeciwko pałacu wystawiono „...*Immaculatae Conceptionis S V M z Marmuru białego na filarze kamiennym ciosanym z Gradusem kamiennym niemającym sumptem erygowana przez S.P.I.O.Xcia Imci Teodora Potockiego około w Balasty obmurowana.*” oraz otynkowano wzniesione przez Stanisława Szembeka drewniane oficyny pałacowe – „*Officyny Pałacowe...tylko eo ab extra cegłą y wapnem potrynkowane w koło.*”²⁸²⁸. Krzysztof Antoni Szembek zainwestował zapewne w nowe meble i inne, drobne elementy wyposażenia wnętrza, być może również za jego czasów, jak przypuszcza W. Puget, zabezpieczono pęknięte mury kaplicy²⁸²⁹. Część pałacu spłonęła około połowy XVIII w., za arcybiskupa Adama Komorowskiego, straty oceniono na 100 000 złotych

²⁸²⁵ Inwentarz Xięstwa łowickiego post fata S.P.J.O. Xcia Imci Teodora Potockiego Arcybiskupa Gnieźnieńskiego Prymasa Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego przez Wielmożnego Imci Xdza Józefa Bratkowskiego Gnieźnieńskiego Krakowskiego Kanonika etc. Sede Vacante Ekonoma Generalnego Compendiose spisany Ultimis Julij 1739 Anno, AAG, ACap., B 149, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VI, s.120-121.

²⁸²⁶ Korytkowski, IV, s.421; przypis 1, s.425.

²⁸²⁷ Statuty kap. koleg., nr 5.

²⁸²⁸ Inwentarz Xięstwa łowickiego post fata S.P.J.O. Xcia Imci Teodora Potockiego...spisany Ultimis Julij 1739 Anno, AAG, ACap., B 149, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VI, s.120-121.

²⁸²⁹ Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.92.

polskich. Tenże arcybiskup odbudował swoją ulubioną rezydencję, zakładając między innymi „*obicia na pokojach płóciennie, malowane*”, zakupując nowe meble²⁸³⁰. Jego następca, arcybiskup Władysław Aleksander Łubieński przeprowadził w latach 1761-1765 gruntowną przebudowę pałacu według projektów Efraima Schroegera, wznosił też nową kaplicę pałacową – w jego testamencie znajduje się zapis: „*W pałacu Skierniewickim cale nowo odemnie reformowanym y ozdobionym wraz y z kaplicą nowo wymurowaną; obicia wszystkie nowe są częścią adamaszkowe z baldachimem, krzesłami y lustrami, częścią saskie.*”²⁸³¹ Po przeprowadzeniu prac z dawnej rezydencji pozostały jedynie mury. Ówczesny jej widok znany jest z projektów przebudowy pałacu sporządzonych przez Efraima Schroegera zachowanych w postaci odbitek fotograficznych²⁸³². Ponieważ kolejni arcybiskupi: Gabriel Jan Podoski i Antoni Ostrowski nie zmienili wiele w wyglądzie i wyposażeniu rezydencji, do opisanego wyglądu założenia w 2 poł. XVIII w. mogą posłużyć łącznie plany Efraima Schroegera oraz stanowiące dla nich uzupełnienie inwentarze dóbr łowickich - sporządzony w 1767 r. po śmierci arcybiskupa Władysława Łubieńskiego²⁸³³, z 1777 r. spisany po śmierci prymasa Gabriela Podoskiego²⁸³⁴ oraz dwóch dokumentów z czasów prymasa Antoniego Ostrowskiego – rewizji z 1780 r.²⁸³⁵ i inwentarza z 1785 r., sporządzonego po śmierci tegoż prymasa²⁸³⁶, w których zamieszczono szczegółowy opis pałacu w Skierniewicach wraz z należącymi do niego

²⁸³⁰ Zmarł w tymże pałacu dnia 2.03.1758 r., Korytkowski, IV, s.605-606, 613.

²⁸³¹ Korytkowski, V, s.60. Nowa kaplica kosztowała ponad 100 tys. złotych polskich, Korytkowski, V, s.25.

²⁸³² Zachowało się 5 fotografii zaginionych w czasie II wojny planów: 4 autorstwa E. Schroegera: projekt ogólny pałacu, projekt fasady, przekrój korpusu i elewacja kaplicy, rzut parteru i piętra oraz jeden nieznanego autora przedstawiający ogólny plan pałacu wraz z oficynami. Wszystkie zostały opublikowane w artykule: Lorentz S., *Skierniewice...*, s.4-9 oraz idem, *Efraim Szreger...*, s.68-71, 212.

²⁸³³ *Inventarium Ducatus Loviciensis sede Vacante post Fata prymasa Pomian Łubna Łubieńskiego przez Antoniego Mateusza a Bogusławice Sierakowskiego anno 1767*, AAG, ACap., B 153, zamieszczony w: Puget W., *Skierniewice [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VII, s.122-125.

²⁸³⁴ *Inventarium Ducatus Loviciensis Sede Vacante post Fata... Gabrielis Junosza a Podovie Podoski per me Theodorum Gabrielem de Siemienice Siemieński – 1777*, AAG, ACap., B 154, zamieszczony w: *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne...*, t.1, s.12-20, aneks IV; Puget W., *Skierniewice [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VIII, s.125-133.

²⁸³⁵ *Rewizya Klucza Skierniewickiego y Łowickiego w Xięstwie Łowickim mocą Dekretu Kapituły Generalney w Gnieźnie Tę 5 Miesiąca Maia w Roku 1780 udzielanego przezemnie nizey na podpisie wyrażonego uczyniona y podług wyrażonych punktów w tym że Dekrecie odbyta y uskutecznioma Dnia y roku iako wyżej przy Kluczu Łowickiem*, AAG, ACap., B 155, zamieszczony w: Puget W., *Skierniewice [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks IX, s.133-134.

²⁸³⁶ Inwentarz ten spalił się w Warszawie w 1939 r. Wypisy z niego sporządził przed wojną: Lorentz S., *Skierniewice...*, s.4-8; idem, *Efraim Szreger...*, s.68-73.

zabudowaniami gospodarczymi. Według opisu z 1767 r. był to budynek: „*Murowany pod dachówką cały przez Św. Pam. Jaśnie Oświeconego Scia Imci Władysława Aleksandra Pomian z Łubnej Łubieńskiego ...w Roku 1762-gim znacznie reformowany y Powiększony, o dwóch Kondygnacyach. Do pierwszej Kondygnacyi od dołu wchodząc drzwi dębowe podwojne w Tafle na Zawiasach z Zamkiem Francuskim...*”²⁸³⁷. Jego stan przedstawiał się znacznie gorzej w 1777 r.: „*Murowany, dachówką miejscami nadruynowaną pokryty, z Facyatą kształtną przyozdobiony, wktórey jest Herb J.O. Xiążęcia Łubieńskiego z dymnikami dwiema, w których Okna powytlukane, Ramy pogniłe, Kominów nad dach wywiedzionych Pięć, nad Bramą ganek z prętów Żelaznych floryzowany, na Czterech postumentach Kamiennych gzymsowany w mur wpuszczonych leżący za Facyatą Rynna blaszana...Zepsuta, Brama odrzwi z kamienia Ciosanego, drzwi wielkie stoczyste, Fasowane, dębowe na Zawiasach z Zamkiem...przyktórych gradus kamienny*”²⁸³⁸. Jak widać z przytoczonego powyżej fragmentu inwentarza, spisane po śmierci prymasa Gabriela Jana Podoskiego, arcybiskup nie dbał o skierniewicką rezydencję, gdyż jej stan uległ wyraźnemu pogorszeniu w ciągu 10 lat. Efraim Schroeger poszerzył pałac, dobudowując od strony wschodniej dwuosiową partię, zlikwidował aneks mieszczący kaplicę przy elewacji północnej, a w jego miejsce wznosił dwukondygnacyjną, ośmioboczną, wolnostojącą budowlę, mieszczącą na piętrze kaplicę, a na parterze *Salę Ogrodową*, połączoną z pałacem galerią wspartą na 3 arkadach, otwartą na dole, a zamkniętą na górze. Nowa fasada pałacu była teraz jedenastoosiowa, boniowana na narożach, centralna, pięciosiowa partia była lekko wysunięta do przodu, kondygnacje przedzielone były gzymsem obiegającym dookoła budynek. Pałac posiadał okna o wykroju prostokątnym, w obramieniach, ryzalit drugiej kondygnacji mieścił balkonowe okno z arkadą, a zwieńczony był attyką ozdobioną kartuszem z herbem Pomian. Cały budynek nakryty był czterospadowym dachem. Parter składał się z 10 pomieszczeń i 2 sieni (główniej i prowadzącej na ganek, łączący pałac z Salą Ogrodową). Pomieszczenia parteru były wyposażone dość skromnie – płócienne obicia znajdowały się tylko w sypialni, gabinecie (większym) i przylegającym do nim pokoju. Część z nich pełniła funkcje gospodarcze – jak kuchenka, skarbiec, piwnice, cukiernia, kredens. Natomiast

²⁸³⁷ *Inventarium Ducatus Loviciensis...anno 1767*, AAG, ACap., B 153, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VII, s.122.

²⁸³⁸ *Inventarium Ducatus Loviciensis...1777*, AAG, ACap., B 154, zamieszczony w: *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne...*, t.1, s.12-20, aneks IV; Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VIII, s.125-126.

pomieszczenia piętra, mieszczące prywatne apartamenty prymasa były wykończone bardziej ozdobnie – ściany posiadały obicia płócienne „granatowe w kwiaty białe” oraz „kwiaty różne”, „Obicia płócienne w kwiaty drukowane z listwami pozłocistymi...” (pokoje), lub „Adamaszkowe Zielone, pozłocistemi Listwami przybite, pod Obiciem od Spodu Tablatura biała pokostowana z listwami pozłocistemi...” (sypialnia), były także „Adamaszkiem Karmazynowym y Listwami pozłocistemi w koło obity” (sala audiencjonalna). Drzwi były „biało pokostowane z Listwami i Odrzwiami pozłocistemi”. W pokojach znajdowały się piece z „białych kafli” i „kuminki szafiaste”, jedynie w gabinecie piec „murowany gzymsowany”. Wyposażenie było bardzo bogate – składały się na nie między innymi: „Szafa drewniana do Srebra” w kredensie, „Szafa...w Włoski Orzech z Zwierciadłami Szufladami Zamkami Antabami Mosiężnymi Galkami pozłacanymi” w sypialni, „Szafy w koło Zielone z złotymi listwami” w bibliotece, „szafa zielona ze złotymi listwami”, „Szafa Nowa Wielka...z Podwójnymi drzwiami” oraz „druga mniejsza w Orzech malowana z Sufladami” w garderobie, portrety dostojników Kościoła w pokoju konferencyjnym. W oknach wisiały „firanki płócienne”, „firanki kitaykowe” lub „Adamaszkowe Zielone z Sznurami Jedwabnymi” (sypialnia) w oknach oraz stoliki, kanapy, krzesła, ławki, biurka, łóżka, szafy i szafki, lustra, portrety królów i świętych w pomieszczeniach na parterze i piętrze. Część pomieszczeń na piętrze było przesklepionych, część posiadało „sufity gipsowane”, na piętrze wszystkie sufity były tynkowane. Posadzki wykonane były z różnych materiałów – „marmurowa” w sieni, ceglana w sionce, skarbcu, kredensie, w pozostałych pomieszczeniach drewniane. W pokojach na piętrze drewniane „taflowe”, tylko w gabinecie była „dębowa kwadratowa”, w sypialni i bibliotece „drewniana Suknem wybita”²⁸³⁹. Z pokoju „Średniego” prowadziły drzwi do galerii łączącej pałac z kaplicą. Kaplica była „blachą Zielonego Farbowania cała pobita...cała Malowana w Którey Ołtarz drewniany Nową Częścią Malowany Częścią wyłożony z Obrazem N. Maryi Matki Boskiej na którym Obrazie Korona Z Dwunastu Gwiazdami Srebrnymi wyłożona Passya z Kości Białey a Krzyż Hebanowy...Posadzka drewniana...Portatel marmurowy...Sukno nad Gradusami y przed

²⁸³⁹ Wyposażenie wnętrza pałacowych na podstawie: *Inventarium Ducatus Loviciensis...anno 1767*, AAG, ACap., B 153, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VII, s.122-125; *Inventarium Ducatus Loviciensis...1777*, AAG, ACap., B 154, zamieszczony w: *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne...*, t.1, s.12-20, aneks IV; Puget W., Skierniewice [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VIII, s.125-132. Zobacz także: Lorentz S., *Skierniewice...*, s.4-8; idem, *Efraim Szreger...*, s.68-73.

*Gradusami na dole...*²⁸⁴⁰. Pałacowi towarzyszyły dwie murowane oficyny (od strony zachodniej, naprzeciwko pałacu i od strony północnej przy ogrodzie), oficyna drewniana, budynki gospodarcze i administracyjne oraz ogród i figarnia. Do ogrodu prowadziła zachowana do dziś brama parkowa (dzieło E. Schroegera)²⁸⁴¹. Po raz ostatni zmian we wnętrzach pałacu i budynkach mu towarzyszących dokonał w latach 1777-1784 prymas Antoni Ostrowski – „*Pałac w Skierniewicach przez teraźniejszego JO Xcia Jmci Antoniego Ostrowskiego Arcy Biskupa Gnieznńskiego wyreparowany y reformowany...*”²⁸⁴². Obejmowały one niewielkie przekształcenia układu pomieszczeń pałacowych „*W tym Pałacu na dole po prawej ręce wyporzadzone trzy Pokoie większe Czwarty Mnieyszy y garderoba ze wszystkimi przynależnościami: Pod Kaplicą wyporzadzano nowy Pokoy ieden z przedpokoiem y Garderóbką. W tym Pałacu nad Cukiernią zrobione dwie Izby do stawiania pakow innych ruchomości y Sypialnia służących tudzież w Izbie fclawney różne Szafy y schowania znowa zrobione.*”, oficyny pałacowe rozbudowane zostały o nowe pomieszczenia, powiększono ogród, naprawiono dom ogrodnika oraz wzniesiono nowe budynki gospodarcze²⁸⁴³. Następnie już w 1786 r. arcybiskup Michał Poniatowski przeznaczył pałac na pomieszczenia założonej przez niego manufaktury sukienniczej – w głównym budynku ulokowano szkołę przadek, administrację oraz wykańczalnię sukna, w oficynie składy wełny, sukna, farbiarnię i apreturę. Manufaktura upadła na przełomie 1794 i 1795 r. W latach 1795-1801 w pałacu rezydował arcybiskup Ignacy Krasicki, który zajął się upiększaniem jego otoczenia, przebudował między innymi przypałacowy park na ogród ozdobny. Od 1814 r. rezydowało w nim wojsko, mieścił się tu skład paszy i kwatery, a następnie koszary. W 1829 r. pałac został przekazany Wielkiemu Księciu Konstantemu i jego żonie Joannie z

²⁸⁴⁰ *Inventarium Ducatus Loviciensis...anno 1767*, AAG, ACap., B 153, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VII, s.123.

²⁸⁴¹ Opis na podstawie: *Inventarium Ducatus Loviciensis...anno 1767*, AAG, ACap., B 153, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VII, s.123-124; *Inventarium Ducatus Loviciensis...1777*, AAG, ACap., B 154, zamieszczony w: *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne...*, t.1, s.12-20, aneks IV; Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks VIII, s.128-129; 132.

²⁸⁴² *Rewizya Klucza Skierniewickiego...w Roku 1780...*, AAG, ACap., B 155, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks IX, s.133

²⁸⁴³ *Rewizya Klucza Skierniewickiego...w Roku 1780...*, AAG, ACap., B 155, zamieszczony w: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, aneks IX, s.133-134. Szeroko o przebudowach skierniewickiego pałacu przez kolejnych arcybiskupów: Puget W., Skierniewice [w:] *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.86-98.

Grudzińskich, w czasie trwania powstania listopadowego przejściowo został przejęty przez Rząd Narodowy, po jego upadku wrócił do Joanny Grudzińskiej. Prace remontowe rozpoczęto około 1832 r., i aż do roku 1852 kontynuowano gruntowną przebudowę budynku w stylu późnego klasycyzmu prawdopodobnie według projektów i pod nadzorem architekta Adama Idźkowskiego. Od tej pory aż do wybuchu I wojny dawna rezydencja arcybiskupów pełniła rolę letniej rezydencji rodziny carskiej. W latach 1832-1845 przekształcono też ogród w park w stylu krajobrazowym i rozszerzono jego teren w kierunku północnym. W 1841 r. zbudowano w parku pałacyk myśliwski według projektu A. Idźkowskiego, na zlecenie cara Mikołaja I. Ostatnie, duże przebudowy pałacu nastąpiły w latach 70. i początku 80. XIX w. Inicjatorem pierwszej był książę Aleksander Bariatyński, plany wykonał Ippolito Monighetti. Wnętrza ukształtowane zostały w stylu eklektycznym, elewacja otrzymała nowe, boczne aneksy wieżowe, dawną oficynę mieszkalną przebudowano na oranżerię. Ostatnie prace z lat 1883-1884 miały związek z planowanym na 1884 r. zjazdem trzech cesarzy – Austro-Węgier – Franciszka Józefa, Niemiec – Wilhelma I, Rosji – Aleksandra III. Pałac powiększono wtedy o boczne, piętrowe pawilony oraz zbudowano arkadowy podjazd z tarasem przed fasadą. Następnie do wybuchu I wojny nie podjęto już żadnych prac remontowych przy pałacu. W czasie I wojny w pałacu stacjonowali żołnierze niemieccy. W 1919 r. pałac i folwark przekazane zostały Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, następnie w 1942 r. przejęte zostały przez Rolniczy Zakład Doświadczalny SGGW, kierowany przez profesora Emila Chroboczka. Dzięki temu budynki nieznacznie ucierpiały podczas II wojny światowej. Po zakończeniu II wojny w budynkach zespołu pałacowego mieściły się zakłady doświadczalne Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, następnie od 1957 r. Zakład Warzywnictwa Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach. W 1964 r., uchwałą Rady Ministrów z dnia 3 lipca utworzony został, na bazie działającego w Skierniewicach Zakładu Warzywnictwa IUNG w Puławach, Instytut Warzywnictwa, funkcjonujący w pałacowych budynkach do chwili obecnej.

W latach 60. XX w. przeprowadzono gruntowny remont pałacu z inicjatywy profesora Emila Chroboczka, dyrektora Instytutu Warzywnictwa. Starano się przywrócić mu wygląd z czasów przebudowy dokonanej przez Efraima Schroegera – odtworzono wygląd ryzalitu

z balkonem i kopuły kaplicy, zlikwidowano też arkadowy podjazd. Kolejne prace remontowe przeprowadzono w latach 1981-1988²⁸⁴⁴.

3. Pałac i przylegający do niego park – brak badań. Prowadzono je jedynie na terenie miasta (głównie przy okazji inwestycji), rejestrując ślady osadnictwa z okresu od schyłku wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne.
4. Pałac arcybiskupi zachowany do dziś w formie nadanej jej ostatnią przebudową z lat 1833-1859 z przekształceniami w wyniku remontów z lat 60. i 80. XX w. Położony w parku, ukształtowanym na przestrzeni XVIII i XIX w., zaliczonym przez J. Bogdanowskiego do grupy parków naturalistyczno-krajobrazowych²⁸⁴⁵. Ten rozległy zespół pałacowo-parkowy nigdy nie był przedmiotem kompleksowych badań terenowych. Obecnie mieści się w nim Instytut Warzywnictwa. Natomiast w dawnych budynkach folwarcznych, przy ul. Wita Stwosza, ulokowane są Poradnie Specjalistyczne Wojewódzkiego Szpitala Zespołonego.
5. Pierwszy dwór – zamek mógł powstać z inicjatywy arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego około połowy XIV w. Murowany budynek wzniosł prymas Jan Łaski, natomiast pałac wystawili arcybiskupi Wojciech Baranowski i Wawrzyniec Gębicki.
6. Ulanowski, s.134-144, 714-718; Łaski, LB, II, s.273-274; Starowolski Sz., *Polska...*, s. 67; Kosiński A. A., *Miasta, wsie...*, s.53; Baliński, Lipiński, s.565-566; *Wycieczka...*, s.378-381; Bartoszewicz J., *Skierniewice*, „Księga Świata”, R.1859, t.8-10, s.45-52, 117-123; Bużeński, II, s.95, 127, 249; III, s.210, 245, 252; IV, s.116, 120; *Skierniewice*, Tyg. Ilustr., R.9:1872, seria II, nr 228, s.240; Korytkowski, I, s.59-60; Krysiński A., *Skierniewice*, „Wędrowiec”, R.42:1883, seria IV, nr 35, 546-548; Krysiński A., *Skierniewice (dokończenie)*, „Wędrowiec”, R.42:1883, seria IV, nr 36, s.564-566; *Skierniewice*, „Kłosa”, R.39:1884, nr 1005, s.222-226; Kolberg, s.31; Verdmón, s.244-245; *Skierniewice*, „Wędrowiec”, R.35:1891, s.469, 470; KZS, t.2, z.11, s.346-351; Lorentz S., *Skierniewice...*, s.3-22; SHGKs.Ł., cz.II, z.2, s.94-125; Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie...1955-1965...*, s.66-67; Pracuta M., *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka klasycystyczna i romantyczna*, Łódź 1973, s.9-10; Lenkiewicz W., *Informator...*,

²⁸⁴⁴ Dzieje rezydencji w Skierniewicach od końca XVIII w. do odbudowy z lat 60. XX w. na podstawie między innymi: Lenkiewicz W., *Informator...*, s.22-49, 75-90; Józefacki J., *Dzieje Skierniewic...*, s.149-171, 250, 278, 321; SHGKs.Ł., cz.II, z.2, s.101, 111-112, 121-125; Puget W., *Skierniewice [w:] Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.98-107. O pracach konserwatorskich prowadzonych w latach 60. XX w. zobacz także: Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.87-88.

²⁸⁴⁵ Bogdanowski J., *Polskie ogrody...*, s.321.

passim; Kajzer L., *Uwagi o budownictwie...*, s.151-153; Rożej M., *Prace konserwatorskie na terenie województwa skierniewickiego w latach 1978-1981*, Ochr. Zab., R.1983, nr 1-2, s.139, 142; *Skierniewice. Studium historyczno-urbanistyczne. Wykonane na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Skierniewicach*, P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział Badań i Konserwacji, pracownia Badań Urbanistyki i Architektury, opracow. E. Pustola-Kozłowska, J. Serafinowicz, Warszawa 1984, t.1-2, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lorentz S., *Efracim Szreger...*, s.67-74, 210-214; Józefacki J., *Dzieje Skierniewic...*, s.31-32, 50, 72, 84-85, 92-94, 119-122, 135-137, 148-171, 250, 278, 321; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Skierniewice, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 62-58, nr stanowiska w miejscowości 8, 9, nr stanowiska w obszarze 18, 19, oprac. A. Kosiorek, P. Świątkiewicz, 1989 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Palace i dwory...*, s.178-200; Marciniak A., *Skierniewice, st.8*, IA, badania 1990, Warszawa 1994, s.119; Puget W., *Skierniewice [w:] Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.85-136; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.182-184; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.145-146; *Leksykon...*, s.459; Kwiatkowska M. I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.193-205; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.87-88

XXXVI. SOCHACZEW

gród wczesnośredniowieczny, następnie zamek; „castrum” w 1351 r.;

własność książęca/królewska

ziemia sochaczewska, parafia Sochaczew

1. Po raz pierwszy, o ile dać wiarę wątpliwemu zapisowi pochodzącemu dopiero z XV w., Sochaczew został odnotowany w źródłach pisanych w 1138 r. W tymże roku według wysoce niepewnej tradycji w klasztorze benedyktynów p.w. św. Trójcy zmarł Bolesław Krzywousty²⁸⁴⁶. Musiał stanowić ośrodek kasztelański i to już od dawne, gdyż w

²⁸⁴⁶ Rocznik Świętokrzyski, MPH, III, s.68-69; CDMz, nr 63. Zapis ten pochodzi jednak dopiero z lat 1463-1464. Szerzej o problemie zobacz: Markiewicz B., *O śmierci Bolesława Krzywoustego w Sochaczewie*, „Problemy”, R.16:1960, nr 4(169), s.245-248; Jasiński K., *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, R.1994, t.4, s.127-136; Kowalczyk E., *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego – dyskusji ciąg dalszy*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, R.1996, t.7, s.119-123. Zapis jest o tyle niepewny, że w Sochaczewie zapewne nigdy nie istniał klasztor benedyktynów.

dokumencie z 1221 r. wymieniony został „*Falanta castellanus de Sochaczew*”²⁸⁴⁷. W 1257 r. istniał tu kościół parafialny p.w. św. Wawrzyńca²⁸⁴⁸. Prawa miejskie uzyskał w XIV w. i to już przed 1324 r., gdyż w tymże roku w dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława wymieniony został „*civitas Sochaczow*”²⁸⁴⁹, następnie w 1337 r. – „*cives in Schochaczew*”²⁸⁵⁰. Ponowna lokacja miała miejsce około 1356 r., co jest udokumentowane konfliktem o dziesięciny z lat 1367-1368. Urząd starosty sochaczewskiego w 1420 r. piastował Przybysław z Krajkowa herbu Jasionna, w 1430 r. – Więclaw²⁸⁵¹, w latach 1434-1440 Jan Żelazo z Sierzchowów²⁸⁵², a w latach 1443-1450 Wojciech z Chylina²⁸⁵³. Od 1462 do 1476 r. na podstawie nadania księcia Władysława I z 1451 r. ziemia sochaczewska znajdowała się w rękach jego żony Anny, księżniczki oleśnickiej²⁸⁵⁴. Urząd starosty dóbr książęcych sprawował od 1463 r. do inkorporacji, Sławiec z Niemyglów herbu Jastrzębiec²⁸⁵⁵. W 1476 r. Kazimierz Jagiellończyk wcielił ziemię sochaczewską do Korony, nadając równocześnie miastu Sochaczewowi nowe przywileje i potwierdzając dawne²⁸⁵⁶. W latach 1476-1485 urząd starosty sprawował Andrzej Szczubioł herbu Wężyk z Kozłowa²⁸⁵⁷, w latach 1485-1499 ponownie Sławiec z Niemyglów²⁸⁵⁸, od 1497 r. Jakub Szydłowiecki²⁸⁵⁹, następnie po jego śmierci od 1509 Krzysztof Szydłowiecki, późniejszy kanclerz²⁸⁶⁰. W latach 1537-1561 starostą był

²⁸⁴⁷ CDMz, nr 210. Na urządzie kasztelana w XIII w. zostali jeszcze wymienieni: Wawrzyniec („Laurencio”), NKDM, II, nr 70 (1283 r.) i Mikołaj, syn Anzelma („Nicolao Anzalmy”), NKDM, II, nr 71 (1284 r.).

²⁸⁴⁸ KDKM, nr 29; NKDM, II, nr 35. Nowy, murowany kościół ufundowała przed 1459 r. Małgorzata, żona Siemowita V. Jego ruiny rozebrano po pożarze w 1793 r., Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.329.

²⁸⁴⁹ NKDM, II, nr 171.

²⁸⁵⁰ NKDM, II, nr 218. W dokumencie Siemowita III z 1368 r. wymieniony jako „*civitas Sochaczow*”, KDW, III, nr 1601. Prawa miejskie potwierdził w 1434 r. Siemowit V, Zathay, sygn. 194, k.39.

²⁸⁵¹ Supruniuk, *Otoczenie księcia...*, Aneks I, s.306.

²⁸⁵² Zathay, sygn. 194, k.39 (1434 r.); KDKM, nr 184 (1440 r.).

²⁸⁵³ MRPS, IV/3, supl., nr 791; Arch. Sang., II, nr 151.

²⁸⁵⁴ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

²⁸⁵⁵ Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.599.

²⁸⁵⁶ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138; Zathay, sygn. 802, k. 2-2v; MRPS, I, nr 1349, 1350.

²⁸⁵⁷ MRPS, I, nr 1374 (1476), 1492 (1479); Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.221-222; idem, *Kancelarie książęce...*, s.488; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁸⁵⁸ Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.600.

²⁸⁵⁹ Kieszkowski J., *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki...*, s.18.

²⁸⁶⁰ W 1512 r. król Zygmunt August wystawił dokument kwitujący Krzysztofa Szydłowieckiego z zarządu starostwem sochaczewskim za lata 1511-1512, AGAD, perg., sygn. 646 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); MRPS, V/2, nr 12887.

Stanisław Borek z Trzcince²⁸⁶¹, a w 1564 r. Mikołaj Radziejowski, kasztelan gostyński²⁸⁶², po nim urząd ten na krótko objął Rafał Cybulski, bowiem już w 1568 r. sprawował go Paweł Szczawiński, kasztelan brzeziński²⁸⁶³. Następnie w 1595 r. piastował go Stanisław Tarło, nieżyjący już w 1599 r. gdyż na urzędzie zastąpił go Stanisław Radziejowski, wojewoda łęczycki, zmarły w 1637 r.²⁸⁶⁴. Kolejnym starostą był Jan Oborski, który w 1645 r. scedował urząd na swego syna Marcina²⁸⁶⁵. W 1693 r. konsens królewski na wykup starostwa z rąk Oborskich otrzymał Mikołaj Grudziński²⁸⁶⁶. Od 1697 r. urząd starosty piastował Wojciech Dąbski²⁸⁶⁷, w 1773 r. Kazimierz Krasieński²⁸⁶⁸, od 1775 r. Walerian Łuszczewski, a następnie od 1784 r. jego syn – Jan Paweł (zmarły w 1812 r.)²⁸⁶⁹.

2. Gród pobudowany został na wysokiej, stromej skarpie rzecznej na prawym brzegu rzeki Bzury w I poł. XIII w. Obecnie miejsce to nosi nazwę „Góry Zamkowej”. Zachowały się od strony południowej i wschodniej relikt podwójnego wału z czasów późnego średniowiecza, rozdzielone dwiema fosami. Pierwotne, XIII-wieczne założenie było drewniano-ziemne, otoczone dookólnym wałem. Być może w latach 1283-1286 r. gród wraz z osadą zostały zniszczone podczas walk Konrada II z bratem Bolesławem II²⁸⁷⁰. Odbudowano go jednak, bowiem pod 1303 r. odnotowany został kasztelan sochaczewski Sasin²⁸⁷¹, w 1317 r. „*Chwalisko castellano Sochacowiensi*”²⁸⁷², a w 1345 r. w

²⁸⁶¹ W latach 1537-1546 spławiał Wisłą zboże i inne towary pochodzące z folwarków starostwa sochaczewskiego, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku, Reg. Thel., s.1, 9, 20, 27, 56, 71, 94, 96, 125, 126, 146, 163, 172, 192, 194, 484, 486, 601; Coll. aut. 205, za: Karwasińska J., *Sto trzynaście zaginionych dokumentów z „Collectio autographorum” Biblioteki Narodowej*, [w:] Straty Bibliotek i Archiwów Warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych, t.III: Biblioteki, Warszawa 1955, s.79, nr 52 (1944 r.).

²⁸⁶² LWR 1564, s.26.

²⁸⁶³ LWR 1570, s.163. Paweł Szczawiński, starosta sochaczewski spławiał Wisłą zboże i inne towary z folwarków starostwa sochaczewskiego oraz swoich własnych płacąc cło na komorze celnej we Włocławku w latach 1568-1576, Reg. Thel., s.219, 227, 237, 259, 278, 288, 298, 307, 338, 355, 368, 372, 373, 507, 542, 549, 563, 599.

²⁸⁶⁴ LWR 1602, s.5; LWR XVII, s.XVII, s.45, przyp.19.

²⁸⁶⁵ LWR 1661, s.170.

²⁸⁶⁶ Boniecki, VII, s.135.

²⁸⁶⁷ Boniecki, IV, s.160.

²⁸⁶⁸ *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa, W. Pałucki, t.I, nr 224, s.56.

²⁸⁶⁹ *Inwentarz Volumiów Legum*, cz.II, Petersburg 1860, s.29; LWR 1789, s.57; Boniecki, XVI, s.152.

²⁸⁷⁰ Długosz, VII, s.225; Roczn. Traski i Roczn. Krakowski, MPH, II, s.851; Roczn. Małopolski, MPH, III, s.185.

²⁸⁷¹ KDKM, nr 47; NKDM, II, nr 116.

²⁸⁷² KDKM, dod., nr 5; NKDM, II, nr 145.

wystawionym w Sochaczewie dokumencie „*Arnoldo Sochaczouiensis castellano*”²⁸⁷³. Założenie zostało również wymienione jako „*castrum*” w dokumentach z 1351²⁸⁷⁴ i 1355 r.²⁸⁷⁵ Dnia 27 kwietnia 1377 r. w Sochaczewie Siemowit III wraz z synami – Siemowitem IV i Januszem I wystawili zbiór statutów sądowych dla Mazowsza²⁸⁷⁶. Nie wiadomo, czy zjazd ten odbył się jeszcze na „starym” grodzie, czy już na „nowym” zamku. Można bowiem przedstawić dwa warianty wydarzeń. Według pierwszego po 1355 r. Siemowit III rozpoczął wznoszenie nowej siedziby na nadsypanym o około 3,5 m wzgórzu. Zatrzymywał się on w Sochaczewie, bowiem jego pobyty, potwierdzone są dokumentami z lat 1365, 1368, 1378, 1380²⁸⁷⁷. Okres budowy zamku można by umieścić pomiędzy latami 1355-1365 (stan surowy) i 1365-1376 (wykończenie) istnieje bowiem wtedy przerwa pomiędzy wizytami Siemowita III w Sochaczewie. Prawdopodobne jest również, że drewniany gród funkcjonowałby jeszcze, podobnie jak rawski, do czasu walk Siemowita IV z Zygmuntem Luksemburskim w latach 1382 i 1383. W tym przypadku fundatorem nowego założenia byłby Siemowit IV. Po wojnach pierwszy pobyt Siemowita IV w Sochaczewie odnotowany został w 1387 r., kolejne dopiero w latach 1405, 1421-1422, 1424²⁸⁷⁸. W porównaniu więc z Gostyninem i Rawą w Sochaczewie przebywał rzadko. Nierozpoznana pozostaje także późnośredniowieczna kreacja zamku. Badania archeologiczne nie przyniosły wyjaśnienia tej kwestii, bowiem niwelacje pod budowę nowego założenia zniszczyły w dużej części nawarstwienia związane z pierwotnym grodem, a liczne przebudowy i zniszczenia wzgórza utrudniły rozpoznanie rozplanowania

²⁸⁷³ KDKM, nr 67; NKDM, II, nr 267. W 1350 r. jako świadek dokumentu wystawionego przez księcia Bolesława III wystąpił kolejny kasztelan sochaczewski - Andrzej, NKDM, II, nr 306. Natomiast autorzy badań: M. Brykowska i J. Piniński sądzili, że po pożarze w 1286 r. gród nie został już odbudowany i wzgórze pozostało niezasiedlone, aż do połowy XIV w.: Brykowska M., *Badania architektoniczno-archeologiczne zamków w Sochaczewie, Ciechanowie i Odrzykoniu*, [w:] Sprawozdania 1967-1968..., s.32; Piniński J., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Sochaczewie w 1966 roku*, [w:] Sprawozdania 1964-1965..., s.303. Hipoteza ta nie wydaje się być możliwa w świetle występowania na początku XIV w. kasztelana sochaczewskiego. Z końca XIII i początku XIV w. znane są także wystawione w Sochaczewie dokumenty księcia Bolesława II – KDP, I, nr 76; NKDM, II, nr 101 (1297 r.); NKDM, II, nr 123 (1310 r.); książąt Siemowita II i Trojdena I – NKDM, II, nr. 198 (1329 r.).

²⁸⁷⁴ „*castrum Sochaczow*”, KDKM, nr 72.

²⁸⁷⁵ Wymienione jako „*castrum*” w przywileju króla Kazimierza Wielkiego dla Siemowita III nadającym mu ziemię warszawską, KDKM, nr 77; ZDLmP, I, nr 31a.; IMT, I, nr 13. W latach 1356-1390 notowany też był kasztelan sochaczewski Niemierza, między innymi KDW, III, nr 1403, 1404, 1601, 1700, 1735, 1737, 1797, 1900; NKDM, III, nr 6, 144; KDP, I, nr 136.

²⁸⁷⁶ IMT, I, nr 22. Siemowit IV był też w Sochaczewie w 1376 r., MRPS, I, nr 1527; NKDM, III, nr 170; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.309.

²⁸⁷⁷ NKDM, III, nr 76, 100-102, 206, 208, 222, 251 (w sumie 6 pobytów).

²⁸⁷⁸ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.311-321.

i kolejnych faz budowlanych. Można jedynie przypuszczać, że dominującym materiałem budowlanym zamku z 2 poł. XIV w. było drewno. Obiekt był następnie rozbudowywany na przestrzeni XV i XVI w. – do końca XVI w. wzdłuż kurtyny zachodniej powstały drewniane budynki o czym świadczą zapisy w lustracjach z tegoż stulecia. Większa przebudowa założenia, jak wykazały ostatnie badania, prowadzone w latach 2006 i 2007 przez ekipę L. Kajzera mogła mieć miejsce na początku XVI wieku, być może za czasów starosty Krzysztofa Szydłowieckiego, kiedy to w miejscu rozebranego muru kurtynowego w narożniku północno-wschodnim zamku wzniesiono trójkondygnacyjny, drewniany budynek bramny na kamiennych fundamentach z drewnianym mostem zwodzonym²⁸⁷⁹. W 1510 r. zamek był uzbrojony w jedno wielkie działo zwane *foglerz*, 9 armat spiżowych i żelaznych, 60 kul żelaznych, 15 kamiennych i 170 strzał. Wjazd prowadził przez dębowy most zwodzony z poręcza. Na zamku rezydował starosta wraz z niewielką załogą. Istniała też na zamku kaplica, gdyż odnotowany został kapelan królewski. Już wtedy mury zamkowe wymagały pilnych prac remontowych²⁸⁸⁰, które przeprowadzali kolejni starostowie. Miały one jednakże charakter doraźnych napraw, gdyż kondycja założenia wyraźnie się pogarszała - w 1564 r. lustratorzy odnotowali „...zamek murowany, ale niedobry, na kopcu sypanym...”²⁸⁸¹. Do 1570 r. pilne naprawy wykonał ówczesny starosta Paweł Szczawiński, kasztelan brzeziński, były one jednakże niewystarczające, gdyż zamek nadal „...potrzebował niemałej naprawy...”²⁸⁸². Kolejne prace około 1595 r. podjął starosta Stanisław Tarło. Według opisu z 1599 r. zamek był „na kopcu okrągłym...stari, poresowany, we srzodku z drzewa budowany. Pod tym kopcem przykop i wał ze 3 stron, a z czwarty strony rzeka Bzura”. Prowadził do niego „...most wielki, dobry...”. Na uzbrojenie składało się „...hakownic 9 i działko małe żelazne...”²⁸⁸³. Niewiele nowości wnosi kolejny opis, z 1602 r., według którego stojący na górze zamek miał „...fundament tylko a ściany...murowane, i to mur porysowany. Do tego jeden sklep tylko jest murowany, górne gmachy wszystkie są z drzewa budowane. Izdeb 4, przez nieboszczyka p. Tarłę, starostę sochaczewskiego, pomalowane, insze gmachy spustoszały i

²⁸⁷⁹ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań...*, s.41-42.

²⁸⁸⁰ Pałucki W., *Ziemia sochaczewska w wiekach XIV-XVIII*, [w:] *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej. Studia i Materiały*, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych nr 7, Warszawa 1970, s.66-67.

²⁸⁸¹ LWR 1564, s.26.

²⁸⁸² LWR 1570, s.163.

²⁸⁸³ Wypisy z lustracji z 1599 r. zamieszczone przez: Baliński, Lipiński, s.571; to samo: Rawita-Witanowski M., *Po bocznych...*, s.264.

wielkiej poprawy potrzebują. Jest też przy moście zamkowym sala przez tegoż p. Tarła świeżo zbudowana...”. Uzbrojenie również znajdowało się w opłakanym stanie, składało się bowiem na nie jedynie z „...działko żelazne 1, równe bez kół, rusznice starych bez zamków 10, beltów od kusz 6...”²⁸⁸⁴. Gruntowna przebudowa z początku XVII w. wiąże się z osobą Stanisława Radziejowskiego, ówczesnego starosty sochaczewskiego. W 1630 r. prace budowlane nie zostały jeszcze zakończone, gdyż lustratorzy odnotowali: „...zamek...przez JWP JMP Stanisława Radziejowskiego...nowo restaurowany, albo raczej de nova radice wymurowany, jednak jeszcze nie skończony”. Założenie to w zamierzeniu miało być już w pełni murowane – po stronie lewej od wejścia (czyli prawdopodobnie od strony południowo-wschodniej) znajdowała się „...sień niewielka, z tej w sieni drzwi do kaplice, w której kaplicy okien dwie z kratami żelaznymi i sedes na ołtarz z cegły zmurowany. Z tejże sieni jest pokój, w którym okien dwie, w tych oknach kraty żelazne, błony szklane w ołów; pieca nie masz, tylko komin. Z tego pokoju drugi pokój, w nim okien 4, kraty żelazne, błony szklane w ołów, piec zielony kaflowy. Z tego pokoju trzeci pokój, w którym okien 3, we dwóch kraty żelazne, a w trzecim jeszcze nie masz nic, błon żadnych w tych oknach nie masz, ani pieca. W tych 3 pokojach są [posadzki ? – przyp. aut.] kamienne, drzwi drewniane, u nich zamki i klamki żelazne. Z tego trzeciego pokoju jest izba stołowa niemala, w której okien siedm; w pięci oknach kraty żelazne, a we dwóch nie masz nic, ani pieca i drzwi, ani błon. Z tej izby stołowej jest sień niewielka, w której okno 1, z tej sieni jest sklep na chowanie srebra, w którym okien dwie, a w nich kraty żelazne. Z tejże sieni jest druga sień o 3 oknach, w jednym krata żelazna, a we dwóch nie masz nic. Z tej sieni ma być wschód na górę.”. Pobudowano zatem parter w zamierzeniu piętrowych domów. Brak jakichkolwiek mebli i wyposażenia kaplicy świadczył o tym, że zaledwie zamknięto stan surowy. Przy wznoszeniu kaplicy wykorzystano mury fundamentowe założenia z początku XVI w., jak wykazały najnowsze badania archeologiczne z lat 2006-2007²⁸⁸⁵. Reliktem dawnego zamku mogły też być „...sklep dawny, w którym księgi chowają, drzwi u niego żelazne. Nad tym sklepem jest mieszkanie górne dla wrotnego, w którym izdebek 2...i kownata...” oraz „...kuchnia stara drewniana, która się wali...”²⁸⁸⁶. Nie zachował się żaden opis z czasów ukończenia

²⁸⁸⁴ LWR 1602, s.7. Możliwe, że ucierpiał w pożarze miasta z dnia 27.07.1590 r. Kolejny wielki pożar nawiedził miasto już w 1619 r., LWR 1620, s.46.

²⁸⁸⁵ Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań...*, s.42.

²⁸⁸⁶ LWR 1630, s.67.

budowy, można zatem przypuszczać, że nie została ona nigdy do końca zrealizowana. Prawdopodobnie jeszcze za czasów następców Stanisława Radziejowskiego wykańczano założenie. Zamek wraz z przechowywanymi w jego pomieszczeniach księgami sądowymi grodzkimi i ziemskimi został następnie spalony przez Szwedów w 1655 r. Nie odbudowano go po wojnie, zapewne wykonywano tylko bieżące, najbardziej pilne naprawy, umożliwiające mieszkanie. Świadczą o tym fakcie zdeponowane in situ fragmenty kafli z zieloną polewą, odkryte podczas badań archeologicznych w 2007 r. w wykopach usytuowanych we wschodniej części wzgórza²⁸⁸⁷ („*piec zielony kaflowy*”, znajdujący się w pokoju sąsiadującym z sienią i kaplicą, został wymieniony w lustracji z 1630 r.). W XVIII w. zamek stał zapewne przez pewien czas niezamieszkały. Dopiero w latach 80. XVIII w. starosta Kazimierz Walicki podjął prace remontowe na zamku. Lustratorzy pod rokiem 1789 r. zanotowali: „...*zamek na wysokiej górze murowany, który przez długi czas był pusty, teraz przez JW. Walickiego...zreparowany w potrzebnej części, gdzie kancelaria i archiwum ksiąg grodzkich konserwuje się. Most także do niego przez tegoż nowo wybudowany*”²⁸⁸⁸. Zamek został następnie zdewastowany i spalony przez Prusaków podczas powstania kościuszkowskiego w 1794 r. Od tej pory stale niszczony, popadał w ruinę. Jeszcze około 1815 r. widoczne były ruiny dwóch wież²⁸⁸⁹. W 1817 r. J.U. Niemcewicz podczas swoich podróży zanotował, że „...*na wzgórku sterczą rozwaliny dawnego zamku. Nie wieki, lecz niedbalstwo i złość Prusaka zburzyły go*”²⁸⁹⁰. Podobną, lakoniczną notę zawarł w swoim przewodniku, sprzed 1820 r. J. Kasiński – „*Sochaczew...gdzie ruiny dawnego zamku jeszcze spostrzegać się daia...*”²⁸⁹¹ oraz J. Słowaczyński w dziele z lat 30. XIX w. – „...*ruiny starego zamku ponad miastem...*”²⁸⁹². Więcej wiadomości rzucających światło na wygląd i rozplanowanie założenia daje opis „delegacji” K. Stronczyńskiego, przedstawiający stan z początku XIX w. Zgodnie z nim zamek, oparty był na planie czworobocznym. „*Prowadziła do niego od wschodu brama z kamienia, obok której była ośmiokątna baszta. Dziedziniec zamkowy szczupły, otoczony*

²⁸⁸⁷ Pieczęcie uległy by zniszczeniu podczas „potopu” szwedzkiego. Na ich gwałtowne zniszczenie wskazuje zdeponowanie ich relikwii in situ, Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań...*, s.44.

²⁸⁸⁸ LWR 1789, s.57.

²⁸⁸⁹ Vermon, s.252; Rawita-Witanowski M., *Po bocznych...*, s.265; Sobieszczański F.M., *Wiadomości historyczne...*, t.I, s.86; *Wiadomość historyczna o mieście Sochaczewie i przyległym mu zamku starożytnym*, [w:] Pamiętnik historyczny plocki, W.H. Gawarecki, t.2, Warszawa 1828, s.146.

²⁸⁹⁰ Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.199.

²⁸⁹¹ Kasiński J., *Przewodnik...*, s.50.

²⁸⁹² Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.402.

był murem...wewnątrz budowane były z drzewa”. Około 1847 r. już tylko „szczątki...murów pozostały, piwnice nawet, które przed kilkunastu laty w dobrym znajdowały się stanie, dziś gruzami zawalone”²⁸⁹³. Podobne świadectwo daje opis W.H. Gawareckiego z 1848 r. „Zwaliska znaczne murów...jak dotąd widzieć się dają...od strony wschodu i południa...otaczające go podwójne wały i fossa...wjazd do zamku...od strony północno-wschodniej...Przed laty przeszło trzydzieste, widzieć można było jeszcze dwie wieże, okrągłego kształtu...obecnie zaledwie ich ślady spostrzegać się dają”²⁸⁹⁴. Na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa obrazującej stan z około 1830 r. założenie zostało odnotowane jako „ruiny zamku”²⁸⁹⁵. W latach 80. XIX w. nadal czytelne były jeszcze według opisu K. Krynickiego fundamenty baszty wschodniej – „...ślad jednej [w domniemaniu autora opisu zamek posiadał kilka baszt – przyp. autora], od strony wschodniej dotąd się wyraźnie zachował...”. Oprócz wieży „Rozpoznać też można wyraźnie salę, o wielkich trzech oknach i drugą sklepioną komnatę, okna których wychodziły na Bzurę. Od strony tej rzeki w stronę zamku, prowadzi do podnóża góry zamkowej droga dużemi kamieniami brukowana i niknie jakby na górze...”²⁸⁹⁶. Na planie miasta z 1916 r. zaznaczone zostały ruiny zamku – widoczny jest zarys zabudowań od strony południowej oraz wschodniej²⁸⁹⁷. W 1919 r. nastąpiło obsunięcie się skarpy oraz murów od strony północnej²⁸⁹⁸. Swoje piętno odcisnęły również I i II wojna światowa – wzgórze przekopane zostało rowami strzeleckimi, na przedzamczu powstało osiedle ubogich rodzin zamieszkujących w ziemiankach²⁸⁹⁹. Wbudowane we Wzgórze Zamkowe ziemianki i drewniane, naziemne domy widoczne są na fotografii z 1919 r.²⁹⁰⁰ Po I wojnie światowej, w latach 1935-1936 podjęto pierwsze prace zabezpieczające – odgruzowano i uporządkowane wtedy teren zamku. Widok obiektu przedstawia fotografia z tego

²⁸⁹³ Sobieszczański F., *Wiadomości historyczne...*, t.I, s.304.

²⁸⁹⁴ Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna o kościele z klasztorem księży Dominikanów, w mieście Sochaczewie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, R.1848, t.15, s.137.

²⁸⁹⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

²⁸⁹⁶ Krynicki K., *Sochaczew (Dokończenie)*, „Wędrowiec”, R.22:1884, nr 5, s.56.

²⁸⁹⁷ Plan pomiarowy z 1916 r., wykonał Al. Maciejowski, podziałka 1:2000, publikacja w: *Plany przeglądowe miast polskich...*, s.27, nr 73.

²⁸⁹⁸ Guerquin B., *Sochaczew*, „Ziemia”, R.14:1929, nr 3, s.1.

²⁸⁹⁹ Powstało ono w okresie I wojny światowej, a udało się je zlikwidować dopiero w 1935 r., Markiewicz B., *Z dziejów zamku sochaczewskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy”, R.13:1936, nr 34, s.538.

²⁹⁰⁰ Fotografia ze zbiorów Muzeum Ziemi Sochaczewskiej (fotokopia udostępniona przez T. Olszackiego).

okresu²⁹⁰¹ – zniknęły oblepiające wzgórze domy, natomiast wyraźnie uczytelniły się wały, nadsypane zapewne ziemią ze zniwelowanego wzgórza. Prace te mogą stanowić wyjaśnienie problemów z datowaniem wałów. Do ich nadsypania bowiem (i zasypania dziur po usuniętych ziemiankach) mogły zostać użyte zarówno nawarstwienia płytko zalegającej korony wału grodu (ściętej podczas prac porządkowych), jak i pochodzące z późniejszych faz użytkowania założenia, usunięte w czasie porządkowania i odgruzowywania powierzchni majadanu. W kilkanaście lat później – w 1956 r. obsunęła się kolejna skarpa – od strony zachodniej. Wypadek ten stał się przyczynkiem dla rozpoczęcia badań archeologicznych.

3. Wykopaliskowe: 1956 – R. Dukwicz; 1966 – J. Piniński; M. Brykowska (archeologiczno-architektoniczne); 1975-77 – J. Gula; 2006 – 2007 - L. Kajzer

powierzchniowe: 1982 - J. Kowalski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań ratowniczych w 1956 r. w południowo-zachodniej części Góry Zamkowej, w miejscu oberwania się stoku, po oczyszczeniu ściany w miejscu obrywu wykonany został profil nawarstwień Góry Zamkowej (głębokość rejestrowanych poziomów dochodził do 6 m). Zaznaczono na nim poziomy calca, warstwy związane z funkcjonowaniem grodu (stwierdzono na głębokości 4-4,5 m poniżej poziomu posadowienia zachowanych fundamentów zamku nawarstwienia kulturowe zawierające fragmenty przepalonych bierwion i ruchomy materiał zabytkowy) oraz poziom nasypu niwelacyjnego. Nie zarejestrowano natomiast żadnych nawarstwień związanych z funkcjonowaniem zamku²⁹⁰².

Podczas badań w 1966 r. założono na linii wschód-zachód 3 wykopy o szerokości 2,5 m. Wykop I usytuowano w zachodniej części wzgórza, od strony wewnętrznej muru; wykop II – w zachodniej partii dziedzińca, przy murze zabudowy wewnętrznej; wykop III – we wschodniej części wzgórza, od strony zewnętrznej muru obronnego. Dodatkowo w północnej i wschodniej partii założono 4 płytkie wykopy sondażowe o charakterze odkrywek architektonicznych mające na celu odsłonięcie korony fundamentów muru, w miejscach, gdzie części nadpowierzchniowe nie zachowały się. Ustalono, że pierwotnie wzgórze było o około 7 m niższe niż obecnie. W wykopie II zarejestrowano poziom

²⁹⁰¹ Fotografia ze zbiorów Muzeum Ziemi Sochaczewskiej (fotokopia udostępniona przez T. Olszackiego).

²⁹⁰² Wyniki badań R. Dukwicza omówiła: Musianowicz K., *Ze studiów nad rozplanowaniem Sochaczewa przedlokacyjnego*, WA, R.1962, t.27, z.4, s.345-357. Chronologię grodu określiła na XII-XIII w., ibidem, s.348.

spalenizny wiązany przez autorów badań ze spalaniem grodu, we wszystkich wykopach zaobserwowano warstwę gliny (o miąższości wynoszącej blisko 2 m), którą nadsypano wzgórze przed budową zamku. Według koncepcji autorów badań późnośredniowieczny zamek pobudowano z cegły na fundamentach z kamieni polnych, łączonych zaprawą (we wszystkich wykopach zarejestrowane zostały warstwy zawierające gruz ceglany i zaprawę) w 2 poł. XIV w. Kolejne, odsłonięte w wykopach II i III, nawarstwienia związane są z XVII-wieczną rezydencją, pobudowaną przy wykorzystaniu fundamentów starszego założenia. Przed jej budową ponownie zniwelowano i nadsypano wzgórze, a także wzmocniono skarpy drewnianymi konstrukcjami przed osuwaniem się (odsłonięto je w wykopach I i III). Podsumowując, badania według opinii M. Brykowskiej i J. Pinińskiego doprowadziły do wyróżnienia 3 poziomów użytkowania wzgórza – 1. związanego z funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego grodu, datowanego na XII-XIII w.; 2. po przerwie nieużytkowania wzgórza od 2 poł. XIII w. - budowa murowanego zamku w 2 poł. XIV w. na zniwelowanym i nadsypanym wzgórzu; 3. realizacja na początku XVII w. nowożytnego założenia²⁹⁰³, po powtórным wyrównaniu i nadsypaniu powierzchni. Wykonano także szczegółową dokumentację – pomiar warstwicowy, inwentaryzację architektoniczną ruin, dokumentację fotograficzną oraz przeprowadzono kwerendę źródłową. Powstał także, niezrealizowany projekt zabezpieczenia ruin zamku.

W czasie trzech sezonów badań (1975-1977) przebadano około 150 m² powierzchni, zakładając w sumie 10 wykopów badawczych. W wyniku ich eksploracji stwierdzono między innymi: zgodność przebiegu południowej kurtyny muru późnośredniowiecznego i późniejszego południowego skrzydła XVII-wiecznej rezydencji z południową partią wału wczesnośredniowiecznego grodu; ustalono rodzaj i głębokość fundamentowania pierwotnych ścian części południowej zamku i rezydencji; ustalono, że skrzydło południowe nie było podpiwniczone, a partia północna zamknięta jedynie murem kurtynowym, który w założeniu zamkowym mógł być dalej wysunięty na północ, bez przyległej do niego zabudowy – zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych. Pierwotny zamek średniowieczny w świetle badań posiadał jedynie ceglane mury obwodowe i może bramę wjazdową od wschodu, natomiast usytuowana na dziedzińcu zabudowa była drewniana. Murowane skrzydła mieszkalne – wschodnie, zachodnie i południowe powstały zdaniem J. Guli w wyniku rozbudów z okresu od 2 połowy XIV po

²⁹⁰³ Twierdzenia autorów badań dotyczące przerwy w użytkowaniu wzgórza po zniszczeniu grodu w 2 poł. XIII w. oraz datowaniu murów na 2 poł. XIV w. należy obecnie traktować jedynie jako słabo udokumentowane koncepcje, nie odzwierciedlające rzeczywistego stanu rzeczy.

koniec XVI w. Zarejestrowane głębokie pęknięcia fundamentów, pozwoliły na stwierdzenie, że założenie średniowieczne uległo prawdopodobnie na początku XVII w. zniszczeniu w wyniku osunięcia się skarpy wzgórza. Na jego miejscu, po uporządkowaniu terenu zaczęto budować nowe kubatury.

J. Gula przebadał (przy pomocy odwiertów) wały i fosy otaczające zamek – stwierdzając, że pierwsza fosa i wał mają metrykę średniowieczną, natomiast linie zewnętrzne pochodzą z czasów powstania kościuszkowskiego.

Powyższe wyniki badań zostały zweryfikowane w znacznym stopniu poprzez badania prowadzone w 2006 i 2007 r. przez ekipę L. Kajzera. Podczas pierwszego sezonu badań założono 2 wykopy (nr 11/2006, 12/2006) i 6 odkrywek (nr 13/2006-18/2006) o łącznej powierzchni 83 m². Wykopy i odkrywki usytuowane były we wschodniej i północnej partii wzgórza. W północnej części skrzydła wschodniego (wykop nr 12/2006 o wymiarach 3,5x11 m) odsłonięto mury fundamentowe skrzydła wschodniego (wykonane z dużych kamieni eratycznych oraz zachowanych reliktowo partii ceglanych, ich grubość wynosiła od 1,4 do 1,8 m) oraz oktogonałną wieżę-kaplicę (mur miał grubość 1,7 m w części fundamentowej i około 1,1 m w części naziemnej). Nie znaleziono natomiast reliktoów murów i nawarstwień, które można by identyfikować z przelotem bramnym. W wykopie nr 11/2006 (o wymiarach 3x4 m) usytuowany w południowej partii zachodniego skrzydła zarejestrowano relikty ceglano-kamiennych murów skrzydła zachodniego, obficie zalanych zaprawą wapienną. Ich grubość w partii cokołowej wynosiła około 2 m, a w części naziemnej tylko około 0,8-1,0 m.

W obu wykopach (przy czym dla wykopu nr 12/2006 wykonano tylko odwiert) na głębokości około 5,70 m znaleziono warstwę pierwotnego XIII-wiecznego założenia (gliniaste warstwy wypełnione węglami drzewnymi i polepą o miąższości około 1 m, pod nimi znajdował się piaszczysty calec). Nad warstwą tą znajdował się powstały prawdopodobnie w 2 etapach gliniany nasyp o grubości około 3,5 m w którego górnej partii posadowione zostały fundamenty założenia z 1 poł. XVII w. Nie stwierdzono natomiast reliktoów zamku późnośredniowiecznego, o którego obecności świadczy jedynie występowanie domieszki materiałów zabytkowych.

Odkrywki 13/2006-15/2006 i 18/2006 założono w północnej partii skrzydła wschodniego. W odkrywce nr 13/2006 (o wymiarach 2x4 m) odsłonięto południowo-wschodni (wewnętrzny) narożnik pomieszczenia oraz mur północny. Jego kontynuacją była odkrywka nr 14/2006 (o wymiarach 2x2 m), w której zarejestrowano wewnętrzny,

północno-zachodni narożnik pomieszczenia. W części zachodniej usytuowano odkrywkę nr 15/2006 (o wymiarach 1x2 m) w której odsłonięto wschodnią partię murów pomieszczenia odkrytego w wykopach nr 13/2006 i 14/2006. Również w odkrywce nr 18/2006 (o wymiarach 3x3,5 m) zarejestrowano koronę murów należącą do północnej partii skrzydła wschodniego. Stwierdzono, że od ściany wschodniego skrzydła odchodzą ku wschodowi mury, sugerujące, iż uważana do tej pory jako magistralna ściana skrzydła wschodniego w rzeczywistości nią nie była i stanowi ścianę wschodnią zachodniego traktu tego skrzydła.

W północno-zachodniej części wzgórza założono odkrywki o nr 16/2006 i 17/2006. W pierwszej o wymiarach 2x2 m nie zarejestrowano żadnych reliktów murów. Tym samym nie potwierdziła się teza o lokalizacji w tym miejscu wieży północnej. W odkrywce nr 17/2006 (o wymiarach 2x2,5 m) odsłonięto biegnący wzdłuż profilu północnego mur zakończony narożnikiem, który można wiązać z wieżą czworoboczną (być może późnośredniowieczną).

Wydobyto także liczny zbiór materiałów ruchomych, na które składały się: fragmenty naczyń (2 235), ułamki kafla (216), szkła (84), metali (60), kości zwierzęce (1034) oraz 4 monety nowożytnie. Wśród ceramiki około 5% zbioru stanowiły fragmenty naczyń zaliczonych do grupy A, według klasyfikacji L. Kajzera, datowane na XIII w., czyli okres funkcjonowania grodu. Największy procentowy udział miały naczynia typowe dla późnego średniowiecza, wypalone w atmosferze redukcyjnej zaliczone do grupy B (około 32%) oraz wypalone w atmosferze utleniającej zaliczone do grupy Dc (około 37%), związane z okresem nowożytnym. Wśród kafla najliczniejsze były fragmenty z zieloną polewą, które można datować na XVII w.

W drugim sezonie badań założono i wyeksplorowano 5 wykopów (nr 19-23) o łącznej powierzchni 70,85 m², koncentrujących się w północno-wschodniej i wschodniej części Wzgórza Zamkowego. W wykopie nr 19/2007 (przeciętym okopem strzeleckim z czasów I wojny światowej) o wymiarach 2,5x10,0 m, założonym w północno-wschodniej części Wzgórza odsłonięto w jego partii wschodniej (o wymiarach około 2,5x3,5 m), zagłębioną na 6,3 m od powierzchni gruntu, nawarstwienia związane z najstarszym fazami zasiedlenia Wzgórza oraz pochodzące z okresu funkcjonowania grodu. Wykop wyeksplorowano do stropu calca. Łączone z najstarszym okresem osadnictwa poziomy tworzyła ziemia próchnicza silnie nasycona rozłożonymi fragmentami drewna, polepą oraz spalenizną. Z warstw tych pozyskano nieliczny materiał zabytkowy, na który

składały się: 25 fragmentów ceramiki naczyniowej (grupa technologiczna A – 19 fragmentów, grupa A/D – 6 fragmentów), destrukty kości zwierzęcych oraz 2 gwoździe, datowany przez autorów badań na przełom XII/XIII – 1 poł. XIII wieku. Powyżej, ponad ilastą warstwą o miąższości od 3 do 5 cm (interpretowaną jako przerwę w zasiedleniu terenu lub warstwę wyrównawczą pod budowę wału grodu), zalegały nawarstwienie związane z relikdami wału grodu. W wykopie odnotowano wewnętrzny, zachodni stok tejże konstrukcji o koronie zniszczonej przez wkopy XX-wieczny. Rekonstruowana wysokość wału liczyłaby około 4,0 m. Nawarstwienia piaszczysto-próchniczne tworzące wał zawierały liczne wtręty spalenizny, układające się w smugi o szerokości kilkunastu centymetrów i spadku w kierunku południowo-wschodnim i wschodnim, przedzielonych grubszymi warstwami zglinonego piasku, z domieszką rozdrobnionej polepy. Taki układ warstw mógł według autorów badań wskazywać na istnienie konstrukcji drewniano-ziemnej, która uległa spaleniowi i osunięciu. Z warstw tych pozyskano nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych (zaliczonych do grup technologicznych A, A/D i B, z dość znaczną przewagą ułamków A/D), datowane przez autorów badań na około 2 poł. XIII - początek XIV wieku. Kolejna, zarejestrowana w wykopie sekwencja nawarstwień związana była z usypaniem w późnym średniowieczu nasypu niwelacyjnego o miąższości dochodzącej do 3,5 m na terenie dawnego majdanu. Warstwy niwelacyjne utworzone były głównie z drobnoziarnistego, zglinonego piasku o barwie brunatno-żółtej, z wtrętami sinej gliny, spalenizny oraz nielicznymi ceglano – wapiennymi. Na koronie wału, płytko zalegającego pod nasypem posadowione zostały mury kurtynowe założenia późnośredniowiecznego. Z warstw tych pozyskano nieliczne fragmenty rozdrobnionych naczyń ceramicznych, zaliczonych do grupy technologicznej A/D i jeden tylko ułamek zaklasyfikowany do grupy Dc. Kolejna niwelacja, która podniosła poziom nasypu o około 1,5 m miała miejsce za czasów Stanisława Radziejowskiego. W wykopie zarejestrowano także warstwy z XX w. – relikty budynku z czasów I wojny światowej, budynku mieszkalnego z okresu międzywojennego oraz rowu strzeleckiego z czasów II wojny światowej.

W wykopie nr 20/2007 o wymiarach 3,0x3,2 m, założonym we wschodniej części Wzgórza Zamkowego, w celu stwierdzenia ewentualnej kontynuacji w kierunku północnym tzw. wschodniego skrzydła zamku, nie zarejestrowano reliktdów murowanych. Wykop 21/2007 o wymiarach 2,0x4,0 m usytuowano około 3 m w kierunku północnym od wykopu 19/2007. Zarejestrowano w nim warstwy zawierające domieszkę spalenizny, związane z reliktem korony wału grodu oraz przecinający je wkop rozbiórkowy pod mur,

wypełniony nawarstwieniami destruktywów ceramiki budowlanej i ziemi próchnicznej z domieszką gruzu ceglano-wapiennego. Wydobyty z wypełniska wkopu materiał zabytkowy (fragmenty naczyń glinianych, kafle piecowe) datowano na 2 poł. XVI w. Negatyw muru autorzy badań interpretują jako relikty posadowionego na wale grodu muru obwodowego zamku późnośredniowiecznego (o fundamentach z dużych kamieni eratycznych) rozebranego zapewne w czasach Stanisława Radziejowskiego. Stwierdzono, że po rozebraniu murów północna partia wzgórza zamkowego, zagrożona osuwaniem zabezpieczona została warstwą izolacyjną wykonaną z potłuczonych dachówek, nad którą nawieziono nasyp niwelacyjny o miąższości około 1 m. Prawdopodobnie od tej strony wzniesiony został w XVII w. drewniany parkan (odkryto ślad po pionowym kołku w profilu wschodnim omawianego wykopu).

Kolejny wykop, o numerze 22/2007 i wymiarach 2,5x6,5 m, równoległy do wykopu 20/2007, założono w obrębie ścieżki na zamek, na stoku opadającym w kierunku wschodnim. Zarejestrowano w nim relikty murów północno-wschodniej partii zamku. Podzielono je na 3 części:

- mur (WE2) zlokalizowany we wschodniej krawędzi wykopu, o długości 3,4 m i szerokości 1,82 m, stanowiący kontynuację muru odsłoniętego w wykopie nr 12/2006 z sezonu badań 2006. Zbudowany był on w partii fundamentowej z dużych i średnich kamieni eratycznych układanych warstwami na mocnej zaprawie wapiennej, uzupełnianych cegłą, występującą w miąższości i partii lica północnego;
- mur (WE3) stanowiący przedłużenie wyżej opisanego (WE2) w kierunku wschodnim, przewiązany z nim. Jego szerokość wynosiła 1,75-1,76 m, długość lica południowego – 1,5 m, a północnego – 2,25 m. Wykonany był z dużych i średnich kamieni eratycznych kładzionych na mocnej zaprawie wapiennej i uzupełniony cegłą;
- mur (NS2) równoległy do muru odsłoniętego wzdłuż profilu zachodniego wykopu nr 12/2006 (NS1), przewiązany z reliktem muru WE2 i odchodzący od niego w kierunku południowym, obserwowany jedynie na odcinku 0,3 m. Jego szerokość wynosiła 1.95 m. Zbudowany był z kamieni eratycznych spajanych mocną zaprawą wapienną.

W ostatnim wykopie nr 23/2007 o wymiarach 3,0x4,0 m, przylegającym od strony południowej do wykopów nr 14 i 15/2006 z badań z 2006 r. odsłonięto relikty 3 murów:

- mur (NS3) równoległy do muru (NS1 i NS2) odkrytego w wykopach nr 12/2006 i 22/2007, biegnący po osi północ-południe. Jego narożnik północno-zachodni zarejestrowany został w odkrywkach 14 i 15/2006 z sezonu badań 2006 r. Jego szerokość

wynosiła 1,6-1,70 m. Zbudowany był z kamieni eratycznych, z tendencją do warstwowania, uzupełnianych fragmentami cegieł, kładzionych na mocnej zaprawie wapiennej;

- mur (NS4) usytuowany w południowej części wykopu, stanowiący partię fundamentową ceglano-mur (z XVII w.) widocznego w partii naziemnej. Jego szerokość wynosiła 1,6 m, a zbudowany był z dużych i średnich kamieni eratycznych oraz cegieł, nie wykazujących tendencji do warstwowania, układanych na słabej, obficie wylanej zaprawie wapienno-piaskowej. Stwierdzono, że nie stanowił on kontynuacji ze starszym murem NS3.

- mur (WE4) zarejestrowany w północno-wschodniej partii wykopu, przylegający od strony wschodniej do muru NS3. Jego szerokość wynosiła 1,25 m, odsłonięty został na odcinku 0,4 m. Wykonany był z kamieni eratycznych, ułożonych warstwami na mocnej zaprawie wapiennej.

Na podstawie odkryć dokonanych w wykopie 23/2007, w którym odsłonięto 2 mury o różnej technice wykonania (NS3 i NS4), autorzy badań wyróżnili w tzw. skrzydle wschodnim zamku 2 fazy rozbudowy – starszą, związaną z murami zbudowanymi z dużych i średnich, ułożonych warstwami kamieni eratycznych, spajanych mocną zaprawą wapienną (mury WE1-WE4, NS1-NS3 oraz partie murów wieży-kaplicy) i młodszą (NS4) – związaną z partiami murów wykonanych z kamieni eratycznych i cegieł, niewykazujących tendencji do warstwowania, układanych na słabej zaprawie wapienno-piaszczystej. Partie fundamentowe starszych murów zostały następnie wtórnie wykorzystane w fazie młodszej.

Stwierdzono, że w starszej fazie funkcjonowania tzw. skrzydła wschodniego składał się na nie budynek na rzucie dwóch połączonych w narożniku północno-wschodnim prostokątów – południowego o wymiarach 7,0x16,0 m i północnego o wymiarach około 5,5x13 m. Od strony wschodniej budynek ten domykał mur NS2, od strony północnej – mur WE2, od strony zachodniej – mur NS3, a od strony południowej – mur WE4. Pomiędzy murami NS2 i NS3 przebiegał mur NS (o szerokości 4,5 m), rozdzielający dwa pomieszczenia – wschodnie (o wymiarach około 3,0x3,5 m), łączące budynki północny i południowy i zachodnie (o wymiarach około 1,5x2,0x2,0x2,0 m). W partii południowej mieściły się jeszcze: pomieszczenie o wymiarach około 2,7x3,5 m pomiędzy murami NS2, NS, WE1, a murem N wieży-kaplicy) oraz kolejne pomieszczenie o wymiarach około 3,5x4,0 m wewnątrz wieży-kaplicy. Z północno-wschodniego narożnika budynku w

kierunku wschodnim wysadzona była przypora (mur WE3, odnotowany w wykopie 22/2007). Budynek ten autorzy badań identyfikują z opisywany w lustracjach z wieku XVI, trójkondygnacyjnym budynkiem bramnym (drewnianym na kamiennych fundamentach). Jego północne skrzydło związane było prawdopodobnie z przelotem bramnym (o szerokości ponad 2 m), odsłonięta w narożniku północno-wschodnim przypora mogła służyć jako jedna z podpór drewnianego mostu. Czas powstania obiektu datują na 1 poł. XVI w. i łączą z osobą starosty sochaczewskiego Krzysztofa Szydłowieckiego, sprawującego ten urząd od 1508 r. Pod jej budowę rozebrano zapewne kurtynę zamku późnośredniowiecznego, a materiał pozyskany z rozbiórki wykorzystano wtórnie.

Młodsza faza autorzy badań wiąże z rozbudową założenia za czasów starosty Stanisława Radziejowskiego w 1 ćw. XVII w. Dawny budynek bramy, po rozebraniu drewnianych kondygnacji włączono wtedy w skład tzw. skrzydła wschodniego nowo budowanego założenia, wznosząc na kamiennych fundamentach z początku XVI w. ceglane murki o szerokości około 1,2 m.

Wydobyto także z wykopu 23/2007 znaczącą ilość kafli piecowych z zieloną polewą, zdeponowanych prawdopodobnie in situ.

W czasie badań pozyskano łącznie 1508 zabytków archeologicznych, na które składały się: fragmenty naczyń glinianych (556 fragmentów), ułamki kafli płytowych (508 fragmentów, głównie zdobionych zieloną polewą), destrukty kości zwierzęcych (251 ułamków), metale (160 egzemplarzy, głównie wiązanych z XX w.), ceramika budowlana i nieliczne zabytki szklane (16 fragmentów). Największą grupę wśród naczyń glinianych stanowiły fragmenty datowane na okres nowożytny (grupy technologiczne Dc, Db, E, F – w sumie 276 ułamków), kolejną, wiążane z okresem od przełomu XII/XIII po XIV w. (grupy A i A/D – 152 fragmenty). Najmniej licznie reprezentowane były ułamki naczyń, które można wiązać z czasami późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności (grupy B i C - w sumie 128 fragmentów).

Na podstawie przeprowadzonych w latach 2006-2007 badań ustalono, że uważane przez wcześniejszych badaczy za relikty zamku późnośredniowiecznego mury pochodzą dopiero z czasów rozbudowy zamku na początku XVI w. (budynek bramny) oraz z początku XVII w. i nieukończonej koncepcji przebudowy założenia przez Stanisława Radziejowskiego. Zostały one potwierdzone wynikami analizy węgla ¹⁴C pobranego z

zaprawy wiążącej mury. Otrzymano daty zawierające się w przedziale 1480-1650 wykluczające możliwość powstania obecnie zachowanych murów w 2 poł. XIV w.

4. Zachowały się jedynie fragmenty murów elewacji zachodniej z zamkniętymi od góry odcinkowo oknami oraz relikty wschodniej i południowej partii do poziomu parteru. Założenie znajduje się w bardzo złym stanie. Postępuje degradacja ceglanych murów, głównie w wyniku dużego zasolenia. Niebezpieczne jest też silne nachylenie skarpy, szczególnie od stron zachodniej i północnej. Grozi ono obsunięciem się najlepiej zachowanego fragmentu murów do rzeki w przypadku braku zabezpieczenia tychże partii stoku²⁹⁰⁴.

Powstała w ostatnim czasie koncepcja odbudowy zamku (autor projektu – architekt Marek Hryniewicki) zakładająca wzmocnienie stoku, przekrycie zachowanych reliktyw murów szklanym pawilonem oraz odbudowę zamku w kreacji późnośredniowiecznej, nie opartej niestety na źródłach pisanych i wynikach badań archeologicznych, lecz na własnej wizji autora projektu²⁹⁰⁵.

5. Fundatorem grodu był prawdopodobnie Konrad I. Zamek powstał z inicjatywy Siemowita III lub Siemowita IV, natomiast założenie z początku XVII w. należy wiązać z osobą Stanisława Radziejowskiego.
6. LWR 1564, s.26; LWR 1570, s.163; LWR XVII, s.5-7 (1602), s.45-46 (1620); LWR 1630, s.67; LWR 1789, s.57; Krasieński J., *Przewodnik...*, s.50; Słowaczynski J., *Polska w kształcie...*, s.402; *Wiadomość historyczna o mieście Sochaczewie i przyległym mu zamku starożytnym*, [w:] *Pamiętnik historyczny plocki*, W. H. Gawarecki, t.2, Warszawa 1828, s.140-152; Baliński, Lipiński, s.569-571; Sobieszczański F.M., *Wiadomości historyczne...*, t.I, s.86; Gawarecki W.H., *Wiadomość historyczna o kościele z klasztorem księży Dominikanów w mieście Sochaczewie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, R.1848, t.15, s.111-142; Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.198-199; Krynicki K., *Sochaczew*, „Wędrowiec”, R.22:1884, nr 3, s.41; Krynicki K., *Sochaczew (Dokończenie)*, „Wędrowiec”, R.22:1884, nr 5, s.55-57; Rawita-Witanowski M., *Po bocznych drogach*.

²⁹⁰⁴ Ocenę stopnia zagrożenia reliktyw zamków w wyniku obsunięcia się skarpy oraz degradacji ceglanych murów przeprowadził Krzysztof Kamiński. Wyniki swoich badań przedstawił w referacie: „Zagrożenia i uwarunkowania konstrukcyjne rewitalizacji wzgórza zamkowego w Sochaczewie”, wygłoszonym na konferencji: „Ruiny zamku w Sochaczewie i co dalej...”, która odbyła się w Sochaczewie dnia 26.10.2006 r.

²⁹⁰⁵ Hryniewicki M., *Koncepcja zabezpieczenia i rewitalizacji wzgórza zamkowego oraz zagospodarowania terenów wokół wzgórza w Sochaczewie*, przedstawiona na konferencji: „Ruiny zamku w Sochaczewie i co dalej...”, która odbyła się w Sochaczewie dnia 26.10.2006 r.

Sochaczew, „Wędrowiec”, R.39:1901, nr 14, s.264-265; Verdmon, s.251-252; Verdmon L.J., Sochaczew, „Ziarno”, R.16:1902, s.306-307; Kolberg, s.29; Guerquin B., Sochaczew, „Ziemia”, R.14:1929, nr 3, s.1; Plan pomiarowy z 1916 r., wykonał Al. Maciejowski, podziałka 1:2000, publikacja w: *Plany przeglądowe miast polskich*, seria I, wybrał i przygotował do druku A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s.27, nr 73; Markiewicz B., *Z dziejów zamku sochaczewskiego*, „Kurier Literacko-Naukowy”, R.13:1936, nr 34, s.537-538; Markiewicz B., *O śmierci Bolesława Krzywoustego w Sochaczewie*, „Problemy”, R.16:1960, nr 4(169), s.245-248; Świeżyńska J., Chludzyński T., Chorabik T., *Szlakiem wojsk Jagielly przez Mazowsze*, Warszawa 1960, s.11; Musianowicz K., *Ze studiów nad rozplanowaniem Sochaczewa przedlokacyjnego*, WA, R.1962, t.27, z.4, s.345-359; Górka J., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., *Badania archeologiczne w Polsce w latach 1944-1964*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s.37; Chojnacki J., *64 miasta...*, s.45-46; Brykowska M., Piniński J., *Sprawozdanie z prac przeprowadzonych na zamku w Sochaczewie w 1966 roku*, [w:] *Sprawozdania 1964-1965...*, s.293-295; Piniński J., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Sochaczewie w 1966 roku*, [w:] *Sprawozdania 1964-1965...*, s.295-304; Brykowska M., *Sprawozdanie z badań na zamku w Sochaczewie* [w:] *Sprawozdania 1967-1968...*, s.141-142; Brykowska M., *Badania architektoniczno-archeologiczne zamków w Sochaczewie, Ciechanowie i Odrzykoniu* [w:] *Sprawozdania 1967-1968...*, s.31-36; *Dzieje Sochaczewa i ziemi sochaczewskiej. Studia i Materiały*, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych nr 7, Warszawa 1970; KZS, t.10, z.24, s.29-35; Górka I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowska...*, s.124-125; Gula J., *Sochaczew, woj. skierniewickie*, IA, badania 1975, Warszawa 1976, s.212; Gula J., *Sochaczew. Zamek, woj. skierniewickie*, IA, badania 1976, Warszawa 1977, s.288-289; Kosior A., *Sochaczew-Poświętne, woj. skierniewickie*, IA, badania 1980, Warszawa 1981, s.218-219; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Sochaczew, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 57-59, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. J. Kowalski, J. Gula, 1982 (dawne arch. OODA w Warszawie); Guerquin B., *Zamki...*, s.290; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.152-154; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.197; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.148-149, 180; *Leksykon...*, s.462-463; Gula J., Karasiewicz-Szczypiorski K., *Zamek w Sochaczewie*, „Z Otcłani Wieków”, R.2002, nr 3-4, s.28-33; Sytkowie A.R., *Zamki i warownie...*, s.113-114; Kajzer L., Andrzejewski A., *Zamek w Sochaczewie w świetle wyników badań*

archeologicznych, referat przedstawiony na konferencji: „Ruiny zamku w Sochaczewie i co dalej...”, która odbyła się 26.10.2006 r. w Sochaczewie (w druku); Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z badań zamku w Sochaczewie przeprowadzonych w 2006 roku*, Łódź 2006, mps (udostępniony przez autorów); Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań zamku w Sochaczewie przeprowadzonych w 2007 roku*, Łódź 2007, mps (udostępniony przez autorów)

XXXVII. WÓŁKA ŁASIECKA /ŁASIECZNIKI

Dwór murowany na kopcu; „curia” na początku XVI w.; własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Bolimów

1. Prawdopodobnie osada ta istniała już w XII w., bowiem dziesięciny od kmieci z Nieborowa i Łasiecznik należały według danych Jana Łaskiego do fundowanej w XII w. kolegiaty łęczyckiej²⁹⁰⁶. W 1457 r. z Łasiecznik pisał się Sasin herbu Jasieńczyk, syn Piotra²⁹⁰⁷. W 1511/1512 r. wieś arcybiskupów gnieźnieńskich Mokra miała granice z dobrami szlachty z Łasiecznik i Nieborowa, dobrze oznaczone i ustabilizowane. Niestety nie wymieniono imion posiadaczy tychże włości²⁹⁰⁸. W 1561 r. odnotowany został w rejestrach celnych komory wrocławskiej Jan Łasicki z ziemi sochaczewskiej²⁹⁰⁹. W 1579 r. Wółka Łasiecka i pobliskie Łasieczniki były podzielone pomiędzy: Jana Kośmidra, Jana Kurdwanowskiego (herbu Półkozic), opłacających pobór z 1 włóki w Wólce Łasieckiej i 2 i ¾ włóki w Łasiecznikach każdy, Jana Łasickiego (herbu Jasieńczyk), płacącego pobór z 3 włók w Łasiecznikach oraz Grzywę, do którego należała ½ włóki w Wólce Łasieckiej i 2 i ¾ włóki w Łasiecznikach²⁹¹⁰. W 1625 r. część Łasiecznik nabył Kasper Zygmunt Lipski herbu Łada, ówczesny chorąży rawski²⁹¹¹. W 1700 r. Łasieczniki i Wółkę Łasiecką zakupili Jerzy Hipolit Towiański, kasztelan łęczycki i jego żona Katarzyna z Niszczyckich, właściciele Nieborowa. Zapewne wraz z dobrami nieborowskimi wsie te przeszły w ręce kolejno: od 1723 r. Jakuba Aleksandra Lubomirskiego, szwagra Mikołaja

²⁹⁰⁶ Łaski, LB, II, s.271.

²⁹⁰⁷ Otrzymał dyspensę na ślub z Elżbietą z Syrok, Bull. Pol., VI, nr 1162; Wymieniony także jako właściciel w 1465 r., Boniecki, XV, s.200.

²⁹⁰⁸ Ulanowski, s.145.

²⁹⁰⁹ Reg. Thel., s.188.

²⁹¹⁰ Pawiński, s.141, Boniecki, XIII, s.211; XV, s.200.

²⁹¹¹ Sprawował później urzędy: kasztelana sochaczewskiego w 1639 r., kasztelana rawskiego w 1643 r., wojewody rawskiego w 1654 r., Boniecki, XIV, s.342.

Krzysztofa Towiańskiego, syna Jerzego i Krystyny, Łochockich (lata 1736-1766), księcia Michała Ogińskiego (lata 1766-1774), a następnie Radziwiłłów (lata 1774-1884)²⁹¹².

2. Założenie zlokalizowane jest w północnej części wsi Wólka Łasiecka, na kwadratowej wyspie na stawie w obrębie dawnego folwarku. Pierwsza informacja o funkcjonującym we wsi dworze i folwarku pochodzi z początku XVI w. – wymieniona została bowiem „*curia in Laschyczyk*”²⁹¹³. Zapewne pierwsze założenie było drewniane, natomiast na początku XVII w. pobudowano na wyspie murowany dwór, którego relikty w postaci murowanych z cegły, sklepionych kolebkowo piwnic zachowały się na wyspie na stawie, obecnie silnie zarośniętym (pierwotnie jego średnica wynosiła około 100 m). Przy dworze funkcjonowały zabudowania gospodarcze. Prostokątny budynek na kopcu położony na czworobocznym stawie przy zabudowaniach folwarku zaznaczony został na *Planie Rozmiaru Ekonomicznego Wsi i Folwarku Wólki Łasieckiej... z 1839 r.*²⁹¹⁴ Folwark odnotowany także został na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.²⁹¹⁵

Również w pobliskich Łasiecznikach znajduje się wyspa na stawie (około 15 m średnicy i 1,5-2 m wysokości ponad lustro wody, o prostokątnym zarysie), na terenie Spółdzielni Rolniczej w Łasiecznikach, po lewej stronie drogi prowadzącej z Bolimowa do Nieborowa. Silnie porośnięta jest drzewami od strony drogi. Prawdopodobnie pełniła rolę kopca widokowego przy pobliskim dworze.

3. Powierzchniowe: 1983 – J. Gula, J. Kowalski; weryfikacyjne: 1983 – J. Gula, J. Kowalski; 1994 – P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań powierzchniowych w 1983 r. w Wólce Łasieckiej zlokalizowano jedynie założenie z relikdami murowanych piwnic (na południowym krańcu zabudowań wsi). Jego chronologię określono z uwagi na brak materiału na powierzchni według literatury (Katalog Zabytków Sztuki) na XVII w. W pobliżu odnotowano również osadnictwo z późnośredniowiecznego i nowożytnego, stanowiące świadectwo istnienia zaplecza gospodarczego dworu (ustalenia z badań w 1994 r.).

²⁹¹² Baliński, Lipiński, s.578; SGKP, VII, s.40-41; Wegner J., *Nieborów...*, s.24-27, 32; idem, *Nieborów 1945-1970...*, s.12-13, 19-21, 23; Pokora J., *Struktura gospodarcza...*, s.142.

²⁹¹³ Łaski, LB, II, s.270.

²⁹¹⁴ *Plan Rozmiaru Ekonomicznego...*, AGAD Kart., sygn. 530-10, opublikowana w: Piwkowski W., *Arkadia Heleny Radziwiłłowej. Studium historyczne*, Warszawa 1998, mapa nr 9.

²⁹¹⁵ Folwark odnotowany także został w pobliskich Łasiecznikach, Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

Natomiast podczas badań weryfikacyjnych określono na podstawie materiału ceramicznego przybliżoną chronologię dworu murowanego na 1 poł. XVII w. Datowanie powyższe zostało potwierdzone podczas badań z 1994 r.

W Łasiecznikach, podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1994 r. (P. Świątkiewicz) nie udało się pozyskać materiału archeologicznego z powierzchni kopca.

4. W wsi Wólka Łasiecka zachowała się wyspa na stawie porośnięta drzewami na obwodzie kopca. Plateau kopca porośnięte trawą. W centralnej części kopca znajdują się relikty murowanych piwnic, zawalone w części południowej. Dostępne jest tylko jedno pomieszczenie – prostokątne, przesklepione kolebką, murowane z cegły spajanej zaprawą wapienną, pierwotnie tynkowane. Całość murowanych piwnic osłonięta folią (daszek zawalił się).
5. Hipotetyczny dwór drewniany wziósł zapewne przedstawiciel rodziny Łasieckich herbu Jasieńczyk. Natomiast fundatorem murowanego dworu z 1 połowy XVII w. mógł być Kacper Lipski, chorąży rawski, późniejszy kasztelan sochaczewski, który wszedł w 1625 r. w posiadanie części tej miejscowości.
6. *Plan Rozmiaru Ekonomicznego Wsi i Folwarku Wólki Łasieckiej. Dziedzicznych Jaśnie Oświeconego Księcia Radziwiłła. Położonych w Obwodzie Sochaczewskim Gubernii Mazowieckiej. Pomierzonych w roku 1839 przez Ostrowskiego*, AGAD Kart., sygn.530-10, opublikowany w: Piwkowski W., *Arkadia...*, mapa nr 9; KZS, t.2, s.173; Stupnicka E., *Sprawozdanie z prac geologicznych na stanowisku archeologicznym w Wólce Łasieckiej w 1976 r.*, Instytut Geologii Podstawowej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1976, mps; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta 1-2: Łasieczniki; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.159-160; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Wólka Łasiecka, gm. Bolimów, woj. skierniewickie, nr obszaru 60-58, nr stanowiska w miejscowości 3/4, nr stanowiska w obszarze 2/3 oprac. J. Gula, J. Kowalski, 1983 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Łasieczniki, gm. Bolimów, woj. skierniewickie, nr obszaru 60-58, nr stanowiska w miejscowości 8, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. P. Świątkiewicz, 1994 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.92

XXXVIII. ZAŁUSKÓW

Dwór murowany na kopcu; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Iłów

1. Gniazdo rodziny Załuskowskich herbu Rogala²⁹¹⁶. W 1452 r. odnotowany został Piotr z Załuskowa²⁹¹⁷. Tenże Piotr wzmiankowany także w 1472 r. wraz z nieżyjącymi już ówczesnie braćmi Jakubem i Pawłem z Howa²⁹¹⁸. Byli oni wg ustaleń K. Pacuskiego synami Jana Jakuszowica, podłowczego gostynińskiego, zmarłego przed 1427 r.²⁹¹⁹ W 1488 r. Małgorzata, córka Tomasza z Walewic, chorążego sochaczewskiego zapisała swemu mężowi Mikołajowi z Rękoraju dwie wsie: Załusków Wielki i Wszeliwy²⁹²⁰. W 1524 r. właścicielem obu tych osad był Andrzej Oporowski, wojewoda inowrocławski, który zgodnie z nakazem króla oddał owe dobra wypędzonemu przez siebie Mikołajowi Dziadkowskiemu herbu Korab²⁹²¹. W 1534 r. odnotowany został jeszcze Jakub Załuskowski, starający się o wójtostwo we wsi Brzezcie w ziemi gostynińskiej²⁹²². W 1579 r. miejscowość należała do kilku właścicieli między innymi: Macieja Załuskowskiego (pobór z ½ włóki), Mikołaja Strzeżewskiego (pobór z 1 i ¼ włóki), Jakuba, syna Andrzeja (pobór z ¾ włóki), Erazma (pobór z ¾ włóki)²⁹²³. W 1783 r. Załusków wchodził w skład kompleksu dóbr skupionych wokół Howa (obejmujących miasto Hów i wsie: Łady, Obory, Pieczyska, folwark Uderz, Wolę i Załusków) należących do Adama Lasockiego, kasztelana sochaczewskiego²⁹²⁴.
2. Kopiec znajduje się w zachodniej części wsi na terenie ośrodka szkoleniowo-wypoczynkowego. Jego średnica u podstawy wynosi około 20-25 m, wysokość około 3 m. W jego partii północno-wschodniej widoczne są pozostałości kamienno-ceglanej budowli z zachowanym otworem drzwiowym i przesklepioną kolebkowo piwnicą o wymiarach około 4x6,5 m. Od strony północnej dobudowany został około 2 poł. XIX, początku XX w. (zapewne jest równoczesnym z usytuowanym w zachodniej części parku dworem mieszczącym ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy) ceglany przedsionek przykryty stopem Kleina.
3. Powierzchniowe: 1986 – P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

²⁹¹⁶ Paprocki, s.325.

²⁹¹⁷ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁹¹⁸ MK 5, k.23.

²⁹¹⁹ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

²⁹²⁰ MRPS, I, nr 1910.

²⁹²¹ SPPP, VI, nr 294. Mikołaj Dziatkowski pisał się ze wsi Dziadkowice i Ralewice w powiecie szadkowskim, Boniecki, V, s.164.

²⁹²² MRPS, IV/3, nr 17463.

²⁹²³ Pawiński, s.201.

²⁹²⁴ Czaykowski, s.718. Posiadał on jeszcze wsie: Brzozów, Brzozowiec, Arciechów, Bieniewo, Januszewo, Suchodół, Pomocna i Topolno w ziemi gostynińskiej oraz Trojanów, Kistki, Mostki dolne i górne, Orły niższe i wyższe w ziemi sochaczewskiej, Czaykowski, s.718, 721-722, 809-813.

Kopiec ziemny o nieregularnym owalnym kształcie zarejestrowano podczas badań powierzchniowych. W części północno-wschodniej stoku kopca znajdują się relikty kamienno-ceglanej budowli. Nie udało się z powierzchni obiektu pozyskać żadnego materiału. Jego chronologię autor badań określił na XVII - XVIII w.

W miejscowości odnotowano również ślady osadnictwa, datowanego na podstawie nielicznego materiału ceramicznego na okres od średniowiecza po czas nowożytny.

4. Zachowany kopiec z relikdami murów w partii północno-wschodniej.
5. Fundator trudny do ustalenia.
6. Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Załusków, gm. Iłów, woj. płockie, nr obszaru 55-56, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 18, 19, oprac. P. Świątkiewicz, A. Kosiorek, 1986 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.185

XXXIX. ZAMCZYSKO

Gród; własność książęca

ziemia sochaczewska, parafia Kampinos

1. Obiekt topograficzny „Zamczysko” wymieniony został, jako nazwa obrębu leśnego dopiero w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego w 4 ćw. XIX w.²⁹²⁵ Obiekt natomiast nie został odnotowany we wcześniejszych źródłach pisanych.
2. Grodzisko leży w granicach ścisłego rezerwatu Kampinoskiego Parku Narodowego, w zachodniej części Puszczy Kampinoskiej, w odległości około 5,5 km na północny-wschód od miejscowości Kampinos. Kopiec usytuowany na krawędzi naturalnego wału wydmowego, ma kształt owalny, o wymiarach 40x50 m, otoczony jest dwoma wałami i dwiema mokrymi fosami. Od strony południowej był dodatkowo chroniony przez szeroki pas bagien. Nasyp kopca jest zachowany do wysokości 5,5-6,0 m, pierwszy wał do wysokości około 0,4-1 m, drugi, o szerokości podstawy dochodzącej do 8 m-do wysokości 1 m. Oba wały powstały poprzez nadsypanie i wzmocnienie drewnianymi konstrukcjami naturalnych wałów wydmowych, fosy poprzez pogłębienie tzw. mis wywiania, tworzących się na skutek wywiewania piasku pomiędzy ramion wałów wydmowych. Zachowana głębokość fos wynosi około 2-3 m, szerokość 3-5 m. Podczas badań nie udało się ustalić rodzaju zabudowy majdanu. Założenie zostało pobudowane

²⁹²⁵ SGKP, XIV, s.366.

około poł. XIII w. Kres jego funkcjonowaniu położył pożar. Według K. Pacuskiego był to gród refugialny w obrębie łowiska książęcego, zapewniający schronienie osobom z dworu książęcego w okresie najazdu wroga²⁹²⁶.

3. Powierzchniowe: 1956 – pracownicy Państwowego Muzeum Archeologicznego (inventaryzacja grodziska); powierzchniowe: 1985 – S. Woyda (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); wykopaliskowe: 1980 - J. Pyrgała

Podczas badań wykopaliskowych w 1980 r. założono wykop o wymiarach 2,5x15 m w północno-wschodniej części grodziska, podzielony na 3 odcinki obejmujące: fragment majdanu (wykop a), krawędź wału (wykop b), szczyt i skłon wału (wykop c). W wykopie „a” natrafiono na ślady spalenizny, węgla drzewnych i polepy z odciskami drewnianych konstrukcji. W wykopie „b” odsłonięto relikty pieca kopułkowego o średnicy około 2 m. W wykopie „c” w pasie o szerokości 5 m odkryto fragmenty spalonych belek, relikty drewnianych umocnień grodu między innymi palisady na szczycie wału. Nieliczny, pozyskany w czasie badań materiał zabytkowy stanowiły: 2 przedmioty żelazne (nóż, skobel) oraz ułamki ceramiki naczyniowej, datowanej przez autora badań na XIII w.

4. Obiekt jest zachowany w stanie dobrym, porośnięty drzewami i krzewami. Na majdan grodziska prowadzą drewniane schody i mostek przerzucony nad fosą.
5. Fundator trudny do ustalenia – mógł nim być Konrad I Mazowiecki lub jego syn Siemowit I.
6. Podkowińska Z., *Grodzisko w nadleśnictwie Granica, leśnictwie Grabina w Puszczy Kampinoskiej*, WA, R.1924-1925, t.9, s.125-126; Rauhut L., *Grodzisko wczesnośredniowieczne „Zamczysko” w Puszczy Kampinoskiej, pow. Sochaczew*, WA, R.1957, t.24, z.4, s.389-390; Górka I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowsza...*, s.170-171; Pyrgała J., *Zamczysko, gm. Kampinos, woj. warszawskie*, IA, badania 1980, Warszawa 1981, s.180-181; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Zamczysko, gm. Leoncin, woj. warszawskie, nr obszaru 55-62, nr stanowiska w miejscowości 10, nr stanowiska w obszarze 11, oprac. S. Woyda, 1985 (dawne arch. OODA w Warszawie); Pyrgała J., *XIII-wieczne grodzisko...*, s.313-317; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.161-162; Pyrgała J., *Grodzisko „Zamczysko” w Puszczy Kampinoskiej, „Mazowsze”*, R.1995, nr 5, s.51-54; Konopka M., *„Zamczysko”*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.20; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.185; Sytkowiec A. R., *Zamki i warownie...*, s.43

²⁹²⁶ Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.176.

XL. ZAWADY

Dwór (?); własność prywatna
ziemia rawska, parafia Dmosin

1. W 1 poł. XV w. występował Mikołaj z Kraszewa herbu Rawa (*Nicolaus de Crassowo*), chorąży rawski, potem od 1441 r. kasztelan wiski²⁹²⁷. W 1441 r. uzyskał od księcia Władysława I nadanie książęcego Świebodziyna (obecnie Sieburczyn) w ziemi wiskiej, liczącego 40 włók²⁹²⁸. W 1451 r. Mikołaj miał dobra w ziemi rawskiej, wiskiej i bełskiej²⁹²⁹. Zmarł na przełomie 1463 i 1464 r. pozostawiając 5 synów: Jana, Mikołaja, Jakuba, Stefana i Wojciecha²⁹³⁰. W 1456 r. odnotowany został także Piotr z Kraszewa („*Petri de Crassowo*”) z żoną Dorotą²⁹³¹, a w 1465 r. jego syn Jakub²⁹³². W 1522 r. znany jest Stanisław z Kraszewa w ziemi rawskiej²⁹³³. Zawady, położone na północ od Kraszewa, prawdopodobnie należały do ich dóbr, ale ze źródeł pisanych znane są dopiero z 1 ćw. XVI w. Dziesięciny folwarczne z tejże miejscowości należały do plebana w Dmosinie, a dziesięciny kmiece do parafii w Szupii²⁹³⁴. W 1579 r. właścicielami Zawad byli Maciej Krasowski i Wawrzyniec, opłacający pobór odpowiednio z ¼ i ¾ włóki. Mieli oni także udziały w pobliskim Kraszewie²⁹³⁵. W 1783 r. Zawady należały do nieznanego z imienia księdza Bilickiego²⁹³⁶. W XIX w. była to wieś z folwarkiem²⁹³⁷.

²⁹²⁷ Notowany wielokrotnie w latach 1434-1463, MK 335, k.3, 88v, 79, 24, 46; MK 5, k.5; MK 340, k.135v; MK 74, k.417-422; MK 337, k.55. W latach 1427-1441 sprawował urząd chorążego rawskiego, następnie od 1441 r. kasztelana wiskiego, Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.285, 291, aż do śmierci na przełomie 1463/1464 r., AGZ XIX, nr 1936, Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.487; Kapica-Milewski, s.206 (ale błędny herb Jastrzębiec). Podobnie Niesiecki i Uruski łączą rodzinę Krassowskich z herbem Jastrzębiec, a Uruski wywodzi ich z Krassowa w ziemi płockiej, Uruski, VIII, s.37; Niesiecki, V, s.374.

²⁹²⁸ Wcześniej w 1435 r. otrzymał od Władysława I nadanie łąki we wsi Bronowo w ziemi wiskiej, Kapica-Milewski, s.206; Boniecki, XII, s.229.

²⁹²⁹ MK 335, k.46.

²⁹³⁰ Posiadali także dobra w ziemi bełskiej koło Sokala (Mianowice), które sprzedali za 420 grzywien, AGZ XIX, nr 1936; Kapica-Milewski, s.206. Stefan był plebanem w Burzynie w ziemi wiskiej, Kapica-Milewski, s.207; Boniecki, XII, s.229.

²⁹³¹ MK 3, k.44v.

²⁹³² Księga klasztoru sulejowskiego, G.921, k.9.

²⁹³³ Łęcz. G., 13, k.359v.

²⁹³⁴ AHP, Mazowsze, mapa; Łaski, LB, II, s.342.

²⁹³⁵ Pawiński, s. 162; Kozierowski S., *Badania nazw...*, t.I, s.203, 276.

²⁹³⁶ Czaykowski, s.100.

²⁹³⁷ SGKP, XIV, s.479.

2. Dwór posadowiony był na niewielkim garbie terenowym (około 2-4 m powyżej poziomu przyległego terenu) położonym na północny-wschód od zabudowań wsi. Jedyną informację, ale o funkcjonującym w miejscowości folwarku podał J. Łaski²⁹³⁸.
3. Powierzchniowe: 1980 – Z. Lechowicz; 2003 - B. Muzolf (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
 W wyniku przeprowadzonych w 1980 r. badań udało się ustalić miejsce posadowienie dworu (stan.1). Na podstawie materiału ruchomego (fragmentów ceramiki naczyniowej, kafli piecowych, naczyń szklanych) autorzy badań określili jego chronologię na koniec XVI – początek XVII w.
 W czasie badań prowadzonych w 2003 r. zarejestrowano osadnictwo z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych (stan. 2).
4. Dwór nie istnieje.
5. Fundator pochodził najprawdopodobniej z rodziny Krasowskich herbu Rawa.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Zawady, gm. Dmosin, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-55, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 2, 14, oprac. Z. Lechowicz, 1980 (stan.1); B. Muzolf, 2003 (stan.2) (dawne arch. OODA w Warszawie); Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.296; Wesolek P., *Małe założenia...*, s.157; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.186

XLI. ŻELAZNA

Dwór drewniany, następnie murowany na kopcu; własność prywatna
 ziemia rawska, parafia Żelazna

1. Miejscowość stanowiła własność rodu Rawiczów i ośrodek ich dóbr w kasztelanii rawskiej. Pierwszy z Żelaznej pisał się Warsz, stolnik²⁹³⁹ i sędzia rawski, zmarły w 1348 r.²⁹⁴⁰, bliski współpracownik księcia Siemowita II wiskiego. Zapewne on albo jeszcze jego ojciec ufundował tu kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych. Kult ten na Mazowszu rozwijał się właśnie na początku XIV w.²⁹⁴¹ Parafia objęła wyłącznie własność

²⁹³⁸ Łaski, LB, II, s.337, 342.

²⁹³⁹ Jako stolnik rawski („*Warschone de Zhelasna dapifero nostro*”) wystąpił jako świadek na dokumencie Siemowita II z 1334 r., NKDM, II, nr 216; KDW, II, nr 1131.

²⁹⁴⁰ Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszowice...*, tab.X.

²⁹⁴¹ Kościół p.w. Wszystkich Świętych ufundował w 1305 r. w Gozdowie piszący się z tej miejscowości Krystyn, współpracownik księcia Bolesława II płockiego, Pacuski K., *O rodzie Gozdawów...*, s.658.

rycerską, ale dokumentu erekcyjnego nie było już w I ćw. XVI w.²⁹⁴² Wieś odziedziczyli po nim synowie – Włodek z Żelaznej, kanonik krakowski, zmarły w 1362 r. i drugi, nieznany z imienia, ojciec Prędoty z Pobiednej, Brzezin i Żelaznej, cześnika rawskiego, zmarłego w 1411 r. oraz Warsza z Żelaznej, sędziego rawskiego²⁹⁴³. W 1415 r. Siemowit IV nadał dobrom Warsza z Żelaznej prawo niemieckie z uprawnieniem do posiadania 3 służebników na 3 włókach wolnych od czynszu książęcego²⁹⁴⁴. Wieś odziedziczyli następnie – syn Warsza – Grot, podczaszy rawski, zmarły w 1438 r.²⁹⁴⁵ oraz synowie Prędoty – Jan, kanclerz rawski, zmarły w 1451 r.²⁹⁴⁶, Andrzej Grot, cześnik rawski²⁹⁴⁷, Prędota, późniejszy starosta rawski i wojewoda płocki, zmarły w 1465 lub 1466 r.²⁹⁴⁸ i Męcina, kasztelan rawski, zmarły w 1471 r.²⁹⁴⁹. Prędota pozostawił syna, także Prędotę, późniejszego wojewodę rawskiego (nieletniego w chwili śmierci ojca), piszącego się z Żelaznej i Trzciany, a Męcina – Warsza, stolnika rawskiego, piszącego się już tylko z Żelechlina oraz Mikołaja²⁹⁵⁰. Spokrewniona z nimi była zapewne Jadwiga z Żelaznej, żona Bartłomieja Gruszczyńskiego z Iwanowic herbu Poraj (ślub odbył się przed 1472 r.), która wniosła mężowi w posagu sumy zastawne na mieście Mszczonów i wsi Zator w

²⁹⁴² Łaski, LB, II, s.286.

²⁹⁴³ Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.242-243, 273-274. Warsz z Żelaznej wystąpił w 1400 r., jeszcze bez urzędu jako „*Warsszone herede de Zelazna*” na dokumencie sądu rawskiego, KDW, V, nr 1.

²⁹⁴⁴ BOKr., nr 69 (regest); druk: KDKM, przedmowa, s.II-III.

²⁹⁴⁵ Jako podczaszy odnotowany w 1436 r. Zmarł bezpotomnie, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, tab.X. W 1434 r. zakupił czwartą część wsi Krosnowa od Mikołaja z Relska, MK 335, k.9v. W 1438 r. bracia Jan, Prędota, Męcina i ich bratanek Grot odsprzedali ją księciu Siemowitowi V, ADP, perg.24.

²⁹⁴⁶ W 1403 r. odnotowany wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 03/060. Jako kanclerz notowany w latach 1438-1446. Zmarł bezpotomnie, Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.88-89, tab.X. Pisał się także z Pobiednej i Nowego Miasta w I poł. XV w., MRPS, IV/3, supl. nr 613.

²⁹⁴⁷ Po raz pierwszy odnotowany w źródłach w 1411 r., ZDM, V, nr 1232. Urząd cześnika rawskiego sprawował od 1415 r., zmarł w okresie od 1419 do 1421 r., Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.85, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.129.

²⁹⁴⁸ W latach 1421-1427 – starosta lubaczowski, od 1421 r. cześnik rawski, w 1434 r. starosta rawski, a od 1444 r. wojewoda płocki. Pisał się także z Pobiednej, Żelechlina i Trzciany, Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.453-455; ZDLmP, I, nr 136; Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.87-88, tab.X; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.242-243. W 1457 r. wymieniony wśród opiekunów małoletnich książąt Siemowita VI i Władysława II, KDP, IV, nr 48.

²⁹⁴⁹ W 1432 r. wystąpił bez tytułu jako „*Manczina heres de Zelazna*” na dokumencie nadającym mu 5 wsi w ziemi bełskiej przez książąt Siemowita V, Władysława I i Kazimierza II, ZDM, V, nr 1396. Od 1443 r. chorąży rawski, od 1457 r. kasztelan rawski. Pisał się również z Żelechlina, ZDLmP, I, nr 177; Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.291; Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, tab.X.

²⁹⁵⁰ Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszawice...*, s.88-90, tab.X. Warsz, syn Męciny z Żelaznej wymieniony wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego w 1441 r., MUK, I, 41h/142, następnie w 1453 r., MK 337, k.85.

wysokości aż 2650 grzywien²⁹⁵¹, świadczące o poziomie zamożności rodziny. Na początku XVI w. dziedzicem Żelaznej był Prędota, wojewoda rawski, fundator nowego kościoła parafialnego, zmarły w 1517 lub 1518 r.²⁹⁵² Prędota pozostawił 6 synów: Andrzeja, Felicjana, Jana, Hieronima, Filipa i Gabriela.²⁹⁵³ Używali oni nazwiska Trziński lub Trzieński. W 1525 r. Jan, wojewodzie rawski i dworzanin królewski²⁹⁵⁴ zapisał swojej żonie, dwórze królowej Bony, 1200 florenów na dobrach w ziemi rawskiej, sochaczewskiej i bełskiej, między innymi na Żelaznej i 16 innych wsiach²⁹⁵⁵. W 1545 r. Feliks, piszący się z Trziciany ufundował ołtarz w tutejszym kościele parafialnym²⁹⁵⁶ (być może miał zatem jakieś udziały we wsi). W 1579 r. z $\frac{3}{4}$ włóki pobór płacił Stanisław, syn Franciszka²⁹⁵⁷ (prawdopodobnie także Rawicze). Na początku XVII w. wieś należała do rodziny Trzińskich herbu Rawa²⁹⁵⁸. W 1645 r. Maksymilian Trziński dokonał nadania na rzecz kościoła w Żelaznej²⁹⁵⁹. W 1766 r. Żelazną i Wolę Wysoką kupił od Chrzczonowskich Józef Antoni Łuszczewski herbu Korczak, sędzia ziemski sochaczewski, zmarły w 1787 r.²⁹⁶⁰ Żelazną odziedziczył następnie jego syn Józefat, a

²⁹⁵¹ W 1480 r. Bartłomiej odebrał kwotę 2650 grzywien, stanowiącą posag żony, a zapisał jej sumę 5300 grzywien na dobrach koźmińskich, Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s.142-144.

²⁹⁵² Łaski, LB, II, s.286. Sprawował on urząd kasztelana gostynińskiego w latach 1502-1503, Acta Alexandri regis, nr 73, s.91 – 1502 r.; MRPS, III, nr 1065, 1066 – 1503 r.), kasztelana sochaczewskiego w latach 1503-1504, MRPS, III, nr 970, 971 (nominacja), następnie wojewody rawskiego od 1504 r., ZDLmP, II, nr 283; MRPS, III, nr 1385 (nominacja), 1342. Ostatni raz odnotowany w 1517 r., MRPS, IV/2, nr 11215; Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.455-456.

²⁹⁵³ MRPS, IV/1, nr 3840. Andrzej od 1507 do 1530 r. notowany na urzędzie łowczego sochaczewskiego, (MRPS, IV/1, nr 142, 5507; IV/2, nr 8590, 8717), od 1530 r. kasztelan rawski, MRPS, IV/1, nr 5507 (nominacja). Felicjan – kanonik gnieźnieński w latach 1521-1526, Filip – kasztelan rawski w poł. XVI w. (MRPS, V/1, nr 1099), Pacuski K., PSB, 28, z.116, s.456.

²⁹⁵⁴ Jan odnotowany również na urzędzie podstolego sandomierskiego w 1528 r., MRPS, IV/1, nr 5381, burgrabiego krakowskiego w latach 1538, 1547, 1549, MRPS, IV/3, nr 19237, 22655; V/1, nr 458 i starosty rawskiego w latach 1547, 1549, MRPS, IV/3, nr 22655, 22977; IV/1, nr 7945; V/1, nr 458.

²⁹⁵⁵ Pozostałe, wymienione wsie to: Brzozów, Kwasowiec, Rzędków, Strzyboga, Trzianna, Zajrzew, w ziemi rawskiej, w ziemi sochaczewskiej: Wycześniat, Lisowa Wola, Zatorska Wola, Pękoszewo, Wola Pękoszewska, Borszyce, Jaruzelska Wola oraz w ziemi bełskiej: Tartakowo, Kopytów i Nowy Dwór, MRPS, IV/2, nr 14272.

²⁹⁵⁶ Potwierdzenie komisarzy arcybiskupa gnieźnieńskiego z 1551 r., BOKr., nr 326.

²⁹⁵⁷ Posiadał także pobliski Brzozów, gdzie opłacał pobór z $\frac{3}{4}$ włóki, Pawiński, s.166.

²⁹⁵⁸ SGKP, XIV, s.762 (1609 r.). Właścicielem był prawdopodobnie Jan Trziński, wymieniony jako stolnik rawski w 1602 r., Kat. Bibl. Czart., cz.II, nr 1160.

²⁹⁵⁹ Poświadczenie arcybiskupa gnieźnieńskiego Macieja Łubieńskiego z 1645 r., BOKr., nr 446.

²⁹⁶⁰ Boniecki, XVI, s.149. Odnotowany jako właściciel w 1783 r., Czaykowski, s.146-147 i w 1785 r., Warężak J., *Niepublikowane materiały...*, Zażalenia i skargi. Ufundował w Żelaznej nowy kościół parafialny (tablica poświadczeniowa z 1778 r. w kościele), CIP, t.V, z.1, nr. 233.

następnie wnuk Feliks Paweł Antoni, odnotowany w 1841 r.²⁹⁶¹ W 1859 r. stanowiła własność Ludwika Celińskiego²⁹⁶². W końcu XIX w. wieś znajdowała się w posiadaniu Aleksandra Newlin-Mazarakięgo, a następnie jego syna Aleksandra do 1945 r. Po wojnie majątek przejęto na rzecz Skarbu Państwa²⁹⁶³.

2. Obiekt położony jest na wyspie o powierzchni około 1500 – 1600 m² i wymiarach 48x56 m u podstawy, 36x38 m na majdanie i wysokości około 1 m od lustra wody, znajdującej się na stawie rybnym usytuowanym na południe od budynku obecnego dworu z końca XIX w. Po jej umocnieniu poziomymi i pionowymi palami drewnianymi posadowiono na niej murowany dwór. Następnie kopiec nadsypano o około 0,5 m. Według autora badań początek budowy murowanego dworu miał przypadać na 2 połowę XV, początek XVI w. (co wydaje się datowaniem zdecydowanie zbyt wczesnym), a kres użytkowania na schyłek 1 poł. XVII w. Być może obecnie należy datę budowy dworu przesunąć w głąb XVI w. (na 2 ćwierć XVI w. i połączyć jego fundacje z osobą Jana z Żelaznej, dworzanina królewskiego i starosty rawskiego w 1547 r.), bowiem w świetle nowych ustaleń Roberta M. Kunkla dotyczących gotyckich kościołów na Mazowszu oraz wyników najnowszych badań L. Kajzera na zamku w Sochaczewie, cegła gotycka była na tym terenie użytkowana aż po wiek XVII²⁹⁶⁴. Murowany dwór nie był prawdopodobnie pierwszym obiektem ulokowanym na wyspie – przed nim istniało najprawdopodobniej starsze założenie drewniane. Kopiec na rzece, bez śladów zabudowy został zaznaczony na *Planie dóbr Żelazna ziemi warszawskiej, powiatu skierniewickiego* sporządzonego w 1873 r. przez geometrę Z. Morawskiego²⁹⁶⁵. Na *Projekcie Zimochowów i Magazynów dla*

²⁹⁶¹ Sęczys, s.404.

²⁹⁶² Plan zbiorowy dóbr Żelazna w guberni warszawskiej powiecie rawskim własnością W. Ludwika Celińskiego będących zredukowany na podziałkę 1:20000 w roku 1859 z pierworysów pomiaru geometry Sulikowskiego, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie. Mappa dóbr Żelazna w guberni warszawskiej powiecie rawskim położonych własnością W. Ludwika Celińskiego będących, obrys zdjęty przez geometrę Augustyna Sulikowskiego, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie. Ludwik był zapewne synem Józefa Celińskiego herbu Żaręba, właściciela Paprotni w ziemi rawskiej, Boniecki, II, s.321.

²⁹⁶³ Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 197.

²⁹⁶⁴ Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.135-142; Andrzejewski A., Kajzer L., Olszacki T., *Sprawozdanie z badań zamku...*, s.19.

²⁹⁶⁵ Odrys z planu sporządzonego w roku 1873 przez geometrę przysięgłego Z. Morawskiego i będącego w zachowaniu Archiwum Dyr. Gł. T.K.Z. skopjował w roku 1928 i zgodność z oznaczonym planem potwierdza Geometra Patentowany E. Klepacki (skala 1:5000). Fotokopia planu w: Lechowicz Z., *Wyniki badań ratowniczo-sondazowych na st.1 w Żelaznej, gm. Skierniewice w 1982 r.*, Łódź 1982, mps.

gospodarstwa rybnego z 1944 r.²⁹⁶⁶, widać wyraźnie, że brzegi rozlewiska oczyszczono i poszerzono, tworząc staw na rzece, przy dworze i folwarku. W 2 poł. XVII w. przeniesiono siedzibę z kopca na łąd stały i po stronie północnej, nieopodal stawu wystawiono nowy, murowany dwór. Zachowały się jego relikty w postaci wtopionych we wschodnią część bryły obecnego dworu piwnic o wymiarach zewnętrznych około 12x15 m, podzielonych na 3 przesklepione kolebkowo pomieszczenia. Następnie w końcu XIX w. dwór ten rozbudowano do zachowanej obecnie postaci.

3. Powierzchniowe: 1981 – T.J. Horbach, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski); sondażowe: 1982-1983 – Z. Lechowicz

Podczas badań powierzchniowych zarejestrowano relikty dworu na kopcu z którego powierzchni pozyskano ruchomy materiał (fragmenty naczyń ceramicznych, ułamki cegieł, kamienie, zaprawę). Jego chronologię autor badań określił na XV-XVI w. Na północny-wschód od reliktyw dworu na kopcu odnotowano także osadnictwo wiejskie z okresu od XIV, po XVII w.

W czasie badań w 1982 r. założono 3 wykopy – dwa o wymiarach 2,5x3,0 m (nr 1-2) usytuowane w centralnej części kopca oraz trzeci o wymiarach 1,0x5,0 m (nr 3), położony na południowym skraju wyspy. Zarejestrowano w nich relikty kamiennie-ceglanej partii fundamentowej murowanego budynku zorientowanego na linii NW-SE, warstwy rozbiórkowe oraz pierwotny poziom doliny rzecznej i kępy bagiennej. Fundamenty, odsłonięte w wykopach nr 1-2, wykonane były z luźno ułożonych w wąskoprzestrzennym wykopie kamieni eratycznych. Partie ceglane (cegły spajane zaprawą wapienną) zbudowane były z podzielonych na 2 grupy metryczne cegieł. Wymiary pierwszej grupy wynosiły: 93-100x113-120x267-269 mm a drugiej: 92-94x137-140x273-282 mm. Mury te powstały w co najmniej 2 fazach budowy. Na podstawie cech metrycznych cegły autor badań odniósł początek budowy dworu do 2 połowy XV, 1 poł. XVI w. [obecnie w świetle nowych ustaleń R. M. Kunkla i L. Kajzera dotyczących okresu stosowania na Mazowszu cegły gotyckiej po wiek XVII, być może należy tą datę przesunąć w głąb XVI w. – przyp. aut.] Wykop nr 3 pozwolił na ustalenie, że trzon kopca stanowi naturalna kępa na rzece Łupii, umocniona poziomymi i pionowymi palami, którą następnie po posadowieniu na niej budynku nadsypano o jakieś 0,5 m. W czasie badań pozyskano też ruchomy materiał zabytkowy na który składały się: naczynia ceramiczne, kafle piecowe

²⁹⁶⁶ Projekt Zimochowów i Magazynów dla gospodarstwa rybnego w maj. Żelazna, pow. Łowicz, skala 1:1000, 1944 r., inż. J. Wojciechowicz. Fotokopia planu w: Lechowicz Z., *Wyniki badań...w Żelaznej...*

oraz szkło. Zbiór naczyń ceramicznych obejmował łącznie 372 fragmentów. Naczynia wykonywane były głównie z glin żelazistych (niewielki odsetek z glin kaolinitowych), formowane na kole techniką taśmowo-ślizgową, a następnie obtaczane lub całkowicie toczzone. Wypalane były najczęściej w atmosferze redukcyjnej (258 fragmenty), rzadziej utleniającej (66 fragmentów). Na 48 ułamkach zarejestrowano szklivo. Wśród form dominowały garnki (najczęściej o wylewach zaopatrzonych w okap i wrąb), rzadziej występowały: dzbany, pokrywki, misy, pucharki, zidentyfikowano także 1 fragment tygla i 1 fragment talerza (naczynia szkliwione). Oprócz ceramiki naczyniowej pozyskano: 256 fragmentów kafli piecowych (173 stanowiły lica płyt, a 83 kołnierze), 16 ułamków szkła butelkowego i 6 szkła okiennego. Chronologię zbioru autor badań zawarł pomiędzy połową XV a połową XVII w.

W kolejnym sezonie – 1983 założono 2 wykopy (nr 4-5). Wykop nr 4 o wymiarach 3,0x4,0 m przylegał do wykopu nr 1 (z sezonu 1982), natomiast wykop nr 5 o wymiarach 2,5x7,5 m był równoległy do wykopu nr 2 (z sezonu 1982). Zarejestrowano w nich relikty kamienno-ceglanych murów. Ustalono na podstawie rozkładu odsłoniętych murów, że dwór był najprawdopodobniej budynkiem dwuczłonowym, ustawionym na linii NW-SE, o długości około 12 m. Przy murze N-E odsłonięto fragment ceglanej posadzki. Pozyskano także analogiczny jak w sezonie 1982 materiał ruchomy, datowany na okres od połowy XV do połowy XVII w., na który składały się: 126 fragmenty ceramiki naczyniowej (55 wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 21 w utleniającej, 50 szkliwionych), 82 fragmenty kafli piecowych (51 ułamków z lic płyt i 36 fragmentów kołnierzy), 18 fragmentów szkła butelkowego. Wśród ceramiki naczyniowej dominowały garnki, mniej liczniej reprezentowane były dzbany, misy, talerze, pucharki i tygle. Zarejestrowano także nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej z XIV – 1 poł. XV w. (także w poziomie umacniania kępy przed posadowieniem na niej murowanego budynku) pozwala sądzić, że kopiec był już zasiedlony wcześniej. Przebadano także piwnice obecnego murowanego dworu z końca XIX w. Na podstawie obserwacji dylatacji, grubości murów, różnego opracowania otworów komunikacyjnych wydzielono wschodnią partię piwnic, o wymiarach zewnętrznych około 12x15 m, podzieloną na 3 przesklepione kolebkowo pomieszczenia, stanowiącą relikty wcześniejszego założenia z 2 poł. XVII w. Ławy fundamentowe dworu wykonane były z kamieni polnych spajanych zaprawą wapienną. Ściany i sklepienia zbudowane były z cegły o wymiarach około 80x140x280 mm.

4. Zachowana wyspa na stawie, silnie porośnięta drzewami i krzewami. Czytelna mokra fosa, w części zarośnięta roślinnością. Drugi dwór, po gruntownym remoncie użytkowany jest przez Rolniczy Zakład Doświadczalny SGGW-AR w Warszawie.
5. Fundatorzy pochodzili z rodu Rawiczów. Pierwszy, hipotetyczny drewniany dwór mógł powstać z inicjatywy Warsza, stolnika i sędziego rawskiego, zmarłego w 1348 r. lub Warsza, sędziego rawskiego, który w 1415 r. uzyskał prawo niemieckie dla swych dóbr lub któregoś z ich potomków. Natomiast murowane założenie na kopcu być może wziął w 2 ćw. XVI w. Jan z Żelaznej, wojewodzie rawski i dworzanin królewski. Kolejny, murowany dwór z 2 poł. XVII w. mógł zostać wybudowany przez przedstawiciela rodziny Trzciskich herbu Rawa.
6. SGK, XIV, s.762; *Plan dóbr Żelazna ziemi warszawskiej, powiatu skierniewickiego. Z planu sporządzonego w roku 1873 przez geometrę przysięgłego Z. Morawskiego i będącego w zachowaniu Archiwum Dyr. Gł. T.K.Z. skopjował w roku 1928 i zgodność z oznaczonym planem potwierdza Geometra Patentowany E. Klepacki (skala 1:5000).* Fotokopia planu w: Lechowicz Z., *Wyniki badań...w Żelaznej...; Entwurf - Projekt der Winterleihce u Behältern-Zimochowów i Magazynów für Teichwirtschaft dla gospodarstwa rybnego in Gut - w maj. Żelazna, pow. Łowicz, skala 1:1000, 1944 r., inż. J. Wojciechowicz.* Fotokopia planu w: Lechowicz Z., *Wyniki badań...w Żelaznej...; Horbacz T.J., Lechowicz Z., Z badań..., s.258, 261, 267; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Żelazna, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-58, nr stanowiska w miejscowości 1, 3, 4, nr stanowiska w obszarze 2, 3, 4, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Wyniki badań...w Żelaznej..., passim* (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na stan. I w Żelaznej, gm. Skierniewice w 1983 roku*, Łódź 1983, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.163-164; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 197; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.190; Kosiorek A., *Z najnowszych...*, s.91-92*

CZĘŚĆ II - ZAŁOŻENIA ZNANE WYŁĄCZNIE ZE ŹRÓDEŁ PISANYCH

XLII. BOLIMÓW (dawniej Bolemów)

Dwór na kopcu; „curia” w 1455 r.; własność książęca
ziemia sochaczewska, parafia Bolimów

1. Bolimów stanowił własność książęcą, po śmierci w 1462 r. ostatnich książąt z linii zachodnio-mazowieckiej należał do Anny, wdowy po Władysławie I aż do jej śmierci w 1481 r.²⁹⁶⁷, następnie został przyłączony do dóbr królewskich, stając się miastem królewskim w Koronie. Przywilej lokacyjny nie zachował się, natomiast za datę lokacji miasta przyjmuje się rok 1370 r.²⁹⁶⁸ Mogła to być jednakże lokacja wsi książęcej na prawie chełmińskim z utworzeniem wójtostwa, lub nieudana najprawdopodobniej lokacja miejska, gdyż w dokumentach z lat 1412-1427 Bolimów określany był ponownie jako wieś²⁹⁶⁹. Miasto zostało utworzone obok starszej wsi książęcej zwanej Bolimowska Wieś, w której założono kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny²⁹⁷⁰, a w mieście powstał kościół filialny p.w. św. Anny²⁹⁷¹. W 1427 r. kościół parafialny w Bolimowie uposażyła księżna Aleksandra, nadając mu 2 włóki roli we wsi Bolimów²⁹⁷². Prawa miejskie Bolimów uzyskał z pewnością po 1.09.1434 r. (objęcie przez Siemowita V samodzielnych rządów m.in. w ziemi sochaczewskiej²⁹⁷³) i jeszcze przed zgonem tegoż księcia (zm. 16.02.1442 r.²⁹⁷⁴), gdyż z 1443 r. pochodzi dokument księcia Władysława I, w którym wspomina o lokacji miasta przez swego brata Siemowita V²⁹⁷⁵. W 1489 r. król

²⁹⁶⁷ Nadanie nastąpiło dnia 12.09.1451 r., KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98. Następnie w 1476 r. Anna zrzekła się na rzecz Kazimierza Jagiellończyka swoich dóbr w ziemi sochaczewskiej w zamian za nadanie jej Koła i Brdowa, lecz Bolimów pozostał nadal w jej rękach, IMT, II, nr 139, 140; MRPS, I, nr 1351, 1352. Anna zmarła w 29.03.1481 r., Jasiński K., *Rodowód Piastów mazowieckich...*, s.136.

²⁹⁶⁸ Pazyra S., *Geneza i rozwój...*, s.113; idem, *Studia z dziejów...*, s.59.

²⁹⁶⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 41, 94, 148, 181; MK 34, k.36-38, za: Wajs H., *Bolimów w świetle Regestrum z 1510 r.*, „Regiony”, R.1994, t.3, s.121-122.

²⁹⁷⁰ Łaski, LB, II, s.271.

²⁹⁷¹ Pierwotny kościół był drewniany. Obecny murowany erygowany w 1635 r., ufundowany został przez tutejszych mieszczan lub przez dr Wincentego Oczko, nadwornego lekarza króla Jana Kazimierza, Informacja na tablicy w kościele.

²⁹⁷² W tym czasie plebanem był Stanisław, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn.181, nr 1 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁷³ IMT, I, nr 77, 78.

²⁹⁷⁴ Spominki płockie II, MPH, III, s.123; Kalendarz płocki, MPH, V, s.447.

²⁹⁷⁵ MRPS, IV/3, supl., nr 791, również w dokumencie z 1481 r. Bolimów został określony jako „oppidum”, MRPS, I, nr 1564. Prawa miejskie chełmińskie potwierdził miastu w 1519 r. król Zygmunt Stary, Dokument „*Privilegium opidi Bolyemow*” z dnia 24.11.1519 r. wystawiony w

Kazimierz Jagiellończyk zastawił miasto wraz ze wsiami Bolebowska Wieś i Humin Sławcowi z Niemyglów, kasztelanowi i staroście sochaczewskiemu za 800 florenów węgierskich²⁹⁷⁶. W 1498 r. dobra bolimowskie król Jan Olbracht zapisał Jakubowi Szydłowieckiemu, staroście sochaczewskiemu²⁹⁷⁷. Po jego śmierci w 1509 r. objął je Krzysztof Szydłowiecki, późniejszy kanclerz²⁹⁷⁸. W 1564 r. wraz ze wsiami: Bolebowska Wola, Wola Szydłowiecka, Humino, wchodził w skład dzierżawy bolimowskiej, pozostającej w rękach Jędrzeja Noskowskiego, biskupa płockiego²⁹⁷⁹. Przed nimi, do śmierci w 1561 r. dzierżawcą był Stanisław Borek, starosta sochaczewski²⁹⁸⁰. W 1572 r. tencutariuszem dzierżawy bolimowskiej był Marcin Śleszyński²⁹⁸¹. Natomiast w 1635 r. konsens na wykup starostwa bolimowskiego z rąk Krasickiej otrzymali Stefan Grudziński herbu Grzymała wraz z żoną Konstacją Urszulą z Kołaczkowskich²⁹⁸², następnie posesorem dzierżawy był ich syn Zygmunt Grudziński, starosta bolimowski²⁹⁸³. W 1752 r. starostą bolimowskim był Henryk Brühl, na prośbę którego król August III dnia 11.12.1752 r. potwierdził nadanie miastu Bolimów praw miejskich chełmińskich²⁹⁸⁴. Od 9.IX.1774 r. mocą przywileju króla Stanisława Augusta Poniatowskiego prawem dzierżawy dożywotniej starostwo niegrodowe Bolimów otrzymał Michał Hieronim

Bolimowie, MK 34, k. 182 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); MRPS, IV/1, nr 3135.

²⁹⁷⁶ MRPS, I, nr 2033, 2197. W tymże roku ustalił on poręczenie na swych dobrach: Orzyszów, Miedniewice, Bolimów, Wola Bolimowska w ziemi rawskiej i Kanice w ziemi sochaczewskiej, na dokumencie Kazimierza Jagiellończyka nadającym liczne dobra w zastaw braciom Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta, MK 14, k. 337; Żychliński, VI, s.206-208. W 1493 r. król Kazimierz potwierdził wcześniejsze zapisy na rzecz Sławca z Niemyglów, nadając mu miasto Bolimów i wsie Wola Bolimowska, Humin wraz z patronatem nad kościołem parafialnym w Bolimowie „ad vitae illius tempora”, MRPS, II, nr 114.

²⁹⁷⁷ MRPS, II, nr 1266; Kieszkowski J., *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki...*, s.18.

²⁹⁷⁸ W 1512 r. król Zygmunt August wystawił dokument kwitujący Krzysztofa Szydłowieckiego z zarządu starostwem sochaczewskim za lata 1511-1512, AGAD, perg., sygn. 646 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁷⁹ LWR 1564, s.67. Pomiędzy 1564, a 1570 r. lokowana została wieś Wygnanka przez dzierżawcę, biskupa J. Noskowskiego, LWR 1570, s.191.

²⁹⁸⁰ LWR 1564, s.72.

²⁹⁸¹ Reg. Thel., s.517, 519, 592. Tożsamy prawdopodobnie z odnotowanym pod 1576 r. Marcinem Śleszyńskim, wojskim gostynińskim, Reg. Thel., s.371, 373. Renesansowy, podwójny nagrobek małżonków – Marcina Śleszyńskiego (zmarłego w 1578 r.) i Anny z Dzierzgowskich znajduje się w kolegiacie w Łowiczu.

²⁹⁸² Boniecki, VII, s.134-135.

²⁹⁸³ W 1660 r. na starostwie bolimowskim uzyskał dożywocie dla swojej żony Katarzyny z Przyjemskich, Boniecki, VII, s.135. Odnotowany jako posesor także w 1661 r., LWR 1661, s.144.

²⁹⁸⁴ AGAD, perg. 4298 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

Radziwiłł, kasztelan wileński wraz z żoną Heleną Przezdziecką²⁹⁸⁵. W latach 1849-1850 książę Zygmunt Radziwiłł chciał sprzedać księstwu łowickiemu dobra bolimowskie, na które składały się wsie: Wola Bolimowska, Humin, Wola Szydłowiecka, Radziwiłłów, Bolimowskie Budy. Transakcja nie doszła jednak do skutku²⁹⁸⁶.

2. Pierwsza informacja źródłowa o dworze w Bolimowie pochodzi z 1455 r. – wymieniona została „*curia ducalis in ipso opido sita*”²⁹⁸⁷. Z lat 40. XV w. zachowały się, wystawione w Bolimowie dokumenty księcia Władysława I²⁹⁸⁸, świadczące pośrednio o istnieniu książęcego dworu w tejże miejscowości. Szerszy opis zawarty został w *Regestrum omnium proventuum castri Sochaczoviensis* z 1510 r. Według zamieszczonych w nim informacji dwór, określony jako „curia”, rozbudowany przez starostę Jakuba Szydłowieckiego, musiał ulec w znacznej mierze pożarowi, gdyż pozostały po nim tylko fundamenty²⁹⁸⁹. Było to więc założenie przynajmniej w części murowane. Kolejny opis, świadczący dowodnie o lokalizacji obiektu „na kopcu” pochodzi z lustracji z 1564 r. Zanotowano w niej: „*Jest przy tym miasteczku staw wielki na rzece Rawie, który staw obszedł wszytek dwór bolemowski, tego część stawu zarasta chrustem, trzciną i sitowiem; grobla wielka z upustami wielkimi, dobrze zaopatrzonymi; tamże młyn...*”. Przy dworze znajdowały się też: sadzawka rybna „*...niemała i głęboka, może się w niej ryb wiele zachować, która jest ogrodzona plotem dyłowym w słupy wysoko...*”, w której pływały także łabędzie, a obok niej dwa ogrody. Zabudowania dworskie, według oceny lustratorów znajdowały się w dobrym stanie²⁹⁹⁰. Podobnie lakoniczna informacja o otoczonym stawem dworem znajduje się w lustracji z 1570 r.²⁹⁹¹ Natomiast bardziej

²⁹⁸⁵ LWR 1789, s.XV; Przywilej króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z dnia 09.09.1774 r. wystawiony w Warszawie na scedowanie starostwa bolimowskiego w województwie rawskim w ziemi sochaczewskiej, przez Stanisława Gadowskiego, podkomorzego sochaczewskiego, na rzecz Michała Hieronima Radziwiłła, miecznika wielkiego księstwa litewskiego, i jego żony Heleny z Przezdzieckich, AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział II, akta niesygnowane (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>). W roku 1793 dzierżawcą Bolimowa był Michał Radziwiłł, starosta nieborowski (syn M.Radziwiłła i H. Przezdzieckiej), Wąsicki, nr 191, s.914.

²⁹⁸⁶ Pismo od administratora Księstwa Łowickiego do księcia Zygmunta Radziwiłła w sprawie sprzedaży dóbr bolimowskich z 10 III 1850 roku, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 107 oraz komentarz do wyżej wymienionego dokumentu autorstwa Bożeny Cisek, (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁸⁷ MK 337, k.54v

²⁹⁸⁸ MK 74, k.417-422 (1445 r.), MK 335, k.35v (1447 r.), MK 335, k.136 (1448 r.), MK 337, k.72 (1449 r.).

²⁹⁸⁹ *Regestrum omnium proventuum castri Sochaczoviensis*, 1510, AGAD, ASK I, nr 48, k.77v-86 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁹⁰ LWR 1564, s.69-72.

²⁹⁹¹ LWR 1570, s.186.

szczegółowy opis, mówiący o wyglądzie, rozplanowaniu i wyposażeniu dworu pochodzi z roku 1661. Był on w trakcie odbudowy, zapewne po zniszczeniach z czasu wojen szwedzkich, gdyż nie wszystkie pokoje były wykończone, zamieszczono bowiem informację o „...pokoju nowo zaczętym, jeszcze nie skończonym”, „Sali nad pokojami nowemi, jeszcze nie dokończonej...”. Dwór położony był na wyspie, otoczonej stawem, był „wszytek płotem wkoło ogrodzony”, wejście znajdowało się od strony miasta, po mostku („Wrota drugie ku miastu dwoiste, przed temi wroty mostek niewielki”). Część mieszkalna oddzielona była od gospodarczej płotem („wrota do podwórza dwoiste”). Znajdowały się w niej dwa domy. Pierwszy z nich, określony jako „dom wielki” był piętrowy, podpiwniczony („pod tym budynkiem piwnic 3”). Składał się z sieni, sionki, altany, izby stołowej oraz około 10 innych pomieszczeń, określanych jako: pokój, izba, komnata, sala, alkierz. Do komunikacji zewnętrznej, a zapewne także i obrony służył obiegający go ganek. Był on „nowo pobitywszytek gontami”, okna były przeszkłone, zamykane okiennicami. W izbach znajdowały się kominki, bądź piece z kafli o zielonej polewie. Drugi dom był również piętrowy, składający się z sieni, jednej izby dużej i 4 mniejszych. Mieściła się w nim także kuchnia, łaźnia i spiżarnia. Przy nim znajdowało się wejście na podwórze części gospodarczej, w skład której wchodziły: browar, mielcuch, 2 stajnie, obora, spichlerz, wozownia, pomieszczenia dla masztalerzy, piekarnia oraz mieszkanie podstarościego, przy czym dwa ostatnie budynki zostały określone jako „stare, złe”. Na podwórku znajdowała się też studnia²⁹⁹². Założenie, nazwane „zamkiem” zostało umieszczone na planie miasta z 1745 r. sporządzonym przez Michała Nagrodzkiego. Położone było na wschód od rynku i kościoła św. Anny, od strony południowo-wschodniej sąsiadowało z pastwiskami. Prowadził do niego most nad sadzawką i brama z dwoma pomieszczeniami po bokach. Na środku na wprost wjazdu znajdował się główny dom mieszkalny, a po jego stronie północnej budynki, zapewne gospodarcze²⁹⁹³. Kolejny opis, potwierdzający sytuację zaznaczoną na wyżej opisanym planie, już zniszczonych zabudowań pochodzi z roku 1789. Wjeżdżało się do nich nadal przez „...mostek między dwiema sadzawkami”, dalej była „...brama, w której naprzeciwko siebie izb 2 z dwiema komorami, z drzewa tartego, w węgiel budowana,

²⁹⁹² LWR 1661, s.144-145.

²⁹⁹³ Plan miasta Bolimowa z 1745 r. sporządzony przez Mikołaja Nagrodzkiego, skala około 1:2500, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze, sygn. 108 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow> oraz w: Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Kartografia miast...*, s.176-177).

gętami pobita, o 2 kuminach murowanych, stara, zła”. Naprzeciwko wjazdu znajdował się „...pałacyk drewniany, z drzewa tartego, w węgiel, o 2 piętrach budowany, z dwiema kuminami murowanymi, gętą pobity. W nim na dole pokoiów 4, na górze tyleż, w tyle ogród fruktowy, zarosły...”. Po jego prawej stronie stał „...folwark z drzewa tartego, w węgiel budowany, gętami pobity, o 3 kuminach murowanych. W tym izb dla ekonomów 2 i alkierz, dla czeladzi izb 3 z dwiema komorami oraz kuchnia. Całe to zabudowanie zle i reparacji potrzebujące.”. W pobliżu folwarku znajdowały się też: kurniki, chlewy, spichlerz, 2 wozownie, stajnie, 2 obory (jedna nowa), 2 stodoły (jedna nowa), owczarnia (nowa), szopa²⁹⁹⁴. Funkcjonował on jeszcze na początku XIX w., gdyż u M. Balińskiego i T. Lipińskiego zamieszczono jego opis: „Z drzewa zbudowany dwór piętrowy za miastem, noszący nazwę zamku, ma murowaną wieżę dla osadzania przestępców. Wysoka brama i dwa ogrody, zdobią to miejsce”²⁹⁹⁵. W powyższym opisie po raz pierwszy pojawia się wzmianka o murowanej wieży, powtórzona następnie przez O. Kolberga. Jeżeli informacja ta jest prawdziwa, wieża, pełniąca rolę więzienia za czasów funkcjonowania w Bolimowie dworu starościńskiego, mogła stanowić zachowany relikw starszego, późnośredniowiecznego założenia książąt mazowieckich. Wkrótce później dwór musiał zostać, przynajmniej w części rozebrany, gdyż w *Opisie statystycznym miasta Bolimowa...* z 1860 r. sporządzonym na żądanie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych zanotowano: „Ze znacznych budowli był tylko obok Miasta Zamek Starościński, lecz ten przed lat kilkadziesiąt przez Księcia Radziwiłła Wojewodę zniesiony”²⁹⁹⁶, a na planie miasta z 1835 r. sporządzonym przez inżyniera obwodu sochaczewskiego A. Drac założenie nie zostało zaznaczone²⁹⁹⁷. Musiały się zachować jednak jego ruiny, gdyż około 1885 r. Oskar Kolberg oglądał jeszcze jego relikty: „Za miastem dwór drewniany z wieżą (ma nazwę zamku) i ślady dawnych bruków”²⁹⁹⁸.

Przed 1930 r. dwór był już całkowicie zniszczony²⁹⁹⁹.

²⁹⁹⁴ LWR 1789, s.146-147.

²⁹⁹⁵ Baliński, Lipiński, s.581.

²⁹⁹⁶ *Opis statystyczny miasta Bolimowa w powiecie łowickim, guberni warszawskiej położonego, 19/31 V 1860, Bolimów*, s.35-36, pt.18, AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski, sygn. 4301 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁹⁷ *Plan miasta Bolimowa wraz z Probostwem, 1835, inżynier obwodu sochaczewskiego A. Drac*, AGAD, Zb. Kart. 49-2 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>).

²⁹⁹⁸ Kolberg, s.28. Bruki, które „...ciągną się na okrąg; na ćwierć mili prawie...” oglądał także około połowy XIX w. A.A. Kosiński podczas swojej podróży, Kosiński A.A., *Miasta, wsie...*, s.32.

²⁹⁹⁹ Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce...*, s.263.

3. W czasie badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz nadzorów prowadzonych przy okazji inwestycji (A. Kosiorek – 1994, 1995), zlokalizowano w obrębie Bolimowa cztery stanowiska osadnicze datowane na podstawie materiału ceramicznego od przełomu wczesnego i późnego średniowiecza (stan. 6 i 7 na południowy-wschód od rynku, w dolinie rzeki Rawki), na okres XV-XVII w. (na południe od rynku) oraz XVII-XVIII w. (na wschód od kościoła p.w. św. Anny).
4. Założenie z dworem na kopcu nie zachowało się. Relikty dworu można prawdopodobnie lokalizować około 300 m. na południowy-wschód od kościoła p.w. św. Anny, w podmokłej dolinie rzeki Rawki.
5. Fundatorem założenia z I poł. XV w. mógł być książę Władysław I lub jego poprzednik Siemowit V.
6. *Regestrum omnium proventuum castris Sochaczoviensis*, 1510, AGAD, ASK, I nr 48, k. 77v-86 (publikacja na str. <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); LWR 1564, s.67-72; LWR 1570, s.186; LWR 1661, s.144-145; LWR 1789, s.146-147; *Plan miasta Bolimowa z 1745 r. sporządzony przez Mikołaja Nagrodzkiego*, AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Akta majątkowe i gospodarcze dawniejsze, sygn. 108 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); *Plan miasta Bolimowa wraz z Probstwem, 1835, inżynier obwodu sochaczewskiego A. Drac*, AGAD, Zb. Kart. 49-2 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); *Opis statystyczny miasta Bolimowa w powiecie łowickim, guberni warszawskiej położonego, 19/31 V 1860, Bolimów*, s.35-36, pt.18, AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski, sygn. 4301 (publikacja na stronie <http://www.polska.pl/miasta/bolimow>); Baliński, Lipiński, s.579-581; Kosiński A.A., *Miasta, wsie...*, s.32; SGK, I, s.301; Kolberg, s.28; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.107; KZS, t.2, z.5, s.116-118; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Bolimów, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 60-58, nr stanowiska w miejscowości 6, 7, 11, 12, nr stanowiska w obszarze 8, 9, 37, 38, oprac. P. Świątkiewicz, 1994 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wajs H., *Bolimów w świetle Regestrum z 1510 r.*, „Regiony”, R.1994, t.3, s.119-132; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.26

XLIII. BUDZISZEWICE

Dwór drewniany; własność książęca
ziemia rawska, parafia Budziszewice

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach w 1295 r.³⁰⁰⁰ Stanowiła wtedy własność książęcą i ośrodek książęcej włości leśnej. Przed lipcem 1336 r. książę Siemowit II ufundował, a arcybiskup Janisław uposażył dziesięcinami ze wsi Węgrzynowice kościół parafialny³⁰⁰¹. Następnie Budziszewice wraz z prawem patronatu nad kościołem parafialnym Siemowit III nadał Dzierzławowi Kopaczowi (po grudniu 1355 r., a przed majem 1358 r.)³⁰⁰². W 1358 r. tenże Dzierżek Kopacz z Dmosina nadał sołectwo „*in Budzyschewycze*” swemu słudze Przeclawowi Głowie³⁰⁰³. W latach 1386-1388 występowała Katarzyna z Dmosina, wdowa po Dzierżku Kopaczu, podkomorzym³⁰⁰⁴. Na początku XV w. właścicielem był Kopacz z Budziszewic, który w 1407 r. przeprowadził lokację miasta na prawie chełmińskim³⁰⁰⁵. Kopacz zmarł w 1420 r.³⁰⁰⁶ i zapewne w tym czasie miejscowość przeszła w ręce księcia, gdyż w 1438 r. miasto stanowiło już jego własność³⁰⁰⁷, a w 1454 r. „*Budzischewycze*” zostały wymienione w inwentarzu starostwa rawskiego³⁰⁰⁸. W 1464 r. król Kazimierz Jagiellończyk nadał tenutę Budziszewice wraz ze wsiami: Regny, Redzyń, Miedzwe, Zalesie, Rawica i częściami w Węgrzynowicach Wojciechowi z Sadkowic herbu Rola, podkomorzemu rawskiemu³⁰⁰⁹. W 1494 r. znajdowały się one w rękach jego dzieci: Tomasza, podkomorzego rawskiego, Dobiesława i Jakuba z Sadkowic³⁰¹⁰. W 1513 r. Jan Sadkowski, syn Tomasza, kanonik wrocławski otrzymał Budziszewice wraz z przynależnymi do nich wsiami „*ad tempora vitae*”³⁰¹¹. Dzielił on dzierżawę z bratem Hermolausem Sadkowskim, podkomorzym rawskim, który w 1516 r. zapisał swej żonie Katarzynie z Walewic 1000 florenów między

³⁰⁰⁰ KDKM, nr 41; NKDM, II, nr 99.

³⁰⁰¹ NKDM, II, nr 215. Arcybiskup zwrócił benedyktynom jeżowskim dziesięcinę z ról rycerskich w Węgrzynowicach.

³⁰⁰² Dzierżek Kopacz został wymieniony w tymże dokumencie wystawionym pomiędzy grudniem 1355 r., a 11.05.1358 r., jako właściciel wsi: Dmosin, Rudniki, Lubowidza, Rękaciec i Budziszewice, Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.170-172, dok. 20A.

³⁰⁰³ NKDM, III, nr 21; MRPS, II, supl., nr 14; IV/3, supl., nr 192; MRPS, II, supl., nr 56.

³⁰⁰⁴ Ks. łącz., I, nr 430, 545, 630, 637, 638, 691, 789, 794, 880.

³⁰⁰⁵ MRPS, IV/3, supl., nr 456. Odnotowany także w 1408 r., Łęcz. Z., 2, k.9v i w 1414 r., Zathay, sygn. 194, k.21-21v.

³⁰⁰⁶ Łęcz. Z., 6, k.489v.

³⁰⁰⁷ Bib.Czart., perg., r. VI, 17, nr 429.

³⁰⁰⁸ *Inwentarz starostwa rawskiego, Rawa, 1454*, w: Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.305. W 1520 r. wymienione wśród posiadłości królewskich, Łaski, LB, II, s.323.

³⁰⁰⁹ MRPS, III, supl., nr 181 (potwierdzenie nadania z 1506 r.). Wcześniej dobra te znajdowały się w rękach Wincentego z Giżyc, supra. W 1473 r. Wojciech z Sadkowic uzyskał prawo patronatu nad kościołem w Budziszewicach, MRPS, I, nr 102.

³⁰¹⁰ MRPS, II, nr 302.

³⁰¹¹ MRPS, IV/1, nr 2128. Jan odnotowany jako tenutariusz także w 1520 r., MRPS, IV/1, nr 3455; 1521 r., MRPS, IV/1, nr 2965, 3965 oraz w 1523 r., MRPS, IV/2, nr.13487.

innymi na dobrach „*Budzyschowycze tenutae suae*”³⁰¹². Ostatnim tenutariuszem dóbr budziszewickich z rodziny Sadkowskich był Jan, kanonik włocławski³⁰¹³. Po jego śmierci w 1523 r. zapisy na mieście Budziszewice, przyległych wsiach: Budziszewice, Redzyna, Miedzwe, Regny, Zalesie, Rawica oraz częściach w Węgrzynowicach uzyskali bracia Maciej, biskup włocławski i Adam z Drzewicy, kasztelan radomski³⁰¹⁴. W 1602 r. Budziszewice wraz z przynależnymi wsiami pozostawały w dzierżawie dożywotniej Wojciecha Tarnawskiego³⁰¹⁵. W roku 1661 dzierżawcami byli Piotr Śladkowski, chorąży rawski wraz z żoną Katarzyną z Ruśca na podstawie dokumentu z 1641 r.³⁰¹⁶ Do 1775 r. posesorem dożywotnim był Stefan Dunin Wąsowicz. Dnia 20.07.1778 r. prawem dzierżawy emfiteutycznej starostwo budziszewskie objął stolnik rawski Michał Pikarski. Po jego śmierci w 1789 r. na mocy zapisu dożywocia dzierżawa przeszła na jego małoletnią córkę Teklę, pozostająca pod opieką matki Justyny z Lipskich Pikarskiej³⁰¹⁷.

2. Folwark w Budziszewicach (wsi) został po raz pierwszy wymieniony w lustracji przeprowadzonej w 1661 r.³⁰¹⁸ Natomiast J. Łaski zamieścił informację o dziesięcinie z ról folwarcznych w Budziszewicach dla plebana tutejszej parafii³⁰¹⁹. Kolejna lustracja z 1789 r. odnotowała w Budziszewicach „*dwór starościński, frontem na wschód słońca, z balów tartych wystawiony, pod dachem włoskim, guntami podbity, z kominami dwiema wielkimi, murowanymi, i dwiema takimiż mniejszymi na narożnikach. Na jednej stronie pokoiów 3 z alkową i gabinetów 2, w środku przedpokój z salką; na drugiej stronie pokoiów 3 i kredens, i na górze pod dachem mieszkanie letnie zawierający. Okna i drzwi stolarską robotą z zamknięciami porządnymi mający, porządnie ze wszystkim wymalowany i umeblowany, ze wszystkim dobry i wygodny, nowy*”. Naprzeciwko dworu, przy bramie znajdował się drewniany, podpiwniczony lamus. Po prawej stronie zlokalizowany był folwark, o dobrze utrzymanych, wyremontowanych lub na nowo wystawionych budynkach. W jego skład wchodziły: mieszkania dla ludzi obsługujących folwark, lamus, browar wraz z gorzelnią, wołownia, stodoły, spichlerz, kurniki, chlewy, owczarnia, ozdownia do suszenia słodów, kuźnia, karczma oraz młyn z mieszkaniem dla

³⁰¹² MRPS, IV/2, nr 10952. W 1517 r. jego syn Tomasz zapisał sumy na wsiach Budziszewice i Rawica Piotrowi z Babska, MRPS, IV/2, nr 11341.

³⁰¹³ MRPS, IV/1, nr.3455, 3965.

³⁰¹⁴ MRPS, IV/2, nr 13730, 13487.

³⁰¹⁵ LWR XVII, s.XVI.

³⁰¹⁶ LWR 1661, s.137; LWR XVII, s.XVI.

³⁰¹⁷ LWR 1789, s.32.

³⁰¹⁸ LWR 1661, s.139.

³⁰¹⁹ Łaski, LB, II, s.323-324.

młynarza. Przy dziedzińcu dworskim znajdował się zaniedbany sad. Za sadem „*trytwa nowo grabarzami zrobiona i przez nią most dany*”. „*Sadzawki 2 w pastewniku ..., trzecia sadzawka za dworem, nowo wyszlamowane. Kanał także nowo zrobiony od browaru do pastewnika dla osuszenia dziedzińca*”. Wszystkie te budynki zostały wystawione przez starostę Michała Pikarskiego³⁰²⁰. Folwark i grunty folwarczne zostały także naniesione na: *Mappie regulacji i podziału folwarku i wsi Budziszewice w Ekonomii Lubochnia, Obwodzie Rawskim położonych. Po uskutecznieniu na gruncie regulacji w 1828 roku, sporządzona przez Klemensa Nowickiego*³⁰²¹.

3. Powierzchniowe: 1989 - J. Karolczyk (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zanotowano jedynie ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego (stan.1, datowanie na podstawie materiału ceramicznego na połowę X-XIII w.) i bardzo liczne nowożytnego. W sumie autor badań zidentyfikował 15 punktów, które określił jako „osada nowożytna”. Ponieważ wyróżniał poszczególne z nich na podstawie bardzo nielicznego materiału, liczącego od 7 do 15 fragmentów ceramiki naczyniowej można przypuszczać, że podana liczba 15 osad jest zawyżona, a zarejestrowane w różnych punktach stanowiska świadczą jedynie o intensywnym rozwoju Budziszewic w okresie nowożytnym.
4. Nie zachował się.
5. Fundatorem dworu i folwarku wystawionych po 1778 r. był stolnik rawski Michał Pikarski.
6. LWR 1661, s.137-139; LWR 1789, s.20-35; *Mappa regulacji i podziału folwarku i wsi Budziszewice w Ekonomii Lubochnia, Obwodzie Rawskim położonych. Po uskutecznieniu na gruncie regulacji w 1828 roku, sporządzona przez Klemensa Nowickiego*, fotokopia mapy w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Budziszewice, gm. Żelechlinek, woj. piotrkowskie, nr obszaru 68-56, nr stanowiska w miejscowości 1-9, 11-17, nr stanowiska w obszarze 1, 10-17, 19-25, oprac. J. Karolczyk, 1989 (arch. WUOZ w Łodzi); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.32

³⁰²⁰ LWR 1789, s.29.

³⁰²¹ Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

XLIV. CHRUSŁIN

Dwór drewniany; „curia” w 1465 r.; własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia sochaczewska, parafia Chruslin

1. Wieś osadzona została na prawie średzkim w 1343 r. przez arcybiskupa Jarosława Bogorię Skotnickiego³⁰²². Należała do łowickich dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, stanowiąc do czasu kasacji dóbr łowickich ośrodek prokuracji, a następnie klucza, obejmującego 16 wsi i 4 folwarki³⁰²³. Pierwszy, drewniany kościół parafialny pw św. Michała zbudowano w związku z lokacją wsi w XIV w.³⁰²⁴ Po kasacji dóbr arcybiskupich przez rząd pruski dnia 28.08.1796 r.³⁰²⁵ cały klucz chrusliński wszedł w skład ekonomii łowickiej³⁰²⁶.
2. Dwór mógł zostać wybudowany wkrótce po rozpoczęciu lokacji wsi w 1343 r., gdyż z 1354 r. pochodzi dokument arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego, wystawiony „*in Chroslyn, in villa nostra...*”³⁰²⁷. Informację o dworze zawiera dokument arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego, wystawiony w 1465 r. „*in villa Chroslyno et in curia nostra Archiepiscopali*”³⁰²⁸. Opis folwarku i dworu („*curia*” i „*praedio*”) w Chruslinie pochodzi z lat 1511/1512. Budynki dworu był już wtedy stare i wymagały remontu. Koło dworu znajdował się zwierzyńiec, a w nim 12 jeleni („*Item est ibidem curia satis bona licet paucorum aedificiorum, possent tamen ergi et construi sub tempore aedificia bona, circa quam curiam est fere bonum, in quo nunc sunt XII cervi sexus utriusque, ex quibus una cerva claudicat, quia pedem fregit*”)³⁰²⁹. Natomiast przy między innymi należącej do Chruslina wsi Bocheń znajduje się informacja o kmieciach, którzy „*laborant in praedio*

³⁰²² NKDM, II, nr 262; KDW, II, nr 1230 (osadzenie jej powierzył Błażejowi). Wymieniona także w 1359 r. wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego („*Chroslyno*”), NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404.

³⁰²³ SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.75-76.

³⁰²⁴ W dokumencie lokacji wzmiankowany przysły pleban dla którego arcybiskup przeznaczył 1 tabernę, NKDM, II, nr 262. W 1534 r. dobudowano murowaną zakrystię (inskrpcja na kamiennym nadprożu okna, CIP, t.V, z.1, nr 71), a w 1556 r. arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski wznosił nowy, murowany kościół p.w. św. Michała zachowany do chwili obecnej (tablica pamiątkowa w kościele – „*Nicolaus comes/ a Dzergow dei gratia/ Archiepiscopus Gnesnensis legatus/ natus primas primusque princeps 1556*”, CIP, t.V, z.1, nr 72). O kościele także: SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.76, *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.15; KZS, t.2, z.5, s.118-119; Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.199-201.

³⁰²⁵ Korytkowski, I, s.101.

³⁰²⁶ SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.75-76. Dalsze dzieje miejscowości zobacz hasło „Łowicz”, pt. 1 w niniejszym Katalogu.

³⁰²⁷ NKDM, II, nr 327. Z 1444 r. pochodzi wystawiony w Chruslinie dokument arcybiskupa Wincentego Kota, KDW, V, nr 738.

³⁰²⁸ Dokum. kościelne, nr 7.

³⁰²⁹ Ulanowski, s.119.

Chroslynensi agrarum”³⁰³⁰. Z kolei kmiecie z należącej do klucza chruślińskiego wsi Strzebieszew jeden dzień w tygodniu naprawiali część grobli w tutejszym dworze³⁰³¹. Na początku 1521 r. przebywał tam arcybiskup Jan Łaski³⁰³², który zapisał w testamencie stadninę w Chruślinie kościołowi gnieźnieńskiemu³⁰³³. W Chruślinie zatrzymywał się także Stanisław Karnkowski³⁰³⁴. W 1685 r. istniał „dom pański” wraz z folwarkiem³⁰³⁵. Na początku XVII w. arcybiskup Wojciech Baranowski wystawił tu dom mieszkalny dla siebie³⁰³⁶. Budynek ten był następnie remontowany, bądź po uprzednim rozebraniu został wzniesiony od podstaw przez jego następców – Macieja Łubieńskiego³⁰³⁷ i Jana Lipskiego. W roku 1685 budynek dworski kryty był snopkami, miał 2 izby, 2 komory i sień. Za nim znajdowały się: stajenka, kurnik, browar, obora, gumno z 2 stodołami, spichlerz. Wszystkie budynki kryte były słomą, a ich stan był zły. Przy folwarku znajdowały się też 2 ogrody warzywne³⁰³⁸. Zabudowania dworskie i folwark wzmiankowane były też w latach: 1775, 1789, 1790. Folwark odnotowany został także na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z I ćw. XIX w.³⁰³⁹ Zlikwidowano go w 1824 r.³⁰⁴⁰

3. Badań nie prowadzono.
4. Nie zachowały się żadne ślady dawnych budynków dworskich. We wsi znajduje się jedynie murowany, gotycki kościół parafialny p.w. św. Michała z 1556 r., w którego pobliżu usytuowane są nowożytnie zabudowania domu parafialnego i kancelarii.
5. Być może pierwsze zabudowania powstały z inicjatywy arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego. Dom z początku XVII w. wystawił arcybiskup Wojciech Baranowski.
6. Ulanowski, s.119-120; Bużeński, III, s.210; IV, s.96; Korytkowski, I, s.64,101; II, s.732; III, s.485, 633; SGKPs, XV, s.329; SHGKs.Ł, cz.II, z.1, s.73-76; Warężak J., *Niepublikowane materiały...*,s.330; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.35

³⁰³⁰ Ulanowski, s.121.

³⁰³¹ Warężak J., *Niepublikowane materiały...*, s.330.

³⁰³² Dnia 2.01.1521 r. wydał tamże przywilej dla urzędnika swego w zamku łowickim, Korytkowski, II, s.658-659.

³⁰³³ Korytkowski, II, s.732.

³⁰³⁴ Korytkowski, III, s.485.

³⁰³⁵ Korytkowski, I, s.64.

³⁰³⁶ Bużeński, III, s.210; Korytkowski, III, s.633.

³⁰³⁷ Bużeński, IV, s.96.

³⁰³⁸ SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.75.

³⁰³⁹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁰⁴⁰ SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.73-76.

XLV. CZERMNO

Dwór; własność książęca/królewska

ziemia gostynińska, parafia Czermino

1. Po raz pierwszy w źródłach wieś została odnotowana w 1341 r.³⁰⁴¹, następnie w 1359 r.³⁰⁴² Stanowiła własność książęcą, następnie królewską, po wcieleniu w 1462 r. ziemi gostynińskiej do Korony³⁰⁴³. We dworze w Czerminie zatrzymywali się w XV w. książęta płoccy, zatem była tu rezydencja dostosowana do kilkudniowego pobytu dworu książęcego. W 1502 r. król zapisał Erazmowi Karskiemu, notariuszowi królewskiemu sumy na wsi Czermino³⁰⁴⁴. Już w 1503 r. miejscowość odkupił za zgodą króla Rosław, późniejszy wojski gostyniński³⁰⁴⁵, który w 1532 r. zapisał sumy na Czerminie swojej żonie³⁰⁴⁶. W połowie XVI w. posesorem dożywotnim był wojewoda płocki i starosta gostyniński Feliks ze Szreńska wraz z żoną Barbarą Kościelecką³⁰⁴⁷. Odrestaurowali i wyposażyli oni drewniany kościół parafialny p.w. św. Wawrzyńca oraz ufundowali w 1556 r. altarię przy nim³⁰⁴⁸. W 1564 r. wieś Czermino pozostawała w dzierżawie Anny ze Szreńska (córkę Feliksa), małżonki kasztelana zakroczymskiego i starosty osieckiego Zbożnego Pawłowskiego z Pawłowa³⁰⁴⁹. Odnotowanym w latach 1602-1603 dożywotnim posesorem wsi był Stanisław Miński, wojewoda łęczycki³⁰⁵⁰, w 1630 r. – Piotr Małachowski³⁰⁵¹, natomiast przywilejem z dnia 10.02.1648 r. dzierżawę objął Mikołaj Żabicki, podkomorzy gostyński i trzymał ją nadal w 1661 r.³⁰⁵² W 1722 r. od Duninów

³⁰⁴¹ ADP, perg. 388.

³⁰⁴² Dnia 12.02.1359 r. została zawarta ugoda pomiędzy księciem czerskim Siemowitem III, a Elżbietą księżną wyszogrodzką, dotyczący między innymi świadczeń ze wsi Czermino, IMT, I, nr 17; KDP, I, nr 122; NKDM, III, nr 27 (błędna identyfikacja „Czyrmna” z Czerniewem koło Płocka, Supruniuk A., *Uzupełnienia i uwagi...*, s.119-120, dok.27; Pacuski K., *Uzupełnienia i sprostowania...*, s.174, dok.27).

³⁰⁴³ IMT, I, nr 112,113; MRPS, I, nr 614, 615.

³⁰⁴⁴ MRPS, III, nr 298.

³⁰⁴⁵ MRPS, III, nr 1021.

³⁰⁴⁶ MRPS, IV/1, nr 6217. W 1540 r. Barbara, wdowa po Rosławie zapisała sumy na wsi Czermino na rzecz Agnieszki, córki Mikołaja z Oporowa, kasztelana wieluńskiego, MRPS, IV/1, nr 6721.

³⁰⁴⁷ Tytułował się właścicielem Czermina od 1553 r., MRPS, V/2, nr 6516 („*villam Czermino...Feliks Szrenski de Sokolow palatini Plocensis hereditariam...*”); ZDLmP, II, nr 589a („*Faelix Szrenski a Czermino*”). Nie żył już w 1556 r., bowiem jako właściciele Czermina występują wdowa po nim Barbara i córki Anna i Barbara, Knapiński, Notaty, s.61.

³⁰⁴⁸ Knapiński, Notaty, s.59-61; Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.266-267. Kościół parafialny założony został najprawdopodobniej w XV w., Nowacki J., Dzieje, II, s.506; KZS, t.10, z.3, s.3.

³⁰⁴⁹ LWR 1564, s.139.

³⁰⁵⁰ LWR XVII, s.XIX; Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.267.

³⁰⁵¹ LWR XVII, s.XIX.

³⁰⁵² LWR 1661, s.157.

ich prawa do Czerмна wykupił Wojciech Dąbski herbu Godziemba, starosta sochaczewski od 1697 r. wraz z żoną Adelajdą Cecylią Teresą Radziwiłłówną³⁰⁵³. W 1724 r. tenże Wojciech wraz z żoną otrzymali zgodę króla na wykupienie starostwa młodzieżyńskiego z rąk Macieja Dębowskiego herbu Jelita, a przelali na niego swe prawa do Czerмна. Maciej zmarł w 1737 r.³⁰⁵⁴, a Czerмно musiało przejść w ręce jego brata Stanisława Dębowskiego, który wraz z żoną Elżbietą z Krasieńskich scedowali dnia 24.03.1775 r. prawo do dożywotniej dzierżawy wsi na swego syna Kajetana Dębowskiego, majora wojsk koronnych³⁰⁵⁵.

2. W sierpniu 1445 r. w Czermnie zatrzymał się książę Władysław I³⁰⁵⁶, który otrzymał tą wieś przy podziale dokonanym w 1434 r.³⁰⁵⁷. Można więc przypuszczać, że istniały tam zabudowania zdolne pomieścić towarzyszący księciu dwór. W Czermnie działał też rządcą księżęcy – w 1451 r. był nim Bolesta z Jeżowa herbu Bolesćic³⁰⁵⁸. Lustracja z 1564 r. odnotowała w Czermnie, pobudowany przez zmarłego wojewodę płockiego i starostę gostyńskiego Feliksa ze Szreńska: „dwór z wielkim kosztem zbudowany...” w którym „Są pokoje wielkie, ozdobne, jedne murowane, drugie z drzewa...”. W jego pobliżu znajdował się folwark³⁰⁵⁹. Dwór oraz zabudowania folwarczne zostały spalone podczas potopu szwedzkiego, gdyż w 1661 r. lustratorzy zastali wieś „...po wielkiej części przez nieprzyjaciela spaloną...”, między innymi folwark, który „...przez nieprzyjaciela koronnego ogniem funditus był zniesiony...”³⁰⁶⁰. Nowe zabudowania postawione zostały po 1658 r. Nie doczekały jednak lustracji, gdyż w 1660 r. spaliły się doszczętnie. Kolejną informację o budynku dworskim i zabudowaniach folwarcznych przynosi dopiero lustracja z 1789 r. W Czermnie znajdował się wtedy „Dwór murowany, o 4 izbach, gontami pobity...” oraz „Folwark nowo wystawiony, z drzewa rznętego....nie

³⁰⁵³ Wojciech był synem Zygmunta, wojewody brzeskiego-kujawskiego (od 1684 r. do śmierci w 1704 r.), Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 360. Wojciech był marszałkiem nadwornym koronnym w latach 1702-1725, starostą inowrocławskim w latach 1702-1722 oraz starostą dybowskim, młodzieżyńskim i sochaczewskim. Zmarł w 1725 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 832, s.226; Boniecki, IV, s.160-161.

³⁰⁵⁴ Maciej piastował urzędy miecznika płockiego od 1728 r., stolnika płockiego od 1730 r. i starosty płockiego od 1735 r. Zmarł w 1737 r., Boniecki, IV, s.161, 243.

³⁰⁵⁵ LWR 1789, s.234. Kajetan zmarł bezpotomnie, a w 1803 r. pozostawiony przez niego testament aprobował jego brat Jan, Boniecki, IV, s.245.

³⁰⁵⁶ ZDLmP, I, nr 166; *Itinerarium ks. Włodzisława I*, w: Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, Dodatek II, Teksty źródłowe, s.303. Kolejny, wystawiony w Czermnie dokument („acta in Czirmno”) pochodzi z 1449 r., MK 337, k.77v.

³⁰⁵⁷ IMT, I, nr 78.

³⁰⁵⁸ MK 335, k.43.

³⁰⁵⁹ LWR 1564, s.143.

³⁰⁶⁰ LWR 1661, s.157-158.

dokończony...”. W pobliżu dworu i nowego budynku folwarcznego znajdował się stary folwark „...do mieszkania już niezdatny...”, spichlerz, owczarnia, obora, 2 wozownie, stajnia, chlewy, kurniki, browar³⁰⁶¹. Dwór został również odnotowany na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁰⁶²

3. Powierzchniowe: 1989 - J. Wysocki, J. Sieradzki, P. Szefner, J. Makowski; 1993 – A. Smoliński (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań w granicach wsi zarejestrowano jedynie bardzo liczne osadnictwo datowane od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytnie (w sumie 32 stanowiska) z przeważającą ilością stanowisk nowożytnych, świadczących o intensywnym rozwoju wsi, szczególnie w okresie nowożytnym.
4. Obiekt nie zachował się.
5. Pierwsze zabudowania dworskie powstały w Czermnie najprawdopodobniej w 1 poł. XV w., być może z inicjatywy księcia Władysława I. Dwór, opisany w lustracji z 1564 r. zapewne ufundował wojewoda płocki Feliks ze Szreńska.
6. LWR 1564, s.139-143; LWR 1661, s.157-159; LWR 1789, s.234-235; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Czermino, gm. Gąbin, woj. płockie, nr obszaru 53-55, nr stanowiska w miejscowości 1-10, 12, 14-21, 24, 26-36, nr stanowiska w obszarze 5-14, 16, 18-25, 35, 37-42, 57-60, 65, oprac. J. Wysocki, J. Makowski, J. Sieradzki, P. Szefner, J. Gula, J. Michalski, A. Moszczyński, 1989 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Czermino, gm. Gąbin, woj. płockie, nr obszaru 53-54, nr stanowiska w miejscowości 38, nr stanowiska w obszarze 59, oprac. A. Smoliński, A. Piotrowski, G. Orlińska, 1993 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.38

XLVI. GĄBIN

Dwór drewniany; własność książęca
ziemia gostynińska, parafia Gąbin

1. Pierwsza informacja źródłowa o miejscowości pochodzi z 1215 r.³⁰⁶³ W tym czasie istniał już w Gąbinie kościół parafialny fundacji książęcej, gdyż w 1222 r. jako świadek na wystawionym przez Konrada I dokumencie wystąpił „*Gizmarus de Gambin*

³⁰⁶¹ LWR 1789, s.235.

³⁰⁶² Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁰⁶³ CDMz, nr 184; DKM, nr 2, s.288; KDW, s.n., z.1, nr 6.

Capellanus”³⁰⁶⁴. Plebanami zostawali tu pracownicy kancelarii książęcej, w końcu XIII w. (około 1292-1294) jest znany Herman, rektor kościoła w Gąbinie i kanonik kolegiaty św. Michała w Płocku, patronatu książęcego³⁰⁶⁵. Lokacja miasta na prawie chełmińskim nastąpiła przed 1322 r., kiedy to Gąbin występuje już jako miasto³⁰⁶⁶. Kolejny przywilej dla miasta wystawił Siemowit V rawski w 1437 r.³⁰⁶⁷ W 1440 r. ziemię gostynińską wraz między innymi z miastem Gąbin Siemowit V zapisał swojej żonie Małgorzacie³⁰⁶⁸, córce Jana II księcia raciborskiego, która objęła w niej rządy po śmierci księcia w 1442 r. (księżna zmarła w 1459 r.). W 20 lat później, po śmierci ostatnich książąt płockich, dnia 14.12.1462 r. ziemia gostynińska została wcielona do Korony³⁰⁶⁹. W 1489 r. król Kazimierz Jagiellończyk zapisał Mikołajowi z Kutna, wojewodzie łęczyckiemu i staroście gostynińskiemu sumy na zamku i mieście Gostynin oraz Gąbinie³⁰⁷⁰. W 1502 r. zapisy między innymi na mieście Gąbinie król Aleksander Jagiellończyk poczynił na rzecz Piotra Szydłowieckiego, podkomorzego krakowskiego i starosty gostynińskiego³⁰⁷¹. W 1508 r. zgodę na wykup starostwa gostynińskiego z miastem Gąbin otrzymał od króla Krzysztof Szydłowiecki, późniejszy kanclerz³⁰⁷². W 1597 r. Hieronim Gostomski herbu Nałęcz, wojewoda poznański odstąpił za zgodą króla z 1588 r. dzierżawę gąbińską swemu synowi Janowi³⁰⁷³. W 1630 r. dzierżawcą był Konstanty Plichta, starosta gostyniński³⁰⁷⁴. Od 1634

³⁰⁶⁴ CDMz, nr 211, 212; KDP, I, nr 15,16. Gizmar występował jako świadek na dokumentach książęcych w latach 1218-1224, CDMz, nr 200, 206, 209, 232. W XV w. drewniany kościół p.w. św. Mikołaja zastąpiono murowanym, który kilkakrotnie przebudowywany przetrwał do 1913 r., kiedy to został rozebrany, a na jego miejscu wystawiono nowy, Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.219-220.

³⁰⁶⁵ NKDM, II, nr 97.

³⁰⁶⁶ Dokument wystawiony „*in Gambino oppido*”, NKDM, II, nr 162; KDKM, nr 57.

³⁰⁶⁷ Dnia 25.06.1437 r. Siemowit V potwierdził przywilej lokacyjny Gąbina, MRPS, IV/3, supl., nr 708; Zathay, *Copia Privilegii et iuris Civitatis Gambinensis*, sygn. 194, k.39v.

³⁰⁶⁸ Kalendarz płocki, MPH, V, s.454 (określona jako „*ducissa Gostinensis*”). Nadanie ziemi mazowieckiej przez Siemowita V Małgorzacie nastąpiło dnia 27.03.1440 r., Zathay, sygn.194, k.182v-183v.

³⁰⁶⁹ IMT, I, nr 112,113; MRPS, I, nr 614, 615.

³⁰⁷⁰ MRPS, I, nr 2081.

³⁰⁷¹ Zapisał mu 4200 florenów na miastach Gostynin i Gąbin oraz wsiach Rataje, Kozice, Luszyn, Mysłownia, Strzelce, Niedrzwie, Niedrzakowo, Lipieńskie, Rozłazłowo, Zdworz i Sanniki, MRPS, III, nr 389. Drugi zapis 3000 florenów, także z 1502 r. nie wymienia wsi Zdworz, dodaje natomiast miejscowości: Skrzany, Czyżewo, Stare Pole i Krobino, MRPS, III, nr 194.

³⁰⁷² MRPS, IV/1, nr 367. Po śmierci Piotra król zezwolił Krzysztofowi na wykup starostwa gostynińskiego z rąk wdowy po Piotrze Barbary i jego brata Mikołaja. Następnie król zapisał Krzysztofowi 4000 florenów na miastach Gostyninie i Gąbinie wraz z przyległymi wsiami, Kieszkowski J., *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki...*, s.287; MRPS, IV/1, nr 2108.

³⁰⁷³ Boniecki, VI, s.346. Jan odnotowany został jako dzierżawca Gąbina w 1603 r., Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.265. Zmarł w 1623 r., Boniecki, VI, s.347.

³⁰⁷⁴ LWR 1630, s.94.

r. Gąbin pozostawał w posesji Jakuba Olbrachta Szczawińskiego, starosty łęczyckiego³⁰⁷⁵. W 1775 r. dzierżawcą dożywotnim został Józef Mikorski, podkomorzy gostyniński wraz z żoną Krystyną z Miaskowskich³⁰⁷⁶.

2. Pierwszy, drewniany zapewne dwór książęcy został wystawiony na początku XIII w. z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego, który ufundował w Gąbinie kościół parafialny. O jego funkcjonowaniu świadczą, potwierdzone wydanymi tamże dokumentami pobytu Konrada I Mazowieckiego – po raz pierwszy w 1215 r., następnie wraz z synem Bolesławem I w latach 1230, 1237 oraz około 1240 r.³⁰⁷⁷ Gąbin stanowił miejsce odbywania sądów książęcych. Był on także odwiedzany przez następców Konrada I – Bolesława I w 1248 r.³⁰⁷⁸ i Wacława I, za rządów którego odbyły się tutaj dwa zjazdy dostojników kościelnych – w 1318³⁰⁷⁹ i 1322 r.³⁰⁸⁰ W I poł. XV w. zatrzymywał się tam Siemowit IV³⁰⁸¹. Być może z dawnym dworem należy łączyć „stare grodzisko nad Nidą”, wzmiankowane przez J. Ungera³⁰⁸². Lustracja z 1564 r. nie odnotowała ani dworu królewskiego, ani folwarku – „*Nie masz tam folwarku ani dworu królewskiego; w kilka lat [miasto] trzykroć pogorzało*”³⁰⁸³. Również kolejne lustracje dóbr królewskich przeprowadzane na przestrzeni XVII i XVIII w. nie wzmiankują ani dworu, ani folwarku. Prawdopodobnie funkcjonująca w okresie średniowiecza siedziba uległa zniszczeniu przed połową XV w., kiedy ośrodkiem dóbr książęcych w tym rejonie stały się Sanniki (Siemowit V ufundował tamże kościół parafialny w 1441 r.).
3. Powierzchniowe: 1993 – A. Smoliński (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano jedynie liczne ślady osadnictwa od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytnie (w sumie 23 stanowiska, w tym zaledwie 2 związane z wczesnym średniowieczem). Liczba punktów, zapewne zawyżona wskazuje na rozwój

³⁰⁷⁵ LWR 1661, s.232.

³⁰⁷⁶ LWR 1789, przypis 34, s.214; *Inwentarz Volumiow Legum*, cz.II, Petersburg 1860, s.29. Przed nim dzierżawa znajdowała się w rękach Franciszka Gadomskiego i Anny z Dębowskich.

³⁰⁷⁷ CDMz, nr 184; DKM, nr 2, s.288 (1215), CDMz, nr 280 (1230-dokument Bolesława I), 366 (1237), 381 (lata 1238-1247); KDW, s.n., z.1, nr 6 (1215); KDM, II, nr 399 (1230); KDP, II, cz.1, nr 9 (1230).

³⁰⁷⁸ NKDM, II, nr 2.

³⁰⁷⁹ Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.117-118.

³⁰⁸⁰ NKDM, II, nr 162; KDKM, nr 57; ZDLmP, I, nr 20.

³⁰⁸¹ W 1441 r. wydał tamże dokument erygujący parafię w Sannikach, Zathey, sygn. 194, k.214-215.

³⁰⁸² Unger J., *Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej*, 1873, t.IV, s.126. J. Szczepański identyfikuje to miejsce z tzw. Suchym Pniem nad Nidą, Szczepański J., *Dzieje Gąbina do roku 1945*, Warszawa 1984, przypis 3, s.13. Miejsce to znajdowało się przy folwarku, odnotowanym na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa z około 1830 r., Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁰⁸³ LWR 1564, s.99.

miejsowości szczególnie od schyłku późnego średniowiecza w głąb czasów nowożytnych.

4. Dawny dwór nie zachował się.
5. Przypuszczalnie siedziba powstała z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego.
6. Baliński, Lipiński, s.589-591; SGKP, II, s.681; Verdmon, s.57; Kolberg, s.34; Chojnacki J., *64 miasta...*, s.8-9; Kiersnowska T., *Trzynastowieczna siedziba...*, s.462; Szczepański J., *Dzieje Gąbina do roku 1945*, Warszawa 1984, s.13-14; Kiersnowska T., *Czersk...*, s.16-17, 20, 30-32; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Gąbin, gm. loco, woj. płockie, nr obszaru 53-54, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 5-25, nr stanowiska w obszarze 6, 7, 9-10, 14-19, 30-36, 49, 52, 53, 55-57, oprac. A. Smoliński, A. Piotrowski, S. Sałaciński, G. Orlińska, 1993 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.48

XLVII. KAMPINOS

Dwór drewniany (?); „curia” w 1455 r.; własność książęca
ziemia sochaczewska, parafia Kampinos

1. Zarówno w późnym średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych po koniec XVIII w. dobra te stanowiły własność książęcą, następnie królewską³⁰⁸⁴. Początkowo ośrodkiem dóbr książęcych był zapewne gród „Zamczysko” w Puszczy Kampinoskiej, następnie od XIV w. Wiejca. Kampinos w XV w., określany był też jako Białe Miasto oraz Wiejca. Z Wiejcą, określaną początkowo jako Wyeczwcza tj. Wiećwca należy według K. Pacuskiego identyfikować osadę wymienioną przez J. Długosza jako „Wyedzwiedza”, w której zmarł Władysław I płocki³⁰⁸⁵. Osada została lokowana na obszarze wsi Wiejca, prawa miejskie chełmińskie uzyskała w 1414 r. Siemowit IV ustanowił wówczas wójtostwo w Kampinosie (określonym w przywileju jako Białe Miasto) oraz wsiach Wiejca i Komorów i nadał je Kostkowi z Kocięcina³⁰⁸⁶. Kościół parafialny został ufundowany zapewne wraz z lokacją miasta przez Siemowita IV³⁰⁸⁷. W podziale

³⁰⁸⁴ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.514.

³⁰⁸⁵ Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.163, przypis 352; idem, *Puszcza Kampinoska...*, s.189.

³⁰⁸⁶ MK 70, k.375v-377; MRPS, IV/3, supl. nr 502. Lokacja nie była trwała, już w 2 poł. XVI w. Kampinos utracił prawa miejskie, Pacuski K., *Puszcza Kampinoska...*, s.189-190; Pazyra S., *Geneza i rozwój...*, s.116, 164.

³⁰⁸⁷ Pacuski K., *Puszcza Kampinoska...*, s.190. W 1472 r. odnotowany został Stefan, pleban w Kampinosie, ADP, Ep. 10, k.8. Podczas wizytacji z 1603 r. kościół ten, drewniany p.w. św. NMP i Wszystkich Świętych był w złym stanie, Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.304.

ojcowizny dokonanej w 1434 r. pomiędzy braci Siemowita V, Kazimierza II i Władysława I, Kampinos z przyległymi dobrami i Puszcza książęca znalazł się w dzielnicy plockiej tegoż ostatniego³⁰⁸⁸. W 1489 r. król Kazimierz Jagiellończyk zapisał Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta sumę 4800 florenów na dobrach królewskich w ziemi sochaczewskiej skupionych wokół Mszczonowa, Miedniewic, Głuska i Kampinosu oraz na mieście Raciąż z przynależnymi do niego wsiami w ziemi plockiej³⁰⁸⁹. W 1467 r. dobra te wraz z ziemią sochaczewską zostały inkorporowane do Korony³⁰⁹⁰. W 1497 r. król Jan Olbracht zapisał resztę długu, jaki miał wobec zmarłego Pawła Jasieńskiego herbu Gozdawa, kasztelana sandomierskiego (600 florenów i 985 groszy) na rzecz jego żony Katarzyny z Oleśnicy i syna Pawła, między innymi na mieście Kampinos, wsi Wiejca oraz wsiach skupionych wokół Głuska³⁰⁹¹. Następnie w 1506 r. Andrzej z Radziejowic, późniejszy wojewoda plocki³⁰⁹² wykupił wraz ze swym teściem Ninogniewem z Kryska, wojewodą plockim Kampinos wraz z przyległymi wsiami z rąk spadkobierców Pawła Jasieńskiego, starosty chełmskiego³⁰⁹³. W 1512 r. król zapisał mu w dożywocie miasta Płońsk i Kampinos³⁰⁹⁴. Po jego śmierci w 1517 r., synowie: Jan, Stanisław i Mikołaj uzyskali w tymże roku potwierdzenie posiadanych królewskich – między innymi Kampinosu z przynależnymi do niego wsiami³⁰⁹⁵. W rękach rodziny

³⁰⁸⁸ IMT, I, nr 78.

³⁰⁸⁹ Żychliński, VI, s.206-208; MRPS, I, nr 2060.

³⁰⁹⁰ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³⁰⁹¹ MRPS, II, nr 727, potwierdzenie z 1498 r., MRPS, II, nr 1245 (potwierdzenie z 1498 r.). Do 1500 r. dług już wobec Pawła Jasieńskiego (od 1505 r. starosty chełmskiego, zmarłego w tymże roku – MRPS, III, nr 2501), wzrósł do 1000 florenów i 958 marek, które król ponownie zapisał mu na dobrach Kampinos, Wiejca oraz wsiach w pobliżu Głuska – Grochole, Wilkowo, Nowa Wieś (Mała Wieś), MRPS, III, supl. nr 281. W 1503 r. król nadał mu powyższe dobra „ad tempora vitae”, MRPS, III, nr 681 (potwierdzenia zapisów – z 1504 r., MRPS, III, nr 1370 i z 1505 r., MRPS, III, nr 2160).

³⁰⁹² O rodzinie Radziejowskich zobacz hasło „Radziejowice” w niniejszym Katalogu.

³⁰⁹³ MRPS, III, nr 2502, 2565. W 1508 r. uzyskał od króla konsens na wykup połowy tenuty z rąk dzieci wojewody plockiego, MRPS, IV/2, nr 8796. W 1511 r. spłacił synów Ninogniewa z tychże dóbr, MRPS, IV/1, nr 1319.

³⁰⁹⁴ MRPS, IV/1, nr 1804.

³⁰⁹⁵ Potwierdzenie dotyczyło także: Mszczonowa z Zatorem oraz Płońska z przyległymi wsiami i zapisanych na nich sum na ponad 6 tysięcy złotych polskich, AGAD, perg. 1020; MRPS, IV/2, nr 11164. Następnie w 1521 r. Jan, Mikołaj i Stanisław otrzymali za zasługi ojca w dożywocie najstarszego Jana, miasto Kampinos z przyległymi wsiami, miasto Mszczonów wraz ze wsią Zator oraz miasto Płońsk, MRPS, IV/1, nr 3966. W 1530 r. bracia Jan i Mikołaj uzyskali potwierdzenie zapisów sum na dobrach Kampinos i Mszczonów, MRPS, IV/1, nr 5498. Na Mszczonowie i wsi Zator zapisali w 1531 r. swoim siostronom Katarzynie i Dorocie 1000 florenów, MRPS, IV/2, nr 16086. W 1546 r. Jan, chorąży rawski zapisał swojej żonie Annie Jeżowskiej sumy na dobrach królewskich: Kampinos wraz z przyległymi wsiami, MRPS, IV/3, nr 22196. W 1548 r. Mikołaj uzyskał nadanie trzymanych królewskich – „*bona regia quae obtinet, impignorare facultas datur*”, MRPS, IV/1, nr 8082. Król dokonał także na jego rzecz kolejnych zapisów – między innymi w 1559 r. otrzymał prawo

Radziejowskich – Mikołaja, kasztelana gostyńskiego (zmarłego w 1567 r.), jego syna Jana, dworzanina królewskiego (który w podziale majątku po ojcu przeprowadzonym w 1568 r. otrzymał klucze kampsinoski i wilkowski³⁰⁹⁶), Stanisława, późniejszego wojewody rawskiego i łęczyckiego (syna Michała, brata Jana), po bezpotomnej śmierci Jana w 1593 r.³⁰⁹⁷, a następnie Hieronima, starosty sochaczewskiego, dobra kampsinoskie pozostawały do 1652 r., kiedy to zostały skonfiskowane w wyniku skazania Hieronima na śmierć i infamię³⁰⁹⁸. W 1611 r. dzierżawcą klucza kampsinoskiego był Andrzej Bobola, podkomorzy koronny, starosta pilzneński³⁰⁹⁹. W 1661 r. dzierżawa kampsinowska (obejmująca Kampsinos oraz wsie: Wiejca, Wilkowo, Mała Wieś, Głusko, Sowa Wola i Grochole) stanowiła oprawę królowej Marii Ludwiki³¹⁰⁰. W 1664 r. Kampsinos i Wiejcę dzierżawił generał Karol Brühl³¹⁰¹. W 1766 r. starostwo kampsinoskie wykupił od Karola Brühla Franciszek Ksawery Branicki herbu Korczak, łowczy koronny, późniejszy hetman wielki koronny od 1774 r.³¹⁰², który za zgodą króla ustąpił w 1777 r. z dzierżawy kampsinoskiej na rzecz Ludwika Gutakowskiego herbu Gutag, podkomorzego królewskiego (zmarłego w 1811 r.)³¹⁰³.

2. Jedyna informacja o istniejącym w tej miejscowości późnośredniowiecznym dworze pochodzi z 1455 r. z kroniki Jana Długosza. Wtedy to „...*in curia sua opidoque Wyedzwiedza prope Sochaczow...*” zmarł książę Władysław I³¹⁰⁴. Był to najprawdopodobniej budynek drewniany, pełniący rolę stacji podczas polowań księcia w Puszczy Kampsinoskiej. Funkcjonował zapewne, podobnie jak dwór w Wiskitkach w głąb czasów nowożytnych, gdyż podczas wizytacji w 1616 r. zanotowano: „...*ma proboszcz*

dziedziczenia na dobrach Mszczonów i Kampsinos (wcześniej w 1554 r. uzyskał prawo lenne), Gieysztorowa I., PSB, 30, s.77-78.

³⁰⁹⁶ Gieysztorowa I., PSB, 30, s.78.

³⁰⁹⁷ Gieysztorowa I., PSB, 30, s.79.

³⁰⁹⁸ Decyzją sądu marszałkowskiego z dnia 20.01.1652 r., utrzymaną przez sąd sejmowy z dnia 11.03.1652 r., Hieronim został skazany na śmierć, infamię i konfiskatę dóbr. Restytucję Radziejowskiego i zniesienie infamii uchwalono dopiero na sejmie w 1662 r., Kersten A., *Hieronim Radziejowski...*, s.279, 535; Wasilewski T., PSB, 30, s.54-55.

³⁰⁹⁹ Knapieński, Notaty, s.44.

³¹⁰⁰ LWR 1661, s.159.

³¹⁰¹ Wcześniej Henryk Brühl, Heymanowski K., *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampsinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, Kw. HKM, R.17:1969, nr 3, s.417.

³¹⁰² Boniecki, II, s.108; SGKP, III, s.800.

³¹⁰³ LWR 1789, s.76; Boniecki, VII, s.204. Ufundował on nowy kościół parafialny w 1782 r., SGKP, III, s.799. Posesorem był nadal w 1795 r., BOKr., nr 699.

³¹⁰⁴ Długosz, XII/1, s.246. Książę Władysław I zmarł w nocy z 11 na 12 grudnia, Kalendarz płocki, MPH, V, s.461.

dworek w dobrym stanie z ogrodami...i łękę stykającą się z dworem królewskim...”³¹⁰⁵. W lustracji z 1661 r. wymieniony został jedynie folwark³¹⁰⁶. Nie wiadomo jednakże, czy znajdował się on w tym samym miejscu co wzmiankowany wcześniej dwór królewski. Szerszy opis zabudowań dworskich zawiera dopiero lustracja z 1789 r. Składały się na nie wówczas – wystawiony w roku poprzedzającym lustrację przez Ludwika Gutakowskiego: „*Dom murowany...w którym 6 pokojów z sufitami czerwono malowanemi, gątami pobity, o 1 kuminie murowanym, pod którym piwnice znajdują się sklepione. Oficynka drewniana, stara, o pięciu pokoikach, z kuchnią i izbą kuchenną, gatami pobita, o 1 kuminie murowanym*”. W pobliżu usytuowane były: dom folwarczny (mieszkanie zarządcy i czeladzi), określony jako „*stary*”, pralnia i wozownia, także stare, lecz wyremontowane niedawno oraz nowo wystawione: stodoła i obora. Na terenie folwarku znajdował się jeszcze stary browar wraz z budynkiem mieszkalnym³¹⁰⁷. Folwark funkcjonował jeszcze w 1856 r.³¹⁰⁸

3. Powierzchniowe: 1984 – S. Woyda (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań powierzchniowych w granicach zarówno wsi Kampinos, jak i Wiejca zarejestrowano jedynie ślady osadnictwa z wczesnego i późnego średniowiecza.
4. Dwór książęcy nie zachował się. W miejscowości znajduje się murowany, parterowy dwór wzniesiony w 2 ćw. XIX w. dla Adama Brońca herbu Bronic, marszałka wielkiego cesarsko-królewskiego dworu polskiego za czasów Królestwa Kongresowego i jego żony Marianny z Dorpowskich³¹⁰⁹.
5. Dwór z 1 poł. XV w. powstał prawdopodobnie z inicjatywy Siemowita IV lub Władysława I. Murowany dwór wystawił natomiast Ludwik Gutakowski, starosta kampinoski w 1788 r.
6. Długosz, XII, s.201-202; LWR 1789, s.77-78; SGKP, III, s.799-800; Heymanowski K., *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, Kw. HKM, R.17:1969, nr 3, s.417-429; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Kampinos, gm. loco, woj. warszawskie, nr obszaru 56-61, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, 4, 5, 9, nr stanowiska w obszarze 1, 2, 3, 4, 5, 48, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1984 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego,

³¹⁰⁵ Knapieński, Notaty, s.210.

³¹⁰⁶ LWR 1661, s.160-161.

³¹⁰⁷ LWR 1789, s.77-78.

³¹⁰⁸ SGKP, III, s.800.

³¹⁰⁹ Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 52; KZS, t.10, z.24, s.15-16; Boniecki, II, s.135 (informacja o rodzinie Brońców herbu Bronic).

Wiejca, gm. Kampinos, woj. warszawskie, nr obszaru 56-61, nr stanowiska w miejscowości 3, 11, 16, 13, 14, nr stanowiska w obszarze 9, 44, 54, 69, 70, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1984 (dawne arch. OODA w Warszawie); KZS, t.10, z.24, s.13-16; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.70

XLVIII. KASKI

Dwór drewniany; własność książęca, następnie królewska
ziemia sochaczewska, parafia Kaski

1. Do 2 poł. XIV w. osada i ośrodek włości leśnej stanowiła własność książęca. Przed 1385 r. Siemowit IV nadał ją (lub raczej jej część) Piotrowi Rpiszce z Bedlna herbu Leliwa³¹¹⁰, późniejszemu staroście opoczyńskiemu i buskiemu, synowi Szczepana z Bedlna³¹¹¹. Majątek Rpiszki stanowił następnie posag córki Piotra – Anny, żony Krystyna z Piaseczna herbu Gozdawa, wojewody plockiego³¹¹². W 1407 r. jej mąż Krystyn wystawił przywilej dla młynarza z Kask na młyn na rzece Gagolina³¹¹³. Zapewne część wsi, podobnie jak w Kurzeszynie Starym znajdowała się nadal w rękach książęcych. W 1406 r. został tu ufundowany kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła i Katarzyny³¹¹⁴ nad którym prawo patronatu posiadał w 1519 r. król Zygmunt Stary³¹¹⁵. Natomiast w lipcu 1421 r. odbył się w Kaskach zjazd książąt Janusza I Starszego i Siemowita IV³¹¹⁶. W 1433 r. książęta Siemowit V, Władysław I i Kazimierz II nadali wójtostwo w Kaskach Ziemakowi (Radwanowi) z Babska³¹¹⁷, a w latach 1451 – 1476 wchodziły one w skład ziem nadanych księżnej Annie przez Władysława I tytułem oprawy³¹¹⁸. Część osady musiała pozostać w rękach prywatnych, gdyż przed 1462 r. książę Siemowit VI wystawił przywilej na 6 włók w Kaskach dla Jana z Grudowska w ziemi ciechanowskiej z rodu Prawdziców. Pisał się on później z Kask, został podsędkiem sochaczewskim. Przywilej ten w 1495 r. został

³¹¹⁰ W tym roku wystąpił z tytułem „*herede de Kaski*”, ZDLmP, I, nr 54; KDKM, nr 111. W 1383 r. tytułował się jeszcze „*de Bedlno*”, ZDLmP, I, nr 51.

³¹¹¹ Sikora F., PSB, 26, z.108, s.383-384.

³¹¹² Sikora F., PSB, 26, z.108, s.384.

³¹¹³ MK 118, k.289v-290, MK 154, k.200v-201v.

³¹¹⁴ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.514; Knapieński, *Notaty*, s.225. W 1603 r. w miejscowości znajdował się nowo wzniesiony, drewniany kościół pod tymże wezwaniem, wystawiony na miejscu starszego, zniszczonego, Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.304.

³¹¹⁵ MRPS, IV/1, nr 2975.

³¹¹⁶ Reg. Theut. I, nr 3487. Zachowały się również zapisy w metryce książęcej wystawione w Kaskach - pomiędzy 1414, a 1425 r., MK 3, k.42, oraz dokument z 1445 r., MK 337, k.112v.

³¹¹⁷ Zathay, sygn. 194, k.183v.

³¹¹⁸ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

potwierdzony przez króla Jana Olbrachta dla pięciu synów zmarłego Jana Kaskiego – Stanisława, Andrzeja, Szymona, Pawła i Jakuba³¹¹⁹. Od 1476 r. po wcieleniu ziemi sochaczewskiej do Korony³¹²⁰ do poł. XVII w. Kaski należały do starostwa sochaczewskiego. W 1489 r. król Kazimierz Jagiellończyk zapisał Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta sumę 4800 florenów między innymi na wsi Kaski³¹²¹. W 1527 r. Kaski wraz ze wsiami Wiskitki Młode i Kozłowice stanowiły dzierżawę Krzysztofa Szydłowieckiego, starosty sochaczewskiego oraz kasztelana i starosty krakowskiego³¹²², następnie wraz ze wsiami Orzyszów i Buszyce dzierżawił je Mikołaj Wolski herbu Półkozic, kasztelan sochaczewski³¹²³. Natomiast dział 6 włók posiadali w 1579 r. Stanisław, Walenty i Piotr Kascy³¹²⁴, niewątpliwie potomkowie synów Jana. W 1654 r. król Jan Kazimierz nadał dzierżawę Kaski (obejmującą Kaski i 2 wsie) Janowi z Leszna Leszczyńskiemu, wojewodzie poznańskiemu³¹²⁵. W 1771 r. dożywotnie prawo na dzierżawę Kaski otrzymał od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego Maciej Szymanowski, kasztelan rawski i jego żona Anna z Łuszczewskich. W 1773 r. Anna, po śmierci Macieja scedowała to prawo na Franciszka Szymanowskiego, rejenta koronnego i jego żonę Zofię z Górskich, w których rękach Kaski znajdowały się w 1789 r.³¹²⁶ W 1882 r. dobra te należały do Stanisława hrabiego Potockiego³¹²⁷, następnie do Bacciarrellich, a od 1900 r. do Szymańskich, w których rękach znajdowały się jeszcze w 1930 r.

2. Zapewne już na początku XV w. w Kaskach istniał dwór książęcy, w którym odbył się w 1421 r. zjazd książąt Janusza I Starszego i Siemowita IV. Prawdopodobnie był on wykorzystywany zwykle podczas polowań w pobliskiej Puszczy Wiskickiej. Użytkowany był zapewne krótko, do końca okresu panowania księcia Władysława I.

Natomiast pierwsza informacja o istniejących w tejże miejscowości zabudowaniach pochodzi dopiero z 1564 r. - w „Kaskach” znajdował się wtedy „...Dwór...dobrze ogrodzon płoty dębowymi w słupy, budowanie stare, ale dobre...”. W pobliżu usytuowane

³¹¹⁹ MRPS, II, nr 538.

³¹²⁰ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³¹²¹ MRPS, I, nr 2060; Żychliński, VI, s.206-208.

³¹²² Kat. Bibl. Czart., cz.II, nr 847; MRPS, IV/2, nr 15238.

³¹²³ MRPS, IV/2, nr 15338.

³¹²⁴ Pawiński, s.152.

³¹²⁵ LWR 1661, s.151.

³¹²⁶ LWR 1789, s.129, oraz w 1790 i 1791 r. – *Księgi Referendarii...*, nr 557 (1790 r.), nr 641 (1791 r.). Dzierżawili jeszcze w 1783 r. pobliskie wsie: Baranów, Buszyce, Gagolina, Budy Jaktorskie, Olędry i Zosinów, Czaykowski, s.810.

³¹²⁷ SGKP, III, s.894.

były zabudowania folwarku³¹²⁸. Prawdopodobnie ten sam dwór funkcjonował jeszcze na początku XVII w., gdyż określono go jako „z dawna zbudowany”. Składał się z 2 budynków, w pierwszym było „...izdeb 4, w których piece, okna, ławy, stoły są wedle potrzeby...”. Drugi budynek, skromniejszy i już zniszczony w znacznym stopniu, określony jako „urzędniczy” posiadał tylko jedną izbę, która „...w ziemię barzo wpadła...”. Towarzyszyły mu zabudowania gospodarcze³¹²⁹. Budynki te spaliły się, przynajmniej w znacznej części przed 1630 r., gdyż lustratorzy zanotowali wtedy: „Było przedtym w tej wsi budowanie niemałe, które przez ogień zeszło”³¹³⁰. Nadal funkcjonował folwark. Przynajmniej w części odbudowano w krótkim czasie budynki, gdyż w lustracji z 1661 r. wymieniony został „...dworek stary, w którym izba wielka i kuchnia, a przeciwko izbie komory w sieni...”. Reszta opisanych przez lustratorów w 1661 r. budynków była nowa, wystawiona zapewne przez nowego dzierżawcę wsi. Znajdował się zatem w Kaskach dwór „...na końcu wsi pod gajem dębowym...”. Był to budynek zapewne drewniany, parterowy z użytkowym poddaszem, posiadał „izbę wielką z siedmiu okien na 3 strony, piecem wielkim białym, z kominkiem, ławami wkoło; w tejże służba nowa porządna i kownata z 1 oknem. Przeciwko tej izbie stołowej jest druga izba ze 4 oknami na dwie strony, z piecem białym i kominkiem, przy której jest pokój ku północy. Z tego pokoju jest drugi pokój na wschód słońca i na północy okien 2 mający, z którego ku zachodowi jest izba z oknami ku północy, z piecem białym i oknami. Z tej izby pokój, z tego pokoika ganek i komórka prywatna. Nad tym pokoikiem jest drugi pokój”. Drzwi były porządne z „...zamkami, antabami i haczykami...”, wyposażenie stanowiły drewniane stoły, ławy, krzesła i stołki. Na ogrodzonym podwórzu znajdowały się jeszcze: stajnie, wozownia, kuchnia z izbą, murowana piwnica, gorzelnia, spichlerze (stary i nowy), obora, szopa, chlewy, browar, ozdowania, wygrozione żerdziami gumno oraz dom dla urzędnika przy wrotach na podwórzu. Przy dworze ulokowany był sad, za którym znajdował się stary dworek³¹³¹. Kolejne informacje o zabudowaniach w Kaskach pochodzą z końca XVIII w. Znajdował się tam wtedy „Dwór mieszkalny duży, z drzewa, w węgiel budowany, tarcicami obity, gętami świeżo pobity, z kuminami murowanymi nad dach wyprowadzonymi trzema. W środku tego budynku jest pokojów 7 i garderób 2, drzwi, okna, podłogi, piece, nowo zgoła cały z gruntu wyreparowany...”. Towarzyszyły

³¹²⁸ LWR 1564, s.62. Folwark wymieniony także w lustracji z 1570 r., LWR 1570, s.181-182.

³¹²⁹ LWR 1602, s.25.

³¹³⁰ LWR 1630, s.74.

³¹³¹ LWR 1661, s.152-153.

mu dwa budynki, określone jako oficyny – nowa, murowana „...gętami okryta, z kuminami czterema, w środku sień, sala, pokojów 8...” oraz drewniana „...gętami okryta, o 2 kuminach murowanych, połowa na użytek kuchenny, z druga połowa dla mieszkania ekonoma i folwarcznej czeladzi...”. Na podwórzu, które było „...częścią obmurowane, częścią oparkanie i drzewami porządnie wysadzone...” stał także nowy, drewniany dom, stanowiący mieszkanie dla czeladzi dworskiej „...o 1 kuminie murowanym...w tym izbów 4 i alkierzy 4...”, 2 stajnie, drwalnia, wozownia, obora z owczarnią, spichlerz, sieczkarnia murowana, młockarnia, 3 stodoły, kurniki, lamus. Za dworem położony był ogród owocowy, ogrodzony, a w nim sadzawka i suszarnia do owoców. Na tyłach założenia rósł laszek dębowy „...w którym jest jeszcze około sta dębów starych i kilkadziesiąt drzew dzikich...”, ogrodzony płotem w którym „...postawiony domek mały drewniany dla letniej rezydencji, o 4 izbach...”³¹³². Prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX w. rozebrano budynki drewniane, a rozbudowano murowaną „oficynę” do postaci zachowanego do chwili obecnej klasycystycznego dworu. Założenie to zostało odnotowane na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³¹³³

3. Badań przy dworze nie prowadzono.

Podczas badań powierzchniowych wykonywanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (A. Waluś, 1982 r.) zanotowano jedynie ślady osadnictwa z okresu średniowiecza nad rzeką Pisią.

4. Z dawnego założenia zachował się murowany dwór z końca XVIII w. – parterowy, dziewięcioosiowy, na planie prostokąta z półkolistym ryzalitem, poprzedzonym tarasem od strony ogrodu. Główne wejście ujęte jest dwiema parami półkolumn o kapitelach tokańskich i zwieńczone frontonem. Na osi głównej – sień i salon na planach owali. Nakryty jest dachem czterospadowym, krytym gontem.
5. Dwór użytkowany był przez szkołę podstawową, obecnie stoi opuszczony.
6. Dwór z początku XV w. powstał zapewne z fundacji księcia Siemowita IV, natomiast budynek z początku 2 poł. XVII w. wystawił ówczesny dzierżawca Jan Leszczyński. Zabudowania z 2 poł. XVIII w. powstały z inicjatywy Mikołaja Szymanowskiego, a następnie zostały rozbudowane przez jego następcę – Franciszka Szymanowskiego.
7. LWR 1564, s.62; LWR 1602, s.23-25; LWR 1630, s.71-74; LWR 1661, s.151-154; LWR 1789, s.129-134; SGKP, III, s.894-895; KZS, t.10, z.4, s.12-13; Swieżawski A.,

³¹³² LWR 1789, s.132-133.

³¹³³ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

Sprawozdanie..., karta 1: Kopiska Duże (Budy Kopiska); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Kaski, gm. Baranów, woj. skierniewickie, nr obszaru 59-60, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 13, oprac. A. Waluś, J. Gula, 1982 (dawne arch. OODA w Warszawie); Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s. 53; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.72

XLIX. KOŁACIN

Dwór drewniany (?), własność prywatna

ziemia rawska, parafia Kołacinek

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1281 r. Stanowiła wtedy własność Piotra i Degna, synów Pawła³¹³⁴. Powinni to być synowie Pawła Degnowica poświadczonego w 1249 r. w otoczeniu księcia mazowieckiego Siemowita I w Białotarsku, podczas powrotu księcia z odwiedzin swego brata, księcia Kazimierza na Kujawach³¹³⁵. W 1281 r. Piotr i Degen potwierdzili ustalone granice swoich dóbr Kołacin z dobrami Niesułków biskupa wrocławskiego, które zarazem później były granicą Mazowsza i ziemi łęczyckiej, znaną aż do XVIII w.³¹³⁶ Prawdopodobnie w XIV w. powstał tu kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych, patronatu Półkoziców z Kołacina i Kozielek, opisany w l. ćw. XVI w.³¹³⁷ W 1446 r. Mikołaj z Kawieczyna sprzedał 2 włóki osiadłe w Kołacinie Mikołajowi Plichcie ze Skotnik, podczaszemu sochaczewskiemu za 20 kóp groszy pospolitych, z prawem odkupu zastrzeżonym także dla jego bratanków, synów Niemierzy³¹³⁸. W 1453 r. Mikołaj Plichta ze Skotnik został wymieniony jako posiadacz wsi Kołacin³¹³⁹. W 1479 r. odnotowany został wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego Mikołaj, syn Filipa z Kołacina³¹⁴⁰. Na początku XVI w. wieś nadal należała do rodziny Plichtów herbu Półkozic – wymienieni zostali bowiem Jan, Piotr, Samson i Jan Plichtowie z Kozielek³¹⁴¹. Jan Plichta zmarł przed 1520

³¹³⁴ „*milites Petrus et Degen filii Pauli*”, NKDM, II, nr 64; DKM, nr 43, s.217; Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, nr 35; Kozierowski S., *Badania nazw...*, t.I, s.186.

³¹³⁵ NKDM, II, nr 4.

³¹³⁶ Granice według: AHP, Mazowsze, mapa.

³¹³⁷ Łaski, LB, II, s.339-340.

³¹³⁸ MK 336, k.7. Mikołaj sprawował urząd podczaszego sochaczewskiego w latach 1434-1460, Swieżawski A., PSB, 26, z.108, s.738; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.225.

³¹³⁹ MK 337, k.103v.

³¹⁴⁰ MUK, I, 79e/089.

³¹⁴¹ Łaski, LB, II, s.339.

r., a jego córka Barbara została drugą żoną Jana Borszyka z ziemi łączyckiej³¹⁴². Bratem Barbary był Abraham Plichta z Kołacina znany w 1520 r.³¹⁴³ W 1579 r. miejscowość była rozdrobniona na liczne działki – właścicielami poszczególnych byli: nieznany z imienia Załuski (1/2 włóki), Jan Fastek Kołacki (1 i 1/2 włóki) oraz Jan, Stanisław i Aleksy Kołaccy (zapewne pochodzący z rodu Plichtów), opłacający odpowiednio pobór - Jan i Stanisław z 2 i 1/4 włóki każdy oraz Aleksy z 1/4 włóki³¹⁴⁴. Syn Jana, Walenty, kasztelan rawski był właścicielem wsi: Kaliska, Kołacin i Wola Łaktorowska na początku XVII w. Zmarł w 1639 r. Jego jedyny syn, Maksymilian zmarł w 1639 r.³¹⁴⁵ Dobra mogły przejść w ręce synów jego stryja Konstantego, wojewody mazowieckiego, piszącego się ze Skotnik, zmarłego w 1631 r. – Mikołaja i Oktawiana³¹⁴⁶. W 1783 r. Kołacin oraz pobliski Kobylin stanowiły własność nieznanej z imienia Przeddzieckiej, miecznikowej bielskiej³¹⁴⁷ (wdowie po Janie Przeddzieckim). Następnie Kołacin odziedziczył syn Jana – Tadeusz, który w 1796 r. sprzedał Kołacin, Mroge Dolną, udziały na Mrodze Górnej oraz Starą Wieś i Kobylin Stefanowi Dobieckiemu herbu Osoryja za 218 000 złotych polskich³¹⁴⁸. Stefan, sędzia powiatu czerskiego w 1809 r., zakupił też zapewne w tym czasie pobliski Kołacinek, którego właścicielem był w 1796 r. Zmarł bezpotomnie³¹⁴⁹, a jego krewni sprzedali zapewne Kołacin, podobnie jak Mroge na początku XIX w., gdyż w 2 ćw. XIX w. należał on już do rodziny Berentów herbu Taczała – w 1839 r. dziedzicem był Łukasz³¹⁵⁰.

2. Założenie zostało odnotowane w źródłach pisanych późno - w 1671 r. Ulryk Verдум opisał w swym pamiętniku wieś z „...pięknym dworem nad jeziorem, z którego wypływa

³¹⁴² MRPS, IV/1, nr 3341.

³¹⁴³ Łęcz. G., 12, k.692.

³¹⁴⁴ Należały też do nich pobliskie Kołacinek, Zacywilki, Kotulin w ziemi rawskiej, Kąty-Lubiewo w ziemi gostyńskiejskiej oraz Skotniki, Wola Piaseczna, Starpiączka i część Woli Kawieckiej w ziemi sochaczewskiej, Pawiński, s.137-139, 163; Boniecki, X, s.328.

³¹⁴⁵ Walenty od 1618 r. pełnił urząd wojskiego rawskiego, od 1622 r. – podkomorzego, a od przełomu 1628/1629 kasztelana rawskiego, Choińska-Mika J., Dziegielewski J., PSB, 26, z.108, s.738; Uruski, XIV, s.79.

³¹⁴⁶ Zmarły w 1655 r. Oktawian piastował urząd kasztelana wyszogrodzkiego i starosty gostyńskiego, Choińska-Mika J., Dziegielewski J., PSB, 26, z.108, s.736-737.

³¹⁴⁷ Czaykowski, s.101. Wdowy po zmarłym w 1782 r. Janie Przeddzieckim, mieczniku bielskim (właścicielu między innymi Mrogi Dolnej), SGKP, VI, s.766.

³¹⁴⁸ SGKP, VI, s.766.

³¹⁴⁹ Boniecki, IV, s.311.

³¹⁵⁰ Wylegitymowany w tymże roku ze szlachectwa, Sęczys, s.18.

wielki strumień...”³¹⁵¹. Wcześniej L. Łaski wymienił jedynie znajdujące się w tejże miejscowości w 1 ćw. XVI w. role folwarczne³¹⁵².

3. Powierzchniowe: 1980 – T.J. Horbacz, Z. Lechowicz
Autorzy badań zlokalizowali jedynie ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego z okresu od XIV po przełom XV/XVI w., nie udało się natomiast ustalić miejsca posadowienia odnotowanego w źródłach pisanych dworu.
4. Dwór opisany w pamiętniku U. Werduma nie zachował się. W miejscowości znajduje się jedynie murowany dwór z 2 poł. XIX w., wraz z zabudowaniami gospodarczymi, położony w parku krajobrazowym z 1 poł. XIX w.³¹⁵³
5. Pierwszy dwór powstał prawdopodobnie w XIV w. dla ówczesnych posiadaczy dóbr i mógł pozostawać w związku z fundacją kościoła parafialnego p.w. Wszystkich Świętych. Kolejny wzniesiony został z inicjatywy przedstawiciela rodziny Plichtów zapewne w 2 poł. XV lub na początku XVI w.
6. Werdum, s.123; SGKP, IV, s.269; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Kołacin, gm. Dmosin, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-55, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 7, oprac. Z. Lechowicz, T.J. Horbacz, 1980 (arch. WUOZ w Łodzi); Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Przyczynek...*, s.297; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.76

L. KOMPINA

Dwór; „curia” w latach 1511/1512; własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia gostynińska, parafia Kompina

1. Kompina („Kampyna”) wymieniona została w źródłach pisanych w 1359 r. wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego³¹⁵⁴. Lokował ją w 1345 r. na prawie niemieckim arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki³¹⁵⁵. Parafię w Kompinie erygował w 1445 r. arcybiskup Wincenty Kot, uposażając jednocześnie ufundowany przez siebie kościół p.w.

³¹⁵¹ Werdum, s.123.

³¹⁵² Łaski, LB, II, s.339.

³¹⁵³ Zespół dworski z 2 poł. XIX w. znajduje się także w pobliskim Kołacinku, *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.49-50. Został on także odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r., Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³¹⁵⁴ NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404.

³¹⁵⁵ Połączył ją ze wsią Zabostowo, sprzedając sołectwo Janowi, synowi Geńka, Ulanowski, s.65; Warężak J., *Niepublikowane materiały...*, s.846 (hasło Zabostów Duży).

św. Wojciecha i św. Barbary³¹⁵⁶. Stanowiła ona ośrodek prokuracji, a następnie klucza obejmującego w 1592 r. 22 wsie i 4 folwarki, w 1685 r. – 23 wsie i 4 folwarki. W 1785 r. klucz dzierżawił Antoni Koziętulski herbu Awdaniec, starosta będziński³¹⁵⁷. W 1822 r. Kompina była ośrodkiem ekonomii w skład której wchodziło 11 wsi i 4 folwarki. Dzierżawił ją od 1826 r. nieznanym z imienia Perkowski³¹⁵⁸. W 1829 r. decyzją cara Mikołaja I ekonomia kompińska została przyłączona do ekonomii łowickiej³¹⁵⁹.

2. Pierwsza informacja o dworze w Kompinie pochodzi z lat 1511/1512– „*Item curia ibidem est paucorum aedificiorum*”³¹⁶⁰. W Kompinie zatrzymywał się arcybiskup Wawrzyniec Gębicki³¹⁶¹. Zapewne w latach 40. XVII w. dom mieszkalny wybudował w Kompinie arcybiskup Maciej Łubieński³¹⁶². Dwór wraz z folwarkiem po pożarze w 1678 r., zostały od nowa wystawione przez księdza Stanisława Krajewskiego, dziekana gnieźnieńskiego³¹⁶³. Ponownie spalił się i został odbudowany w latach 80. XVIII w. Składał się z folwarku, który był zbudowany z „*z drzewa rżnietego, pokryty gontami...*”, posiadał „*komin lepiony nad dachem nadmurowany, piec z kafli białych na 2 izby, kominek kopiasty murowany*”, miał „*2 izby i izbę czeladną, pułapy w nich z tarcic*”. Towarzyszyły mu: kurniki, obory, stajnia, owczarnia, stodoła, browar³¹⁶⁴. Dwór wzmiankowany był też w 1789 i 1790 r.³¹⁶⁵ Istniał jeszcze na początku XIX w., gdyż został odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³¹⁶⁶
3. Powierzchniowe: 1988 r. – P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski). Podczas badań natrafiono na ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w postaci niewielkich ilości naczyń ceramicznych zebranych w okolicach lewej terasy pradoliny Bzury. W tym miejscu prowadzący badania P. Świątkiewicz wykonał odwierty

³¹⁵⁶ Dokum. kościelne, nr 6; BOKr., nr 133. Obecnie istniejący kościół murowany powstał w latach 1897-1900 według projektu Konstantego Wojciechowskiego, *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.131; KZS, t.2, z.5, s.124.

³¹⁵⁷ SGHKS.Ł, cz.II, z.1, s.152-153. Antoni był synem Rafała Seweryna Koziętulskiego, podstolego liwskiego. Starostwo będzińskie dzierżył od 1775 r., Boniecki, XIII, s.85.

³¹⁵⁸ SGHKS.Ł, cz.II, z.1, s.152-153.

³¹⁵⁹ SGKP, IV, s.317. Dalsze dzieje miejscowości zobacz hasło „Łowicz”, pt.1 w niniejszym Katalogu.

³¹⁶⁰ Ulanowski, s.66.

³¹⁶¹ Korytkowski, III, s.652.

³¹⁶² Bużeński, IV, s.99.

³¹⁶³ Był on administratorem dóbr archidiecezji gnieźnieńskiej po śmierci arcybiskupa Andrzeja Olszowskiego, Korytkowski, I, s.58.

³¹⁶⁴ SGHKS.Ł, cz.II, z.1, s.152.

³¹⁶⁵ SGHKS.Ł, cz.II, z.1, s.151.

³¹⁶⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

przy pomocy świdra geologicznego oraz założył wykop – nie zarejestrował jednakże żadnych nawarstwień kulturowych.

4. Dawny dwór nie zachował się.
5. Założenie wzniesione zostało z inicjatywy arcybiskupów gnieźnieńskich, być może jeszcze w XV w. w powiązaniu z fundacją kościoła parafialnego. Prawdopodobne jest również, że do lat 40. XVII w. funkcjonował tu jedynie folwark, a dopiero w tym okresie arcybiskup Maciej Łubieński wystawił dwór.
6. Ulanowski, s.65-67; Bużeński, IV, s.99; Korytkowski, I, s.58, III, s.652; SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.150-154; Świątkiewicz P., *Kompina, gm. Nieborów, woj. skierniewickie, st.4*, IA, badania 1988, Warszawa 1992, s.129; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.77

LI. KORABIEWICE

Dwór drewniany i folwark; własność prywatna; książęca, następnie królewska ziemia sochaczewska, parafia Mszczonów

1. Miejscowość po raz pierwszy w źródłach pisanych została odnotowana w 1368 r.³¹⁶⁷. Wcześniej prawdopodobnie stanowiła własność książęcą w dobrach z ośrodkiem w Mszczonowie. Można wnioskować, że z nadania księcia Siemowita III dobra Korabiewice otrzymał (czasowo albo w części) Andrzej Ratold herbu Szarza, podkomorzy rawski i sochaczewski w latach 1365-1380, marszałek dworu Siemowita III od 1374 r., po raz pierwszy tytułujący się „*de Korabowicze*” 25 lipca 1368 r.³¹⁶⁸ Zmarł w 1409 r. Następnie z Korabiewic pisali się jego synowie – Andrzej, Marek (późniejszy kasztelan rawski), Ratold i Zawisza³¹⁶⁹. Książę musiał zatrzymać prawa własnościowe do tej miejscowości, gdyż w dokumencie Siemowita IV z 1381 r. wymieniona została „*villa nostra Korabyewicze*”³¹⁷⁰. W latach 1451-1476 wchodziła w skład ziem nadanych księżnej

³¹⁶⁷ MK 5, k.208v.

³¹⁶⁸ MK 5, k.208v. W dokumencie z 1379 r. Andrzej wystąpił z tytułem „*de Corabycze*”, KDW, III, nr 1765, 1766; NKDM, III, nr 221, 223. W dokumencie z 1380 r. wymieniony został jako „*haeres de Korabiewicze*”, NKDM, III, nr 235, podobnie w dokumencie z 1381 r., KDW, III, nr 1788 i z 1385 r., ZDLmP, I, nr 54. Piastował kolejno urzędy: podstolego płockiego w 1364 r., podkomorzego rawskiego i sochaczewskiego w latach 1365-1380, marszałka dworu Siemowita III w latach 1374-1381 i podkomorzego płockiego w latach 1380-1407, Supruniuk A., *Krąg rodzinny...*, s.261-270.

³¹⁶⁹ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.130-133; 200-201; eadem, *Krąg rodzinny...*, s.261-270. Marek z Korabiewic po 1417 r. objął urząd starosty inowłodzkiego, po Mszczuju ze Skrzyńska herbu Łabędź, Nowak J., *Własność ziemska...*, s.476.

³¹⁷⁰ KDW, III, nr 1797; NKDM, III, nr 277.

Annie przez Władysława I tytułem oprawy³¹⁷¹, następnie po wcieleniu ziemi sochaczewskiej do Korony w 1476 r.³¹⁷² należała do starostwa sochaczewskiego. Zachowali także swoje udziały Korabiewscy, gdyż w 1489 r. król Kazimierz Jagiellończyk zaświadczył, że Gotard Korabiewski, podczaszy rawski zapisał swojej żonie Annie 1000 florenów między innymi na dobrach królewskich „...*Corabioviae et Szukow...*” oraz na 1/3 części stadniny („...*necnon in 1/3partem equireae...*”)³¹⁷³. Gotard pozostawił 3 synów: Stanisława, Jana i Pawła³¹⁷⁴. W 1527 r. występował Jan Korabiewski (zapewne syn Gotarda), właściciel Woli i Cielądza³¹⁷⁵. Pod 1521 r. miejscowość została również wymieniona wśród posiadłości królewskich³¹⁷⁶. Wieś w 1661 r. wchodziła jeszcze w skład dzierżawy guzowskiej³¹⁷⁷, natomiast już w 1664 r. została wraz z folwarkiem i jedną osadą wydzielona w osobną dzierżawę³¹⁷⁸. W 2 poł. XVIII w. obejmowała ona wraz z Korabiewiczami 4 wsie. Z nadania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego od 1767 r. pozostawała w dożywotniej posesji Juliana Turskiego, stolnika sieradzkiego i jego żony Justyny z Lipskich. Po śmierci Juliana w 1770 r.³¹⁷⁹, Justyna wyszła ponownie za mąż za Michała Pikarskiego, stolnika rawskiego i wraz z nim uzyskała w 1772 r. powtórny przywilej na dzierżawę korabiewską³¹⁸⁰.

2. Pierwsza informacja, która wskazuje na istnienie w Korabiewiczach zabudowań dworskich i folwarcznych pochodzi dopiero z 1545 r. – wymieniony został wtedy Mikołaj Korytkowski, rządcą „*in Korabieiwicze*”³¹⁸¹, kolejna z lustracji z 1564 r. Wzmiankowany był wtedy „...*dwór i folwark dobrze zbudowany...*”³¹⁸². Zabudowania te musiały ulec zniszczeniu w ciągu półwiecza, gdyż w lustracji z 1602 r. odnotowano: „...*dwór niewielki, nowo pobudowany, gmachy są w niem 3 małe, w których tylko po 1 izbie z oknami, piecami i ławami...*”. Towarzyszyły mu, również nowe zabudowania

³¹⁷¹ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

³¹⁷² KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³¹⁷³ Zapis obejmował też należące do Gotarda z Korabiewicz wsie w ziemi rawskiej: Przewodowice, Wola Babska i Raducz, MRPS, I, nr 2085. Gotard notowany także w latach 1465-1467, Rep. Germ., IX, 1, nr 3759.

³¹⁷⁴ W 1503 r. odnotowana została wdowa Anna z synami, Łęcz. G., inser., 9, 330.

³¹⁷⁵ MRPS, IV/1, nr 5270. Odnotowany także w 1559 r., MRPS, V/2, nr 8835 i w 1579 r., Pawiński, s.174 (udziały we wsi Cielądz).

³¹⁷⁶ MRPS, IV/2, nr 12887.

³¹⁷⁷ LWR 1661, s.180. O posesorach dzierżawy guzowskiej zobacz także hasło „Guzów” w niniejszym Katalogu.

³¹⁷⁸ SGKP, IV, s.390.

³¹⁷⁹ Tablica nagrobkowa Juliana Turskiego w kościele parafialnym, CIP, t.V, z.1, nr 158.

³¹⁸⁰ LWR 1789, s.113; Czaykowski, s.781.

³¹⁸¹ MRPS, V/1, nr 7362.

³¹⁸² LWR 1564, s.46. Folwark wymieniony także w lustracji z 1570 r., LWR 1570, s.174-175.

gospodarcze³¹⁸³. Kolejna informacja o zabudowaniach dworskich w Korabiewicach pochodzi dopiero z 1789 r. Funkcjonował tam wtedy: „*Dwór z drzewa tartego, w węgiel budowany, gętami pobity, w którym pokojów 4, garderóbek 2, o 2 kuminach murowanych*”. Na tyłach dworu znajdował się ogród, a naprzeciwko niego folwark „...*z drzewa tartego, w węgiel budowany, gętami pobity, w którym izb 4 i alkierze 2, z dwiema kuminami murowanemi...*”. Do zabudowań folwarcznych należały także: stajnie, wozownie, obora, stodoła, spichlerz, piwnica, ozdowania, lamus oraz browar i gorzelnia³¹⁸⁴. Założenie to zostało także odnotowane na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³¹⁸⁵

Być może już w 2 poł. XIV w. w Korabiewicach, analogicznie jak w przypadku Kurzeszyna Starego, podzielonego na część książęcą i pozostającą w rękach prywatnych, istniały zabudowania dworskie, wzniesione prawdopodobnie przez przedstawicieli rodu Szarżów, którzy jeszcze na połowie XVI w. posiadali poświadczone udziały w tejże miejscowości. Nie zachowały się jednakże żadne o nich przekazy źródłowe.

3. Powierzchniowe: 1984 r. – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W czasie badań zarejestrowano jedynie osadę, której chronologię na podstawie pozyskanego materiału ceramicznego (7 fragmentów) autor badań zawarł pomiędzy XV a XVII w.
4. Możliwe, że na miejscu dawnych zabudowań dworskich usytuowany jest obecny dwór murowany z około 1890 r. położony w parku krajobrazowym. Natomiast dawny dwór nie zachował się.
5. Fundatorzy XVI i XVII w. zabudowań dworskich są trudni do ustalenia. Dwór z 2 poł. XVIII w. pobrał stolnik rawski Mikołaj Pikarski.
6. LWR 1564, s.46; LWR 1602, s.19-21; LWR 1789, s.113-115; SGK, IV, s.390; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Korabiewice, gm. Puszcza Mariańska, woj. skierniewickie, nr obszaru 62-60, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 19, oprac. Z. Lechowicz, 1984 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.78

³¹⁸³ LWR 1602, s.21. Folwark wymieniony też w lustracjach z 1630 r., LWR 1630, s.77-78 i 1661 r., LWR 1661, s.180-181.

³¹⁸⁴ LWR 1789, s.114.

³¹⁸⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

LII. KOZŁÓW BISKUPI (dawne Kozłowo Biskupie)

Dwór; „curia” w 1405 r.; własność biskupów poznańskich

ziemia sochaczewska, parafia Kozłów

1. Wieś Kozłów Biskupi otrzymał w 1248 r. biskup poznański Boguchwał II od księcia Siemowita I, jako rekompensatę zaciągniętego przez ojca Siemowita I, Konrada I Mazowieckiego długu w wysokości 90 grzywien srebra³¹⁸⁶. Była to zatem włość już zagospodarowana. Kościół parafialny istniał już w połowie XIII w., gdyż święcenia biskupie otrzymał w nim w 1253 r. elekt poznański Piotr i dominikanin Wit, elekt misyjny dla Litwy³¹⁸⁷. Obecnie istniejący, murowany kościół pochodzi z 1443 r.³¹⁸⁸ Kozłów („Coslovo”) został również wymieniony w 1297 r. w przywileju Bolesława II nadającym immunitet dobrom biskupstwa poznańskiego³¹⁸⁹. W 1369 r. wieś została lokowana na prawie niemieckim przez biskupa Jana V Doliwę i powstało tu wójtostwo³¹⁹⁰. Kozłów stanowił do XVIII w. ośrodek klucza obejmującego wsie: Dachowa, Rembów, Jamno i Barcik. Następnie po wydzieleniu Jamna i Barcika w osobny klucz, tylko Dachową i Rembów³¹⁹¹.
2. Dwór mógł już być wystawiony z inicjatywy książąt mazowieckich przed 1248 r., a rozbudowany przez nowego właściciela krótko po 1248 r., gdyż była to najważniejsza posiadłość biskupów poznańskich na Mazowszu południowym w której powstał kościół parafialny. Z 1319 r. pochodzi wystawiony w Kozłowie dokument.³¹⁹² W 1324 r., w drugiej połowie października gościł tamże arcybiskup Janisław³¹⁹³. Musiało zatem istnieć w tej miejscowości obszerne założenie w którym mogli zatrzymywać się dostojnicy Kościoła wraz z towarzyszącymi im dworami. Informacja o „curii” pochodzi z 1405 r.³¹⁹⁴

³¹⁸⁶ Suchodolska E., *Regesty dokumentów...*, aneks, nr 1; MPH, s.n, VI, s.25 (Rocznik kapituły poznańskiej, to samo: MPH, III, s.14 pod nazwą Rocznik wielkopolski oraz w Kronice Wielkopolskiej, MPH, III, s.566).

³¹⁸⁷ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.145, 512.

³¹⁸⁸ Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.243; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.133.

³¹⁸⁹ KDW, II, nr 765; NKDM, II, nr 101.

³¹⁹⁰ Zadanie to powierzył biskup Jan V Stanisławowi Marcinowicowi z Rozłazłowa, KDW, III, nr 1614; NKDM, III, nr 106.

³¹⁹¹ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.145.

³¹⁹² KDW, II, nr 1009.

³¹⁹³ NKDM, II, nr 171.

³¹⁹⁴ KDW, V, nr 80. W tym okresie, za biskupa Wojciecha Jastrzębca, został w Kozłowie wybudowany nowy młyn, supra.

W 1470 r. dokument w Kozłowie wystawił biskup poznański Andrzej³¹⁹⁵. Nie posiadamy niestety żadnych bliższych informacji o wyglądzie i rozplanowaniu tej siedziby. Można jedynie przypuszczać, że było to najprawdopodobniej założenie drewniane, ulokowane w bliskim sąsiedztwie zabudowań gospodarczych, niezbyt odległe od rzeki Bzury.

Na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. został odnotowany istniejący w Kozłowie Biskupim dwór³¹⁹⁶.

3. Powierzchniowe: 1980 r. – J. M. Kowalski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano jedynie ślady osadnictwa z okresu XI-XII w.
4. Dawny dwór biskupów poznańskich nie zachował się.
5. Fundator trudny do ustalenia.
6. SGKP, IV, s.560; Nowacki J., *Dzieje*, II, s.145, 512; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Kozłów Biskupi, gm. Nowa Sucha, woj. skierniewickie, nr obszaru 57-58, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 15, oprac. J. M. Kowalski, J. Michalski, 1980 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.81

LIII. KUTNO

Dwór murowany na kopcu; „fortalitium” w 1509 r.; „zamek” w 1695 r.; własność prywatna

ziemia gostynińska, parafia Kutno

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość została odnotowana w 1301 r.³¹⁹⁷ W 1386 r. kasztelan dobrzyński Andrzej z Radzików (Radzik) i Woli herbu Ogończyk otrzymał od Siemowita IV przywilej dla Kutna i pobliskiego Sieciechowa³¹⁹⁸. Andrzej

³¹⁹⁵ BOKr., nr 175.

³¹⁹⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³¹⁹⁷ Istniał wtedy w Kutnie kościół parafialny, wymieniony został bowiem „*domino Michaele rectore ecclesie de Cuthno*”, KDW, II, nr 836. Nowy kościół wystawiono w 1530 r. z fundacji Stanisława Sudolskiego, kanonika gnieźnieńskiego. Przetrwał on do 3 ćw. XIX w., kiedy to na jego miejscu pobudowano w latach 1884-1886 nowy, neogotycki, Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.254.

³¹⁹⁸ MK 64, k.225v; MRPS, IV/3, supl., nr 322; MRPS, IV/1, nr 7157 (potwierdzenie z 1543 r.). R. Rosin uważa przywilej nadania za równoznaczny z nadaniem praw miejskich, a dokument z 1504 r. uznany przez J. Pazyrę (Pazyra J., *Geneza i rozwój...*, s.121; idem, *Studia z dziejów...*, s.66) za lokację miasta mówił jedynie o nadaniu kolejnego jarmarku w nowym mieście koło Kutna, Rosin R., *Kutno...*, s.36-38. Zdanie R. Rosina jest trafne, gdyż w dokumencie z 1386 r. Andrzej z Radzików otrzymał miejscowości wraz z nadaniem „*iudiciis et poenis libertat et forum annuale...*”, MRPS, IV/3, supl., nr 322, natomiast w dokumencie z 1504 r. jest mowa o „*oppido novo circa Cuthno*” dla którego

zmarł w 1398 r.³¹⁹⁹, dziedziczył po nim syn Mikołaj, a następnie potomkowie tegoż ostatniego – Janusz, Jakusz, Piotr, Jan, Andrzej i Otton oraz córki, którzy w 1413 r. dokonali podziału majątku. Klucz kutnowski, obejmujący Kutno, Sieciechowo i Gnojno przypadły Janowi, późniejszemu kasztelanowi gostynińskiemu³²⁰⁰. Dziedziczyli po nim synowie, Mikołaj, wojewoda łęczycki od 1467 r., zmarły 1493 r.³²⁰¹ oraz Andrzej, późniejszy wojewoda rawski, zmarły w 1503 r.³²⁰² Mikołaj w 1488 r. zapisał swojej żonie Barbarze z Miłonic 800 złotych polskich na połowie miasta Kutna i wsiach: Gołębiewek, Ryków, Łanięta i folwarkach Kusiewszczyzna i Mroczkowizna (zwanych od 1493 r. Gierałtami)³²⁰³. Po Kucieńskim, wojewodzie łęczyckim dziedziczyły tylko córki – Anna i Barbara Petronela, natomiast po Andrzeju jego dwaj synowie – Mikołaj i Andrzej (ustalenia K. Pacuskiego³²⁰⁴). Połowę Kutna i przyległych dóbr otrzymała po ojcu

następuje jedynie nadanie nowego jarmarku („forum”), MRPS, III, nr 1556. Również mieszczenie z Kutna znani są od 1432 r., Rosin R., *Kutno...*, s.37.

³¹⁹⁹ Od 1367 r. piastował urząd kasztelana dobrzyńskiego. Po raz ostatni wystąpił w źródłach dnia 1.01.1398 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.144-145. K. Pacuski, *Uzupełnienia i sprostowania...*, nr 93, uważa dokument z 1367 r. (publikacja NKDM, III, nr 93) za falsyfikat, a Andrzej na urzędzie kasztelana dobrzyńskiego znany był w latach 1371-1398, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

³²⁰⁰ Żychliński, X, s.70-72; Boniecki, XIII, s.89; Uruski, VIII, s.158; Rosin R., *Kutno...*, s.28. Jan wymieniony w 1416 r. jeszcze bez urzędu jako „herede de Cuthno”, ADP., perg. 164, w latach 1428-1445 pełnił urząd stolnika gostynińskiego, następnie był podkomorzym gostynińskim, a od 1452 r. awansował na urząd kasztelana kasztelana gostynińskiego. Zmarł w 1465 r., Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku). Pozostawił 3 synów: Mikołaja, Andrzeja i Jakuba (wymienionego w 1444 r. wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 44h/111; późniejszego kanonika włocławskiego) oraz córkę Jadwigę, MK 337, k.55; Uruski, VIII, s.158; Rosin R., *Kutno...*, s.28 (podał, że urząd stolnika Jan sprawował od 1435 r.).

³²⁰¹ Mikołaj urodzony przed 1430 r., podstoli gostyniński w 1459 r., stolnik i starosta gostyniński od około 1459 r., w latach 1465-67 – wojewoda rawski, 1467-93 – wojewoda łęczycki, 1484-93 – starosta generalny wielkopolski. W 1462 r. poparł on króla Kazimierza Jagiellończyka w dążeniach do inkorporacji ziemi gostynińskiej i rawskiej do Korony i wydał mu dzierzony zamek gostyniński. Postawie tej w znacznej mierze zawdzięczał swoją późniejszą błyskotliwą karierę i liczne nadania, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Urzędnicy, t.II, z.1, nr 373, s.172; Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.63-65; Rosin R., *Kutno...*, s.29-30. Nadania dla Mikołaja z Kutna: MRPS, I, nr 667, 811, 832, 833, 987, 1113, 1203, 1372, 1525, 1526, 1622, 1700, 1754, 2057, 2058, 2081, 2188; Boniecki, XIII, s.90.

³²⁰² MRPS, III, nr 969 (informacja o śmierci). Andrzej Kucieński, drugi syn Jana w 1462 r. był łowczym gostynińskim, od 1464 r. pełnił urząd cześnika gostynińskiego, od 1488 r. kasztelana gostynińskiego, od 1496 r. wojewody rawskiego, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.63; Uruski, VIII, s.158.

³²⁰³ MRPS, I, nr 1917; II, nr 101 (potwierdzenie z 1493 r.); Boniecki, XIII, s.90; Uruski, VIII, s.158; Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.64.

³²⁰⁴ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku). Dotychczas przyjmowano, że Mikołaj, kasztelan gostyniński był synem Mikołaja, wojewody łęczyckiego, Rosin R., *Kutno...*, s.30; Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.64.

Anna³²⁰⁵, a następnie jej córka Urszula³²⁰⁶. Andrzej, wojewoda rawski jeszcze przed śmiercią dokonał podziału dóbr na dwa działły. W księgach grodzkich łęczyckich zachował się pochodzący z 1509 r. wpis o tymże podziale, wymienione w nim szczegółowo zostały jednakże tylko dobra kutnowskie, nie zachowała się także informacja o podziale dokonany przez braci. Pierwszy z działów obejmował połowę miasta Kutna z fortalicją oraz osady w ziemi gostynińskiej: Sieciechowo, Raszewo, Gnojno, Solec z przynależnościami – Meszno, Łązek, Wrząca, Muchnice, wsie królewskie: Korzeń, Muchnowo i Skórzewo oraz osady w ziemi łęczyckiej: Sławęcín, Besk, Golbice, Podczachy Większe, Kutynki. Drugi z działów obejmował miasto Łąkoszyn i prawo wykupu połowy Dębowej Góry w ziemi rawskiej³²⁰⁷. W Kutnie udziały musiał mieć zarówno starszy z braci - Mikołaj, kasztelan gostyniński od 1503 r., zmarły w 1508 r., wymieniany jako dziedzic Kutna, Gołębiewka, Rykowa, Łąkoszyna i Dębowej Góry³²⁰⁸, jak i młodszy Andrzej, późniejszy wojewoda rawski, odnotowany jako współwłaściciel w 1504 r.³²⁰⁹ Mikołaj należał do elity Mazowsza, pożyczał wielokrotnie królowi pieniądze pod zastaw dóbr. Gdy zmarł jego udziały w kluczu kutnowskim odziedziczyli zapewne jego synowie – Andrzej, Piotr, Hieronim i Wojciech z Łąkoszyna, posiadający także Mnich i Skórzewo³²¹⁰ oraz brat Andrzej, kasztelan gostyniński, dziedzic dóbr Łanięta i Pomorzany³²¹¹. Tenże Andrzej sprzedał w 1510 r. trzy wsie w ziemi łęczyckiej Mikołajowi Drzewieckiemu³²¹². Dobra musiały ulegać w wyniku kolejnych podziałów

³²⁰⁵ Anna, jako współwłaścicielka Kutna wraz z Andrzejem, kasztelanem gostynińskim została odnotowana w 1504 r., MRPS, III, nr 1556. Anna była żoną Przedbora z Koniecpola, który zapisał jej w 1472 r. 2000 florenów na swoich dobrach w ziemi sieradzkiej, radomskiej i sandomierskiej tytułem oprawy, MRPS, I, nr 877; Boniecki, XIII, s.90. Następnie wyszła za mąż za Stanisława Potockiego, kasztelana gostynińskiego w 1497 r. Miała z nim córkę Urszulę, później żonę Wacława Ostroroga herbu Nałęcz, kasztelana kaliskiego, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³²⁰⁶ Urszula wniosła połowę Kutna w posagu swemu mężowi Wacławowi Ostrorogowi, wymienionemu jako współwłaściciel Kutna przez J. Łaskiego, LB, II, s.480-481. W 1539 r. Urszula (występująca już jako wdowa po Wacławie) zapisała biskupowi wrocławskiemu sumy na Koźminku i Kutnie, BOKr, nr 598.

³²⁰⁷ Wpis w: Łęcz.G 11, k.162v, za: Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³²⁰⁸ Udziały w Dębowej Górze wniosła mu w posagu żona Anna Dębowska, Uruski, VIII, s.158; Boniecki, XIII, s.90; Gąsiorowski A., PSB, 16/1, z.68, s.64. Nominowany na urząd kasztelana gostynińskiego w 1503 r., MRPS, III, nr 970, zmarł w 1508 r., MRPS, IV/1, nr 466.

³²⁰⁹ MRPS, III, nr 1556.

³²¹⁰ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³²¹¹ Urząd kasztelana gostynińskiego przejął w 1508 r. po zmarłym bracie Mikołaju (MRPS, IV/1, nr 466 – Mikołaj określony błędnie jako Andrzej), w 1519 r. został wojewodą rawskim, MRPS, IV/2, nr 12101, 12102. Urzędu tego zrzekł się w 1530 r. na rzecz syna Stanisława (MRPS, IV/1, nr 5627), Rosin R., *Kutno...*, s.31, Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.158.

³²¹² Sprzedał Besk, Sławęcín i dział w Golbicach za 500 grzywien, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

coraz większemu rozdrobnieniu. Po Andrzeju dziedziczył jego syn - Stanisław, wojewoda rawski od 1530 r. Zmarł on w 1542 r.³²¹³, pozostawiając żonę Jadwigę z Łasku i 4 synów: Jerzego, Mikołaja, Jana i Stanisława³²¹⁴. W 1543 r. Jerzy, Mikołaj i Jan uzyskali potwierdzenie przywileju Siemowita IV nadania Kutna i Sieciechowa z 1386 r.³²¹⁵ Udziały w kluczu kutnowskim musieli mieć także potomkowie Mikołaja, kasztelana gostynińskiego, zmarłego w 1508 r. - Wojciech³²¹⁶, podkomorzy gostyniński, współdziedziczący także na Mniehu i Dębowej Górze³²¹⁷. Tenże zapewne Wojciech, podkomorzy gostyniński, w 1575 r. spławiał zboże Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³²¹⁸. Zmarł w 1579 r.³²¹⁹, a udziały w Kutnie otrzymał jego syn Stanisław, także podkomorzy gostyniński w 1579 r., następnie syn Stanisława - Jerzy, starosta kruszwicki w 1628 r.³²²⁰ Z dwóch synów Jerzego, Kutno odziedziczył Andrzej Władysław, kasztelan gostyniński w 1681 r., zmarły w 1684 r.³²²¹ W 1689 r. Zofia ze Słoniewskich Kucieńska, wdowa po Andrzeju Władysławie³²²² sprzedała klucz kutnowski Annie z Gnińskich Zamoyskiej, po której następnie dziedziczył jej syn Michał Zdzisław (zmarły w 1735 r.) i wnuk Andrzej Zamoyski³²²³. Sprzedał on znacznie zadłużone dobra kutnowskie w 1775 r. Stanisławowi Gadomskiemu, wojewodzie łęczyckiemu za 500 000

³²¹³ MRPS, IV/1, nr 7031; Boniecki, XIII, s.91. W 1537 r. odnotowany został w rejestrach komory celnej we Włocławku, spławiał zatem zboże i inne towary ze swoich dóbr Wisłą, Reg. Thel., s.7, 9.

³²¹⁴ Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.159; MRPS, IV/3, nr 20961 (wymieniona żona Jadwiga z Łasku); MRPS, IV/3, nr 21786 (wymienieni synowie); Rosin R., *Kutno...*, s.31; SGK, IV, s.956.

³²¹⁵ MRPS, IV/1, nr 7157.

³²¹⁶ Według R. Rosina Wojciech pochodził właśnie nie z linii Andrzeja, kasztelana gostynińskiego, jak dotychczas przyjmowano lecz Mikołaja, kasztelana gostynińskiego i Anny Dębowskiej, Rosin R., *Kutno...*, s.32.

³²¹⁷ Boniecki, XIII, s.91.

³²¹⁸ Reg. Thel., s.339.

³²¹⁹ Boniecki, XIII, s.91; Uruski, VIII, s.159.

³²²⁰ Jerzy urząd starosty kruszwickiego sprawował w latach 1622-1631, Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 1158.

³²²¹ Uruski, VIII, s.159.

³²²² Boniecki, XIII, s.92; Uruski, VIII, s.159.

³²²³ Klucz obejmował miasto Kutno i 10 wsi: Dybów, Gnojno, Gnojenko, Klonowo, Krzesin, Łomna, Ocice, Pluki, Rogaty, Straszewo, Orłowski R., *Działalność społeczno-gospodarcza Andrzeja Zamoyskiego*, Lublin 1965, s.192. W 1701 r. Anna Zamoyska zawarła także kontrakt sprzedaży z synem Zofii – Stanisławem Kucieńskim, *Kutno. Studium historyczno-urbanistyczne, opracowane na zlecenie WKZ w Płocku*, P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział w Warszawie, Prac. Dokumentacji Naukowo-Historycznej, oprac. E. Bergman, M. Barbasiewicz (kwerenda archiwalna), J. Jernajczyk (katalog zabytków), P. Mastalerz, A. Juszczak, K. Kowalska (fotografie), Warszawa 1979, t.I, mps, s.22. W dokumentach sprzedaży istniały najprawdopodobniej jakieś nieścisłości, gdyż do 1753 r. toczyły się procesy o posiadanie tychże dóbr pomiędzy Kucieńskimi i Zamojskimi, Baranowski B., Rukowiecka R., *Kutno od schyłku XVI do końca XVIII w.*, [w:] Kutno. Dzieje miasta..., s.51; *Kutno. Studium historyczno-urbanistyczne...*, s.22.

złotych polskich³²²⁴. Po śmierci S. Gadomskiego w 1793 r. właścicielem dóbr został Walenty Rzętkowski, po nim przez Franciszkę Rzętkowską przeszły one w ręce Antoniego Gliszczyńskiego, zmarłego w 1835 r. Po Gliszczyńskich miasto i okoliczne wsie należały w latach 1838-1863 do Mniewskich (przez małżeństwo Feliksa Mniewskiego z Walentyną z Gliszczyńskich, córką Antoniego³²²⁵), a następnie, aż do 1938 r. do Zawadzkich³²²⁶.

2. Pierwsza informacja o „fortalitium” w Kutnie pochodzi z początku XVI w. Wśród dóbr jakie pozostawił Andrzej z Kutna, wojewoda rawski, zmarły w 1503 r. swoim synom wymieniona została połowa miasta Kutno wraz z całą fortalicją³²²⁷. Natomiast szczegółowy opis zabudowań dworskich w Kutnie zachował się dopiero w inwentarzu miasta z 1695 r. Znajduje się w nim informacja o dworze murowanym na kopcu, określonym jako „...zamek stary na kopcu murowany...”, którym w tym czasie był już niezamieszkały i zdewastowany. Dwór ten może, lecz nie musi być tożsamy miejscem ze znaną z początku XVI w. fortalicją. Nowi nabywcy dóbr – Zamoyscy rozpoczęli wtedy prace remontowo-modernizacyjne zespołu. Do dworu prowadziły „...wrota z tarcic na biegunach drewnianych...”. Znajdował się on już w złym stanie – dach ganku z „kamienną posadzką” przykryty był starymi gontami, podobnie jak cały budynek, znajdująca się nad nim altanka nie miała okien. Zapewne na osi budynku położona była sień z której na lewo znajdowały się dwa pokoje „...tarcicami nowemi obite....”, zaopatrzone w nowe drzwi, o oknach bez kwater ale z okiennicami. W pierwszym stał „...piec kaflowy zielony i komin murowany...”, w drugim taki sam piec i komin. Z pierwszego pokoju prowadziły drzwi do „secretum” i pobocznej komórki „...dawno zbudowanej pod starym przykryciem, bez powały...”. Kolejne drzwi z sieni wiodły do pokoju jadalnego, w którym „...okien dwie o sześciu kwaterach, w ołów oprawnych wielkich, podłoga z tarcic stara, piec biały kaflowy dobry, komin murowany dawny z blachą żelazną, powała zwyczajna z tarcic, szafa stolarskiej roboty...”. Obok znajdowało się wejście, zabite deskami do zniszczonego pokoju, nad którym znajdowała się również zniszczona altana. Drugie drzwi z jadalni prowadziły do dawnej altanki (obecnie sionki) i wyjścia na podwórze. Z izby stołowej wiodło też przejście do „pokoju średniego”, w

³²²⁴ Boniecki, V, s.338.

³²²⁵ Boniecki, VI, s.88; Śmiałowski J., *Lata zaborów*, [w:] Kutno. Dzieje miasta..., s.77

³²²⁶ Śmiałowski J., *Lata zaborów...*, s.77.

³²²⁷ Wpis w: Łęcz.G 11, k.162v (wpis z 1509 r.), za: Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

którym „...podłoga z tarcic i powała, okno jedno z kwatyrą jedną w olów oprawne, kominek wymurowany...”. Z sieni wiodły „schody na górę”. Na podwórzu znajdowały się zarówno stare (spichlerz, browar, ozdownia, stajnia i stajenka, szopa), jak i nowo wystawione budynki. W części gospodarczej pobudowano między innymi nową stodołę, oborę, izbę dla piekarza (jeszcze nie skończoną), 2 budynki mieszkalne (zapewne dla czeladzi folwarcznej), młyn oraz cegielnię za podwórzem. Wyremontowano także część starych budynków, np. dawną piekarnię przerobiono na gorzelnię. Naprzeciwko budynku kuchni znajdował się „...zamek stary na kopcu murowany pusty, w oknach niektórych kraty żelazne...”. Wszystkie budynki były „...częścią oparkanione, częścią ostrożone...”³²²⁸. Z budynkiem starego dworu L. Kajzer powiązał także informację zawartą w opisie Kutna z lat 1793-1794 o murowanym domu określonym jako „*massiv, halb mit Ziegeln halb mit Schindeln gedeckt*” (w połowie pod dachówką, w połowie pod gontami)³²²⁹. Był to już budynek nieużytkowany w tym czasie, bowiem ówczesny właściciel klucza kutnowskiego, Stanisław Gadomski pobudował w pobliskich Gierałtach w latach 1781-1785 murowany pałac zachowany do dziś³²³⁰. Kwadratowy budynek widoczny jest także na planie miasta z 1826 r. sporządzonym przez F. Frösewita³²³¹. Budynki te znajdowały się przy folwarku Rataje. Z. Ciekliński w recenzji do II tomu „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” relikty dworu murowanego z XVI w. powiązał z położonym na terenie dawnego folwarku budynkiem przerobionym w XIX w. na browar – „*Zamek murowany, cegła, kamień, na założeniu prostokąta, podpiwniczony*”³²³². Pozostałości browaru zostały rozebrane w końcu lat 60. XX w. w związku z budową w latach 1969-1972 Domu Kultury w parku im. R. Traugutta. Teren folwarku oraz nowy dwór zostały także oznaczone na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³²³³

³²²⁸ Inwentarz budynków w Kutnie w posesiey J W Paniey Anny z Gnina Zamoyskiej, podskarbiny W Koronnej spisany ...16 septembris 1695 r., [w:] Kajzer L., *Studia nad świeckim...*, s.227-228 (gdzie Kutno omyłkowo zaliczone zostało do województwa łęczyckiego); Kajzer L., *Uwagi o „zamku” w Kutnie...*, aneks, s.459-462.

³²²⁹ Wąsicki, cz.II, s.1001-1006; Kajzer L., *Uwagi o „zamku”...*, s.453.

³²³⁰ Kajzer L., *Uwagi o „zamku”...*, s.455-456; Majewska G., *Architektura na tle rozwoju przestrzennego miasta*, [w:] Kutno. Dzieje miasta..., s.362-363; Pracuta M., *Zabytki województwa łódzkiego. Sztuka klasycystyczna...*, s.10; *Atlas zabytków...*, s.264.

³²³¹ Reprodukacja planu w: Liczbiński A., Ufnalewski B., *Katalog planów...*, s.16, ryc.6; przerysowany plan sporządzony na podstawie oryginału zamieszczony w: Kutno. Dzieje miasta..., s.368-369.

³²³² Ciekliński Z., rec., *Katalog Zabytków Sztuki...*, s.292-293.

³²³³ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

3. Badań przy dworze nie prowadzono. Nadzory archeologiczne objęły jedynie prace prowadzone na Placu Wolności (dawny Stary Rynek): 1990 – R. Cędrawski, 1993, 1995, 1997 – J. Matysiak, D. Osiński (tylko w 1997 r.), J. Pietrzak, 2000 – K. Gowin, M. Żmuda, 2005, 2006 – J. Pietrzak, A. Ginter; ul. Zduńskiej: 1992 – W. Roszyk, 1994 – J. Matysiak; Placu J. Piłsudskiego (dawny Nowy Rynek): 2001 – A. Andrzejewski, J. Pietrzak
4. Założenie nie zachowało się.
5. Fundator pochodził z rodziny Kucińskich herbu Ogończyk. Założenie, wymienione w źródłach z początku XVI w., mogło powstać z inicjatywy Andrzeja, wojewody rawskiego zmarłego w 1503 r., na co wskazuje zapis całej fortalicji na rzecz jego synów. Fortalicja ta mogła ale nie musiała być tożsama miejscem z murowanym dworem na kopcu znanym z opisu z 1695 r., którego czas powstania L. Kajzer odnosi do I poł. XVI w.³²³⁴ Informacja z początku XVI w. mogła bowiem dotyczyć innego, wcześniejszego obiektu w Kutnie, a murowany dwór mógł ufundować dopiero syn Andrzeja – także Andrzej, wojewoda rawski od 1519 r. lub co bardziej prawdopodobne jego wnuk, syn Andrzeja – Stanisław, wojewoda rawski, zmarły w 1542 r. Natomiast budowę nowożytnego, drewnianego dworu wymienionego w opisie z 1695 r. można prawdopodobnie łączyć ze Stanisławem, podkomorzym gostyńskim w 1579 r., lub jego synem Jerzym.
6. SGKP, IV, s.956-957; Baliński, Lipiński, s.591-593; *Dwory, zamki i pałace. Dwór w Kutnie*, „Ziemia”, R.1913, t.4, nr 6, s.84-85; *Kutno. Studium historyczno-urbanistyczne, opracowane na zlecenie WKZ w Płocku*, P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków, Oddział w Warszawie, Prac. Dokumentacji Naukowo-Historycznej, oprac. E. Bergman, M. Barbasiewicz (kwerenda archiwalna), J. Jernajczyk (katalog zabytków), P. Mastalerz, A. Juszcak, K. Kowalska (fotografie), Warszawa 1979, t.1-2, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Kajzer L., *Studia nad świeckim...*, s.73, 227-228; Rosin R., *Kutno...*, s.19-48; Baranowski B., Rukowiecka R., *Kutno od schyłku XVI do końca XVIII w.*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta...*, s.49-70; Śmiałowski J., *Lata zaborów*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta...*, s.77; Majewska G., *Architektura na tle rozwoju przestrzennego miasta*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta...*, s.357-374; Kajzer L., *Uwagi o „zamku”...*, s.449-463; Rum J., *Siedziby obronne...*, s.125; Pietrzak J., Matysiak J., *Kutno-Stare Miasto, st.3, gm. loco, woj. płockie*, IA, badania 1995, Warszawa 1998, s.134-135; Andrzejewski A., Pietrzak J.,

³²³⁴ Kajzer L., *Studia nad świeckim...*, s.73, 227.

Nowy Rynek w Kutnie w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w 2001 roku, ŁSA, R.2001, t.7, s.423-441; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.85

LIV. LUSZYN

Dwór; „curia” w 1496 r.; własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Luszyn

- I. Luszyn stanowił własność Sierpskich herbu Prawda. W 1473 r. występował Mikołaj, syn Gotarda z Luszyna, student Uniwersytetu Jagiellońskiego³²³⁵. W 2 poł. XIV w. ufundowany został kościół parafialny p.w. św. Stanisława³²³⁶. Pleban występuje od 1438 r.³²³⁷ W 1488 r. właścicielami wsi mogli być bracia Feliks i Prokop Sierpscy³²³⁸ bowiem w ich otoczeniu występuje pleban z Luszyna. W 1496 r. Prokop Sierpski zapisał swej żonie Elżbiecie 2 600 florenów na połowie „curie in Luschin” oraz innych swoich dobrach położonych w ziemiach płockiej i gostynińskiej³²³⁹. W 1533 r. Elżbieta, już jako wdowa po Prokopie zapisała Luszyn i Kijanki swej córce Urszuli, żonie Marcina Ostroroga Lwowskiego, kasztelana kowalskiego³²⁴⁰. W 1537 r. Elżbieta Sierpska odnotowana została w rejestrach z komory celnej we Włocławku³²⁴¹. Była to znaczna włość, gdyż w 1579 r. opłacano z niej pobór od 19 włók³²⁴². W 2 poł. XVI w. miejscowość przeszła w ręce Modzelewskich. W 1595 r. Jan Modzelewski, podczaszy łęczycki ufundował tamże nowy, murowany kościół parafialny³²⁴³. W latach 1574-1576 tenże zapewne Jan spławił

³²³⁵ MUK, I, 73e/124. Promocję uzyskał w 1480 r., Lib. prom. UJ, s.87.

³²³⁶ Według J. Nowackiego pierwotny kościół ufundowany został w 2 poł. XIII w., Nowacki J., *Dzieje*, II, s.508. Według K. Pacuskiego kościół w Luszynie powstał już po fundacji kościoła w Złakowie Cerkiewnym, na co wskazują dane dziesięcinne dotyczące Stępowa i Woli Stępowskiej, które stanowiły uposażenie parafii w Złakowie, a nie Luszynie, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

³²³⁷ Bull. Pol., V, nr 808.

³²³⁸ ADP, Ep.10, k.612-613.

³²³⁹ MRPS, II, nr 1098.

³²⁴⁰ Herbarz mazowiecki, II, s.165. Marcin urząd kasztelana kowalskiego objął w 1535 r. i sprawował go aż do śmierci około 1538 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 959.

³²⁴¹ Reg. Thel., s.1, 7.

³²⁴² Pawiński, s.199.

³²⁴³ W kościele znajduje się piętrowy nagrobek Jana Modzelewskiego i jego żony Katarzyny z Borszów, Knapieński, Notaty, s. 366; Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.255-256. Jan urząd podczaszego łęczyckiego sprawował w latach 1586-1600, Urzędnicy, t.II, z.2, nr 448; Uruski, XI, s.207.

zboże Wisłą płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³²⁴⁴. Jan zmarł dnia 30.06.1603 r.³²⁴⁵, a wieś po jego śmierci pozostawała w posesji jego żony Ewy ze Studzińskich i synów: Jana, Stanisława-Bernarda i Seweryna³²⁴⁶. W 1783 r. Luszyn należał do nieznanego z imienia Malińskiego herbu Pietyrog, podkomorzego nadwornego³²⁴⁷. W 1 poł. XIX w. właścicielem był Franciszek Wincenty Grabski herbu Pomian z żoną Balbiną z Górskich (zmarła w 1848 r.), którzy odrestaurowali kościół parafialny³²⁴⁸. Franciszek Wincenty zmarł w 1859 r., pozostawiając syna Majdę vel Majola Ignacego (który otrzymał dobra Luszyn) i trzy córki³²⁴⁹. Po Majolu Ignacym, zmarłym w 1874 r. dziedziczył jego syn Adam Majol, który z żoną Zofią z Krzymuskich miał tylko jedną córkę – Marię Ludwikę, zmarłą jeszcze w 1900 r. Adam Majol Grabski zmarł w 1909 r.³²⁵⁰, a wdowa po nim Zofia ponownie wyszła za mąż za Stanisława Godlewskiego herbu Gozdawa³²⁵¹, który został nowym właścicielem Luszyna.

2. Informacja znajdującej się w tejże miejscowości „curii” pochodzi z 1496 r. Musiał tu być dwór z obszernym folwarkiem. Nie zachowały się natomiast dane pozwalające na rekonstrukcję wyglądu i rozplanowania obiektu.
3. Badań nie prowadzono.
4. Założenie nie zachowało się. Obecnie w miejscowości znajduje się neobarokowy pałac wystawiony dla Stanisława Godlewskiego i jego żony Zofii w 1909 r. według projektu Jana Heuricha syna przy wykorzystaniu murów willi Grabskich z 1 poł. XIX w.³²⁵², odnotowanej na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³²⁵³ Pałac położony jest w parku założonym w XIX w. Mieści się w nim obecnie biuro Gospodarstwa Rolniczego w Luszynie.
5. Fundator pierwszego dworu pochodził z rodziny Sierpskich herbu Prawda. Być może fundację kolejnego można wiązać z Prokopem Sierpskim.

³²⁴⁴ Reg. Thel., s.302, 340, 371. W 1561 r. odnotowany został jeszcze Jakub Modzelewski, współpracownik Mikołaja Radziejowskiego, kasztelana gostyńskiego, Reg. Thel., s.191 oraz Wawrzyniec z ziemi sochaczewskiej w 1560 r., Reg. Thel., s.167.

³²⁴⁵ Urzędnicy, t.II, z.2, nr 448.

³²⁴⁶ Nowacki J., Dzieje, II, s.509.

³²⁴⁷ Czaykowski, s.719. Mógł być synem Stefana lub Antoniego Malińskiego, braci Jana Malińskiego (zmarłego bezpotomnie), podkomorzego łęczyckiego w latach 1738-1749, Urzędnicy, t.II, z.2, nr 488; Szczygielski W., PSB, 19, s.367-368; Gierowski J., PSB, 19, s.372.

³²⁴⁸ Boniecki, VII, s.32; KZS, t.10, z.3, s.24.

³²⁴⁹ Córki: Leokadia, Pelagia i Emilia, Sęczys, s.204; Boniecki, VII, s.32.

³²⁵⁰ Boniecki, VII, s.32.

³²⁵¹ KZS, t.10, z.3, s.24.

³²⁵² *Atlas zabytków...*, s.265; Łoza S., *Architekci...*, s.116-117.

³²⁵³ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

6. Nowacki J., *Dzieje*, II, s.508-509; KZS, t.10, z.3, s.21-24; *Atlas zabytków...*, s.265; Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.255-256

LV. ŁĘGONICE

Dwór drewniany (?); własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia rawska, parafia Łęgonice

1. Po raz pierwszy miejscowość została wymieniona w źródłach w 1359 r. („Langonicze”) wśród mazowieckich posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego³²⁵⁴. Leżała ona na lewym brzegu Pilicy, najpewniej przy lokalnej przeprawie. W 1374 r. została obrabowana w wyniku najazdu Szczepana Wężyka, starosty mazowieckiego Siemowita III na dobra arcybiskupie³²⁵⁵. Już wówczas zapewne działał tu rządca arcybiskupa i mogła istnieć rezydencja wiejska arcybiskupa. W 1420 r. przywilejem arcybiskupa Mikołaja Trąby lokowane zostało obok wsi miasto na prawie magdeburskim, na prawym brzegu Pilicy, już w województwie sandomierskim³²⁵⁶. Parafia w Łęgonicach odnotowana została w 1417 r., a pleban miał tu znaczny dochód 14 grzywien srebra rocznie³²⁵⁷. W 1436 r. był tu kościół parafialny p.w. św. Wawrzyńca³²⁵⁸, który powstał tu nie później niż w XIV w., a może mieć początki wcześniejsze. Kolejny kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, ufundowany przez prymasa Jana Łaskiego w 1521 r., opisany został w jego *Liber Beneficiorum*³²⁵⁹. W 1457 r. tenutariuszem w Łęgonicach był Stanisław z Szydłowca³²⁶⁰, czyli gospodarzył on w tych dobrach z ramienia arcybiskupa. W 1579 r. Łęgonice miały 26 włók osiadłych i młyn o 2 kołach³²⁶¹, było to zatem znaczna włość. Dnia 31.08.1666 r. zawarto w Łęgonicach ugodę pomiędzy rokoszanami Jerzego Lubomirskiego, a królem Janem II Kazimierzem, i według przekazu na pamiątkę tego zdarzenia wystawiono drewnianą kaplicę³²⁶². Po kasacji dóbr kościelnych Łęgonice przeszły w ręce prywatne. Na przełomie

³²⁵⁴ NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404. Wymieniona też jako wieś arcybiskupa w: *Articuli Vladislao...*, MPH, VI, s.636 (lata 1426-1428) i u Łaski, LB, II, s.313.

³²⁵⁵ NKDM, III, nr 143; KDW, III, nr 1697.

³²⁵⁶ Ulanowski, s.713-714 (streszczenie przywileju lokacyjnego).

³²⁵⁷ Bull. Pol., IV, nr 80.

³²⁵⁸ Bull. Pol., V, nr 592.

³²⁵⁹ Łaski, LB, II, s.508. Obecnie zachowany został wzniesiony w XVIII w., KZS, t.2, z.9, s.270.

³²⁶⁰ MK 335, k.145.

³²⁶¹ Pawiński, s.174.

³²⁶² SGKP, V, s.658. Kościół p.w. św. Rocha wzniesiono na wzgórzu nazwanym Zgoda dopiero w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wcześniej, w 1884 r. istniała tam drewniana kaplica,

XVIII i XIX w. należały do Pawła Bontaniego, od 1817 r. do Józefa Korytkowskiego, a od 1820 do Franciszka Łabuńskiego. W 1846 r. przeszły w ręce Wylazłowskich, następnie od 1875 r. stanowiły własność Jana Brylskiego, a od 1876 r. Kobylińskich. W 1911 r. wieś nabył Kazimierz Zdziarski, w 1919 r. przekazał je synowi Stanisławowi, który posiadał ją do 1945 r.³²⁶³

2. Dwór arcybiskupi w Łęgonicach musiał istnieć co najmniej od XIV w., obok fundowanego tu kościoła parafialnego. Wiemy, że w „curii” zatrzymywał się arcybiskup Wincenty Kot, podczas objazdów dóbr³²⁶⁴. W 1492 r. zatrzymał się tamże arcybiskup Zbigniew Oleśnicki³²⁶⁵. W latach 1827-1828 wzniesiony został nowy, murowany, klasycystyczny dwór dla Franciszka Łabuńskiego. Towarzyszyły mu zabudowania gospodarcze³²⁶⁶. Zaznaczony on został na mapie *Wsi Łęgonice w powiecie opoczyńskim, w województwie sandomirskim położonej* z 1834 r.³²⁶⁷ Duży folwark, dawnej należącej do arcybiskupa znany jest też z opisu z lat 80. XIX w. zawartym w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego³²⁶⁸.
3. Powierzchniowe: 1997 r. – R. Cędrowski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W czasie badań zarejestrowano liczne ślady osadnictwa z czasów od wczesnego, poprzez późne średniowiecze, po okres nowożytny (chronologię zawierającą się od VIII w. po XVII w. określono na podstawie materiału na który składały się ułamki ceramiki naczyniowej i 1 fragment kafla garnkowego pochodzący z badań prowadzonych w 2 poł. XIX w. przez Kaliksta Jagmina).
4. Założenie późnośredniowieczne nie zachowało się.
5. Fundator, wobec tak skromnych przekazów źródłowych jest trudny do ustalenia. Dwór mógł pobudować dopiero arcybiskup Wincenty Kot, bądź któryś z jego poprzedników.

Jaroszewski T.S., Łęgonice, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*..., s.10.

³²⁶³ Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach*..., cz.I, s.76; Jaroszewski T.S., Łęgonice, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*..., s.10-11.

³²⁶⁴ Haim S., Wincenty Kot..., s.91.

³²⁶⁵ Korytkowski, II, s.484.

³²⁶⁶ Opisy dworu: KZS, t.2, z.9, s.270; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach*..., cz.I, s.76; *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. J. Szablowski, powiat rawsko-mazowiecki, oprac. W. Kieszkowski, Warszawa 1939, s.100-102; Jaroszewski T.S., Łęgonice, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*..., s.12-14. Dwór zachowany jest w stanie dobrym, położony w niewielkim parku, ogrodzony, stanowi własność prywatną.

³²⁶⁷ Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³²⁶⁸ SGKP, V, s.658.

6. Korytkowski, II, s.484; *Wieś Łęgonice w powiecie opoczyńskim, w województwie sandomirskim położona*, 1834 r., fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie; Haim S., *Wincenty Kot...*, s.91; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Łęgonice, gm. Nowe Miasto nad Pilicą, woj. radomskie, nr obszaru 69-61, nr stanowiska w miejscowości 4, 5, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19, nr stanowiska w obszarze 2, 3, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, oprac. R. Cędroński, W. Borkowski, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, W. Migal, M. Miśkiewicz, 1997 (dawne arch. OODA w Warszawie); Jaroszewski T.S., *Łęgonice*, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim...*, s.9-14; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.93-94

LVI. ŁYSZKOWICE

Dwór/pałac; „curia” w 1493 r.; własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia sochaczewska, parafia Pszczonów

1. Po raz pierwszy wieś została wymieniona w źródłach w 1356 r. („Lyskowicze”) w dokumencie lokacji wsi Łagów³²⁶⁹. W 1366 r. arcybiskup Janisław przeprowadził lokację wsi Łyszkowice nadając wójtostwo o 2 włókach Mikołajowi Piotrowicowi³²⁷⁰. Stanowiła ośrodek prokuracji, a następnie klucza należącego do dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, liczącego w 1592 r. 17 wsi, w 1685 r. jedną mniej, w 1767 r. ponownie 17³²⁷¹.
2. Pierwsza informacja o „curii” pochodzi z inwentarza arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego z 1493 r., dwór z folwarkiem zostały także odnotowane w latach 1511/1512 – „*Laborant ortulani in curia...*”³²⁷², J. Łaski zanotował „*praedium archiepiscopale*”³²⁷³, kolejna wzmianka pochodzi z roku 1592³²⁷⁴. Istniejące, drewniane zapewne zabudowania, musiały być na tyle obszerne, aby pomieścić dwór towarzyszący arcybiskupowi przy objazdach terenu, gdyż w Łyszkowicach zatrzymywali się między innymi arcybiskupi:

³²⁶⁹ NKDM, III, nr 4. Wymieniona także w 1359 r. wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego, NKDM, III, nr 31; KDW, II, nr 1404.

³²⁷⁰ NKDM, III, nr 88.

³²⁷¹ SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.235-237. Dalsze dzieje miejscowości, po 1796 r. zobacz hasło „Łowicz”, pt.1 w niniejszym Katalogu.

³²⁷² Ulanowski, s.97.

³²⁷³ Łaski, LB, II, s.283.

³²⁷⁴ SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.235-236.

Stanisław Karnkowski³²⁷⁵ i Wojciech Baranowski. Ostatni z nich rozpoczął tamże budowę reprezentacyjnego założenia, stawiając na początku XVII w. drewniany dwór³²⁷⁶. Znajdował się przy nim ogród owocowy. Rezydencja ta służyła następnie jego następcom: Wawrzyńcowi Gębickiemu, Henrykowi Firlejowi i Janowi Wężykowi. Szczególnie ten ostatni często rezydował w Łyszkowicach. Rozbudowę założenia zainicjował arcybiskup Jan Lipski, który około 1640 r. pobudował w ogrodzie częściowo przynajmniej murowany pałac z kaplicą. Była to jego ulubiona rezydencja, w której najczęściej przebywał i w której zmarł dnia 13.05.1641 r.³²⁷⁷ Łyszkowicami interesował się także jeden z jego następców – arcybiskup Wacław Leszczyński, który po 1658 r. wystawił tam nowy, drewniany pałac na murowanych fundamentach, być może na miejscu dworu arcybiskupa Wojciecha Baranowskiego. Łyszkowice stanowiły jego ulubioną rezydencję, w której zmarł dnia 1.04.1666 r.³²⁷⁸. Założenie musiało wyglądać imponująco, gdyż oglądający go w 1670 r. Ulryk Werdum określił je mianem „zamku”³²⁷⁹. W 1685 r. budynki straciły już swoją świetność, gdyż w czasie wizytacji dóbr zanotowano: *„Z przyjazdu od młyna na grobli nad stawem między sadzawkami są wrota z zawarciem. W podwórzu jest pałac drewniany (wystawiony przez arcybiskupa Wacława Leszczyńskiego), przed nim wystawa z trepami, pawiment po nie kamienny...sień przestronna jastrychem położona, okna w niej szklane bardzo złe...Pokoje dwa kamieniem ciosanym położone...w jednym okien cztery szklanych, ale niedobrych, z okiennicami, piec biały Gdański, drugi także pokoy posadzką dębową położony...piec Gdański...Z tego pokoju drzwi do retyraty...piec zielony, drzwi iedne do sieni, drugie do sadu, trzecie do drugich pokojów...okna w nich potłuczone. Stołowa izba przestronna, w niej okien pięć, szyby poczęści nadłtuczone, piec biały miejscami gliną prostą polepiony, podłoga z tarcic...Z tej izby są drzwi przy służbie, iedne do Credensu, drugie do pokoju; w pokoju tym dwa okna bez okiennic z piecem zielonym”. Z Credensu był... ”Wchód...na górę z zawarciem. Dach na tym pałacu stary y zły, ciecz bardzo y tym się podłogi zwierchnie y dolne psuia.”* Przy pałacu znajdował się sad i zaniedbany ogród włoski. W ogrodzie tym stał, wzniesiony przez arcybiskupa Jana

³²⁷⁵ Korytkowski, III, s.475.

³²⁷⁶ Bużeński, III, s.210; Korytkowski, III, s.609,633.

³²⁷⁷ Na ścianach sal pałacu zawiesił wizerunki arcybiskupów. Natomiast na ścianie frontowej budynku umieszczona była tablica informująca, że: *„Jan z Lipca Arcybiskup Gnieźnieński wznioł tę budowlę dla swojej i następców swoich wygody i odpoczynku po pracach publicznych i zgielku miejskim oraz obrazami Arcybiskupów Gnieźnieńskich, ze starożytnych pomników zdjętemi, ozdobił, roku Pańskiego 1640...”*, Bużeński, IV, s.55-56, Korytkowski, III, s.775.

³²⁷⁸ Bużeński, IV, s.130,133; Korytkowski, IV, s.95, 126.

³²⁷⁹ Werdum, s.73-74.

Lipskiego pałac, który miał na dole „*sklepy porządne dla wina y piwa chowania z dobrym zawarciem. Nad tymi sklepami iest skarbiec murowany, w oknach kraty żelazne z dobrem zawarciem, przed którym iest wchód na salę. Ta sala malowane ma ściany pod wierzchem. Są malowane Effigies Ichmościów Prymasów cum Inscriptionibus, podłoga z tarcic rżniętych, okien siedm, ale nie wszystkie dobre, wiatr ich nadwyreżył siłą. Pokojów iest cztery ieden wedle drugiego z dobrem zawarciem, z piecami y oknami nie ze wszystkiem dobrymi...Kaplica w tyle tych pokojów pod kopułą z oknami ale nie dobrymi, balasy iuż nadgniłe, w ganku tej kaplicy wiązanie w szesnaście słupów, na których ten pałac stoi, ale znaczney restauracyi potrzeba,, bo dla ciężaru iuż nadwątlone minatur ruinam, prędkiey naprawy potrzeba. Kuchnia nad stawem naprawy potrzebuie. Kaplica dolna przy sadzie ku starostwu idąc z zawarciem, z dobrymi poczęści oknami. Ołtarz w niej snycerską robotą cum Effigie B.V. Mariae Częstochoviensisj. Żadnych aparatów w tej kaplicy nie masz. Dach stary zły, na niej dzwonek na wieżce.” Dalej znajdował się parterowy, drewniany budynek, który „w ziemię wlażł, przyciesi i ściany nadpsute, znaczney y prędkiey y w dach (bo stary y zły) potrzebuie naprawy”. Przy nim stał „budyneczek nie wielki ze trzema izdebkami, dwiema sionkami, piece zielone nie dobre mający...guntami nakryty...”. Budynek ten, nazwany „Morzybaba...nie naprawy, ale rozebrania potrzebuje, bo y w ścianach y w dachu wielkie ladaco.” Po jego prawej stronie znajdował się dom starosty również potrzebujący naprawy. Dalej znajdowały się budynki gospodarcze – 2 stajnie, wozownia, obora – wszystkie stare i zniszczone. W gumnie: owczarnia, wozownie, 2 stodoły, 2 ogrody. Nad stawem był browar, lodownia, gorzelnia i 3 domy dla prałatów wystawione przez prymasa Wacława Leszczyńskiego³²⁸⁰. Z powyższego opisu wynika, że założenie, składające się z dwóch reprezentacyjnych budynków i zabudowy o charakterze administracyjno – gospodarczym, otoczone było stawami. Powstało zapewne jeszcze w późnym średniowieczu, następnie było sukcesywnie rozbudowywane, uzyskując rangę rezydencji arcybiskupów w 1 poł. XVII w. Prace remontowe o nieznanym bliżej zakresie w łyszkowickiej rezydencji prowadzili także arcybiskupi: Michał Radziejowski w końcu XVII w. oraz Stanisław Szembek na początku XVIII w. Szerzej zakrojone prace remontowe przeprowadził na początku 2 poł. XVIII w. arcybiskup Maciej Łubieński. Na początku XIX w. pobudowano nowy, murowany pałac, przy którego wznoszeniu wykorzystano materiały pochodzące z*

³²⁸⁰ Korytkowski, I, s.62-63.

rozbiórki zamku w Łowiczu. Zabudowania dworu i folwarku zostały zaznaczone na planie dóbr klucza Łyszkowickiego z 1827 r.³²⁸¹

3. Powierzchniowe: 1984 r. - T.J. Horbach, Z. Lechowicz, J. Zaleska (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań zarejestrowano jedynie osadnictwo wiejskie z okresu od XIV po XVII w.

4. Założenie nie zachowało się. Jak wynika z planu z 1827 r. położone ono było około 500 m na wschód od obecnej drogi wojewódzkiej prowadzącej z Brzezina na Łowicz. Obecnie w tym miejscu znajdują się peryferia zabudowań wsi Łyszkowice, pola uprawne i łąki.
5. Prawdopodobnie do czasu budowy w Łyszkowicach drewnianego dworu w XVII w. przez arcybiskupa Wojciecha Baranowskiego istniał tu jedynie folwark. Fundatorami kolejnych budynków, XVII – wiecznych rezydencji byli arcybiskupi: Jan Lipski i Wacław Leszczyński.
6. Ulanowski, s.96-97; Łaski, LB, II, s.283; Werdum, s.73-74; Bużeński, III, s.210; IV, s.55-56, 130,133; Korytkowski, I, s.62-63; III, s.475, 609, 633, 775; IV, s.95, 126, 309, 421; *Plan dóbr Klucza Łyszkowice sporządzony po urzędzeniu dóbr łowickich w marcu 1827 r.*, Reprodukacja mapy zamieszczona u: Warężak J., *Osadnictwo kasztelani...*; SGHKs.Ł, cz.II, z.1, s.230-237; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Łyszkowice, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 62-56, nr stanowiska w miejscowości 3, 4, 5, 7, nr stanowiska w obszarze 21, 22, 23, 25, oprac. J. Zaleska, T.J. Horbach, Z. Lechowicz, 1984 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gajewski J., *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] Łowicz. Dzieje miasta..., s.500, 596; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.95

LVII. MIEDNIEWICE

Dwór drewniany; własność książęca/królewska

ziemia sochaczewska, parafia Wiskitki

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych 11 stycznia 1431 r. – książęta Siemowit V, Kazimierz II i Władysław I wystawili tam wtedy dokument („*datae in Miednewycze*”)³²⁸². Posiadali zatem tu rezydencję w której mógł zatrzymywać się na krótko kilkudziesięcioosobowy zapewne dwór wraz z końmi. W 1443 r. wójtostwo

³²⁸¹ *Plan dóbr Klucza Łyszkowice sporządzony po urzędzeniu dóbr łowickich w marcu 1827 r.*, Reprodukacja mapy zamieszczona u: Warężak J., *Osadnictwo kasztelani...*

³²⁸² Potwierdzający ugodę zawartą pomiędzy braćmi z Kozyrzyc (Kozer), MRPS, V/1, nr 282; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta 1: Miedniewice.

w Miedniewicach nadał książę Władysław I Wojciechowi z Chylina³²⁸³. W latach 1451 – 1476 miejscowość wchodziła w skład ziem nadanych księżnej Annie przez Władysława I tytułem oprawy³²⁸⁴, następnie po wcieleniu ziemi sochaczewskiej do Korony w 1476 r. należała do starostwa sochaczewskiego³²⁸⁵. W 1489 r., jako tenutę wieś dzierżył Sławiec z Niemyglów, kasztelan i starosta sochaczewski³²⁸⁶. W 1498 r. król potwierdził dożywotnie nadania Miedniewic i Orzyszowa na rzecz Sławca z Niemyglów i jego krewnego Piotra z Niemyglów³²⁸⁷. W XVI w. Miedniewice wraz z Orzyszowem przeszły na krótko w ręce prywatne. W 1518 r. zapis na tychże wsiach otrzymał od króla Zygmunta I Starego Mikołaj Wolski herbu Półkozic, kasztelan sochaczewski³²⁸⁸. Dziesięć lat później król nadał mu te wsie wraz z młynem na rzece Kukłównie jako dobra dziedziczne³²⁸⁹. Mikołaj Wolski spławiał w latach 1537-1546 zboże Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³²⁹⁰. Następnie król Zygmunt I Stary wymienił Miedniewice i Orzyszów ze Stanisławem Wolskim, kasztelanem sandomierskim, synem Mikołaja na cztery wsie w ziemi wiskiej (nota bene także należące do króla)³²⁹¹. Dokonana zamiana została uznana za oszustwo i frymark unieważniono. Stanisław Wolski odnotowany został w registrach komory celnej we Włocławku w latach 1546-1568³²⁹². Pozostawił on z żony Barbary z Tarnowskich syna Mikołaja³²⁹³. Tenże Mikołaj Wolski, starosta krzepicki spławiał Wisłą znaczne ilości zboża i innych towarów, między innymi z dóbr orzyszowskich w latach 1568-1575³²⁹⁴. W 1576 r. tenutariuszem Orzyszowa (być może i Miedniewic) był

³²⁸³ Arch. Sang., II, nr 141; MRPS, IV/3, supl., nr 792.

³²⁸⁴ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

³²⁸⁵ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³²⁸⁶ Ustalił on w tymże roku poręczenie na swych dobrach: Orzyszów, Miedniewice, Bolimów, Wola Bolimowska w ziemi rawskiej i Kanice w ziemi sochaczewskiej, na dokumencie Kazimierza Jagiellończyka nadającym liczne dobra w zastaw braciom Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta, MK14, k.337; Żychliński, VI, s.206-208. W 1493 r. król zapisał mu kolejne sumy na wsiach Miedniewice i Orzyszów, MRPS, II, nr 113.

³²⁸⁷ MRPS, II, nr 1162.

³²⁸⁸ MRPS, IV/1, nr 2847. W 1519 r. Mikołaj Wolski wykupił wójtostwo w Miedniewicach, Woli Miedniewskiej i Starych Wiskitkach z rąk braci Stanisława i Bolesty Okuńskich, MRPS, IV/3, nr 23191, 23194. W 1523 r. zapisał on sumy na tychże dobrach swojej żonie, MRPS, IV/1, nr 4280.

³²⁸⁹ Kat. Bibl. Czart., cz.II, nr 848; MRPS, IV/2, nr 15338. Był on ich tenutariuszem nadał w 1532 r., Kat. Bibl. Czart., cz.II, nr 881. Zmarł pomiędzy 1548, a 1550 r., Niesiecki, IX, s.405.

³²⁹⁰ Reg. Thel., s.2, 4, 5, 7, 9, 23.

³²⁹¹ LWR 1564, s.79. Stanisław zmarł około 1570 r., Niesiecki IX, s.406. Z żony Barbary z Tarnowskich pozostawił syna Mikołaja, zmarłego w 1630 r., Niesiecki, IX, s.406-407.

³²⁹² Reg. Thel., s.22, 25, 36, 47, 52, 73, 77, 99, 114, 120, 136, 142, 151, 174, 213, 503, 582.

³²⁹³ Mikołaj zmarł w 1630 r., Niesiecki, IX, s.406-407.

³²⁹⁴ Reg. Thel., s.206, 242, 261, 263, 274, 278, 279, 288, 292, 299, 320, 511, 520, 560.

Stanisław Tarnowski, podstarości sochaczewski³²⁹⁵. Na początku XVII w. dożywotnim posesorem Miedniewic i Orzyszowa był Zygmunt Grudziński herbu Grzymała, wojewoda rawski³²⁹⁶. W rękach Grudzińskich dzierżawa pozostawała nadal w XVII w. i na początku XVIII w. - w 1661 r. posesorem był Mikołaj Grudziński³²⁹⁷, a w 1705 r. jego żona Lukrecja z Radziwiłłów zakończyła budowę rozpoczętego w 1676 r. przez Mikołaja kościoła i klasztoru dla Reformatów³²⁹⁸. W 1717 r. wieś pozostawała w posesji Jakuba Dunina i jego żony Marianny Grudzińskiej (córką Mikołaja), a w 1747 r. dzierżawcą był Paweł Karol Sanguszko i jego żona Barbara Urszula z Duninów³²⁹⁹. W 1783 r., po śmierci męża dzierżawa miedniewicka pozostawała w posesji księżnej Barbary Sanguszkowej³³⁰⁰.

2. Można przypuszczać, że dwór funkcjonował w Miedniewicach co najmniej od 2 ćw. XV w. W latach 30. i 40. XV w. Siemowit V oraz jego bracia wystawili tamże kilka dokumentów³³⁰¹, musiały zatem istnieć zabudowania zdolne pomieścić księcia wraz z towarzyszącym mu dworem. Prawdopodobnie był on głównie wykorzystywany podczas polowań w pobliskiej Puszczy Wiskickiej. Natomiast pierwsza i zarazem jedyna informacja źródłowa o dworze w Miedniewicach pochodzi dopiero z 1564 r., jednakże istniał on tam już wcześniej, o czym informuje lustracja z 1564 r. wymieniająca – „*Dwór nowo zbudowany po pogorzeli, przeniesiony na insze miejsce, nie tam gdzie pierwiej był, dobrze odyłowany...*”. Przy nim znajdował się dodatkowy budynek gospodarski składający się z izby i sieni, piekarnia, obora, chlewy, wyгородzone gumno z 2 stodołami³³⁰². Zabudowania istniały jeszcze na początku XIX w., gdyż dwór w Miedniewicach został odnotowany na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³³⁰³
3. Powierzchniowe: 1983 r. - T.J. Horbacz, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

³²⁹⁵ Reg. Thel., s.368.

³²⁹⁶ LWR 1602, s.XVIII, 34. Urząd wojewody rawskiego sprawował w 1601 r., zmarł w 1617 r., Boniecki, VII, s.134.

³²⁹⁷ LWR XVII, s.XVIII. Był synem Stefana, a wnukiem Zygmunta, Boniecki, VII, s.134.

³²⁹⁸ SGKP, VI, s.329.

³²⁹⁹ KZS, t.10, z.4, s.15. Jakub Dunin zmarł w 1730 r., jedyny jego syn Aleksy zmarł bezdzietnie w 1746 r., Boniecki, V, s.104.

³³⁰⁰ Dzierżawiła Miedniewice, Gay, Drzewicz, Nową Wieś, Orzyszów, Szymanowo i Topolową, Czaykowski, s.812.

³³⁰¹ W latach: 1431,1439, Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta 1: Miedniewice; 1435, 1436, Arch. Sang., II, nr 128, 130; 1445, MK 74, k.417-422.

³³⁰² LWR 1564, s.86.

³³⁰³ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

W czasie badań zarejestrowano jedynie osadnictwo z okresu od XIV po XVII w.

4. Dawny dwór nie zachował się.
5. Dwór mógł powstać z inicjatywy Siemowita IV albo młodych książąt przed 1431 r. Po pożarze odbudowany został najprawdopodobniej przez ówczesnych dzierżawców wsi – Wolskich.
6. LWR 1564, s.86; Baliński, Lipiński, s.582; SGKP, VI, s.329; KZS, t.10, z.4, s.15-22; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karty 1-5: Miedniewice; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Miedniewice, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 62-58, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, nr stanowiska w obszarze 9, 10, oprac. T.J. Horbach, Z. Lechowicz, 1983 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.100

LVIII. MŁODZIESZYN

Dwór drewniany, własność książęca/królewska

ziemia gostynińska, do 1526 r. ziemia wyszogrodzka, parafia Młodzieszyn

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych wieś „Młodzesszino” została wymieniona w 1349 r., jako dobra książęce związane z Wyszogrodem, należące dożywotnio do Elżbiety, księżnej wyszogrodzkiej w dokumencie Bolesława III³³⁰⁴. Zgodnie z ustaleniami z 1379 r. wchodziła w skład władztwa książąt czersko-warszawskich – Janusza I i jego potomków, jako wieś przynależna do zamku i starostwa wyszogrodzkiego³³⁰⁵. Wieś została lokowana prawdopodobnie jeszcze w XIV w., sołectwo jest poświadczane w l. ćw. XV w.³³⁰⁶ W XV w. z fundacji książęcej powstał tu kościół parafialny. Pierwszy pleban, Stanisław jest znany w latach 1466-1490³³⁰⁷. W 1526 r. miał na niej zapisy Wolfgang Wolff, dworzanin zmarłego księcia mazowieckiego Janusza III, otrzymał ich potwierdzenie od króla Zygmunta I dnia 23.09.1526 r.³³⁰⁸, po inkorporacji Młodzieszyna wraz z całym księstwem czersko-warszawskim w dniu 13 września 1526 r. do Korony³³⁰⁹. Następnie dnia

³³⁰⁴ KDKM, nr 70; NKDM, II, nr 296.

³³⁰⁵ Dokument Siemowita III w którym określił dzielnicę syna Janusza I, NKDM, III, nr 216; KDKM, nr 98; IMT, I, nr 23.

³³⁰⁶ MK 3, k.11.

³³⁰⁷ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.511.

³³⁰⁸ MRPS, IV/1, nr 5134.

³³⁰⁹ Tego dnia król Zygmunt I objął w posiadanie księstwo czersko-warszawskie, odebrał od szlachty przysięgę wierności i potwierdził wszystkim stanom posiadane przez nich prawa, IMT, III, nr 261, 262, 263. Dnia 5.03.1537 r. uzyskał za sumę 50 000 zł. zrzeczenie się roszczeń do księstwa czersko-

5.12.1526 r. dożywocie na Młodzieszynie otrzymał Paweł z Woli, wojski radomski i podstarości gostyński, który wykupił je z rąk Wolfganga Wolffa³³¹⁰. Od 1546 r. wieś pozostawała w dzierżawie Arnolfa Uchańskiego, wojewody płockiego³³¹¹, w 1661 r. dzierżawcą dożywotnim był Ludwik Głoszkowski (za przywilejem królewskim z 1655 r.)³³¹². Na początku XVIII w. dzierżawcą był Jan Kretkowski, chorąży gostyński, a w 1720 i 1721 r. Zofia Modłkowska³³¹³. W 1721 r. od Zofii prawa do Młodieszyna wykupili Maciej Dębowski herbu Jelita z żoną Franciszką Modłkowską, córką Zofii³³¹⁴. Już w 1724 r. zgodę króla na wykupienie starostwa młodzieżyńskiego z rąk Macieja Dębowskiego otrzymał Wojciech Dąbski herbu Godziemba, starosta sochaczewski od 1697 r. wraz z żoną Adelajdą Cecylią Teresą Radziwiłłówną³³¹⁵. Zmarł już w rok później, a dobrami po ojcu podzielili się w 1728 r. jego dwaj synowie – Zygmunt Ignacy i Antoni Józef, wojewoda brzeski-kujawski od 1734 r.³³¹⁶, który objął starostwo młodzieżyńskie. Zmarł w 1771 r., pozostawiając z żony Anny Karoliny Lubomirskiej trzech synów: Stanisława, Augusta i Jana³³¹⁷. Jeszcze w 1770 r. na mocy konsensusu króla Antoni i Anna odstąpili starostwo młodzieżyńskie swemu synowi Stanisławowi, staroście kowalskiemu i późniejszemu wojewodzie brzeskiemu-kujawskiemu od 1783 r.³³¹⁸ W 1775 r. na mocy postanowienia sejmu dokonano zamiany Młodieszyna na wieś królewską Piotrkówek, na którą Stanisław otrzymał prawo dożywotnie³³¹⁹. W 1776 r. dobra młodzieżyńskie nabył Adam Lasocki herbu Dołęga, kasztelan sochaczewski³³²⁰,

warszawskiego od Anny, córki Konrada III, IMT, III, nr 350; Roczn. Świętokrzyskiego dopełnienie, MPH, III, s.102.

³³¹⁰ MRPS, IV/1, nr 5163.

³³¹¹ MRPS, IV/1, nr 7686, 7687. Dzierżawił te dobra także w 1564 r., LWR 1661, s.183.

³³¹² LWR 1661, s.183.

³³¹³ *Księgi Referendarii...*, nr 191, 199, 220, 266, 271, 292, 309, 310, 395, 405, 421.

³³¹⁴ Boniecki, IV, s.243.

³³¹⁵ Wojciech był synem Zygmunta, wojewody brzeskiego-kujawskiego (od 1684 r. do śmierci w 1704 r.), Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 360. Wojciech był marszałkiem nadwornym koronnym w latach 1702-1725, starostą inowrocławskim w latach 1702-1722 oraz starostą dybowskim, młodzieżyńskim i sochaczewskim. Zmarł w 1725 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 832, s.226; Boniecki, IV, s.160-161.

³³¹⁶ Antoni piastował urząd wojewody brzeskiego-kujawskiego do 1770 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 364.

³³¹⁷ Boniecki, IV, s.161.

³³¹⁸ Zmarłemu w 1809 r., Boniecki, IV, s.162. Stanisław Dąbski był w latach 1766-1783 starostą kowalskim, później krótko, pomiędzy styczniem, a czerwcem 1783 r., kasztelanem brzeskim, następnie otrzymał awans na wojewodę brzeskiego-kujawskiego i urząd ten sprawował do śmierci w 1809 r., Urzędnicy, t.VI, z.2, nr 1040, 85, 366.

³³¹⁹ LWR 1789, s.XI, XVI; SGKP, VI, s.536.

³³²⁰ Chojcecki R., PSB, 16, s.536.

wymieniony jako posesor Młodzieszyna także w 1783 r.³³²¹ Dobra te Adam Lasocki sprzedał następnie w 1788 r.³³²² Natomiast od początku XX w. do 1945 r. pozostawał w posiadaniu rodziny Iwanickich³³²³.

2. Pierwsza informacja źródłowa o zabudowaniach dworskich pochodzi dopiero z 1564 r., jednakże dwór istniał tu znacznie wcześniej, co najmniej od połowy XV w. Mógł być i starszy, już księżna Elżbieta z otoczeniem mogła korzystać z odpoczynku w ośrodku włości leśnej, zwanej później Puszcza Młodzieska. Po lokacji w XIV w. nastąpił napływ kmieci, rozwój gospodarki bartnej, tak, że na początku XV w. Młodzieszyn stanowił znaczny ośrodek dóbr książęcych dla którego około połowy XV w. fundowano kościół parafialny. Natomiast dopiero z 1472 r. pochodzi dokument wystawiony „*actum in Mlodzeschino*”³³²⁴. O metryce dworu można także wnioskować na podstawie zapisu w lustracji z 1564 r. – „*Jest tam dwór wielki, jeszcze za książąt pobudowany...dobrze oparkaniony*”. Ówczesny dzierżawca go jeszcze „*...dobrze oparował i ozdobił i niemało znów przybudował...*”. Przy dworze znajdowały się zabudowania gospodarcze: stajnie, gumno ze stodołami, chlewy oraz 2 ogrody warzywne i sad³³²⁵. Wieś uległa znacznemu zniszczeniu podczas „potopu” szwedzkiego, spaleni uległ między innymi drewniany kościół. Nadal w 1661 r. funkcjonował tu folwark³³²⁶, odnotowany również na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³³²⁷
3. Badań nie prowadzono.
4. Być może dawne założenie znajdowało się w miejscu obecnego dworu z 2 poł. XIX w., przebudowanego na początku XX w, położonego w parku krajobrazowych (zachowanym relikto i bardzo zaniedbanym). Obecnie mieści się w nim dom nauczyciela. Na elewacjach budynku nie zachował się żaden detal architektoniczny. Po jego stronie południowej znajduje się staw. Natomiast dawny dwór nie zachował się.
5. Fundator pierwotnego założenia trudny do ustalenia. Być może metryka dworu sięga wieku XIV, a jego fundatorem mógł być książę Siemowit III.

³³²¹ Posiadał również miasto Hów i wsie: Brzozów, Brzozowiec, Arciechów, Bieniewo, Januszewo, Łady, Obory, Pieczyska, Uderz, Wola, Załusków, Suchodół, Pomocna i Topolno w ziemi gostynińskiej, Trojanów, Kistki, Mostki dolne i górne, Orły niższe i wyższe w ziemi sochaczewskiej, Czaykowski, s.718, 721-722, 809-813.

³³²² Chojecki R., PSB, 16, s.536.

³³²³ Gozdowski P., *Dwory szlacheckie powiatu sochaczewskiego w XVIII-XIX wieku* (publikacja na stronie: http://dwory_sochaczewskie.webpark.pl/index.htm).

³³²⁴ MK 5, k.17.

³³²⁵ LWR 1564, s.148-149.

³³²⁶ LWR 1661, s.184.

³³²⁷ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

LIX. NOWY DWÓR

Dwór drewniany; „curia” w 1442 r.; własność książęca/królewska
ziemia rawska, parafia Stara Rawa

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1442 r.³³²⁸ Była to osada książęca określana jako „Nova Curia ante Rawa”, „Nowidwor ante Rawa”³³²⁹. W 1462 r. wraz z ziemią rawską została wcielona do Korony³³³⁰. Wchodziła w skład dóbr królewskich starostwa rawskiego - w 1505 r. Nowy Dwór wraz ze wsiami: Stara Rawa, Podole i Zalesie dzierżawił Jan z Buczacza, cześnik królewski i starosta rawski, następnie w tymże roku król zezwolił mu na odstąpienie tenuty nowodworskiej Mikołajowi Walewskiemu, podkomorzemu sochaczewskiemu³³³¹. Od 1616 r. miejscowość pozostawała w dzierżawie Stanisława Wołuckiego i jego żony Katarzyny Potockiej³³³², następnie w 1630 r. Sebastiana, brata Stanisława³³³³. W 1661 r. posesorem był Jan Franciszek Lipski herbu Łada, starosta rawski³³³⁴. Do 1774 r. dzierżawa znajdowała się w rękach Józefa Załuskiego, po jego śmierci w 1774 r. objął ją Franciszek Lanckoroński herbu Zadora, starosta regnowski, natomiast w 1789 r. pozostawała prawem dożywocia w rękach Eleonory z Garczyńskich Lanckorońskiej³³³⁵, wdowy po Franciszku, zmarłej w 1802 r.³³³⁶
2. Zabudowania w Nowym Dworze, niedaleko Starej Rawy musiały istnieć co najmniej od I poł. XV w., gdyż w 1442 r. tamże Siemowit V – „...in Nova curia ante Rawa obiit...”³³³⁷. Należy przyjąć, że w zabudowaniach tych mieścił się dwór książęcy, pewno kilkudziesięcioosobowy wraz z końmi, czyli musiało tu istnieć obszerne założenie, dysponujące stajniami. Następnie „in Nova Curia ante Rawa” wystawił dokument

³³²⁸ ZDM, III, nr 598; Spominki płockie II, MPH, III, s.123.

³³²⁹ W 1444 r. wymieniona „Nova Curia ante Rawa”, MK 341, k.15c^v, następnie w 1447 r., 1449 r. i 1458 r. („Nowidwor ante Rawa”; „molendinum in Nowidwor ante Rawa”), MK 335, k.35; 337, k.75v, 81.

³³³⁰ IMT, I, nr 110.

³³³¹ MRPS, III, nr 2281.

³³³² LWR 1616, s.42.

³³³³ LWR 1630, s.64.

³³³⁴ Od 1651 r., LWR 1661, s.119. Jan Franciszek zmarł w 1694 r., Boniecki, XIV, s.342.

³³³⁵ LWR 1789, s.XIII, 49; Czaykowski, s.129.

³³³⁶ Boniecki, XIII, s.339.

³³³⁷ Spominki płockie II, MPH, III, s.123.

Władysław I w 1446 r.³³³⁸ W 1455 r. nadał on młynarzowi Stanisławowi młyn w Nowym Dworze nad rzeką Rawką z łąką i ziemią między rzeką a „*fossatum antiqui*”³³³⁹. Dwór funkcjonował jeszcze w połowie XVI w., nie wiadomo, czy nadal w tym samym miejscu, gdyż w lustracji z 1564 r. umieszczono jedynie zapis: „*Są dwie sadzawki pod dworem, do których woda idzie rynnami ze stawu; może się w nich ryb zachować niemało*”. Przy dworze znajdował się folwark o 8 włókach i 2 ogrody³³⁴⁰. W 1661 r. zabudowania były już zniszczone. Wjazd prowadził przez „*wrota obalone*”. Budynek dworu był parterowy, z sienią na osi. Z jednej strony sieni znajdowała się izba stołowa w której „*...okien nie masz, tylko 1, w którym 4 kwatery; stołów 2, ławy wkoło, zedłów 2, służba do kredensu...*”, a po przeciwnej usytuowane były 4 pokoje. Naprzeciwko dworu znajdował się domek urzędnika i zabudowania gospodarskie: piekarnia, gumno z 2 stodołami i spichlerzem, obory, gołębnik³³⁴¹. Dwór wraz z folwarkiem funkcjonowały nadal w 1789 r., gdyż lustratorzy odnotowali: „*Dwór stary, lecz teraz reperowany, z gankiem na słupkach wiązanych, o 4 pokojach, z kuchenką i schowaniem, pod guntami, z izbą i komorą*”. Przy nim znajdowały się zabudowania folwarku i budynki gospodarcze: wozownia, stajnia, browar³³⁴².

3. Powierzchniowe: 1984 – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W wyniku przeprowadzonych badań zlokalizowano jedynie osadnictwo wiejskie z okresu od XI, po XVII w.
4. Obecnie w miejscowości (możliwe, że na miejscu posadowienia dawnych zabudowań) znajduje się dwór murowany z l ćw. XX w. wraz z towarzyszącymi mu budynkami gospodarczymi³³⁴³. Natomiast dawny dwór nie zachował się.
5. Dwór z l poł. XV w. mógł powstać z inicjatywy Siemowita V lub jego ojca Siemowita IV.
6. LWR 1564, s.20; LWR 1661, s.128-129; LWR 1789, s.48-49; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Nowy Dwór, gm. Nowy Kawęczyn, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-59, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, 5, nr stanowiska w obszarze 2, 3, 4, 5, oprac.

³³³⁸ ZDM, III, nr 731.

³³³⁹ MRPS, IV/1, nr 12519; IV/3, supl., nr 893.

³³⁴⁰ LWR 1564, s.20. Folwark wzmiankowany także: LWR 1570, s.160; LWR 1616, s.43; LWR 1630, s.65.

³³⁴¹ LWR 1661, s.128.

³³⁴² LWR 1789, s.48.

³³⁴³ *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.137.

Z. Lechowicz, 1984 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.110-111

LX. ORZYSZÓW

Dwór drewniany; własność książęca, królewska
ziemia sochaczewska, parafia Wiskitki

1. Pierwsza wzmianka źródłowa o miejscowości pochodzi z 1436 r. Była to wieś książęca, w której Siemowit V dnia 2 listopada tego roku nadał połowę wójtostwa Mikołajowi Kędziuro, a ten wykupił drugą połowę wójtostwa z rąk poprzednich posiadaczy. Jednocześnie książę nadał wsi prawo chełmińskie³³⁴⁴. Mikołaj pisał się z Orzyszowa w 1442 r.³³⁴⁵ Mogły być w niej niewielkie działy rycerskie, z których pisał się Klemens, w 1447 r. odbiorca nadania wsi Wołajowice w ziemi bełskiej³³⁴⁶, a w 1449 r. Piotr, syn zmarłej Machny (?), odbiorca nadania wójtostwa książęcego w Starych Wiskitkach³³⁴⁷. W 1451 r. wieś „Orzischewo” została wymieniona wśród dóbr książęcych nadanych żonie, księżnej Annie przez księcia Władysława I tytułem oprawy³³⁴⁸. Do księżnej Anny należała do 1476 r., czyli do chwili wcielenia ziemi sochaczewskiej do Korony³³⁴⁹. W 1489 r. jako tenutariusz wieś dzierżył Sławiec z Niemyglów, kasztelan i starosta sochaczewski³³⁵⁰. W 1498 r. król potwierdził dożywotnie nadania Miedniewic i Orzyszowa z młynem jaktorowskim na rzecz Sławca z Niemyglów i jego bratanka Piotra z Niemyglów³³⁵¹. W 1518 r. zapis na tychże wsiach otrzymał od króla Zygmunta I Starego Mikołaj Wolski herbu Półkozic, kasztelan sochaczewski³³⁵². Następnie, przez ponad 250 lat dzieje Orzyszowa były ściśle sprzężone z historią Miedniewic (porównaj hasło nr LVII – „Miedniewice” w niniejszym Katalogu). Po unieważnieniu frymarku

³³⁴⁴ Arch. Sang., II, nr 130; MRPS, IV/3, supl., nr 702.

³³⁴⁵ ZDM, III, nr 598.

³³⁴⁶ ZDM, III, nr 753.

³³⁴⁷ MK 337, k.77.

³³⁴⁸ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

³³⁴⁹ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³³⁵⁰ Ustalił on w tymże roku poręczenie na swych dobrach: Orzyszów, Miedniewice, Bolimów, Wola Bolimowska w ziemi rawskiej i Kanice w ziemi sochaczewskiej na dokumencie Kazimierza Jagiellończyka nadającym liczne dobra w zastaw braciom Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta, MK 14, k.337; Żychliński, VI, s.206-208. W 1493 r. król zapisał mu kolejne sumy na wsiach Miedniewice i Orzyszów, MRPS, II, nr 113. O Sławcu z Niemyglów także: Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.599-600.

³³⁵¹ MRPS, II, nr 1162.

³³⁵² MRPS, IV/1, nr 2847. W 1523 r. zapisał on sumy na tychże dobrach swojej żonie, MRPS, IV/1, nr 4280.

zawartego pomiędzy Stanisławem Wolskim, kasztelanem sandomierskim, a królem Zygmuntem I Starym³³⁵³ nowym posesorem w 1576 r. został Stanisław Tamowski, podstarości sochaczewski³³⁵⁴. W 1579 r. była to znaczna włość, licząca 15 i ½ włók osiadłych³³⁵⁵. Od XVII po początek XVIII w. dzierżawa miedniewicka (w skład której wchodził Orzyszów) znajdowała się w rękach rodziny Grudzińskich herbu Grzymała³³⁵⁶, następnie w 1717 r. pozostawała w posesji Jakuba Dunina i jego żony Marianny Grudzińskiej. Kolejnym dzierżawcą majątku był w 1747 r. Paweł Karol Sanguszko i jego żona Barbara Urszula z Duninów³³⁵⁷. Sanguszkowie byli posesorami dzierżawy miedniewickiej nadal w 1783 r.³³⁵⁸

2. Pierwsza informacja o zabudowaniach dworskich w Orzyszowie pochodzi z 1564 r. W ilustracji opisano wtedy: „*dwór... wielki, dobrze zbudowany wielkim kosztem, jest w nim gmachów pańskich dosyć i schowania barzo wiele, ze wszech stron dobrze ogrodzony...*”. Przy dworze znajdowały się także „*...2 sadzawce dobrze ogrodzone, w których się zachować może ryb немало...*”, sad i 2 ogrody³³⁵⁹. Również na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. odnotowany został dwór i folwark³³⁶⁰.
3. Powierzchniowe: 1981 r. – R. F. Mazurowski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano w pobliskim Oryszewie Nowym ślady osadnictwa nowożytnego (datowanego na XVIII-XIX w. na podstawie materiału ceramicznego).
4. Założenie nie zachowało się.
5. Prawdopodobnie dwór opisany w 1564 r. powstał z inicjatywy Stanisława Wolskiego.
6. LWR 1564, s.79-83; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karty 1-3: Oryszew Nowy; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Oryszew Nowy, gm. Wiskitki, woj. skierniewickie, nr obszaru 59-60, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. R.F. Mazurowski, 1981 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.113

³³⁵³ LWR 1564, s.79. Stanisław zmarł około 1570 r., Niesiecki, IX, s.406.

³³⁵⁴ Reg. Thel., s.368.

³³⁵⁵ Również Miedniewice liczyły w tym czasie 15 i ¾ włók osiadłych, Pawiński, s.140.

³³⁵⁶ LWR 1602, s.XVIII; Knapieński, Notaty, s.876; LWR XVII, s.XVIII; Boniecki, VII, s.134.

³³⁵⁷ KZS, t.10, z.4, s.15. Jakub Dunin zmarł w 1730 r., jedyny jego syn Aleksy zmarł bezdzietnie w 1746 r., Boniecki, V, s.104.

³³⁵⁸ Czaykowski, s.812.

³³⁵⁹ LWR 1564, s.81, 83.

³³⁶⁰ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

LXI. OSUCHÓW

Dwór drewniano-murowany na kopcu; „zamek” w 1670 r.; własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Osuchów

1. Pierwsza informacja źródłowa o miejscowości (wymienionej jako „*Vssuchowo*” i „*Suchowo*”) pochodzi z 1380 r.³³⁶¹ Wchodziła wówczas jeszcze w skład parafii Mszczonów. Otrzymała kościół parafialny z fundacji posiadacza wsi przed 1445 r., kiedy to pojawia się pierwszy znany pleban Andrzej. Była to niewielka dwuwioskowa parafia³³⁶². Zapewne kościół został fundowany, gdy wieś stała się rezydencją możnowładczą. Pierwszym znanym właścicielem był Krystyn herbu Gozdawa, piszący się z Osuchowa w połowie XV w.³³⁶³, kasztelan rawski w latach 1472-1478³³⁶⁴. Jego bratem był Marcin, podkomorzy bełski w latach 1473-1476³³⁶⁵. W końcu XV w. właścicielem był Wincenty Osuchowski, najmłodszy syn Krystyna. W 1497 r. dobra Wincentego w Osuchowie oraz w ziemi sochaczewskiej zostały skonfiskowane przez króla Jana Olbrachta za niestawiennictwo na wyprawie mołdawskiej i przekazane Jakubowi Drzewickiemu, kasztelanowi żarnowskiemu³³⁶⁶. W 1498 r. Wincenty Osuchowski w zamian za swą wieś Osuchowo miał odstąpić Maciejowi Drzewickiemu swoje prawa do

³³⁶¹ Wymieniona została wśród miejscowości oddających dziesięcinę parafii w Mszczonowie oraz wsi przynależnych do tego okręgu parafialnego, NKDM, III, nr 250.

³³⁶² Nowacki J., *Dzieje*, II, s.528. Na początku XVII w. (opisy z 1603 i 1616 r.) istniał stary, drewniany kościół parafialny p.w. św. Stanisława, Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.230; Knapieński, *Notaty*, s.467.

³³⁶³ Krystyn z Karniszyna (w ziemi zawkrzeńskiej), właściciel wsi Osuchowo wymieniony w 1447 r., MK 336, k.26v, następnie „*Cristinus heres do Oszuchow, familiaris regis*”, wzięty do niewoli w 1454 r. w bitwie pod Chojnicami, Biskup M., *Spisy jeńców polskich z bitwy pod Chojnicami*, PH, R.1965, t.56, s.97. Karniszyn (Carnisschyn), Kobyla Łąka (Cobyla Lanka), Sadłowo (Sadlow) i Grotki (Grothy) w województwie płockim, ziemi zawkrzeńskiej należały następnie w 1518 r. do Walentego z Osuchowa i jego żony Heleny z Czerniechowa. Walenty zapisał na nich w 1518 r. 1600 florenów Janowi Wieczwieńskiemu, MRPS, IV/2, nr 11439. Następnie Walenty sprzedał dobra Karniszyn, Sadłowo i Grotki w 1519 r. za 4 tysięcy florenów Janowi Wieczwieńskiemu, wojskiemu płockiemu i pisarzowi królewskiemu, wymienionemu już jako posiadacz wsi Kobyla Łąka, MRPS, IV/1, nr 2911.

³³⁶⁴ Wcześniej Krystyn pełnił urząd chorążego rawskiego w latach 1462-1464, następnie cześnika rawskiego w 1471 r., Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.287, 291. W 1472 r. Krystyn uzyskał od króla Kazimierza Jagiellończyka zapis 50 grzywien na wsi Biała, MRPS, I, nr 842. Zapisy na mieście Biała otrzymali także w 1497 r. Walenty z Osuchowa (MRPS, II, nr 1228) i jego brat Jan w 1501 r. (MRPS, II, nr 1536). W 1505 r. król wyraził zgodę na wykup Białej przez Hermolausa z Sadkowic, MRPS, III, nr 2409.

³³⁶⁵ Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.344. Ojcem Krystyna i Marcina był Andrzej Wydźga z Ostrowa w ziemi bełskiej i Rękawczyzna w ziemi płockiej. Sprawował on urzędy chorążego płockiego, kasztelana wiskiego w latach 1436-1440, wojewody płockiego od 1441 r., Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.344.

³³⁶⁶ MRPS, II, nr 866.

tenuty Biała w ziemi rawskiej³³⁶⁷. Po Wincentym dziedziczyli jego bracia - Walenty Osuchowski z Lutkowej Woli, chorąży rawski³³⁶⁸ i jego brat Jan, piszący się także z Lutkowej Woli³³⁶⁹. Walenty w latach 1537-1556 spławiał zboże Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³³⁷⁰. Następnie przez małżeństwo Jana Radziejowskiego³³⁷¹, syna Andrzeja, wojewody płockiego z Urszulą z Osuchowa, córką Walentego³³⁷² część wsi (prawdopodobnie przejściowo) przeszła w ręce rodziny Radziejowskich herbu Junosza. Z małżeństwa bowiem z Urszulą Jan nie pozostawił potomków, gdyż matką jego jedyne go syna Andrzeja była jego druga żona Anna Jezowska³³⁷³. Część nadal stanowiła własność Osuchowskich, gdyż po Walentym na Osuchowie dziedziczył jego syn Mikołaj, wymieniony jako dziedzic w 1563 r.³³⁷⁴ oraz w 1603 r., jako patron, który zagarnął uposażenie plebanii w Osuchowie³³⁷⁵. Mikołaj z żony Barbary Szymańskiej pozostawił synów: Abrahama, Jana, Kacpra i Walentego³³⁷⁶. W 1579 r. opłacano z Osuchowa pobór od 10 i ½ włóki, była to więc znaczna włóść³³⁷⁷. Wnukiem Mikołaja mógł być odnotowany w połowie XVII w. Jakub z Osuchowa³³⁷⁸. W 1616 r. dziedzicem był Jan Wolski. W 1783 r. wieś stanowiła własność Walentego Sobolewskiego, podkomorzego warszawskiego³³⁷⁹. W 2 poł. XIX w. miejscowość

³³⁶⁷ MRPS, II, nr 1228.

³³⁶⁸ Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.291.

³³⁶⁹ MRPS, II, nr 1536; III, nr 2409; MK 18, k.214.

³³⁷⁰ Reg. Thel., s.6, 75, 81.

³³⁷¹ Jan, w latach 1539-1547 na urzędzie chorążego rawskiego, MRPS, IV/3, nr 19998, 20129, 22195; IV/1, nr 7833, 7945, zmarł około 1547 r. gdyż w tymże roku Mikołaj objął urząd chorążego rawskiego, MRPS, IV/1, nr 7833, a w 1548 r. tenże uzyskał nadanie trzymany ch królewskich, MRPS, IV/1, nr 8082.

³³⁷² Uruski, XIII, s.117; XV, s.133.

³³⁷³ Której w 1546 r. Jan zapisał sumy na dobrach królewskich: Kampinos wraz z przyległymi wsiami, MRPS, IV/3, nr 22196. Jan zmarł około 1563 lub 1564 r. Pacuski K., PSB, 30, s.50. Andrzej wraz z matką Anną posiadał także w 1579 r. udziały w dobrach radziejowickich, Pawiński, s.147-148.

³³⁷⁴ Uruski, XIII, s.117. W 1544 r. odnotowany został jeszcze Stanisław Osuchowski, MRPS, IV/3, nr 21662, a w 1532 r. Kacper Osuchowski, dotychczasowy wojski sochaczewski, nominowany w tymże roku na podkomorzego sochaczewskiego, MK 178, k.489-90v. Być może byli oni także synami Walentego.

³³⁷⁵ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.528; Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.230. Należała do niego także w tym czasie Lutkowa Wola, w której również zagarnął uposażenie lokalnego kościoła, Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.228-229.

³³⁷⁶ Uruski, XIII, s.117.

³³⁷⁷ Pawiński, s.149.

³³⁷⁸ Uruski, XIII, s.118.

³³⁷⁹ Należały do niego jeszcze pobliskie wsie: Bobrowce, Strzyże i Wagnanka, Czaykowski, s.781-782.

należała do rodziny Wołowskich, następnie do 1945 r. do Platerów. Po II wojnie światowej majątek upaństwowiono³³⁸⁰.

2. Pierwsza wzmianka i zarazem jedyny opis obiektu określonego jako „zamek” pochodzi z pamiętnika U. Werduma z 1670 r. Zanotował on w miejscowości: „...zamek częścią z kamienia, częścią z drzewa zbudowany i otoczony fosą, na której most zwodzony”³³⁸¹. Obiekt ten w opisaney przez Ulryka Werduma postaci został wzniesiony najprawdopodobniej na początku XVII w., być może przy jego budowie wykorzystano dawne założenie Osuchowskich. Prawdopodobnie bowiem w późnym średniowieczu (od połowy XV w.) w Osuchowie istniała siedziba właścicieli miejscowości. Założenie funkcjonowało zapewne do około połowy XIX w., kiedy to zostało rozebrane w związku z budową nowego, murowanego pałacu z 3 ćw. XIX w. (rozbudowanego w latach 1918-1927). Zapewne stary dwór został jeszcze odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³³⁸² Być może, przy wznoszeniu pałacu wykorzystano część fundamentów dawnego dworu. Pałac, położony w zachowanym reliktowo parku krajobrazowym jest założeniem na planie prostokąta z piętrową, dziewięcioosiową częścią środkową i parterowymi, trójosiowymi częściami bocznymi. Na osi środkowej części piętrowej znajduje się trójosiowy ryzalit zakończony trójkątnym frontonem. Przed ryzalitem, w części parteru – czterokolumnowy portyk tokański, podtrzymujący taras pierwszego piętra. Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi³³⁸³. W latach 1978-1992 pałac przeszedł kapitalny remont i został zaadaptowany na centrum szkoleniowo-wypoczynkowe.
3. Powierzchniowe: 1982 r. – J. Kowalski, chronologia - J. Kowalski, J. Gula (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zanotowano jedynie ślady osadnictwa z okresu od średniowiecza po czasy nowożytne.
4. Obecnie zachowany pałac pochodzi z około połowy XIX w. Natomiast dawne założenie opisane jako „zamek” nie zachowało się.
5. Fundator dworu opisanego w pamiętniku U. Werduma pod 1670 r. jest trudny do ustalenia. Być może jego budowę można łączyć z rodziną Osuchowskich herbu Gozdawa

³³⁸⁰ Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 96.

³³⁸¹ Werdum, s.75.

³³⁸² Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³³⁸³ Więcej o obecnym pałacu: KZS, t.10, z.4, s.24-25; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 96.

(mógł nim być Mikołaj, notowany w 1603 r. lub jego synowie). Mniej prawdopodobne jest natomiast, że fundator pochodził z rodziny Radziejowskich herbu Junosza (Jan Radziejowski lub jego syn Andrzej). Natomiast pałac z 3 ćw. XIX w. wzniesiony został przez rodzinę Wołowskich.

6. Werdum, s.75; KZS, t.10, z.4, s.24-25; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Osuchów, gm. Mszczonów, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-62, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. J. Kowalski, J. Gula, 1982 (dawne arch. OODA w Warszawie); Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.44; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr.96; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.127; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.115

LXII. PŁACZEW (PLACENCJA)

Dwór – pałac; własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia sochaczewska, parafia Łowicz

1. Wieś odnotowana została dopiero w 1579 r. pod nazwą „Płaczow”³³⁸⁴. Należała do klucza łowickiego, a następnie kompińskiego dóbr łowickich arcybiskupów gnieźnieńskich. Nazwę „Placencja” nadał jej arcybiskup Andrzej Leszczyński około 1653 r.³³⁸⁵. Od 1778 r. dzierżawcą Placencji z przyległymi wsiami był niewymieniony z imienia Łuszczewski herbu Korczak³³⁸⁶.
2. W 1653 r. arcybiskup Andrzej Leszczyński rozpoczął budowę murowanego pałacu w ogrodzie włoskim przy istniejącym już dworze. Została ona przerwana w wyniku najazdu szwedzkiego³³⁸⁷. Prace wznowił arcybiskup Mikołaj Prażmowski, jednakże jemu również nie udało się ich dokończyć, gdyż zmarł dnia 17.04.1673 r. W testamencie zapisał na kontynuację budowy 3000 zł.³³⁸⁸, co nie zostało jednak zrealizowane, ponieważ w 1685 r., jak świadczy opis, stan niewykończonego obiektu był już zły – „Dwór drewniany, przed nim wystawka z dachem złym, z kamienną posadzką. Dwór kryty gontami, ale dach już

³³⁸⁴ Pawiński, s.150.

³³⁸⁵ Bużeński, IV, s.107; SGHKs.Ł., cz.II, z.2, s.49.

³³⁸⁶ SGHKs.Ł., cz.II, z.2, s.52. Osoba trudna do identyfikacji z imienia, bowiem przedstawiciele rodziny Łuszczewskich herbu Korczak posiadali w tym dobra w ziemi sochaczewskiej i rawskiej, Boniecki, XVI, s.147-154. Dzierżawcą Placencji w tym czasie mógł być Józef Antoni Łuszczewski, sędzia ziemski sochaczewski, zmarły w 1787 r., właściciel Żelaznej, Boniecki, XVI, s.149. Dalsze dzieje miejscowości zobacz hasło „Łowicz”, pkt.1 w niniejszym Katalogu.

³³⁸⁷ Bużeński, IV, s.107; Korytkowski, I, s.59; IV, s.63.

³³⁸⁸ Korytkowski, I, s.59.

stary, komin murowany”. W pobliżu stał drewniany budynek mieszkalny, kurnik, komórka, chlewik oraz w ogrodzonym gumnie: gołębnik, stodoła, obora, chlewy oraz stary browar i ozdoznia nad sadzawką³³⁸⁹. Dwór z zabudowaniami wzmiankowany był też w latach: 1789, 1790³³⁹⁰.

3. Powierzchniowe: 1984 r. - A. Kosiorek, P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań zarejestrowano jedynie nad rzeką Zwierzyniec, na południowym krańcu obecnych zabudowań wsi osadnictwo, datowane ogólnie na okres średniowiecza i czasów nowożytnych.

4. W okolicach obecnej wsi Placencja nie zachowały się żadne ślady dawnych zabudowań dworskich, ani starego parku.
5. Fundatorem pałacu był arcybiskup Andrzej Leszczyński.
6. Bużeński, IV, s.107; Korytkowski, I, s.59; IV, s.63; SGHKs.Ł., cz.II, z.2, s.49-52; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Placencja, gm. Łowicz, woj. skierniewickie, nr obszaru 60-56, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 36, oprac. A. Kosiorek, P. Świątkiewicz, 1984 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Gajewski J., *Sztuka...*, s.514; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.121-122

LXIII. POPLACINO

Zamek (?) lub dwór drewniany (?); „castellum” w I poł. XIII w.;

własność biskupów płockich

ziemia gostynińska, parafia Radziwie

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość została wymieniona już w 1185 r. (1186 r.) w dokumencie wojewody mazowieckiego Żyry wśród osad stanowiących uposażenie kościoła p.w. św. Najświętszej Marii Panny położonego na przedmieściu Płocka³³⁹¹. Następnie przeszła w posiadanie biskupa płockiego, bowiem pomiędzy 1238, a 1247 r. Konrad I Mazowiecki nadał immunitet nowym osadom biskupstwa płockiego – Łęki, Popłacino i Suchodół³³⁹². Popłacino wymienione zostało wśród posiadłości

³³⁸⁹ SGHKs.Ł., cz.II, z.2, s.49-50.

³³⁹⁰ SGHKs.Ł., cz.II, z.2, s.50.

³³⁹¹ CDMz, nr 117; ZDLmP, I, nr 3.

³³⁹² CDMz, nr 381.

biskupstwa plockiego w dzielnicy łączycko-czerskiej także w 1446 r.³³⁹³ W 2 poł. XVI w. do biskupstwa łącznie należały 4 wsie: Piaski w ziemi sochaczewskiej, Popłacino w powiecie gostyńskim i Suchodół i Pomocna w powiecie gąbińskim³³⁹⁴. W 1579 r. Popłacino miało 10 włók osiadłych³³⁹⁵, była to zatem znaczna włość. Miejscowość nadal stanowiła własność biskupstwa plockiego w 1783 r.³³⁹⁶

2. Założenie obronne biskupów plockich, określone jako „...*castellum quoddam dictum Poplacin ecclesie Plocensis*...”³³⁹⁷, wymienione zostało w 1 poł. XIII w. Obiekt ten funkcjonował jeszcze w XIV w., gdyż znany jest wystawiony tamże w 1369 r. dokument biskupa poznańskiego Jana V herbu Doliwa³³⁹⁸, goszczącego w dobrach biskupa plockiego. Niestety nie zachował się żaden opis założenia, stanowiącego stację służącą biskupom plockim przy dokonywaniu cyklicznych objazdów dóbr. Zapewniał także, z uwagi na położenie na południe od koryta Wisły czasowe schronienie podczas najazdów na ziemię Mazowska północnego, których w XIII w. było kilka.
3. Badań nie prowadzono.
4. Założenie nie zachowało się.
5. Zamek (?) został wzniesiony z inicjatywy biskupów plockich.
6. *Mors et Miracula Beati Veneri, Episcopi Plocensis, Auctore Johanne, Decano Plocensi*, MPH, IV, s.754

LXIV. SANNIKI

Dwór drewniany; „curia” w 1462 r.; własność książęca
ziemia gostyńska, parafia Sanniki

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych Sanniki zostały odnotowane dopiero w 1418 r. w akcie sprzedaży przez Siemowita IV trzywłokowego wójtostwa w tejże wsi Przybysławowi z Wilamowic³³⁹⁹. Jednakże na znacznie starszą metrykę wsi sięgającą XI-XII w. wskazuje jej nazwa „Sanniki”, wywodząca się od służebników dostarczających na

³³⁹³ KDKM, nr 193.

³³⁹⁴ AHP, Mazowsze, mapa; Pałucki W., *Przynależność...*, s.95, przypis 43.

³³⁹⁵ Pawiński, s.126.

³³⁹⁶ Czaykowski, s.460. Natomiast wyszły z ich rąk wsie: Piaski, Pomocna, Suchodół, ibidem, s. 697, 721-722.

³³⁹⁷ *Mors et Miracula Beati Veneri, Episcopi Plocensis, Auctore Johanne, Decano Plocensi*, MPH, IV, s.754.

³³⁹⁸ ZDLmP, I, nr 32b.

³³⁹⁹ MK 37, k.490-490v; MRPS, IV, supl., nr.534.

dwór książęcy drewnianych sań, służących do jazdy w porze zimowej³⁴⁰⁰. Kościół parafialny p.w. św. Trójcy i Wszystkich Świętych fundował w 1441 r. Siemowit V, wyznaczając uposażenie, w tym 3 włóki poświęcone dla „...*Basilica siue Capella in Sannikij villa nostra*...”³⁴⁰¹. Parafię erygował kanonicznie biskup poznański Andrzej Bniński w 1442 r.³⁴⁰² W 1462 r. ziemię gostynińską nadał książę Władysław II matce – Annie³⁴⁰³, jednak zapis ten nie wszedł w życie. W 1502 r. zapisy między innymi na Sannikach, król Aleksander Jagiellończyk poczynił na rzecz Piotra Szydłowieckiego, podkomorzego krakowskiego i starosty gostynińskiego³⁴⁰⁴. W 1564 r. prawem dożywocia należały Sanniki do Jadwigi z Chojnego, kasztelanki sochaczewskiej³⁴⁰⁵. W 1602 r. pozostawały w dożywotniej posesji Stanisława Mińskiego, wojewody plockiego³⁴⁰⁶. Dnia 25.02.1609 r. dzierżawa została nadana Hieronimowi Gostomskiemu, wojewodzie poznańskiemu i staroście sandomierskiemu, w 1630 pozostawała w rękach Anny Gostomskiej³⁴⁰⁷. W 1661 r. posesorem była Marianna Ossolińska, kasztelanka czerska³⁴⁰⁸, w 1672 r. Stanisław Miklaszewski³⁴⁰⁹. W 1789 r. dzierżawa należała do Jana Sołłohuba, generała i adiutanta królewskiego³⁴¹⁰. Kontrakt na dzierżawę posiadał także Jan Pruszek, kasztelan gdański³⁴¹¹. Na początku XIX w. posesorem był Tomasz Tadeusz Pruszek³⁴¹². W 1858 r. Sanniki przeszły w ręce Natansonów, w 1909 r. stały się częścią posagu Antoniny Marii Natanson, żony Stefana Dziewulskiego³⁴¹³.

³⁴⁰⁰ Pacuski K., *Ziemia gostynińska...*, s.78.

³⁴⁰¹ KDKM, nr 127.

³⁴⁰² Zathay, sygn. 194, k.214v-215.

³⁴⁰³ KDKM, nr 212; IMT, I, nr 104.

³⁴⁰⁴ Zapisał mu 4200 florenów na miastach Gostynin i Gąbin oraz wsiach Rataje, Kozice, Luszyn, Mysłownia, Strzelce, Niedrzwie, Niedrzakowo, Lipieńskie, Rozłazłowo, Zdworz i Sanniki, MRPS, III, nr 389. Drugi zapis 3000 florenów, także z 1502 r. nie wymienia wsi Zdworz, dodaje natomiast miejscowości: Skrzany, Czyzewo, Stare Pole i Krobino, MRPS, III, nr 194.

³⁴⁰⁵ Wraz z wsiami Staropole, Krobino, Lipieńskie, Zdworz, LWR 1564, s.128. Podobnie w 1570 r., LWR 1570, s.XIII.

³⁴⁰⁶ LWR 1602, s.27. Podobnie w 1603 r., Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.272.

³⁴⁰⁷ LWR 1630, s.109, przypis 65; *Inwentarz Voluminów Legum*, cz.I, Petersburg 1860, s.65.

³⁴⁰⁸ LWR 1661, s.188.

³⁴⁰⁹ Knapiński, Notaty, s.576.

³⁴¹⁰ Dobra ustąpił mu w 1774 r., za zgodą króla Józef Sołłohub, wojewoda witebski, LWR 1789, s.224.

³⁴¹¹ LWR 1789, s.224; Czaykowski, s.720.

³⁴¹² W 1828 r. dobra sannickie nabył Aleksander Pruszek (syn Tomasza Tadeusza). Obejmowały one 9 wsi i 5 folwarków. W 1828 r. bawił z wizytą u Pruszków Fryderyk Chopin, Borysiak J., *Chopin w Sannikach*, „Notatki Płockie”, R.1969, nr 3/52, s.59.

³⁴¹³ Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.247.

2. Dwór książęcy musiał istnieć w Sannikach co najmniej od 1 poł. XV w. na co wskazuje fundacja kościoła parafialnego przez Siemowita V w 1441 r.³⁴¹⁴ Umożliwiał on krótki pobyt księcia wraz z dworem, tj. kilkudziesięcioosobową grupą ludzi oraz ich koni. W 1437 r. Siemowit V wystawił tamże potwierdzenie przywileju lokacyjnego dla Gąbina³⁴¹⁵. Dnia 1.01.1462 r. „...in villa et curia sua ducali Sanniki...” zmarł Siemowit VI³⁴¹⁶. Lustracja z 1564 r. przekazała jedynie informacje, bez podania szczegółów, o istniejącym w Sannikach dworze i folwarku. Więcej wiadomości zawierała przeprowadzona w 1602 r. lustracja, podczas której odnotowano „...dwór, który ma w sobie niewiele mieszkania. Jeden gmach ma w sobie izdeb 2 przeciwko sobie, z piecami, drzwiami i ławami, do tego w bok w tymże gmachu izdebka niewielka także z piecem, drzwiami i stołem. Jest drugi gmach przy wrociech, w niem izba tylko 1. Stodoły, obory, stajnie są w tym dworze wedle potrzeby pobudowane”³⁴¹⁷. W 1775 r. lustratorzy opisali: „...dwór do pomieszkania słuszny frontem do wschodu słońca stojący o dwóch łamanych dachach, w którym pokojów wkoło obchodnych z garderobkami narożnymi pod osobliwymi daszkami jest dziesięć, to jest światłych dziewięć, ciemny kuchenny. Sionki dwie, jedna wchodząc z dziedzińca do dworu, w której kominek w rogu murowany, druga w tyle wchodząc do ogrodu...Przy tymże dworze dwa ganki, jeden od frontu, drugi w tyle od ogrodu, obydwa na słupach...”. Dach niższy był pokryty snopkami, wyższy gontami. W pokojach były piece z białych, malowanych na niebiesko kafli oraz murowane kominki. Z sieni wchodziło się po schodach na górę. Budynek był już bardzo zniszczony – „...w tych wszystkich pokojach okien przez większą połowę brakuje...Drzwi, piece popsute, mebliów ani ozdób żadnych w tymże całym dworze nie masz, prócz czterech stołków drewnianych i stołów dwóch ordynaryjnych...Cały ten dwór dużo zrujnowany i ściany od dołu z gruntu pogniłe, ”. Przy dworze znajdowały się budynki folwarku oraz ogród. Całość obwiedziona była „plotem żerdziowym”³⁴¹⁸. Folwark dworski funkcjonował nadal w 1789 r. Składał się z: folwarku w podwórzcu, który był „...gontami pobity, z drzewa rżniętego, dobry, o 2 izbach, pokoju niewielkiem, z komorą, sionką i kuchenką w środku...”. Towarzyszyły mu: chlewy z kurnikami, stajnia i wozownia, szopa, 2 obory, owczarnia, 4 spichlerze, stodoła, ozdownia, mielcuch, budynek dla pisarza, browar, a przy nim:

³⁴¹⁴ KDKM, nr 127.

³⁴¹⁵ MRPS, IV/3, supl. nr 708.

³⁴¹⁶ Długosz, XII/2, s.23 (podał datę dzienną – 4.01); Kalendarz plocki, MPH, V, s.445.

³⁴¹⁷ LWR 1602, s.28.

³⁴¹⁸ Opis za: Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.245.

pałania, karmnik, szopa, stajenka i sernik³⁴¹⁹. Nowy dwór i zabudowania gospodarcze wystawili Pruszkowianie na początku XIX w.³⁴²⁰ Zostały one odnotowane na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁴²¹ Założenie to przebudowano następnie około 1880 r. według projektów architekta Władysława Marconiego. Kolejna przebudowa do zachowanej do dnia dzisiejszego postaci nastąpiła również według projektów architekta Władysława Marconiego około 1910 r. z inicjatywy Antoniny z Natansonów i Stefana Dziewulskiego³⁴²².

3. Badań przy dworze nie prowadzono.

W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (Z. Kobyliński, 1990) zlokalizowano jedynie ślady osadnictwa z okresu nowożytnego.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych również w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (J. Borowska, 2004 r.) zarejestrowano ślady osadnictwa z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych.

4. Na miejscu dawnego założenia stoi w ogrodzie pałac. Mieszczą się w nim obecnie: Ośrodek Pamięci Fryderyka Chopina, Biblioteka Muzyczna im. Mateusza Glinieckiego, Sannickie Centrum Informacji oraz Ośrodek Informacyjny Rolnictwa ekologicznego przy stowarzyszeniu Ekoland. Budynek pałacu jest wyremontowany i utrzymany starannie.

5. Założenie średniowieczne powstało najprawdopodobniej z inicjatywy Siemowita V lub jego ojca Siemowita IV.

6. Długosz, XII, s.314; LWR 1564, s.128, 132-133; LWR 1602, s.27-28; LWR 1789, s.224-225; Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.199; SGKP, X, s.295-296; Borysiak J., *Chopin w Sannikach*, „Notatki Płockie”, R.1969, nr 3/52, s.56-59; KZS, t.10, z.3, s.29-30; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.175-177; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Sanniki, gm. loco, woj. płockie, nr obszaru 55-55, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 35, oprac. Z. Kobyliński, J. Kruppe, 1990 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Sanniki, gm. loco, woj. mazowieckie, nr obszaru 54-55, nr stanowiska

³⁴¹⁹ LWR 1789, s.225.

³⁴²⁰ J.U. Niemcewicz w 1817 r. zastał w Sannikach „...dom obszerny i pyszne gospodarskie budowy...”, Niemcewicz J.U., *Podróże...*, s.199.

³⁴²¹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁴²² Więcej informacji o pałacu: Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.247-250; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, s.134; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.175-177; KZS, t.10, z.3, s.29-30.

w miejscowości I, nr stanowiska w obszarze II, oprac. J. Borowska, 2004 (dawne arch. OODA w Warszawie); Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.245-250; *Atlas zabytków...*, s.276; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.142

LXV. SŁUPIA

Dwór drewniany; siedziba wzmiankowana w 1242 r.;

własność arcybiskupów gnieźnieńskich

ziemia rawska, parafia Słupia

1. Pierwsza wzmianka o osadzie „Słup” pochodzi z 1242 r. Stanowiła ona wtedy jedną z głównych stacji arcybiskupich, czyli ośrodków dóbr kościelnych³⁴²³. Według K. Pacuskiego przechodził tędy gościniec Płock-Łowicz-Jeżów-Inowłódz-Miechów-Kraków. Szlakiem tym przemieszczał się zatem dwór książęcy już od czasów Władysława Hermana i mógł się zatrzymywać w Łowiczu i Słupi na noclegi w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego. Przeniesienie osady na prawo niemieckie nastąpiło przed 1337 r.³⁴²⁴, czyli w okresie najstarszych lokacji dóbr łowickich przeprowadzanych od początku XIV w. W XV w. był tu drewniany kościół parafialny p.w. św. Mikołaja. Może tenże kościół spłonął w 1760 r.³⁴²⁵ W 1511 r. Słupia była ośrodkiem prokuracji słupskiej, należącej do klucza skierniewickiego łowickich dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego³⁴²⁶, w 1739 r. ośrodkiem partykularza obejmującego folwark i 5 wsi. W 1822 r. wchodziła w skład ekonomii Głuchów³⁴²⁷.
2. Metryka dworu arcybiskupiego sięga co najmniej I poł. XIII w. Z tego okresu pochodzi pierwsza informacja o „stacji arcybiskupiej”³⁴²⁸. W 1338 r. arcybiskup Janisław wystawił w Słupi dokument³⁴²⁹, dysponował zatem tu rezydencją, w której były zabudowania służące potrzebom arcybiskupa i jego dworu, przeznaczone dla ludzi i koni. W latach 1511/1512 opisany został dawniej już pobudowany dwór i folwark – „*Praedium ibidem*

³⁴²³ Wraz z Łowiczem, Uniejowem i Sieradzem, KDW, I, nr 234.

³⁴²⁴ NKDM, II, nr 219. W 1359 r. wymiona została wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego („Slupp”), NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404.

³⁴²⁵ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.140. Obecny, drewniany kościół pochodzi z 1763 r., *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.196; KZS, t.2, z.11, s.351-352.

³⁴²⁶ Ulanowski, s.183.

³⁴²⁷ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.135-136.

³⁴²⁸ W dokumencie Konrada I z 1242 r. wymienione zostały miejscowości w których „...archiepiscopus mansionem consuevit habere...”, (wraz ze Słupią – Łowicz, Uniejów i Sieradz), KDW, I, nr 234.

³⁴²⁹ NKDM, II, nr 222 („Actum et datum in Slupp”).

*parvum curiae, quod per cmethones disponitur. Curia ibidem est, paucorum tamen aedificiorum*³⁴³⁰. W rewizji dóbr z 1549 r. znajduje się szerszy opis zabudowań dworskich, składających się z 2 starych domów: „*Curiae praedialis domus maior antiquae structionis. Cuius vaporarium magnum versus occasum cum furno in septemtrionem, ibidem fenestrae in orientem. Tota domus tectum habet vetustum et indiget restauratione cum suis aedificiis. E regione huius domus est altera, cuius vaporarium parvum in orientem cum fenestris duabus in meridiem et una in orientem sine membranis, furnus illius in septemtrionem. Ex adverso huius est cubile in occasum ex roboribus aedificatum, cum camera et latrina in septemtrionem, culmineum tectum habet. Iuxta tandem est camera magna pro servandis supellectilibus domesticis et sub hac inferius in terra celarium ligneum*”. W pobliżu wyżej opisanych budynków mieściły się: nowo wybudowany spichlerz, 2 stajnie (na 50 i 10 koni), zagroda i obora dla bydła, budynek z piecem chlebowym, kuchnia oraz ogród³⁴³¹. Dwór i folwark opisany też został w roku 1685. Stan budynków nie przedstawiał się dobrze. Podwórze było „*żerdziami ogrodzone, do którego z przyjazdu są ode wsi wrota z furtą. W podwórzu budynek gospodarski z starego drzewa...budowany, ale nie dokończony, tylko jedna izba czeladnia wystawiona y nieskończona...*”. Jego budowę rozpoczął posesor Aleksander Paprocki, kanonik gnieźnieński i łowicki, proboszcz rawski, dokończył jej następny posesor – Wojciech Krajewski, proboszcz kaliski i dziekan łowicki. Budynek ten miał „*Sień o dwóch izbach z alkierzem, retyratą, komorą, oknami nowymi y piecami, nakryciem snopkami nowymi z dobrym y porządnym zawarciem*”. W tyle tego domu znajdowała się piwniczka. Na podwórzu stały też: stary spichlerz i owczarnia. W ogrodzonym gumnie znajdowały się: stodoła – „*w ścianach y poszyciu bardzo zła*”, obory – „*strasznie zle*”, browar, który „*śluszonej restauracyi potrzebuje*”, ogród, studnia³⁴³². Folwark i dwór wzmiankowane były również w 1789 r.³⁴³³ Dwór został także odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁴³⁴

3. Powierzchniowe: 1981 - Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Podczas badań zarejestrowano osadnictwo z okresu od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne.

³⁴³⁰ Ulanowski, s.183.

³⁴³¹ Ulanowski, s.718-719. U J. Warężaka błędnie podana liczba 100 koni, SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.135.

³⁴³² Korytkowski, I, s.61.

³⁴³³ SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.136-137.

³⁴³⁴ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

4. Nie zachowały się żadne ślady dawnych zabudowań dworskich. Mogły się one mieścić na obszarze obecnej wsi Słupia-Folwark.
5. Pierwotny fundator trudny do ustalenia.
6. Ulanowski, s.183-185, 718-719; Korytkowski, I, s.61-62; SGHKs.Ł, cz.II, z.2, s.135-140; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Słupia, gm. loco, pow. skierniewicki, nr obszaru 64-56, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, nr stanowiska w obszarze 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 17, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (dawne arch. OODA w Warszawie); Morawski Z., *Łowicz średniowieczny*, [w:] Łowicz. Dzieje miasta..., s.31; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.148

LXVI. WALEWICE

Dwór na kopcu; dwór drewniany; własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Bielawy

1. Pierwszym, znanym właścicielem Walewic był odnotowany w księgach łączyckich pod 1386 r. Piotr³⁴³⁵. Być może jego synami byli występujący na przełomie XIV i XV w. Filip i Tomasz z Walewic, podczaszcy sochaczewski³⁴³⁶. Filip w 1430 r. był żonaty ze Świętochną, wdową po Jaśku z Sadługa z Kujaw z rodu Pomianów. Mógł umrzeć, nie pozostawiając z tego związku potomstwa³⁴³⁷. Prawdopodobnie zatem synami Tomasza, podczaszego sochaczewskiego byli odnotowani w latach 1451-1452 bracia Tomasz i Mikołaj wraz z siostrą Katarzyną³⁴³⁸. Tomasz, w połowie XV w. jeszcze bez urzędu jest zapewne identyczny z występującym od 1471 r. Tomaszem, chorążym sochaczewskim³⁴³⁹.

³⁴³⁵ Ks. łącz., I, nr 178.

³⁴³⁶ Ks. łącz., cz.I, nr 2104, 2118, 2289, 6052 (wymieniony Philip de Walewicze – lata 1391-1399), cz.II, nr 1908 (odnotowani „*Philippus et Thomko...heredes in Walewicze*” – 1410 r.). Tomek z Walewic herbu Pierzchała od 1405 r. piastował urząd podczaszego rawskiego (KDW, V, nr 79), od 1420, również sochaczewskiego. Zmarł około 1436 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.270; Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.298.

³⁴³⁷ Karczeńska J., *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań-Wrocław 2003, s.245.

³⁴³⁸ „*Thomas et Nicolaus, germani, heredes de Walewicze*”, synowie Małgorzaty (która powtórnie wyszła za mąż za Michała z Zatoru, podkomorzego warszawskiego), MK 4, k.127v; MK 4, k.8v; MK 337, k.62v.

³⁴³⁹ Na urzędzie chorążego odnotowany w 1471 r., MK 5, k.10v; Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.287. Dnia 4.02.1476 r. król zapisał mu 30 grzywien na miasteczku Osmolin, MRPS, I, nr 1347, w dowód wdzięczności za pomoc udzieloną przy inkorporacji ziemi sochaczewskiej do Korony (Tomasz, występuje na dokumencie dla miasta Sochaczewa z dnia 4.02.1476 r. jako jedyny urzędnik ziemi sochaczewskiej, IMT, II, nr 138). W 1487 r. miał sprawę o dziesięcinę kmiece ze wsi Wojewodza Wieś (koło Walewic) z plebanem z Chruślina, ACI, nr 675. Córką Tomasza była Małgorzata, żona Mikołaja z Rękoraju, MRPS, I, nr 1910 (1488 r.).

W 1451 r. z Walewic pisał się także Paweł³⁴⁴⁰. W końcu XV w. udziały w Walewicach musieli mieć także właściciele Głowna, gdyż w 1495 r. Tomasz z Głowna, stolnik rawski zapisał swojej żonie Katarzynie z Kwiatkowskich między innymi 300 florenów na dobrach swoich: „*in oppido Glowno terrae Ravensis...et in...villarum Walawycze terrae sochaczoviensis...*”³⁴⁴¹. Następnie właścicielem był Mikołaj Walewski, podkomorzy sochaczewski, zmarły w 1547 r.³⁴⁴² wraz z bratem Andrzejem³⁴⁴³. Podkomorzy miał z żoną Katarzyną z Kościelca³⁴⁴⁴ córkę Katarzynę³⁴⁴⁵ oraz syna Adama³⁴⁴⁶. Adam Walewski, podkomorzy sochaczewski, następnie kasztelan elbląski w latach 1558-1576 spławiał znaczne ilości zboża Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³⁴⁴⁷. Z Walewic w 1579 r. opłacano pobór od 37 włók³⁴⁴⁸. Po śmierci Adama w 1587 r. dobra objął zapewne jego syn Mikołaj, odnotowany w 1574 r. w rejestrach celnych komory włocławskiej³⁴⁴⁹. Do rodziny Colonna – Walewskich pieczętującej się herbem Kolumna, wieś ta należała do I poł. XIX w. W XVIII w. dziedzicem Walewic był Jan Józef Franciszek Walewski, wojewoda łęczycki od 1750 r., zmarły w 1759 r.³⁴⁵⁰ W 1728 r. tenże Józef Walewski, piastujący ówczesnie godność stolnika inowrocławskiego przeprowadził regulację granicy Walewic z dobrami Bielawy Franciszka Skarbka z Góry, chorążego łęczyckiego i starosty tuszyńskiego³⁴⁵¹. Kiedy zmarł w 1759 r., dobra objął jego syn, także Józef, kasztelan łęczycki, zmarły 1763 r.³⁴⁵² Po śmierci Józefa włości

³⁴⁴⁰ MK 335, k.36v-42v.

³⁴⁴¹ MRPS, II, nr 546. W 1504 r. wymieniony wraz z bratem jako właściciel Głowna z okazji uzyskania zwolnienia ze wszelkich opłat na 10 lat z okazji klęski, MRPS, III, nr 1862.

³⁴⁴² Na urządzie podkomorzego notowany od 1502 r., Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.291. W 1502 r. otrzymał od króla zapis na miasteczku Osmolin, MRPS, III, nr 186, odstąpionym za zgodą króla w 1504 r. Sasinowi z Trębek, MRPS, III, nr 790, 1280, 1396. W 1505 r. uzyskał natomiast od króla zapis 600 florenów na dobrach: Stara Rawa, Podole, Zalesie i Nowy Dwór, MRPS, III, nr 2281.

³⁴⁴³ Andrzej, bez urzędu odnotowany w 1507 r., MRPS, IV/2, nr 8517.

³⁴⁴⁴ MRPS, IV/1, nr 2112.

³⁴⁴⁵ Żonę Hermolausa z Sadkowic, MRPS, IV/2, nr 10952.

³⁴⁴⁶ MRPS, IV/1, 6869, 6870. W 1556 r. Adam sprawował urząd podkomorzego sochaczewskiego, MRPS, V/2, nr 7730, następnie był kasztelanem elbląskim i starostą osieckim, zmarł w 1587 r., Niesiecki, IX, s.215.

³⁴⁴⁷ Reg. Thel., s.140, 149, 151, 158, 185, 210, 229, 277, 302, 304, 332, 349, 365, 370, 379.

³⁴⁴⁸ Pawiński, s.149.

³⁴⁴⁹ Reg. Thel., s.302.

³⁴⁵⁰ W latach 1727-1730 był stolnikiem inowrocławskim, w latach 1730-1744 kasztelanem brzezińskim, w latach 1744-1750 – kasztelanem łęczyckim, a w latach 1750-1759 wojewodą łęczyckim, Urzędnicy, t.II, z.2, nr 36, 189, 330, 640.

³⁴⁵¹ SGKP, XII, s.909.

³⁴⁵² Józef piastował urzędy: stolnika brzezińskiego w latach 1742-1754, chorążego brzezińskiego w latach 1754-1757, chorążego łęczyckiego w latach 1757-1759, kasztelana brzezińskiego w latach

odziedziczył jego syn - Atanazy, a po jego śmierci w 1814 r. przeszły one w ręce Aleksandra (syna drugiej żony Atanazego – Marii z Łączyńskich i Napoleona)³⁴⁵³, który sprzedał je około 1831 r. wujowi Teodorowi Łączyńskiemu. Ten zapewne odsprzedał je Feliksowi Chudzyńskiemu, a następnie w 3 ćw. XIX w. stały się własnością Grabińskich, do których należały do 1945 r. Po II wojnie majątek przejęto na rzecz Skarbu Państwa³⁴⁵⁴.

2. W Walewicach były do niedawna dwa kopce. Pierwszy z nich, kryjący relikty średniowiecznej siedziby Walewskich został rozwieszony w XIX w., natomiast drugi, po badaniach okazał się być zbiorową mogiłą żołnierzy, prawdopodobnie z czasów wojen napoleońskich. Nie zachowały się również żadne informacje o wyglądzie i rozplanowaniu siedziby. Można przypuszczać, że posadowiony na nasypie dwór był drewniany, a założenie powstało w 2 poł. XIV w. Kolejną siedzibą rodziny był drewniany dwór położony na wzgórzu nad rzeką Mrogą. W 1783 r. na jego miejscu wystawiono nowy, murowany klasycystyczny pałac według projektu Hilarego Szpilowskiego dla Atanazego Walewskiego i jego żony Katarzyny z Tyzenhauzów³⁴⁵⁵. Założenie to składa się z dwukondygnacyjnego, założonego na planie prostokąta korpusu głównego i dwóch również dwukondygnacyjnych pawilonów bocznych na planie kwadratu, połączonych z głównym budynkiem parterowymi galeriami. Budynek główny zdobi od frontu potężny portyk joński nakryty trójkątnym frontonem. Położony jest w parku krajobrazowym, utworzonym w 1886 r. według planu Waleriana Kronenberga³⁴⁵⁶. W pałacu tym urodził się w 1810 r. Aleksander, syn Marii z Łączyńskich Walewskiej (drugiej żony Atanazego) i Napoleona. W 3 ćw. XIX w. założenie poddane zostało gruntownemu remontowi z inicjatywy ówczesnego właściciela – Stanisława Jana Grabińskiego (między innymi przeszkłono wtedy galerie, zmieniono układ pomieszczeń I piętra w budynku głównym oraz umieszczono herb Pomian we frontonie portyku).

1759-1761 oraz kasztelana łęczyckiego w latach 1761-1762, Urzędnicy, t.II, z.2, nr 2, 40, 80, 236, 334.

³⁴⁵³ Żychliński, IV, s.407-408.

³⁴⁵⁴ *Walewice, woj. łódzkie, pow. łowicki. Pałac*, oprac. E. Żyłko, P.P. Pracownice Konserwacji Zabytków, Dział Dokumentacji Naukowej, t.1, Warszawa 1957, mps, s.15-16; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.259-261.

³⁴⁵⁵ Informacje o fundatorach i starszym, drewnianym dworze zawiera tablica pamiątkowa wmurowana w belkowanie portyku – „*Anastasius de Walewice et Magdalena de Tizenhauzis/ Amore Concordia Fide/ Ac Rei Domesicae Cura Coniuges Relictum Sibi Patrimonium Informe/ Ac Ligneum Vetustate Dirutum Omnibus His Quae Cernis Aedificiis/ Muro Constructis Ornatum Sibi Posterisque Ac Patriae Relinquere/ Regnate Stanislao Augusto*”, CIP, t.V, z.1, nr 210.

³⁴⁵⁶ Więcej informacji o pałacu: KZS, t.2, s.170-172; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.259-262; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.1, nr 170; *Walewice, woj. łódzkie, pow. łowicki. Pałac*, oprac. E. Żyłko..., t.1.

3. Powierzchniowe: 1925 – R. Jakimowicz (lokalizacja domniemanego założenia); wykopaliskowe: 1980 – A. Kosiorek (badania drugiego, zachowanego nasypu)

Przeprowadzone w 1980 r. badania wykazały, że drugi, częściowo zachowany nasyp zwany „okopem szwedzkim”, uważany za potencjalny relikw średniowiecznej siedziby Walewskich³⁴⁵⁷, stanowi zbiorową mogiłę żołnierzy, prawdopodobnie z czasów wojen napoleońskich.

W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (P. Świątkiewicz, 1983 r.) zarejestrowano jedynie nieliczne ślady osadnictwa z wczesnego i późnego średniowiecza.

Badania przy obecnie istniejącym dworze nie prowadzono.

4. Założenie nie zachowało się. Jeden kopiec został rozwieziony na początku 2 poł. XIX w. przy przeprowadzaniu urządzeń irygacyjnych, drugi, badany przez A. Kosiorka okazał się zbiorową mogiłą żołnierzy. Budynek pałacu, kilkakrotnie restaurowany³⁴⁵⁸ w latach 1959-1961, 1987-1989 i ostatnio na początku XXI w. (w połączeniu z adaptacją pomieszczeń na cele hotelowe i gastronomiczne) należy do Stadniny Koni w Walewicach Sp. z o.o. Mieszczą się w nim biura, pomieszczenia dyrekcji, pokoje dla pracowników oraz hotel wraz z zapleczem gastronomicznym i salą konferencyjną. Pałac wraz z folwarkiem został odnotowany na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁴⁵⁹
5. Późnośredniowieczna siedziba powstała zapewne z inicjatywy rodziny Walewskich. Można ją łączyć w notowanym od 1386 r. Piotrem, lub jego potomkami Filipem i Tomkiem. Natomiast murowany pałac ufundował Atanazy Walewski.
6. SGKP, XII, s.909; KZS, t.2, s.170-172; Jakimowicz R., *Sprawozdanie...*, s.322; Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne...*, s.101-102; Hiż S., *Zarys życia...*, s.335; Rogowski R., *Walewice*, „Stolica”, R.21:1966, nr 44(986), s.12; Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie...1952-1955...*, s.68; *Walewice, woj. łódzkie, pow. łowicki. Pałac*, oprac. E. Żyłko, P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków, Dział Dokumentacji Naukowej, t.1-2, Warszawa 1957, mps (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Kajzer L., *Studia nad świeckim...*, s.295-296 (gdzie omyłkowo zaliczone zostały do woj. łęczyckiego); Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.44; Karta ewidencji stanowiska

³⁴⁵⁷ Jakimowicz R., *Sprawozdanie...*, s.322; Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne...*, s.101-102.

³⁴⁵⁸ W latach 1959-1961, Ciekliński Z., *Prace konserwatorskie – województwo łódzkie 1955-1965*, Ochr. Zab., R.19:1966, nr 4(75), s.68, Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.94, następnie w latach 1987-1989, Horna S., Kościelna E., Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.44 i latach 1990-1991, Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.393.

³⁴⁵⁹ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

archeologicznego, Walewice, gm. Bielawy, pow. łowicki, nr obszaru 59-53, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 27, oprac. P. Świątkiewicz, 1983 (dawne arch. OODA w Warszawie); Rożej M., *Prace konserwatorskie...*, s.393; Wesolek P., *Małe założenia...*, s.62; Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.258-262; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr.170; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.23; *Atlas zabytków...*, s.279; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.167; Majdecka-Strzeżek A., Sadłowska-Kolanowska J., *Przez mazowieckie ogrody*, Spot. z Zab., R.2001, nr 6, s.23-24; Pracuta M., *Ochrona zabytków...*, s.93-94

LXVII. WISKITKI

Dwór drewniany; własność książęca

ziemia sochaczewska, parafia Wiskitki

1. Po raz pierwszy miejscowość została odnotowana w źródłach pisanych w 1221 r.³⁴⁶⁰ Pierwszy kościół parafialny, najprawdopodobniej drewniany został pobudowany w końcu XII lub na początku XIII w.³⁴⁶¹ Sporna pozostaje kwestia, kiedy Wiskitki uzyskały prawo miejskie – pierwszy dokument w którym osada ta została nazwana „oppidum” pochodzi z 1349 r.³⁴⁶², natomiast po tej dacie miejscowość była jeszcze wielokrotnie określana jako „villa”³⁴⁶³. Był to znaczący ośrodek dóbr książęcych w Puszczy Wiskickiej, ośrodek parafialny i ostatnia ostoja tura w Polsce i Europie. Było tu niewielkie stado turów, zwierząt zastrzeżonych dla polowań książęcych, o które dbali poddani książęcy³⁴⁶⁴. Od 1451 do 1476 r. Wiskitki wchodziły w skład ziemi sochaczewskiej nadanej przez księcia

³⁴⁶⁰ CDMz, nr 209; KDP, I, nr 14.

³⁴⁶¹ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.513. W 1349 r. wystawiono nowy kościół p.w. Stanisława Biskupa (od 1630 r. Wszystkich Świętych). W latach 1572-1585 na jego miejscu wzniesiony został nowy kościół murowany z fundacji Wawrzyńca Goślickiego, proboszcza wiskickiego, Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.357-358.

³⁴⁶² Dokument księcia Bolesława II wystawiony „in Wyskythki opido nostro”, KDKM, nr 70.

³⁴⁶³ Między innymi w 1495 r., MRPS, IV/1, nr 8087 oraz w lustracjach dóbr królewskich z lat 1564, 1570, 1602. Dopiero król Zygmunt III August przywilejem z 1595 r. nadał Wiskitkom prawa miejskie, LWR 1616, s.53.

³⁴⁶⁴ Tury żyły w Puszczech Jaktorowskiej i Wiskickiej. Jeszcze w połowie XVI w. stada musiały być jeszcze dosyć liczne, LWR 1564, s.42, LWR 1570, s.183. Natomiast w 1602 r. lustratorzy naliczyli już tylko 4 sztuki tych zwierząt: 3 tury i 1 turzycę. Reszta miała paść w wyniku zarazy, LWR 1602, s.26. Prawdopodobnie zwierzęta zostały przetrzebione przez starostę sochaczewskiego Stanisława Radziejowskiego (objął on starostwo po 1599 r., LWR 1616, 1620, s.45, przypis 19). Podczas lustracji z lat 1616 - 1620 zanotowano już tylko 1 turzycę, LWR 1616, 1620, s.59, która padła w 1627 r., LWR 1630, s.75

Władysława I Annie, księżniczce oleśnickiej³⁴⁶⁵. W 1476 r. Kazimierz Jagiellończyk wcielił ziemię sochaczewską do Korony³⁴⁶⁶. Do początku XVII w. należały do starostwa sochaczewskiego³⁴⁶⁷, następnie weszły w skład dzierżawy, następnie starostwa guzowskiego³⁴⁶⁸. W 1796 r. starostwo to otrzymał minister Śląska i Prus Południowych Karol G. F. von Hoym. Już jednak w 1797 r. przeszły one w ręce Feliksa Łubieńskiego herbu Pomian³⁴⁶⁹, dziedzica Guzowa.

2. W Wiskitkach już od początku XIII w. musiały istnieć zabudowania zdolne pomieścić księcia wraz z towarzyszącym mu dworem, gdyż w 1221 r. odnotowany został pierwszy pobyt Konrada I Mazowieckiego w tej miejscowości³⁴⁷⁰. Później zarówno Konrad I, jak i jego następcy chętnie odwiedzali Wiskitki³⁴⁷¹, stanowiące z uwagi na położenie, atrakcyjne miejsce do wypadów na łowy. Dnia 18.02.1345 r. zmarł tutaj Siemowit II³⁴⁷². Szczególnie upodobał sobie tą miejscowość Siemowit IV – przebywał tam często w latach 1389-1424³⁴⁷³. Dokument Siemowita IV z 1399 r. wystawiony został „*in stacionibus venacionis nostre Wiskitki*”³⁴⁷⁴. W kolejnym dokumencie z 1398 r. jest mowa o nadaniu wójtostwa we wsi Czerwona Niwa Piotrowi z Guzowa, rządcy książęcemu w Wiskitkach³⁴⁷⁵. Poświadczonym w latach 1399-1418 podłowczym Siemowita IV, związanym z ośrodkiem w Wiskitach był Markusz Jeż herbu Drzewica. Następnie obowiązki te przejęli jego synowie – Jan Jeż i Stanisław Jeż z Markowa³⁴⁷⁶. W latach

³⁴⁶⁵ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

³⁴⁶⁶ KDKM, nr 234; IMT, II, nr 138; MRPS, cz.I, nr 1349, 1350.

³⁴⁶⁷ W pkt.1 hasła „Sochaczew” w niniejszym Katalogu, wymienieni są kolejni starostowie sochaczewscy.

³⁴⁶⁸ W pkt. 1 hasła „Guzów” w niniejszym Katalogu, wymienieni są kolejni dzierżawcy starostwa guzowskiego.

³⁴⁶⁹ Oddał on w zamian K.Hoymowi swoje dobra w kaliskiem: Szczytniki i Kalinowy. Akt kupna i zamiany sporządzono dn. 6.03.1797 r., Jagiełło B., *Miasto fabryczne Wiskitki 1796-1869*, [w:] Wiskitki, pr. zbior. pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1977, s.65-66; *Księgi Referendarii...*, t.II, s.445.

³⁴⁷⁰ Konrad I wydał tamże dokument nadający klasztorowi czerwinińskiemu wieś Koskowo, CDMz, nr 209; KDP, I, nr 14.

³⁴⁷¹ Odnotowane zostały pobyty: Bolesława II w 1297 r.(KDKM, nr 42; NKDM, II, nr 100); Bolesława III w 1349 r. (NKDM, II, nr 296; IMT, I, nr 9); biskupa poznańskiego Mikołaja w 1380 r. (KDW, III, nr 1781; NKDM, III, nr 250).

³⁴⁷² Kalendarz czerwiniński: MPH, II, s.946.

³⁴⁷³ Jego pobyt w Wiskitkach został odnotowany w latach: 1389, 1390, 1391, 1398, 1399 (2 razy), 1405 (2 razy), 1407, 1410, 1413, 1414, 1417, 1418, 1419, 1421, 1422 (2 razy), 1424. Najczęściej zjeżdżał tam w miesiącach październik-grudzień, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.309-322.

³⁴⁷⁴ KDKM, nr 134.

³⁴⁷⁵ KDKM, nr 130; MRPS, IV/1, nr 5716 (potwierdzenie z 1530 r.).

³⁴⁷⁶ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

1410 i 1422 Siemowit IV wraz z żoną Aleksandrą gościli w Wiskitkach króla Władysława Jagiełłę, który przyjeżdżał tutaj na zorganizowane dla niego polowania na tury³⁴⁷⁷. Był tu jeszcze na zaproszenie siostry – Aleksandry w 1433 r.³⁴⁷⁸ W 1434 r. Siemowit V wydał tu przywilej potwierdzający prawa miejskie dla Sochaczewa³⁴⁷⁹. Kilka dokumentów wystawił w Wiskitkach od 1442 do 1452 r. Władysław I³⁴⁸⁰. Istniejące założenie, pełniące od początku funkcję książęcego dworu myśliwskiego, musiało być zatem remontowane i rozbudowywane. Nie zachowały się jednakże żadne bliższe informacji o jego wyglądzie i rozplanowaniu z tego okresu. Po inkorporacji ziem rawskiej i gostynińskiej do Korony, królowie polscy nadal chętnie odwiedzali Wiskitki, jako ośrodek myśliwski o zasłużonej renomie³⁴⁸¹. Pierwszy, zachowany opis zabudowań dworskich pochodzi dopiero z połowy XVI w. Założenie składało się z dwóch drewnianych, krytych gontowymi dachami, posadowionych na podmurówkach domów – starego i nowego oraz towarzyszących mu: domku ogrodnika i balwierza. Opisany jako „nowy” dwór wystawił jeszcze latach 40. XVI w. ówczesny starosta sochaczewski Stanisław Borek z Trzcina, natomiast „stary” budynek spłonął w 1552 r.³⁴⁸² W lustracji z 1564 r. wzniesiony 20 lat wcześniej przez starostę Stanisława Borka budynek został opisany jako: „...przy kościele dworzec niemały, dobrze zbudowany, ale w nim nikt nie mieszka, chyba kiedy się gość jaki trafi, albo kiedy z zamku w puszczy polują, sieci wielkie [do łowów] tam chowają”. Obok znajdował się drugi „...domek nowy, dworski nad stawem podle ogroda...w którym domku jest izba biała i sień...”- mieściła się w nim łaźnia, obsługiwana przez balwierza³⁴⁸³. W lustracji z 1570 r. wymieniony został już tylko dom balwierza nad stawem³⁴⁸⁴, kolejne z XVII i XVIII w. nie zawierają już żadnych informacji o zabudowaniach dworskich. Można zatem

³⁴⁷⁷ Długosz, X i XI, s.173; BOZ, Straty, nr 140 (1410 r.); Długosz, XI, s.183 (1422 r.).

³⁴⁷⁸ Długosz, XI i XII, s.109.

³⁴⁷⁹ Zathę, sygn. 194, k.39; MRPS, I, supl., nr 60.

³⁴⁸⁰ MRPS, V/2, nr 5558; MK 74, k.417-422; ZDLmP, I, nr 153.

³⁴⁸¹ Dla przykładu w 1472 r. polował tam Kazimierz Jagiellończyk, któremu zdarzyła się bardzo niebezpieczna przygoda z turem. Od opresji wybawił go, przypłacając to poważnym zranieniem marszałek nadworny Paweł Jasieński, na rzecz którego w podziękę król poczynił znaczne nadania, MRPS, I, nr 822. W 1494 r. przebywał tam Jan Olbracht, podróżując z Jedlni (24.09), przez Nowe Miasto (25.09), Rawę (30.09), Wiskitki (7.10), następnie przez Sochaczew (12.10), dalej przez Kowal i Brześć Kujawski do Torunia, MRPS, II, nr 434-449. Wiskitki odwiedził również w 1495 r., Swieżawski A., *Sprawozdanie....*, karta 4: Wiskitki; MRPS, II, nr 546.

³⁴⁸² Pałucki W., *Dzieje Wiskitek....*, s.36-37.

³⁴⁸³ LWR 1564, s.41.

³⁴⁸⁴ LWR 1570, s.173. Po raz ostatni „ogrody i dworzysko” zostały wspomniane w lustracji z 1599 r. Król oddał je wtedy mieszczanom pod zabudowę, Pałucki W., *Dzieje Wiskitek....*, s.36.

wnioskować, że na przestrzeni 2 połowy XVI w. był on coraz rzadziej użytkowany, następnie popadł w ruinę i zapewne został rozebrany.

3. Badania powierzchniowe i wiercenia na terenie osady średniowiecznej: 1971 – K. Janiszowski; powierzchniowe: 1981 – A. Waluś, R.F. Mazurowski (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

Wiercenia (1971 r.) pozwoliły na zlokalizowanie na wzniesieniu, na tyłach obecnego kościoła i plebanii osady funkcjonującej od przełomu XII/XIII w.

Podczas badań z 1981 r. (A. Waluś) zarejestrowano osadnictwo z okresu średniowiecza. Na stan. I oprócz materiałów ceramicznych zebrano także kości zwierzęce oraz fragmenty cegieł.

Odnotowano także ślady osadnictwa nowożytnego z okresu XVI-XVII w. (1981 r., R.F. Mazurowski)

4. Założenie nie zachowało się. Na podstawie informacji źródłowych zabudowania dworskie można lokować pomiędzy kościołem, a stawem, czyli w granicach późniejszego rynku.
5. Pierwszy dwór powstał prawdopodobnie z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego.
6. LWR 1564, s.41; LWR 1570, s.173; Baliński, Lipiński, s.583-584; Verdmon, s.303; Kolberg, s.28; Nowacki J., *Dzieje*, II, s.513; Kiersnowska T., *Trzynastowieczna siedziba...*, s.462; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karty 1-12: Wiskitki i 1-5: Starowiskitki; *Wiskitki*, pr. zbior. pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1977; Kiersnowska T., *Czersk...*, s.17,32; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Wiskitki, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 60-60, nr stanowiska w miejscowości 1, 3, nr stanowiska w obszarze 1, 6, oprac. A. Waluś, J. Gula, J. Okulicz, 1981 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Wiskitki, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 59-60, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 12, oprac. R.F. Mazurowski, 1981 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.152, 172

CZĘŚĆ III – OBIEKTY HIPOTETYCZNE

LXVIII. BIAŁA RAWSKA

Gród; własność książęca

ziemia rawska, parafia Biała

1. Biała była ośrodkiem kasztelańskim południowego Mazowsza, podobnie jak Czersk i Sochaczew. Pierwsza, potwierdzona źródłowo informacja o grodzie i kasztelanii pochodzi dopiero z 1276 r.³⁴⁸⁵, co jest wynikiem fragmentaryczności zachowanych źródeł. Ośrodek kasztelański funkcjonował przez wiek XIII³⁴⁸⁶, a następnie został przeniesiony na początku XIV w. do Rawy, gdzie pojawił się urząd kasztelana rawskiego. Biała pozostała jednak własnością książęcą w ziemi rawskiej. Od XII w. istniał tu kościół parafialny p.w. św. Wojciecha Biskupa, kontynuujący prawdopodobnie tradycje dawnej kaplicy grodowej. Do 1462 r. Biała stanowiła własność kolejnych książąt z linii mazowieckiej, następnie, wcielona do Korony, stała się osadą królewską. W 1472 r. Kazimierz Jagiellończyk zapisał kasztelanowi rawskiemu Krystynowi z Osuchowa 50 grzywien na tejże osadzie³⁴⁸⁷. Pomiędzy 1472, a 1498 r. Biała uzyskała prawa miejskie³⁴⁸⁸. Była jednakże faktycznie małym miasteczkiem, ośrodkiem dóbr książęcych, jak Gąbin, czy Mszczonów. W 1505 r. król wyraził zgodę na wykup miasta Białej z rąk braci Walentego i Jana z Osuchowa przez Hermolausa z Sadkowic³⁴⁸⁹. Około 1506 r. połowa miasta przeszła z nadania króla Aleksandra w ręce biskupów chełmińskich, którzy w 1510 r. wykupili jego drugą część³⁴⁹⁰. Następnie biskupi w ciągu XVI w. sprzedali udziały w Białej, gdyż w 1579 r. należała do nich już tylko jej część³⁴⁹¹. W 1 poł. XVIII w. na Białej, Lipiu Chudym i Żurawiej dziedziczył Andrzej Leszczyński herbu Belina, pisarz ziemski rawski, syn Kazimierza,

³⁴⁸⁵ W przywileju Bolesława II dla prepozytury jeżowskiej wymieniony został gród i kasztelan Mikołaj, któremu podlegały dobra jeżowskie, NKDM, II, nr 56.

³⁴⁸⁶ Kasztelan z Białej występował także na dokumentach z: 1295 r. (Wawrzyniec, właściciel Popienia – KDKM, nr 41; NKDM, II, nr 99), 1334 r. (Andrzej Mościcz - KDW, t.II, nr 1131).

³⁴⁸⁷ MRPS, I, nr 842. Kolejne zapisy pochodzą z: 1498 r. – dla Walentego Osuchowskiego (MRPS, II, nr 1228), 1501 r. – dla Jana Osuchowskiego (MRPS, II, nr 1536).

³⁴⁸⁸ Swieżawski A., *Biała Rawska...*, s.58. W dokumencie z 1472 r. określona została jeszcze jako „villa”, MRPS, I, nr 842.

³⁴⁸⁹ MRPS, III, nr 2409.

³⁴⁹⁰ SGKP, I, s.170. Biskup chełmiński Mikołaj Kościelecki ufundował murowany kościół parafialny w miejsce drewnianego (KZS, t.2, z.9, s.262). Pozyskał też od króla Zygmunta I przywilej ponownej lokalizacji miasta na prawie niemieckim (z dnia 22.12.1521 r.), Swieżawski A., *Biała Rawska...*, s.58.

³⁴⁹¹ Pozostałymi trzema właścicielami byli: Strznadł, Mieczko i Sadkowski, Pawiński, s.168.

pisarza grodzkiego sochaczewskiego. Uzyskał on targi i jarmarki dla Białej³⁴⁹². Następnie Białą z przyległościami odziedziczył jego syn Franciszek Leszczyński, chorąży rawski, do którego w 1783 r. należało miasto wraz z pobliskimi wsiami: Goślinki, Lipie Chude i Żurawia³⁴⁹³. Franciszek zmarł w 1799 r., a jego żona Helena z Lanckorońskich, starościanka rawska w 1815 r. W tymże roku dzieci (2 synów i 5 córek) podzieliły się majątkiem. Białą otrzymał jego syn Aleksander Michał Filip, urodzony w 1798 r., sędzia rawski w 1850 r., odnotowany jako właściciel w 1837 r.³⁴⁹⁴ Aleksander pozostawił z żony Florentyny z Dąbskich synów: Kazimierza (zmarłego w 1862 r.), Stanisława (zmarłego w 1876 r.), Michała i Teodora, który sprzedał Białą Sułowski. Wszyscy synowie Aleksandra zmarli bezzennie³⁴⁹⁵.

2. O grodzie nie zachowały się żadne informacje źródłowe, nie udało się także zlokalizować założenia w terenie. Można jedynie przypuszczać, że funkcjonował podobnie do innych grodów kasztelańskich południowego Mazowsza do początku XIV w.

Obecnie z ciekawszych obiektów w Białej znajduje się murowany pałac w typie willi włoskiej z I poł. XIX w. w otoczeniu parku, pobudowany prawdopodobnie według projektu Franciszka Marii Lanciego dla Aleksandra Leszczyńskiego, majora wojsk polskich³⁴⁹⁶ oraz kościół p.w. św. Wojciecha z XVI w.³⁴⁹⁷ Dwór został zaznaczony na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁴⁹⁸

³⁴⁹² Boniecki, XIV, s.140-141.

³⁴⁹³ Czaykowski, s.776-778. Jeszcze w Franciszek Leszczyński 1762 r. zakupił Osę i Jelitowo, Boniecki, XIII, s.98. w 1792 r. Sadkowice z przyległościami (zapewne Marchatami), których właścicielem był w 1799 r., Boniecki, XIV, s.141. Do 1799 r. do wyżej wymienionych doszły jeszcze: Przyłuski, Słupia, połowa Zakrzewa i części Świejk w ziemi rawskiej, Boniecki, XIV, s.141. Nominację na chorążego rawskiego otrzymał Franciszek Leszczyński dnia 12.01.1776 r., wcześniej sprawował urząd chorążego bielskiego do 1776 r., Sig. 32, k.365v-366, w 1789 r. był starostą rawskim, zmarł przed 1799 r., Boniecki, XIV, s.141.

³⁴⁹⁴ Sęczys, s.373; Boniecki, XIV, s.141.

³⁴⁹⁵ Boniecki, XIV, s.141.

³⁴⁹⁶ Informacje o pałacu: Jaroszewski T.S., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, s.178-179; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, Warszawa 1995, s.6; *Zabytki do zagospodarowania*, Warszawa 1995, s.138; *Rewaloryzacja zameczku w Białej Rawskiej. ZTE adaptacji na miejsko-gminny ośrodek kultury*, PP PKZ Oddz. Łódź, Łódź 1986, mps. Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr A/257 z dnia 27.12.1967 r. pałac został wpisany do rejestru zabytków. Obecnie stanowi własność prywatną. Trwają przy nim prace remontowe.

³⁴⁹⁷ Informacje o kościele: Kunkel R. M., *Architektura gotycka...*, s.185.

³⁴⁹⁸ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

3. Przeprowadzono jedynie badania powierzchniowe (A. Kosiorek), które nie doprowadziły do zlokalizowania obiektu, odrzucając równocześnie wcześniejszą sugestię lokalizującą gród na wzgórzu około 1 km na południowy-wschód od rynku miasta³⁴⁹⁹.
4. Nie został zlokalizowany.
5. Gród mógł powstać w czasach Konrada I.
6. SGKP, I, s.170; KZS, t.2, z.9, s.262; *Powiat rawski. Zarys dziejów do końca 1973 r.*, pod red. S. M. Zajackowskiego, Łódź 1975, s.41, 220; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Biała Rawska, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-61, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. A. Szymczak, 1978 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Rum J., *Siedziby obronne...*, s.104; Swieżawski A., *Biała Rawska...*, s.52-59; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.22

LXIX. BŁĘDÓW

Dwór drewniany; własność prywatna
ziemia rawska, parafia Błędów

1. Miejscowość w źródłach po raz pierwszy odnotowana została w 1392 r.³⁵⁰⁰ Od końca XIV w. osada stanowiła własność Błędowskich herbu Półkozic³⁵⁰¹. Istniała już wtedy także parafia z kościołem p.w. św. Prokopa, fundowanym prawdopodobnie w XIII w.³⁵⁰² W 1408 r. dziedzicem był Gotard³⁵⁰³. W latach 1416-1418 plebanem był Lebor, który zawarł ugodę o młyn z Janem z Dąbrówki³⁵⁰⁴. W połowie XV w. właścicielem był Maciej,

³⁴⁹⁹ Taką lokalizację ustalono podczas badań powierzchniowych (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski) z 1978 r., Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Biała Rawska, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-61, nr stanowiska w miejscowości 1, nr stanowiska w obszarze 1, oprac. A.Szymczak, 1978.

³⁵⁰⁰ Lub.Czer., nr 31.

³⁵⁰¹ Kozierowski S., *Badania nazw...*, t.I, s.21.

³⁵⁰² W 1398 r. odnotowany został pleban Maciej Jakub, Bull.Pol. III, nr 521, w 1407 r. Lebor, Nowacki J., *Dzieje*, II, s.532. W wizytacji z 1603 r. odnotowany został drewniany kościół p.w. św. Michała Archaniola (jeszcze w 1510 r. kościół wzmiankowany z wezwaniem św. Prokopa, Nowacki, *Dzieje*, II, s.532), Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.243.

³⁵⁰³ Lub.Czer., nr 677. Gotard z Błędowa wymieniony został także w 1431 r., Boniecki, I, s.287. Pod 1418 r. zostali jeszcze odnotowani Żyro i Jan z Błędowa (być może tożsamy z Janem z Dąbrówki), WD1, k.192.

³⁵⁰⁴ Jan z Dąbrówki miał w 1416 r. spór z Leborem, plebanem z Błędowa o zalanie jego dóbr, poprzez podniesienie przez tegoż Lebora grobli przy młynie. Sąd w 1417 r. przyznał słuszność Leborowi, Knapieński, *Notaty*, s.11-12; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.180.

sekretarz królewski³⁵⁰⁵, dowodnie syn Gotarda oraz Piotr Błędowski, późniejszy podstoli, a następnie cześnik rawski³⁵⁰⁶ i inni bracia³⁵⁰⁷. W 1466 r. prawo patronatu nad kościołem parafialnym należało do: Jakuba, Piotra, Pawła, synów Gotarda z Błędowa, Prokopa z Błędowa, jego syna Pawła, Wojciecha Ładnowskiego z Oleśnika oraz Rościława i Piotra z Dąbrówki³⁵⁰⁸. W 1473 r. prałat Maciej rzekł się na rzecz swoich braci udziałów we wsiach dziedzicznych: Błędów, Gołosze, Dańków, Wola Dańkowska³⁵⁰⁹. Piotr miał synów: Jana i Mikołaja Zawiszę, uczniów Uniwersytetu Krakowskiego³⁵¹⁰ oraz Adama. Rodzina Błędowskich była w XVI w. dość licznie reprezentowana, wieś ulegała zatem częstym podziałom. Około 1533 r. właścicielem był Jan i być może jego brat lub kuzyn Jakub³⁵¹¹ (prawdopodobnie synowie Mikołaja Zawiszy), w 1555 r. dziedzicem był Maciej Błędowski³⁵¹². Maciej Błędowski w latach 1555-1557 spławiał znaczne ilości zboża Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³⁵¹³. Udziały i współpatronat nad

³⁵⁰⁵ Maciej, syn Gotarda wymieniony w 1434 r. wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 34h/094, następnie sekretarz królewski, kantor przemyski, pleban w Błędowie i Wieliczce, kanonik krakowski, przemyski, sandomierski, wikariusz generalny krakowski, rektor Akademii Krakowskiej, zmarły w 1480 r., Sułkowska-Kuraś I., *Polska kancelaria...*, s.110, nr.12; Sułkowska-Kuraś I., PSB, 19, z.80, s.13.

³⁵⁰⁶ Odnotowany w 1442 r., MK 336, k.19, w 1453 r., MK 337, k.107v, następnie w 1455 r., MK 337, k.64. W 1468 r. wzmiankowany jako podstoli, Wolff A., *Mazowieckie zapiski...*, nr 305, s.65. Przed 1480 r. pełnił urząd podczaszego rawskiego, w latach 1480-1482 cześnika rawskiego, Wolff A., *Studia nad urzędnikami...*, s.287, 298. Boniecki i Uruski podali, że był on synem Gotarda na Błędowie, Boniecki, I, s.287; Uruski, I, s.235.

³⁵⁰⁷ Jego braćmi byli: Jakub, późniejszy pleban halicki, Lub.Czer., nr.1590; WD I, k.143v; MK 335, k.149, prawdopodobnie odnotowany w 1454 r. Stefan, AGZ XIV, nr 3207, oraz Paweł wymieniony w 1453 r. przy zamianie wsi Wola Dańkowska na Dańków z Pełką z Błędowa, MK 337, k.107v. Pełka sprzedał następnie Wolę Dańkowską Wojciechowi Sadkowskiemu w 1455 r., MK 337, k.64, a Paweł z Jakubem odkupili ją w 1458 r., MK 335, k.149v. Paweł jest prawdopodobnie tożsamy z Pawłem podczaszym rawskim w 1476 r. i 1480 r., Boniecki, I, s.287; Uruski, I, s.235.

³⁵⁰⁸ Knapiński, Notaty, s.13.

³⁵⁰⁹ MRPS, I, nr 1048.

³⁵¹⁰ Notowanych w 1473 r. MUK, I, 73h/178 (Jan); 73h/203 (Zawisza), 1480 r., MUK, I, 80h/129 (Jan). W tym samym czasie z Błędowa pisał się także Jerzy Forstek, podstoli rawski w 1506 r., zmarły w 1508 r. (MRPS, IV/2, nr 8812 – informacja o śmierci), Boniecki, I, s.287; Uruski, I, s.235. W 1495 r. Mikołaj Zawisza Błędowski zapisał żonie Zofii, córce Tomasza z Sadkowic, 700 florenów posagu i wiana na swoich dobrach, między innymi na połowie wsi Wola Rudna i Gołosze w ziemi rawskiej, MRPS, II, nr 522.

³⁵¹¹ Jan miał synów – Krzysztofa i Jana, a Jakób – Krzysztofa, Boniecki, I, s.287. Jan i Jakub wraz z Mikołajem i Mikołajem starszym (może Zawiszą?) zostali także odnotowani w 1521 r., MRPS, IV/1, nr 3886.

³⁵¹² Posiadał też dobra: Dańków, Wola Dańkowska, Sadurki, Pełczyńskie i Gołosze, Nowacki J., *Dzieje*, II, s.532.

³⁵¹³ Reg. Thel., s.52, 79, 117.

kościółem parafialnym należały także do: Bartłomieja³⁵¹⁴, Jerzego i Krzysztofa Leborów Błędowskich oraz Walentego Błędowskiego³⁵¹⁵, podsędka rawskiego, który również odnotowany został w latach 1541-1575 w registrach z komory celnej we Włocławku³⁵¹⁶. W 1579 r. wieś miała aż 7 właścicieli – Walentego Błędowskiego (pobór od 1 i ½ włóki), podsędka rawskiego, Krzysztofa Gnacika i Jana Błędowskiego (pobór od ½ włóki w sumie, prawdopodobnie byli oni braćmi, synami Jana), Jana Lebora (Błędowskiego) (pobór od ½ włóki), Jerzego (pobór od ½ włóki) i Wawrzyńca (pobór od 1 i ½ włóki) oraz nieznanego z imienia Załuskiego (pobór od 1 i ½ włóki)³⁵¹⁷. W 1594 r. swoje działy w Błędowie sprzedała Elżbieta, wnuczka Bartłomieja, córka Jana³⁵¹⁸. W 1598 r. Walerian i Jakub, synowie Bartłomieja przyznali swojej matce, Katarzynie Michałowskiej dożywocie na Błędowie³⁵¹⁹. W 1599 r. udziały w tejże miejscowości odstąpił Marcinowi Krasickiemu, staroście bolimowskiemu Wawrzyniec³⁵²⁰. W 1603 r. miejscowość należała do braci Floriana, Macieja i Stanisława Błędowskich oraz Marcina Krasickiego³⁵²¹. Następnie na Błędowie dziedziczyli zapewne syn Floriana - Piotr odnotowany w 1649 r., Jan (syn Macieja) oraz Kacper i Jan (synowie Jakuba z linii Bartłomieja) wymienieni w 1635 r.³⁵²² W 2 połowie XVII w. lub na początku XVIII w. wieś wyszła z rąk Błędowskich, bowiem w XVIII w. należała do Ludwika Załuskiej, a od 1770 r. do Jakuba Zbierzchowskiego³⁵²³. W końcu XVIII w. przeszła na własność Józefa Walickiego herbu Łada, starosty rawskiego i mszczonowskiego. Po śmierci Józefa w 1812 r. majątek na licytacji kupił Jan Wiercieński, kanonik katedralny wrocławski za 550 tysięcy złotych polskich. Gdy zmarł w 1819 r. Błędów odziedziczyła jego siostra Maria Elżbieta z Wiercieńskich, żona Ignacego Zagórskiego. Kolejnym właścicielem został jej syn Karol,

³⁵¹⁴ Miał on synów Jerzego i Jana. Synowie Jerzego – Walerian i Jakub w 1598 r. przyznali swojej matce Katarzynie Broniewskiej dożywocie na Błędowie, Boniecki, I, s.287.

³⁵¹⁵ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.532. Walenty sprawował urząd podsędka rawskiego, Niesiecki, II, s.167; *Reg. Thel.*, s.219, 237, 303.

³⁵¹⁶ *Reg. Thel.*, s.174, 219, 237, 303, 343.

³⁵¹⁷ Pawiński, s.177. Przedstawiciele rodziny Błędowskich posiadali w tym czasie także wsie: Świny, Popień, Dańków, Oleśnik, Dąbrówka, Wola Dańkowska, Pawiński, s.164, 177-178.

³⁵¹⁸ Boniecki, I, s.288.

³⁵¹⁹ Boniecki, I, s.287.

³⁵²⁰ Sprzedał nie tylko swoje części w Błędowie, ale także w Popieniu i Świnnie, Boniecki, I, s.287.

³⁵²¹ Łukasiewicz, *Opis kościołów*, III, s.242. Macieja i Stanisława oraz Jerzego Boniecki, I, s.288, wymienił jako synów Walentego, podsędka rawskiego.

³⁵²² Wymienia jeszcze 4 synów Jerzego (syna Walentego, podsędka rawskiego) – Piotra, Stanisława, Andrzeja i Aleksandra. Nie wiemy jednakże, czy dziedziczyli oni na Błędowie, Boniecki, I, s.287-288.

³⁵²³ Był on właścicielem Błędowa oraz wsi Wola Dańkowska, Dańków i Oleśnik, Czaykowski, s.729.

który odkupił w 1826 r. majątek od matki³⁵²⁴. Pozostawał on w jego rękach do 1845 r., kiedy to drogą licytacji nabył go Jan Kanty Wołowski, który w tym samym roku sprzedał Błędów Janowi Chryzostomowi Kijewskiemu³⁵²⁵. W rękach rodziny Kijewskich miejscowość ta pozostawała do 1895 r., kiedy to przeszła na własność Juliusza Ostrowskiego, po jego śmierci w 1928 r. należała do Włodzimierza Potockiego, który przekazał ją następnie córce, żonie lekarza Remigiusza Stankiewicza. Do Stankiewiczów Błędów należał do 1945 r.³⁵²⁶

2. Być może dwór Błędowskich, jak przypuszczają T.J. Jaroszewski i W. Baraniewski, mógł być usytuowany w miejscu dworu zbudowanego na początku XIX w. dla rodziny Walickich według projektu Fryderyka Alberta Lessela (ulożony jest on bowiem na niewielkim wzgórzu)³⁵²⁷. Dwór ten został też odnotowany na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁵²⁸ W 1968 r. istniejące założenie przejął Uniwersytet Warszawski, w 1987 r. nowym użytkownikiem została Prokuratura Generalna. Wtedy to rozebrano zrujnowany dwór, pozostawiając 4 budynki gospodarcze i rozpoczęto budowę nowego, zakończoną jednakże z powodu braków środków finansowych na fundamentach i części ścian po stronie północnej³⁵²⁹. Majątek przejął prywatny właściciel po 1989 r. i prace przy odbudowie dworu utknęły w martwym punkcie.

3. Badań przy dworze nie prowadzono.

W czasie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (S. Żółkowski, 1991 r.) podczas wywiadów z mieszkańcami uzyskano informację o „cegłach” wykopywanych na grobli przebiegającej nad rzeką wśród polnych łąk. Prawdopodobnie związane one były z pochodzącym z XIX w. dworem w Błędowie. Zarejestrowano również w pobliżu ślady osadnictwa z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych (chronologia od XIV, po XVII w. określona na podstawie nielicznego materiału ceramicznego). Również w pobliskich miejscowościach, wchodzących dawniej

³⁵²⁴ Był on fundatorem murowanego kościoła, SGK, I, s.247.

³⁵²⁵ Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Palace i dwory...*, s.15-20. Jan Chryzostom Kijewski odnotowany został jako właściciel Błędowa w poł. XIX w. Pozostawił pięciu synów: Gustawa, Władysława, Franciszka, Leona i Ludwika, którzy zapewne odziedziczyli Błędów, Boniecki, X, s.72.

³⁵²⁶ Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Palace i dwory...*, s.15-20.

³⁵²⁷ Szczegółowe informacje o dworze XIX w.: Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Palace i dwory...*, s.15-20; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po palacach...*, cz.I, s.10.

³⁵²⁸ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁵²⁹ Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Palace i dwory...*, s.15-20; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po palacach...*, cz.I, s.10.

w skład klucza dóbr rodziny Błędowskich (Wola Dańkowska, Oleśnik) odnotowano ślady osadnictwa z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych.

4. Założenie późnośredniowieczne nie zachowało się. Budynki towarzyszące dworowi z początku XIX w. są w stanie ruiny. Założenie parkowe również jest zaniedbane.
5. Najprawdopodobniej fundatorami pierwszej siedziby byli Błędowscy herbu Półkozic, piszący się z tego ośrodka swoich dóbr.
6. SGKP, I, s.247; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Błędów, gm. loco, woj. radomskie, nr obszaru 66-63, nr stanowiska w miejscowości 4, 6, 7, 8 nr stanowiska w obszarze 4, 17, 35, 36, oprac. S. Żółkowski, L. Gajewski, 1991 (dawne arch. OODA w Warszawie); Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Oleśnik, gm. Błędów, woj. radomskie, nr obszaru 66-63, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, 3, nr stanowiska w obszarze 18, 19, 29, oprac. S. Żółkowski, L. Gajewski, 1991 (dawne arch. OODA w Warszawie; Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.15-20; Jaroszewski T.J., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, s.10; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Wólka Dańkowska, gm. Błędów, pow. Grójec, nr obszaru 67-63, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 9, oprac. R. Cędroński, M. Migal, 2000 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.24

LXX. CELIGÓW

Dwór drewniany (?), własność prywatna
ziemia rawska, parafia Wysokienice

1. W pierwszej ćwierci XV w. z Celigowa pisali się Jan i Prędota³⁵³⁰ herbu Rawa, na przełomie 1511/1512 r. posiadaczem wsi był Stanisław Grot Celgowski³⁵³¹. Miał on dwóch synów: Piotra Grota i Macieja. Dziećmi pierwszego z nich – Wojciechem, Melchiorzem, Janem, Stanisławem, Piotrem i Agnieszką opiekował się, występujący w 1577 r. w ich imieniu Maciej³⁵³². W 1579 r. udziały należały do: Macieja, Wawrzyńca, Stanisława, opłacających pobór odpowiednio z ½ włóki (Maciej i Wawrzyniec) i 1 łana (Stanisław) oraz nieznanego z imienia Wolskiego, także pieczętującego się herbem Rawa,

³⁵³⁰ Odnotowani w 1418 r., Ks. łącz., I, nr 3166.

³⁵³¹ Ulanowski, s.176; Boniecki, II, s.319; Uruski, II, s.131.

³⁵³² Boniecki, II, s.319-320; Uruski, II, s.131 (nie wymienił Melchiora); Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Współrodowcy...*, s.109.

placącego pobór z ½ włóki³⁵³³. W 1 poł. XVII w. występował Piotr Grot Celgowski³⁵³⁴. W 1783 r. Celigów należał do nieznannej z imienia Sutkowskiej³⁵³⁵.

2. Nie zachowały się żadne przekazy źródłowe o zabudowaniach w Celigowie. Można jedynie przypuszczać, że pobudowany w końcu późnego średniowiecza lub na przełomie późnego średniowiecza i czasów nowożytnych dwór był drewniany i towarzyszyły mu budynki gospodarcze.
3. Powierzchniowe: 1981 – T.J. Horbacz, Z. Lechowicz
Podczas badań zarejestrowano ślady osady przydworskiej. Jej chronologię, na podstawie materiału ceramicznego: 24 fragmenty naczyń glinianych i 2 ułamki kafli piecowych autorzy badań określili na XV-XVI w. Nie natrafiono natomiast na pozostałości dworu. Autorzy badań lokalizują go hipotetycznie w miejscu zespołu dworskiego z 2 poł. XIX w., później Państwowego Gospodarstwa Rolnego.
4. Założenie nie zachowało się.
5. Fundator hipotetycznego dworu pochodził najprawdopodobniej z rodziny Celgowskich herbu Rawa.
6. Horbacz T.J., Lechowicz Z., *Z badań...*, s.255, 260, 264; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.58; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.33

LXXI. CIECHOMICE

Dwór drewniany (?), własność prywatna
ziemia gostynińska, parafia Ciechomice

1. Część Ciechomic wraz ze wsią Górki i połową jeziora w 1227 r. książę Konrad I sprzedał braciom Gerwoldowi i Siboldowi za 130 grzywien srebra³⁵³⁶. Z Jasieńca, Ciechomic i Mnicha pisał się w końcu XIV w. Szczepan (Stefan) herbu Wężyk³⁵³⁷. W 1392 r.

³⁵³³ Pawiński, s.166.

³⁵³⁴ Miał jedyną córkę – Zofię, żonę Jana Oskiego, Niesiecki, III, s.3; Uruski, II, s.131.

³⁵³⁵ Czaykowski, s.146.

³⁵³⁶ CDMz, nr 244.

³⁵³⁷ Szczepan sprawował urzędy: starosty gostynińskiego i ciechanowskiego w 1368 r., podkomorzego gostynińskiego w latach 1371-1406, starosty generalnego płockiego w latach 1374-1381, starosty gostynińskiego w 1382 r., podkomorzego rawskiego w latach 1383-1406 i starosty generalnego płockiego w latach 1383-1399, zmarł w 1406 r., Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.218-220; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134, 265-268. W skład dóbr wchodziła także wieś Zajezerze (obecnie Zaździerz), nadana przez księcia Siemowita III Stanisławowi Ciekiemu w 1356 r., NKDM, III, nr 6, a następnie po jego śmierci w 1365 r.

ufundował on kościół p.w. św. Anny w Ciechomicach³⁵³⁸. W 1407 r. synowie Szczepana, bracia Andrzej zwany Szczubioł, Mikołaj, kanonik płocki i kustosz włocławski oraz Jan dokonali podziału dóbr – Andrzej³⁵³⁹ otrzymał Kozłowo (obecnie Kozłów Szlachecki), Ciechomice, Złotą, Wiączemin podwójny, Jasieniec, Zajezerze (obecnie Zaździerz) i Ćmiszewo w ziemi gostynińskiej, jego brat Jan, piszący się z Dłotowa w ziemi płockiej³⁵⁴⁰ – między innymi Mnich i 5 włók w Sierochowie (obecnie Sierakowie) w ziemi gostynińskiej oraz dobra w ziemi płockiej³⁵⁴¹. W 1438 r. Andrzej, kasztelan płocki sprzedał Jasieniec i Ćmiszewo Krystynowi z Roszków³⁵⁴². Może wówczas pozyskał część Dębska obok Kozłowa, rozbudowując te dobra. Zamienił również Wiączemin na Zakrzewo z Rogalą z Zakrzewa pomiędzy 1414, a 1425 r.³⁵⁴³, a w 1449 r. zakupił wieś Brzozowo³⁵⁴⁴. Zmarł jako wojewoda rawski przed 1457 r.³⁵⁴⁵ Pozostawione dobra odziedziczyli jego synowie – Andrzej, zwany Szczubioł II, późniejszy wojewoda rawski³⁵⁴⁶, który otrzymał Kozłów, Złotą i Dębsk³⁵⁴⁷ oraz Szymon, zwany Gostyński, któremu w udziale przypadły dobra Ciechomice i Zajezerze³⁵⁴⁸. W 1444 r. Szymon usiłował kupić dobra w ziemi warszawskiej od Jerzego Stromiły z Dmoszyna (transakcja nie została zrealizowana)³⁵⁴⁹. Przed 1442 r. ożenił się z Anną, córką marszałka Ścibora z

zamieniona z braćmi Piotrem z Sosnkowa i Jakubem z Krościna na wieś Drochowo, NKDM, cz.III, nr 76. Przywileje te przedstawił w 1550 r. Stefan Ciechomski, NKDM, III, nr 6, 76

³⁵³⁸ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.265. Kościół nie zachował się, obecnie w Ciechomicach znajduje się nowy, wystawiony kilkanaście lat temu, przyp. aut.

³⁵³⁹ Sprawował urzędy: kasztelana gostynińskiego w latach 1417-1432, kasztelana płockiego w latach 1432-1440 i wojewody rawskiego w latach 1443-1452, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.268; Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.488; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³⁵⁴⁰ Jan piastował urzędy: sędziego gostynińskiego w latach 1430-1434 i cześnika płockiego w latach 1435-1446, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.268.

³⁵⁴¹ MK 91, k.153v; MK 97, k.109v-111; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.213; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.134.

³⁵⁴² MRPS, IV/3, supl., nr 717.

³⁵⁴³ MK 3, k.2.

³⁵⁴⁴ MK 337, k.79v.

³⁵⁴⁵ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³⁵⁴⁶ Andrzej, który pisał się również z Ciechomic (ZDLmP, nr 57; MK 337, k.79v; MK 335, k.47), sprawował urzędy: podkomorzego gostynińskiego w latach 1453-1463, kasztelana gostynińskiego w latach 1465-1487, starosty sochaczewskiego w latach 1476-1485, następnie wojewody rawskiego w latach 1489-1493, Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.221-222; Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³⁵⁴⁷ Na dobrach tych oparał swojej żonie, Katarzynie, córce Mikołaja z Brzozowa wiano, MK 335, k.139-139v. W tymże roku otrzymał wraz z żoną zapis na dobrach królewskich Telatyn i Kamionka w ziemi bełskiej, Janeczek A., *Osadnictwo...*, s.343. W 1459 r. uzyskał także od Siemowita VI zapis na wsi Topolno w ziemi gostynińskiej, AGAD, perg.474, w 1463 r. zapis na tejże wsi od króla Kazimierza Jagiellończyka, AGAD, perg.503.

³⁵⁴⁸ Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.222.

³⁵⁴⁹ MK 3, k.312v.

Sąchocina³⁵⁵⁰ z którą miał syna Andrzeja z Ciechomic, późniejszego sędziego gostynińskiego³⁵⁵¹. Zmarł zapewne przed 1472 r. gdyż w tymże roku jako właściciel Ciechomic wystąpił jego syn Andrzej, ówczesny podczaszy gostyniński³⁵⁵². Andrzej, sędzia gostyniński uzyskał w 1484 r. zapis na wsi królewskiej Topolno w ziemi gostynińskiej³⁵⁵³. Po Andrzeju dziedziczyli jego synowie Mikołaj, notariusz publiczny³⁵⁵⁴, Jakub, który w 1511 r. zabezpieczył posag swej żonie Jadwidze z Trębek³⁵⁵⁵, a także Szymon, piszący się z Ciechomic, łowczy gostyniński w 1519 r.³⁵⁵⁶ Sprzedał on w 1516 r. kapitule łowickiej 2 kopy groszy czynszu rocznego z Ciechomic i Zajezerza³⁵⁵⁷. W 1537 r. Stefan (Szczepan), zapewne syn wymienionego wyżej Szymona³⁵⁵⁸, a w latach 1573-1576 Jan Ciechomski spławiali zboże i inne towary Wisłą, płacąc cło na komorze celnej we Włocławku³⁵⁵⁹. W 1579 r. z dóbr Ciechomic opłacano pobór od 6 włók kmiecych, podobnie jak z sąsiedniego Zajezerza³⁵⁶⁰. W I połowie XVIII w. Ciechomic należały do Jerzego, stolnika gostynińskiego od 1734 r.³⁵⁶¹ W 1760 r. synowie Jerzego: Józef, Michał, Leon, Dyżma i Teodor podzielili się majątkiem. Działu dokonano 24 maja w Ciechomicach³⁵⁶². Na Ciechomicach i Zajezerzu dziedziczył Michał Ciechomski, chorąży sochaczewski, odnotowany jako właściciel tychże miejscowości w 1775 r.³⁵⁶³ i 1783 r.³⁵⁶⁴ Pozostawił syna Wincentego, cześnika sochaczewskiego, który w 1789 r.

³⁵⁵⁰ MK 3, k.267v-268.

³⁵⁵¹ Andrzej sprawował urzędy: podczaszego gostynińskiego od 1470 r., chorążego gostynińskiego w 1481 r. i sędziego gostynińskiego w 1484 r. Zmarł w 1491 r., Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku); Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.222.

³⁵⁵² ADP, Ep.10, k.5.

³⁵⁵³ MRPS, I, nr 1690.

³⁵⁵⁴ ADP, Ep.15, k.21v.

³⁵⁵⁵ Na tenucie Topolno, MRPS, IV/2, nr 10000; Piętka J., *Mazowiecka elita...*, s.50. Miał 3 córki: Urszulę, Zofię i Jadwigę, Boniecki, III, s.158.

³⁵⁵⁶ Kart. z. gost. (ADP, Ep.2, k.489).

³⁵⁵⁷ BOKr, nr 236. W regescie dokumentu (niezachowanego w oryginale) błędnie zamiast Ciechomic podane Ciechowice.

³⁵⁵⁸ Reg. Thel., s.4. Stefan w 1563 r. był podsędkiem gostynińskim. Miał z żoną Anną Myśluborską syna Pawła, Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...* (w druku).

³⁵⁵⁹ Reg. Thel., s.279, 300, 465.

³⁵⁶⁰ Pawiński, s.196.

³⁵⁶¹ Jerzy piastował urzędy: cześnika gostynińskiego w 1724 r., stolnika gostynińskiego od 1734 r., Boniecki, III, s.159.

³⁵⁶² MDZP, t.11, s.14. Boniecki wymienił tylko 2 synów: Michała i Józefa, Boniecki, III, s.159.

³⁵⁶³ MDZP, t.11, s.12.

³⁵⁶⁴ Czaykowski, s.458. Michał sprawował urzędy: stolnika gostynińskiego w 1746 r., stolnika sochaczewskiego w 1749 r., chorążego sochaczewskiego od 1758 r. Po 1752 r. poślubił Elżbietę Chajęką, Boniecki, III, s.159.

otrzymał zgodę króla na wykupienie starostwa gostyńskiego³⁵⁶⁵. Wincenty z żoną Ludwiką Zabłocką miał syna Mateusza Maurycego Feliksa³⁵⁶⁶, ożenionego z Józefą Kręzewską. Po Mateuszu dobra odziedziczył jego syn Feliks, który w 1867 r. ożenił się z Cecylią Dziewanowską. Miejscowość zatem znajdowała się w rękach rodziny Ciechomskich herbu Wężyk jeszcze w 2 poł. XIX w.³⁵⁶⁷

2. We wsi (stanowiącej od 1997 r. dzielnicę Płocka) znajduje się murowany, parterowy dwór z kolumnowym portykiem z 2 ćw. XIX w. wystawiony przez Ciechomskich. Po jego stronie zachodniej usytuowana jest parterowa oficyna dworska, po wschodniej parterowy budynek gospodarczy. Na zapleczu dworu znajdują się pozostałości parku krajobrazowego, obecnie zniszczonego i pozbawionego cech stylowych. Można przypuszczać, że obecnie zachowany budynek dworski stanowił kolejną kreację siedziby rodziny Ciechomskich. W 1775 r. odnotowano podczas wizytacji dóbr role dworskie i folwarczne³⁵⁶⁸.
3. Powierzchniowe: 1990 - M. Rybicka, A. Pelisiak (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zarejestrowano jedynie nieliczne ślady osadnictwa (4 stanowiska) z okresu od średniowiecza po czasy nowożytny, z przeważającą ilością materiałów nowożytnych.
4. Starsze założenie nie zachowało się. Dwór z XIX w. został zaadaptowany na Miejskie Przedszkole Nr 2, w oficynie znajduje się Książnica Płocka im. Wł. Broniewskiego, Filia Biblioteczna Nr 12.
5. Fundator pochodził z rodziny Ciechomskich herbu Wężyk.
6. *Atlas zabytków...*, s.256; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Ciechomice, gm. Łąck, woj. płockie, nr obszaru 51-54, nr stanowiska w miejscowości 3, 4, 5, 6, nr stanowiska w obszarze 38, 39, 40, 41, oprac. M. Rybicka, A. Pelisiak, 1990 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.36

LXXII. GŁUCHÓW

Dwór drewniany (?); własność arcybiskupów gnieźnieńskich
ziemia rawska, parafia Głuchów

³⁵⁶⁵ LWR 1789, s.180, przypis 4, s.181.

³⁵⁶⁶ Wylegitymowanego ze szlachectwa, Sęczys, s.95.

³⁵⁶⁷ Boniecki, III, s.159.

³⁵⁶⁸ MDZP, t.11., s.14.

1. Wieś, wymieniona w źródłach po raz pierwszy w 1338 r. („*Glochow*”)³⁵⁶⁹, została lokowana w 1341 r. na prawie średzkim przez arcybiskupa Janisława³⁵⁷⁰. Należała do klucza mnichowickiego dóbr łowickich arcybiskupów gnieźnieńskich. Kościół powstał tu z fundacji arcybiskupa, znany jest od 1419 r.³⁵⁷¹ Nowy, drewniany kościół ufundował w 1499 r. prymas Fryderyk Jagiellończyk³⁵⁷². W opisie J. Łaskiego był to kościół p.w. św. Wacława, obejmował jedynie wsie Głuchów i Miłochniewice. Otrzymał dość znaczne uposażenie w ziemi oraz dziesięciny z sąsiednich wsi szlacheckich³⁵⁷³. W 1822 r. osada ta stanowiła ośrodek ekonomii³⁵⁷⁴, która w 1829 r. została włączona decyzją cara Mikołaja I do księstwa łowickiego.
2. Folwark istniał już w latach 1511/1512, miał role folwarczne w 2 polach oraz łąkę z której otrzymywano 40-100 stogów siana. Zwożono je do Mnichowic³⁵⁷⁵. W 1793 r. w Głuchowie zbudowano murowany, parterowy, klasycystyczny dwór. Towarzyszyły mu budynki gospodarcze. Został on odnotowany na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁵⁷⁶ Przebudowano go w 1934 r. W latach 1936-1954 w budynku dworu mieścił się Uniwersytet Ludowy, następnie Zasadnicza Szkoła Rolnicza oraz Oddział Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych.
3. Badań przy dworze nie prowadzono.
W czasie badań Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1983 r. (T. J. Horbacz, Z. Lechowicz) zarejestrowano jedynie osadnictwo wiejskie z okresu XV-XVII w.
4. Z zespołu dworskiego zachował się murowany, klasycystyczny dwór oraz dwie oficyny z okresu międzywojennego. W chwili obecnej część pomieszczeń dworu przekształcona jest na lokale mieszkalne, w zachodniej oficynie mieści się gminne przedszkole, a we wschodniej mieszkania.
5. Pierwotny fundator trudny do ustalenia. Być może pierwsze budynki powstały już z inicjatywy arcybiskupa Janisława lub jego następcy Jarosława Bogorii Skotnickiego.

³⁵⁶⁹ NKDM, II, nr 222 (arcybiskup Janisław nadał wtedy Witosławowi i dzieciom zmarłego Wita 1 i 1/3 wolnej włóki w Głuchowie i powierzył im osadzenie wsi na prawie niemieckim w lesie Jaworzec). Wymieniona także wśród posiadłości arcybiskupa gnieźnieńskiego w 1359 r. („*Głuchowo*”), NKDM, III, nr 31; KDW, III, nr 1404.

³⁵⁷⁰ NKDM, II, nr 243; Ulanowski, s.177 (podał r. 1340).

³⁵⁷¹ SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.101.

³⁵⁷² Obecny kościół murowany z 1786 r., *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.59; KZS, t.2, z.11, s.339-340.

³⁵⁷³ Łaski, LB, II, s.328-329.

³⁵⁷⁴ SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.102.

³⁵⁷⁵ Ulanowski, s.178.

³⁵⁷⁶ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

6. Ulanowski, s.177-179; SGHKs.Ł., cz.II, z.1, s.98-102; KZS, t.2, z.11, s.341; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Głuchów, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 66-57, nr stanowiska w miejscowości I nr stanowiska w obszarze 28, oprac. T.J. Horbach, 1983 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.59; Jaroszewski T.S., *Po pałacach...*, cz.II, s.30; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.49

LXXIII. JAMNO

Dwór drewniany; własność biskupów poznańskich
ziemia gostynińska, parafia Jamno

1. Dobra Jamno biskupstwo poznańskie otrzymało 17 czerwca 1297 r. z nadania księcia mazowieckiego Bolesława II³⁵⁷⁷. K. Pacuski sądzi, że było to wynikiem rozliczenia za dziesięciny biskupie pobierane tu w XIII w. przez aparat książęcy i zużywane na potrzeby władzy książęcej. Już w pierwszej tercji XIV w. została przeprowadzona lokacja wsi Jamno oraz ufundowany został kościół parafialny p.w. św. Marcina³⁵⁷⁸. Pleban – Mikołaj, syn Piotra ze Środy Wielkopolskiej znany jest od 1377 r.³⁵⁷⁹ W 1579 r. Jamno miało 23 i ½ włók kmiecych, ponadto wójtostwo i dział plebana³⁵⁸⁰. Do XVIII w. Jamno wchodziło w skład klucza dóbr Kozłów Biskupi, należących do biskupstwa poznańskiego, następnie tworzyło wraz ze wsią Barcik osobny klucz. W 1787 r. biskup Antoni Onufry Okęcki zamienił z podkomorzym gostynińskim Józefem Mikorskim wieś Jamno na wieś Lisice³⁵⁸¹.
2. Dwór biskupi mógł powstać już w końcu XIII w., albo na początku XIV w. We dworze tym biskupi zatrzymywali się podczas podróży z wielkopolskiej części diecezji do mazowieckiej części diecezji, tak samo jak w Kozłowie. Jeszcze w 1880 r. funkcjonował tam folwark.
3. Powierzchniowe: 1997 - M. Żmuda, K. Gowin (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

³⁵⁷⁷ Nadanie oprócz Jamna obejmowało także wsie: Barcik, Rębowo, Grębkowo oraz lasy koło Chromina w ziemi czerskiej, NKDM, II, nr 102.

³⁵⁷⁸ Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo...*(w druku).

³⁵⁷⁹ Nowacki, *Dzieje*, II, s.508.

³⁵⁸⁰ Pawiński, s.199.

³⁵⁸¹ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.146.

Podczas badań zarejestrowano jedynie liczne ślady osadnictwa z okresu od późnego średniowiecza po czasy nowożytne.

4. Dawny dwór biskupi nie zachował się.
5. Fundator jest trudny do ustalenia. Przy założeniu, że dwór został pobudowany zaraz po nadaniu wsi biskupom, jego fundatorem mógł być następca Jana II Nałęcz – Andrzej Zaręba, piastujący godność biskupa poznańskiego w latach 1297-1317³⁵⁸².
6. SGK, III, s.393; Nowacki J., *Dzieje*, II, s.146,507-508; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Jamno, gm. Słubice, woj. płockie, nr obszaru 54-56, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, nr stanowiska w obszarze 90, 100, 103, 107, 125, 131, 132, oprac. M. Żmuda, K. Gowin, 1997 (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.62

LXXIV. MROGA (Mroga Dolna)

Dwór drewniany (?); własność prywatna
ziemia rawska, parafia Brzeziny

1. Po raz pierwszy w źródłach pisanych miejscowość została odnotowana w 1421 r. – wśród studentów Akademii Krakowskiej został wymieniony Andrzej, syn Mścislawa z Mrogi³⁵⁸³. Tenże Andrzej obrał drogę kariery kościelnej i od co najmniej 1422 r. do 1447 r. był plebanem dochodowej parafii w mieście Brzeziny w ziemi łęczyckiej³⁵⁸⁴. Być może jego bratem był występujący od 1447 r. Elwig Siestrzeniec z Mrogi i Rogowa, współpracownik książąt mazowieckich, podkomorzy rawski w latach 1443-1449, następnie od 1449 r. cześnik rawski³⁵⁸⁵. Posiadał on dom w Rawie, koło plebanii³⁵⁸⁶. W 1450 r. z Mrogi pisał się także Wszebor³⁵⁸⁷. Kolejny Wszebor z Mrogi (być może syn Wszebora) ożenił się (przed 1510 r.) z Anną, córką Stanisława Krosnowskiego herbu Junosza z Krosnowej w ziemi rawskiej, podczaszego rawskiego³⁵⁸⁸. Po jego śmierci w

³⁵⁸² Nowacki J., *Dzieje*, II, s.63.

³⁵⁸³ MUK, I, 21h/160.

³⁵⁸⁴ Bull. Pol., IV, nr 959 (1422 r.), 2488 (1430 r.); V, nr 1217 (1444 r.); VI, nr 110 (1447 r.).

³⁵⁸⁵ MK 336, k.22. Odnotowany także w 1448 r. z tytułem podkomorzego, MK 335, k.116v oraz w 1449 i 1453 r. z tytułem cześnika, MK 337, k.81v; MK 337, k.107. Pacuski K., *Kancelarie książęce...*, s.488.

³⁵⁸⁶ W 1453 r. uzyskał od księcia Władysława I zwolnienie od wszelkich powinności, MRPS, V/2, nr 6591 (potwierdzenie przywileju z 1554 r.).

³⁵⁸⁷ MK 335, k.56.

³⁵⁸⁸ W 1510 r. wzmiankowany Wszebor, zięć Stanisława Krosnowskiego, podczaszego rawskiego, MRPS, IV/2, nr 9731.

1548 r. Anna podarowała przynależne jej udziały w Mrodze swoim bratankom – Feliksowi, Jerzemu i Maciejowi, synom Macieja Krosnowskiego. Maciej, wojski rawski w 1570 r., dziedzic także na Krosnowej, Jasieniu i Załuskach, zmarł przed 1582 r.³⁵⁸⁹ W latach 1556-1558 spławiał zboże Wisłą, gdyż odnotowany został w rejestrach komory celnej we Włocławku³⁵⁹⁰. Z żoną Katarzyną Błędowską miał 7 synów: Stanisława, Abrahama, Florianą, Kacpra, Melchiora, Jana i Seweryna, z których na Mrodze w końcu XVI w. dziedziczyli Kacper i Melchior. Kacper zmarł bezpotomnie po 1611 r., natomiast Melchior pozostawił dwóch synów: Pawła i Jana. W 1641 r. Paweł nabył część Mrogi od brata Jana³⁵⁹¹. W XVIII w. Mrogę zakupił Hipolit Przeddziecki, podczaszy gostyniński od rodziny Wolińskich. Syn Hipolita, Jan, miecznik bielski, zastawił w 1775 r. Mrogę Dolną z gruntami na Mrodze Górnej za 16 000 złotych polskich Aleksandrowi z Mirca Mireckiemu, komornikowi rawskiemu na 3 lata. Po śmierci Jana w 1782 r. właścicielem został jego syn Tadeusz, który w 1796 r. Mrogę Dolną, części na Mrodze Górnej oraz wsie: Kołacin, Starą Wieś i Kobylin sprzedał Stefanowi Dobieckiemu herbu Ostorya za 218 000 złotych polskich³⁵⁹². Natomiast od Stefana Dobieckiego, sędziego powiatu czerskiego w 1809 r.³⁵⁹³, Mrogę Dolną z gruntami na Mrodze Górnej kupił w 1804 r. za 59 000 złotych polskich Piotr Grabiński herbu Pomian, po którym dziedziczył jego syn Adam, zmarły w 1867 r. oraz wnuk Zygmunt (dziedzic w 1873 r.)³⁵⁹⁴. Natomiast założenie nie zostało odnotowane w źródłach pisanych.

2. Stanowisko określone jako osada przydworska zlokalizowano nad rzeką Mrogą. Nie udało się natomiast ustalić miejsca posadowienia dworu.
3. Powierzchniowe: 1981 – E. Wójcicka, T.J. Horbacz, Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań powierzchniowych na stanowisku Mroga Dolna zarejestrowano osadę przydworską, której chronologię na podstawie materiału ceramicznego (51 fragmentów ceramiki naczyniowej, 1 fragment kafla piecowego) autorzy badań zawarli pomiędzy XIV a XVII w.

³⁵⁸⁹ Boniecki, XII, s.315-316.

³⁵⁹⁰ Reg. Thel., s.37, 92, 144.

³⁵⁹¹ Boniecki, XII, s.315-316.

³⁵⁹² SGKP, VI, s.766.

³⁵⁹³ Do Stefana należał także pobliski Kołacinek (zakupiony zapewne wraz z Kołacinem i Mrogą), Boniecki, IV, s.311.

³⁵⁹⁴ SGKP, VI, s.766; Boniecki, VI, s.386. Adam, dziedzic Mrogi Dolnej wylegitymowany w 1837 r., Sęczys, s.200.

4. Założenie nie zachowało się. W miejscowości znajduje się piętrowy, dwór murowany z 2 ćw. XIX w.³⁵⁹⁵
5. Fundator trudny do ustalenia – być może był nim piszący się z Mrogi Elwig Siestrzeniec, cześnik rawski.
6. SGKP, VI, s.766; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Mroga Dolna, gm. Rogów, woj. skierniewickie, nr obszaru 65-55, nr stanowiska w miejscowości 1 nr stanowiska w obszarze 16, oprac. E. Wójcicka, T. J. Horbach, Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ w Łodzi); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.104

LXXV. MSZCZONÓW

Dwór drewniany; własność książęca/królewska
ziemia sochaczewska, parafia Mszczonów

1. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1245 r., został tu wtedy wystawiony dokument książęcy³⁵⁹⁶. Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela z fundacji książęcej powstał tu prawdopodobnie w XII w.³⁵⁹⁷ Osada była jedną z rezydencji książęcych na południowym Mazowszu. Prawa miejskie Mszczonów uzyskał przed 1377 r. na mocy przywileju książęcego, prawdopodobnie Siemowita III³⁵⁹⁸. Wg lustracji z 1661 r. miasto obejmowało 18 włók mieszczan oraz 6 włók wójtowskich³⁵⁹⁹, czyli zostało lokowane na obszarze około 24 włók, nie licząc własności plebana. W 1451 r. Mszczonów, jako ośrodek dóbr książęcych wszedł w skład włości nadanych księżnej Annie przez Władysława I tytułem oprawy³⁶⁰⁰. W niedługim czasie przeszedł w wyniku zastawu w

³⁵⁹⁵ KZS, t.2, s.158. Istniał w latach 30. XIX w. bowiem w wydanej w latach 1833-1839 pracy, Słowaczyński J., *Polska w kształcie...*, s.286, odnotował w Mrodze „piękny pałac”.

³⁵⁹⁶ CDMz, nr 461.

³⁵⁹⁷ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.525; Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.223. Pleban znany z dokumentów z 1 ćw. XIV w. W 1324 r. książę Siemowit II za wiedzą ówczesnego plebana i kapelana Guntera zamienił z kościołem mszczonowskim część wsi w Mszczonowie na wieś Gzdów, NKDM, II, nr 172. Dokument ten Siemowit II potwierdził w 1326 r. za zgodą ówczesnego plebana i kapelana Mikołaja, NKDM, II, nr 185. W latach 1430-1440 wystawiono nowy, murowany kościół, spalony około 1600 r. (podczas wizytacji z 1603 r. odnotowano murowany, spalony przed kilku laty kościół o ścianach podpartych drewnianymi słupami, Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.224-225), następnie w 1800 r., odbudowany po 1862 r., Kunkel R.M., *Architektura gotycka...*, s.275; Józefacki J., *Szkic dziejów parafii mszczonowskiej (XIV-XVIII w.)*, *Rocz. Maz.*, R.2000, t.12, s.209-210.

³⁵⁹⁸ Wymieniony został jako „oppido Mszczonów”, KDW, III, nr 1737. Prawa te odnowił w 1437 r. Siemowit V, *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik...*, *Zespoły miejskie*, s.164; LWR 1661, s.168.

³⁵⁹⁹ LWR 1661, s.166-169.

³⁶⁰⁰ KDKM, nr 196; IMT, I, nr 98.

ręce prywatne, gdyż w zamian za zrzeczenie się przez księżną Annę w 1476 r. praw do ziemi sochaczewskiej król Kazimierz Jagiellończyk³⁶⁰¹ zobowiązał się wykupić miasto Mszczonów w ciągu 4 lat i oddać je księżnej Annie³⁶⁰². Już w 1479 r. tenże król zapisał sumy zastawne na Mszczonowie Bartłomiejowi Gruszczyńskiemu herbu Poraj z Iwanowic, kasztelanowi kaliskiemu³⁶⁰³. Natomiast w 1489 r. król zapisał braciom Hieronimowi i Piotrowi z Nowego Miasta sumę 4800 florenów między innymi na Mszczonowie³⁶⁰⁴. W 1501 r. król Jan Olbracht zapisał Andrzejowi Radziejowskiemu 1000 florenów na Mszczonowie i wsi Zator³⁶⁰⁵. Już 4 lata później Andrzej uzyskał dożywotnio miasto od króla Aleksandra Jagiellończyka za długi Jana Olbrachta³⁶⁰⁶. W 1517 r. bracia Jan, Stanisław i Mikołaj, synowie Andrzeja otrzymali potwierdzenie trzymanyh królewszczyn, między innymi Mszczonowa z Zatorem³⁶⁰⁷. Do rodziny Radziejowskich dobra mszczonowskie należały do 1652 r., kiedy to w wyniku skazania Hieronima Radziejowskiego, prawnuka Mikołaja na infamię i śmierć jego majątek został skonfiskowany³⁶⁰⁸. W 1660 r. utworzono starostwo niegrodowe mszczonowskie, którego posesorem w 1661 r. był Władysław Michał Skoraszewski, chorąży poznański i jego żona Anna³⁶⁰⁹. Decyzją sejmu z 1678/1679 r. przywrócono je Michałowi Stefanowi Radziejowskiemu, synowi Hieronima, późniejszemu arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, za zasługi ojca i własne³⁶¹⁰. W 1679 r. Michał Radziejowski, ówczesny biskup warmiński, za zgodą króla Jana III Sobieskiego przełał prawa lenne do posiadania wyżej wymienionych dóbr na swoich siostrzeńców – Prażmowskich. Od 1766 r. posesorem starostwa

³⁶⁰¹ KDKM, nr 234, IMT, II, nr 138.

³⁶⁰² KDKM, nr 233; IMT, II, nr 140; MRPS, I, nr 1352.

³⁶⁰³ MRPS, I, nr 1524. Sumy zastawne na mieście Mszczonów i wsi Zator w wysokości aż 2650 grzywien stanowiły posag Jadwigi z Żelaznej, drugiej żony Bartłomieja. Ślub odbył się na krótko przed 1472 r., Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka...*, s.143-144.

³⁶⁰⁴ MRPS, I, nr 2060; MK 14, k.337; Żychliński, VI, s.206-208.

³⁶⁰⁵ MRPS, II, nr 1443.

³⁶⁰⁶ MRPS, III, nr 2188.

³⁶⁰⁷ AGAD, perg.1020; MRPS, IV/2, nr 11164. W 1521 r. otrzymali oni za zasługi ojca w dożywocie najstarszego Jana, miasto Kampinos z przyległymi wsiami, miasto Mszczonów wraz ze wsią Zator oraz miasto Płońsk, MRPS, IV/1, nr 3966. W 1548 r. Mikołaj uzyskał nadanie trzymanyh królewszczyn – „*bona regia quae obtinet, impignorare facultas datur*”, MRPS, IV/1, nr 8082. Kolejne zapisy na Mszczonowie uzyskał Mikołaj w 1557 r., a w 1559 r. prawo dziedziczenia na dobrach Mszczonów i Kampinos, Gieysztorowa I., PSB, 30, s.77-78.

³⁶⁰⁸ Decyzją sądu marszałkowskiego z dnia 20.01.1652 r., utrzymaną przez sąd sejmowy z dnia 11.03.1552 r., Hieronim został skazany na śmierć, infamię i konfiskatę dóbr. Restytucję Radziejowskiego i zniesienie infamii uchwalono dopiero na sejmie w 1662 r., Kersten A., *Hieronim Radziejowski...*, s.279, 535; Wasilewski T., PSB, 30, s.54-55.

³⁶⁰⁹ Za przywilejem królewskim z 1658 r., LWR 1661, s.166.

³⁶¹⁰ Rachuba A., PSB, 30, s.67.

niegrodowego mszczonowskiego był Aleksander Ossoliński³⁶¹¹, następnie na mocy decyzji sejmu w 1773 r. objął je Józef Antoni Łuszczewski³⁶¹². Po jego śmierci w 1787 r. prawo zostało nadane Józefowi Walickiemu. Natomiast w 1789 r. prawem lennym należało ono do Eligiusza Prażmowskiego³⁶¹³.

2. Nie zachowała się żadna wzmianka w źródłach pisanych pozwalająca z całą pewnością potwierdzić istnienie siedziby książęcej. Można o tym domniemywać na podstawie faktu, że w 1245 r. wystawił tam dokument Konrad I Mazowiecki³⁶¹⁴, a w XIV i XV w. plebanami pozostającego pod patronatem książęcym kościoła zostawali pracownicy kancelarii książęcej i inni duchowni związani z władzą książęcą. T. Kiersnowska uważa, że „curia” książęca funkcjonowała w Mszczonowie już w 1 poł. XIII w., analogicznie do książęcego Błonia.
3. Prowadzono jedynie w 1994 r. (Piotr Świątkiewicz) badania ratownicze na zapleczu kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela. W wykopach zarejestrowano warstwy osadnicze datowane materiałem ceramicznym na koniec XVI – początek XIX w. związane między innymi z funkcjonującą w tym miejscu przeprawą przez rzekę, zabudową oraz cmentarzem przykościelnym.
4. Nie zachowały się ślady dawnego założenia.
5. Pierwotny dwór z 1 poł. XIII w. mógł ufundować Konrad I Mazowiecki.
6. Łukaszewicz, Opis kościołów, III, s.223-226; Baliński, Lipiński, s.571-573; SGKP, VI, s.787-788; Verdmon, s.162-163; Nowacki J., Dzieje, II, s.525-526; Chojnacki J., *64 miasta...*, s.23-24; Kiersnowska T., *Czersk...*, s.19; Świątkiewicz P., *Mszczonów, st.1, ul. Żyrardowska, gm. loco, woj. skierniewickie*, IA, badania 1994, Warszawa 1998, s.113; Józefacki J., *Szkieł dziejów parafii mszczonowskiej (XIV-XVIII w.)*, Roczn. Maz., R.2000, t.12, s.199-210; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.104

LXXVI. PIASKI

Dwór drewniany; własność książęca/królewska
ziemia sochaczewska, parafia Głusk

³⁶¹¹ Dymnicka-Wołoszyńska H., PSB, 24, z.101, s.388-389.

³⁶¹² LWR 1789, s.168, przypis 53; SGKP, VI, s.788. Informacja na tablicy poświęceniowej z 1778 r. w kościele parafialnym w Żelaznej, CIP, t.V, z.1, nr 233.

³⁶¹³ LWR 1789, s.168, przypis 53.

³⁶¹⁴ CDMz, nr 461.

1. Miejscowość Piaski w 3 ćwierci XIII w. stanowiła własność rycerza Markusza. W 1282 r. Konrad II czerski potwierdził Tomaszowi, biskupowi plockiemu nadanie wsi Piaski przez Sarę, córkę Markusza, która wieś tą otrzymała od ojca, zapewne około 1272 r.³⁶¹⁵ Piaski należały do kapituły plockiej, ale w wyniku ugody przeszły w użytkowanie władcy, jako dogodne miejsce dla dworu myśliwskiego. Od 1415 r. notowane są tamże pobyty książąt mazowieckich³⁶¹⁶. Piaski powróciły do własności kościelnej w 1438 r.³⁶¹⁷ W 1783 r. znajdowały się wraz ze wsiami Sowia Wola i Wilkowo w posesji Ludwika Gutakowskiego herbu Gutag, podkomorzego królewskiego, starosty kampinoskiego zmarłego w 1811 r.³⁶¹⁸
2. Drewniany zapewne dwór w Puszczy Kampinoskiej musiał istnieć co najmniej od początku XV w., gdyż znane są z tego okresu wystawione tamże dokumenty – Siemowita IV z lat: 1415, 1421, 1422³⁶¹⁹. W 1424 r. poddani klasztoru czerwńskiego z Kromnowa zostali zwolnieni od podatków książęcych w zamian za obowiązek pracy na okres jednego tygodnia przed przybyciem księcia na polowanie przy gromadzeniu drzewa, siana i owsa³⁶²⁰. Piaski odwiedzali następnie również Siemowit V, Kazimierz II i Władysław I – zachowały się bowiem wystawione przez nich dokumenty z lat 1430³⁶²¹ i 1432³⁶²². Dwór stanowił miejsce krótkotrwałego pobytu dworu książęcego w czasie polowań w Puszczy Kampinoskiej. Funkcjonował zapewne przez krótki okres czasu – do schyłku lat 30. XV w., gdyż w 1438 r. kapituła plocka sprzeciwiła się dalszemu wykorzystywaniu tejże miejscowości na potrzeby dworu książęcego³⁶²³.
3. Powierzchniowe: 1987 – S. Woyda (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Podczas badań zlokalizowano w miejscowości Piaski Duchowne kopiec ziemny położony przy terasie zalewowej rzeki Wisły. Ten niewielki, nieregularny obiekt ma około 10-12 m. długości, około 8 m szerokości i około 1,2-1,4 m. wysokości. Z jego powierzchni nie

³⁶¹⁵ NKDM, II, nr 67, 68; Pałucki W., *Przynależność...*, s.95, przypis 43; Pacuski K., *Puszcza Kampinoska...*, s.180.

³⁶¹⁶ Pierwszy dokument wystawił w 1415 r. Siemowit IV, Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.318.

³⁶¹⁷ IMT, I, nr 87.

³⁶¹⁸ Czaykowski, s.697; Boniecki, VII, s.204.

³⁶¹⁹ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, aneks 2: *Itinerarium Siemowita IV...*, s.318, 320; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta nr 1: Piaski.

³⁶²⁰ Pacuski K., *Puszcza Kampinoska...*, s.212.

³⁶²¹ MRPS, V/3, supl. nr.654; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.253.

³⁶²² ZDM, V, nr 1396; Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta nr 1: Piaski.

³⁶²³ W 1440 r. książę Władysław I jako punkt wypadowy na łowy w Puszczy Kampinoskiej zakupił pobliską wieś Wilkowo, IMT, I, nr 87.

pozyskano żadnego materiału pozwalającego na sprecyzowanie chronologii obiektu. Na terasie nadzalewowej rzeki Wisły odnotowano także osadnictwo z okresu XIII-XIV w. (chronologię określono na podstawie 30 fragmentów ceramiki naczyniowej).

4. Założenie nie zachowało się. Odnotowany podczas badań powierzchniowych kopiec jest zbyt mały i nieregularny aby można go było uznać za miejsce posadowienia dawnego dworu książęcego. Być może dwór został umiejscowiony obok wsi, na ówczesnym skraju Puszczy Kampinoskiej.
5. Dwór powstał zapewne z inicjatywy Siemowita IV i użytkowany był do schyłku lat 30. XV w.
6. Swieżawski A., *Sprawozdanie...*, karta nr 1: „Piaski”; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Piaski Duchowne, gm. Tułowice, woj. warszawskie, nr obszaru 54-60, nr stanowiska w miejscowości 1, 4, nr stanowiska w obszarze 16, 25, oprac. S. Woyda, L. Gajewski, 1987 (dawne arch. OODA w Warszawie); Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.59, 174; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.119; Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.180, 211-212

LXXVII. SADKOWICE

Dwór; własność prywatna

ziemia rawska, parafia Sadkowice

1. Można sądzić, że wieś istniała już od XIV w., z fundacji posiadaczy powstał tu kościół parafialny p.w. Dziesięciu Tysięcy Męczenników, fundowany w XIV, najpóźniej na początku XV w. W 1441 r. odnotowany został Jan, syn Stanisława z Sadkowic, student Uniwersytetu Krakowskiego³⁶²⁴. Być może jego bratem albo krewnym był występujący od połowy XV w. jako właściciel wsi Wojciech z Sadkowic herbu Rola, późniejszy sędzia rawski, zmarły w 1485 r.³⁶²⁵ W 1448 r. zamienił on wieś Gągolino na Oleśnik³⁶²⁶. W 1455 r. zakupił od Pełki z Błędowa wieś Wolę Dańkowską³⁶²⁷, którą już w 1458 r. odkupili

³⁶²⁴ MUK, I, 41e/076. Uzyskał stopień bakałarza w 1443 r., Lib. prom. UJ, s.35 i magistra w 1447 r., Lib. prom. UJ, s.38.

³⁶²⁵ W 1448 r. Wojciech z Sadkowic piastował urząd podstolego rawskiego, MK 341, k.21v. Na urzędzie tym notowany również w 1449 r., ZDM, III, nr 835; MK 337, k.70v. Od 1450 r. sprawował urząd podkomorzego rawskiego, MK 337, k.87v; 336, k.51. Natomiast urząd sędziego rawskiego piastował od 1467 r., Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280; Niesiecki, VIII, s.227.

³⁶²⁶ MK 341, k.21v.

³⁶²⁷ MK 337, k.64.

bracia Paweł i Jakub z Błędowa³⁶²⁸. Najprawdopodobniej z jego osobą należy łączyć fundację altarii ku czci Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, św. Piotra i Andrzeja w kaplicy św. Jana Chrzciiciela w kościele p.w. Dziesięciu Tysięcy Męczenników w Sadkowicach, erygowanej w 1469 r.³⁶²⁹ Otrzymał on w 1464 r. zgodę króla Kazimierza Jagiellończyka na wykup z rąk Wincentego Giżyckiego tenuty budziszewskiej (obejmującej miasto Budziszewice i 6 wsi)³⁶³⁰. Sadkowice, Oleśnik oraz tenutę budziszewską odziedziczyli następnie jego synowie: Tomasz, podkomorzy rawski w latach 1490-1495, Dobiesław i Jakub³⁶³¹. Następnie są znani synowie Tomasza: Hermolaus, podkomorzy rawski w latach 1507-1516, który w 1508 r. zapisał swojej żonie Katarzynie, córce Mikołaja z Walewic, 400 grzywien oprawy na dobrach Sadkowice, Kalinie, Markwaty i Gośliny³⁶³² oraz Jan, pleban w Sadkowicach, kanonik wrocławski, zmarły po 1523 r.³⁶³³ Hermolaus w 1514 r. zakupił jeszcze wieś Lewin od Stanisława Studzińskiego³⁶³⁴. W 1542 r. znany był Jan Sadkowski, podsędek rawski, który powinien posiadać część tych dóbr³⁶³⁵. Włości te musiały następnie wyjść z rąk Sadkowskich, gdyż w 1579 r. udziały w Sadkowicach podzielone były pomiędzy kilku innych właścicieli, również Gośliny i Oleśnik nie stanowiły już własności Sadkowskich³⁶³⁶. Na początku XVII w. miejscowość znajdowała się w rękach rodziny Olszewskich, którzy przed 1603 r. ufundowali kaplicę przy tutejszym kościele parafialnym³⁶³⁷. W 1783 r. Sadkowice

³⁶²⁸ MK 335, k.149v.

³⁶²⁹ Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280; Nowacki J., *Dzieje*, II, s.529.

³⁶³⁰ MRPS, III, supl., nr 181 (potwierdzenie nadania z 1506 r.). Wcześniej dobra te znajdowały się w rękach Wincentego z Giżyc, supra. W 1473 r. Wojciech z Sadkowic uzyskał prawo patronatu nad kościołem w Budziszewicach, MRPS, I, nr 102.

³⁶³¹ Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280. Tomasz, Dobiesław, Jakub i ich siostra Elżbieta wymienieni zostali także w 1479 r., MRPS, I, nr 1523, bracia Tomasz, Dobiesław i Jakub, tenutariusze Budziszewic w 1494 r., MRPS, II, nr 302.

³⁶³² MRPS, IV/2, nr 8669. W 1516 r. zapisał jej 1000 florenów na połowie swych dóbr dziedzicznych: Sadkowicach, Kalinie, Markwatach i Goślinie oraz tenucie Budziszewice, MRPS, IV/2, nr 10952. W 1505 r. wykupił za zgodą króla z rąk braci Walentego i Jana z Osuchowa miasto Białą, MRPS, III, nr 2409.

³⁶³³ Pacuski K., PSB, 34, z.140, s.280; Sułkowska-Kuraś I., *Polska kancelaria...*, s.151, nr 145. W 1520 r. odnotowany jako tenutariusz miasta Budziszewice wraz ze wsiami: Regny, Zalesie, Miedzwe, Redzyń, Rawica i częściami w Węgrzynowicach, MRPS, IV/1, nr 3455, podobnie w 1521 r., MRPS, IV/1, nr 3965, ostatni raz w 1523 r., MRPS, IV/2, nr 13487.

³⁶³⁴ MRPS, IV/1, nr 2376.

³⁶³⁵ MRPS, V/1, nr 6980.

³⁶³⁶ Z Sadkowic pobór opłacali: Sebastian od 5/8 włóki, Paweł od 5/8 włóki, Załuski od 8 włók, Stanisław od 1/4 włóki, Andrzej od 1/4 włóki, Mikołaj i Leonard od 1/4 włóki, Pawiński, s.168-169, 171, 177. Nieznany z imienia Sadkowski posiadał natomiast udziały w mieście Białą, Pawiński, s.168.

³⁶³⁷ Łukaszewicz, *Opis kościołów*, III, s.232. Być może pochodzili z rodziny Olszewskich herbu Rawa, której przedstawiciele sprawowali urzędy w ziemi rawskiej w XVII w., Uruski, XII, s.324-325.

należały do nieznanego z imienia starosty Krasińskiego³⁶³⁸. W 1792 r. zakupił je (zapewne wraz z Marchatami) od Załuskich Franciszek Leszczyński herbu Belina³⁶³⁹, starosta rawski, odnotowany jako właściciel tychże miejscowości w 1799 r.³⁶⁴⁰. Po jego śmierci w 1799 r. dobrami zarządzała jego żona Helena z Lanckorońskich, starościna rawska, do śmierci w 1815 r.³⁶⁴¹ Z jej inicjatywy wzniesiono w 1813 r. drewnianą kaplicę na miejscu spalonego kościoła³⁶⁴². W 1815 r., po śmierci matki dzieci dokonały działu majątku. Sadkowice (zapewne wraz z Marchatami) otrzymała Julianna, żona Onufrego Zawiszy Czarnego³⁶⁴³. Tenże Onufry Zawisza Czarny, odrestaurował wżeszoną przez Helenę z Lanckorońskich kaplicę. W 1885 r. kolejny właściciel Sadkowic Marian Joachim Józef Zawisza Czarny ufundował nowy, murowany kościół, zachowany do dziś³⁶⁴⁴.

2. Założenie nie zachowało się w terenie ani nie zostało odnotowane w źródłach pisanych. O jego istnieniu zapewne od schyłku XIV, początku XV w. można jedynie wnioskować pośrednio, biorąc pod uwagę rozległość dóbr, fundację kościoła parafialnego, a także altarii przy tymże kościele w 3 ćw. XV w. Jedynie na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. został odnotowany dwór w Sadkowicach³⁶⁴⁵.
3. Powierzchniowe: 1985 – A. Waluś (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
W czasie badań zarejestrowano jedynie osadnictwo z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w dolinie rzeki w kierunku północno-wschodnim i południowo-zachodnim od zabudowań obecnej wsi.
4. Założenie nie zachowało się.
5. Fundator mógł pochodzić z rodziny Sadkowskich herbu Rola.

³⁶³⁸ Czaykowski, s.782.

³⁶³⁹ Boniecki, XIV, s.141. W Franciszek Leszczyński 1762 r. zakupił Ossę i Jelitowo, Boniecki, XIII, s.98. W 1783 r. był także właścicielem miasta Biała, pobliskich wsi: Goślinki, Lipie chude i Żurawia, Czaykowski, s.126, 776-778, a w 1799 r. do wyżej wymienionych doszły jeszcze: Przyłuski, Słupia, połowa Zakrzewa i części Świejk w ziemi rawskiej, Boniecki, XIV, s.141. Urząd chorążego bielskiego Franciszek Leszczyński sprawował do 1776 r., nominację na chorążego rawskiego otrzymał dnia 12.01.1776 r., Sig. 32, k.365v-366, w 1789 r. był starostą rawskim, zmarł po 24.10.1799 r., Boniecki, XIV, s.141

³⁶⁴⁰ Boniecki, XIV, s.141; *Mapa wsi Satkowic dziedzicznej Iaśnie Wielmoznego Franciszka Leszczyńskiego starosty rawskiego, 1799 rok*, Fotokopia mapy z kolekcji prof. Haliny Szulc, obecnie w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁶⁴¹ Boniecki, XIV, s.141.

³⁶⁴² Informacja na tablicy w kościele parafialnym.

³⁶⁴³ Boniecki, XIV, s.141.

³⁶⁴⁴ Informacje na tablicy w kościele parafialnym. W ścianie kościoła wmurowany jest kamień nagrobny fundatora.

³⁶⁴⁵ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Sadkowice, gm. loco, woj. skierniewickie, nr obszaru 67-61, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, 5, 8, nr stanowiska w obszarze 3, 4, 5, 6, 11, oprac. A. Waluś, J. Gula, 1985 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.141

LXXVIII. SKOTNIKI

Dwór murowany (?); własność prywatna
ziemia sochaczewska, parafia Sochaczew

1. Od początku XV w. ze Skotnik pisał się Paweł Plichta herbu Półkozic, marszałek dworu księcia Siemowita IV płockiego, chorąży sochaczewski od 1413 r.³⁶⁴⁶ Pozostawił syna Mikołaja Plichtę, podczaszego sochaczewskiego, żonatego z Katarzyną, córką Piotra z Nieborowa³⁶⁴⁷. Mikołaj nabył w 1446 r. 2 włóki w Kołacinie w ziemi rawskiej³⁶⁴⁸, w 1454 r. wieś Wolę w ziemi sochaczewskiej³⁶⁴⁹ oraz udziały we wsi Kotulin w ziemi rawskiej od 1442 r.³⁶⁵⁰, natomiast w 1449 r. sprzedał zakupione w 1442 r. Rozlazłowo i Kuznocino w ziemi gostynińskiej³⁶⁵¹. Jego synem był Trojan, podkomorzy sochaczewski w 1490 r.³⁶⁵² Zapewne synem Trojana był Mikołaj Plichta ze Skotnik, cześnik sochaczewski w 1539 r.³⁶⁵³ Ożenił się on przed 1512 r. z Katarzyną, córką Jakuba z Ciemniewa w ziemi ciechanowskiej, wojewodzica z rodu Prawdziców³⁶⁵⁴. W 1524 r. był współpracownikiem Mikołaja Wolskiego, kasztelana sochaczewskiego³⁶⁵⁵. W latach

³⁶⁴⁶ W źródłach notowany od 1401 r., MK 64, k.373v-375. W tymże roku objął urząd marszałka, od 1413 r. chorąży sochaczewski, zmarł w 1424 lub 1425 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.224; Swieżawski A., PSB, 26, z.108, s.737 (uważał, że urząd marszałka objął dopiero w 1402 r.).

³⁶⁴⁷ Swieżawski A., PSB, 26, z.108, s.738; Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.225. Urząd podczaszego musiał objąć po 14 czerwca 1434 r., bowiem na dokumencie wystawionym w tymże dniu wystąpił jeszcze bez urzędu, MK 335, k.2v.

³⁶⁴⁸ MK 336, k.7.

³⁶⁴⁹ MK 337, k.95v.

³⁶⁵⁰ MK 340, k.144.

³⁶⁵¹ MK 340, k.144; MK 337, k.81v.

³⁶⁵² W 1467 r. wymieniony został jako „*Throyanus Nicolai de Scotniki*” wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego, MUK, I, 67h/207, w 1490 r. wystąpił z tytułem podkomorzego sochaczewskiego, BOZ 71, s.147-148.

³⁶⁵³ Wymieniony w tymże roku z tytułem cześnika, uzyskał prawo zakupu czynszu rocznego za 120 grzywnien dla ufundowania altarii w kościołach parafialnych w Sochaczewie i Białyninie, MRPS, IV/3, nr 19551.

³⁶⁵⁴ Ciech. Z, 5, k.50.

³⁶⁵⁵ MRPS, IV/2, nr 13884. Według Uruskiego, XIV, s.79 w 1544 r. Mikołaj, cześnik i Trojan byli opiekunami Gabriela, Jana, Mikołaja i Stanisława, synów Abrahama ze Skotnik Plichty. Można sądzić, że Mikołaj, Trojan i Abraham byli braćmi, urodzonymi w 4 ćw. XIV w., synami podkomorzego Trojana.

1555-1558 Anna Plichtowa pisząca się ze Skotnik płaciła cło na komorze celnej we Włocławku³⁶⁵⁶. Z miejscowości tej następnie pisał się Jan, syn Abrahama i Jadwigi z Chądzyńskich, podczaszy rawski w 1581 r., żonaty z Barbarą z Odrzywolskich. Pozostawił on synów: Jeremiasza, Mateusza, Stanisława i Walentego (odziedziczył między innymi Kołacin – przyp. autora)³⁶⁵⁷. W 1579 r. właścicielami Skotnik byli – Stanisław Plichta³⁶⁵⁸, opłacający pobór od 4 i ½ włóki i stolnik Plichta, płacący pobór z 4 włók³⁶⁵⁹, którego można identyfikować ze Stanisławem Plichtą, stolnikiem sochaczewskim, synem Abrahama³⁶⁶⁰. Synem Abrahama, a stryjem Walentego był również Konstanty³⁶⁶¹, który od 1606 r. sprawował urząd kasztelana sochaczewskiego, od 1616 r. marszałka dworu królewicza Władysława, a od 1630 do śmierci w 1631 r. wojewody mazowieckiego. Należał do grona najbogatszych osób województwa rawskiego, trzymał tytułem zastawu liczne dobra królewskie³⁶⁶². Z żoną Elżbietą z Gniewoszów z Oleksowa miał dwóch synów: Mikołaja i Oktawiana, późniejszego kasztelana wyszogrodzkiego oraz starostę gostynińskiego i strzeleckiego, piszącego się ze Skotnik, zmarłego w 1655 r.³⁶⁶³ Dobra odziedziczył jeden z synów Oktawiana – Jakub, późniejszy starosta gostyniński³⁶⁶⁴. Po Jakubie Skotniki otrzymał jego syn Teodor, późniejszy starosta gostyniński³⁶⁶⁵. Z żoną Zofią Marchocką miał synów: Mikołaja i Antoniego, cześnika sochaczewskiego w 1720 r., dziedzica na Skotnikach i

³⁶⁵⁶ Reg. Thel., s.39, 141. Mogła to być wdowa po posiadaczu dóbr, może po Trojanie. Nie można jej natomiast identyfikować z Anną Warszawską, żoną Krzysztofa Plichty, chorążego sochaczewskiego w 1564 r. (Uruski, XIV, s.79), bowiem jej mąż powinien zarządzać majątkiem.

³⁶⁵⁷ Uruski, XIV, s.79.

³⁶⁵⁸ Stanisław – pisarz ziemski od 1622 r., następnie podstoli sochaczewski. Pozostawił synów: Benona, Gabriela, Jana i Piotra, Uruski, XIV, s.79.

³⁶⁵⁹ Przedstawiciele rodziny Plichtów posiadali także pobliskie wsie: Wola Piaseczna, Starpiaćka, części w Woli Kawieckiej i Lesznie, Pawiński, s.137-139, 142 oraz dobra w ziemi rawskiej (rodzina Kołackich): Kołacin, Kołacinek, Zacywilki, Kotulin, oraz gostynińskiej udziały we wsi Kąty-Lubiewo, Pawiński, s.163, 205; Boniecki, X, s.328.

³⁶⁶⁰ Stanisław pełnił nadal urząd stolnika w 1589 r., następnie został kasztelanem sochaczewskim w 1596 r. Miał syna Piotra, Niesiecki, VII, s.325; Uruski, XIV, s.79.

³⁶⁶¹ Choińska-Mika J., Dziegielewski J., PSB, 26, z.108, s.736. Według Uruski, XIV, s.80 Konstanty był synem Stanisława, stolnika.

³⁶⁶² Uzyskał nadania: wsi Czerwonka przed 1616 r., starostwa gostynińskiego przed 1630 r., dzierżawy gabińskiej, strzeleckiej i lipieńskiej, Choińska-Mika J., Dziegielewski J., PSB, 26, z.108, s.737; Niesiecki, VII, s.325; Uruski, XIV, s.80.

³⁶⁶³ Choińska-Mika J., Dziegielewski J., PSB, 26, z.108, s.736-737; Uruski, XIV, s.80.

³⁶⁶⁴ Oktawian miał 7 synów (Antoniego, Jakuba, Jana, Kazimierza, Konstantego, Oktawiana i Samuela) i córkę Konstancję. Jakub piastował urzędy: starosty i sędziego ziemskiego gostynińskiego w 1659 r. Z dwóch żon (Petroneli Noskowskiej i Anny Zapolskiej) miał synów: Antoniego Floriana, Jana, Kazimierza, Tomasza i Teodora oraz córki: Barbarę i Zofię, Uruski, XIV, s.81.

³⁶⁶⁵ Teodor piastował urzędy: podczaszego gostynińskiego w 1689 r., starosty gostynińskiego i sędziego gostynińskiego w 1703 r., Uruski, XIV, s.81.

Kawieczynie³⁶⁶⁶. Zapewne na przestrzeni do połowy XVIII Skotniki wyszły z rąk Plichtów – bowiem od około połowy XVIII w. miejscowość należała do rodziny Łuszczewskich herbu Korczak³⁶⁶⁷, w końcu XIX w. do Hannibala Roztropowicza, a od 1907 r. do Brudzińskich³⁶⁶⁸.

2. W miejscowości znajduje się obecnie murowany, piętrowy dwór z kolumnowym portykiem wzniesiony około połowy XIX w. (budowę ukończono w 1862 r. – data na frontonie budynku) na miejscu wcześniejszego dworu rodziny Łuszczewskich³⁶⁶⁹. Zapewne ten ostatni obiekt został odnotowany na *tzw. Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁶⁷⁰ Po stronie zachodniej istniejącego dworu z połowy XIX w. usytuowane są relikty dawnej lodowni. Cały kompleks parkowo-dworski, położony nad rzeką Pisią, otoczony jest murem wykonanym z łamanych kamieni polnych spajanych zaprawą. Po jego zachodniej stronie, poza obrębem muru znajdowały się towarzyszące mu zabudowania gospodarcze z których pozostały relikty podpiwniczonych budynków wzniesionych z cegły na podmurówce z łamanego kamienia polnego. Na jednoczasowość powstania wyżej wymienionych budynków wskazuje analogiczna technologia budowy oraz użyty materiał – łamane kamienie polne i cegła.

Natomiast podczas przeprowadzonych blisko 20 lat temu badań powierzchniowych zarejestrowano położone na krawędzi terasy zalewowej rzeki Pisi wzniesienie w obrębie którego znajdowały się relikty murów fundamentowych, wiązane przez autora badań ogólnie z okresem nowożytnym³⁶⁷¹. Z uwagi, iż nie zachowały się szczegółowe opisy ani fotografie odkrytych ówczesnie reliktyw, nie wiadomo czy są one tożsame z zachowanymi pozostałościami budynków (zapewne gospodarczych), czy też podczas prospekcji terenowej natrafiono na relikty innego, być może młodszego, obecnie nieistniejącego budynku.

3. Powierzchniowe: 1990 – P. Świątkiewicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

³⁶⁶⁶ Antoni był następnie: stolnikiem sochaczewskim w 1734 r., chorążym sochaczewskim w 1738 r. Jego żoną była Marianna Wilkowska, Uruski, XIV, s.81.

³⁶⁶⁷ W 1764 r. w Skotnikach urodził się Jan Paweł Łuszczewski, jedyny syn Waleriana, starosty sochaczewskiego od 1749 r. i Józefy Szymanowskiej. Jan Paweł, dziedziczący w 1807 r. także na Mikołajowie, Kawieczynie i Wierzbowicach pozostawił 3 synów: Michała, Wacława i Adama, Boniecki, XVI, s.152.

³⁶⁶⁸ Gozdowski P., *Dwory szlacheckie...*

³⁶⁶⁹ KZS, t.10, z.24, s.29.

³⁶⁷⁰ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

³⁶⁷¹ Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Skotniki, gm. Sochaczew, woj. skierniewickie, nr obszaru 58-59, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 5, 15, oprac. J. Kowalski, 1982 (stan.1); P. Świątkiewicz, 1990 (stan.1-2).

W czasie przeprowadzonych badań powierzchniowych zarejestrowano wzniesienie na krawędzi terasy rzeki Pisi. W jego obrębie znajdowały się relikty murów fundamentowych. Nie zebrano żadnego materiału pozwalającego bliżej określić chronologię obiektu, datowanego przez autora badań na okres nowożytny.

W pobliżu odnotowano ślady osadnictwa z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych.

4. Dwór z około połowy XIX w. jest obecnie niezagospodarowany i w znacznym stopniu zniszczony. Położony jest w zaniedbanym parku. Natomiast wzniesienie zidentyfikowane podczas badań terenowych nieistnieje.
5. Fundację niepewnego dworu nowożytnego można najprawdopodobniej łączyć z Konstantym Plichtą, wojewodą mazowieckim. Zapewne nie była to pierwsza siedziba rodziny Plichtów w Skotnikach.
6. KZS, t.10, z.24, s.29; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Skotniki, gm. Sochaczew, woj. skierniewickie, nr obszaru 58-59, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 5, 15, oprac. J. Kowalski, 1982 (stan.1); P. Świątkiewicz, 1990 (stan.1-2) (dawne arch. OODA w Warszawie); Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.146

LXXIX. STROBÓW

Dwór drewniany (?); własność prywatna

ziemia rawska, parafia Żelazna

1. Mikołaj, piszący się z Dolecka występuje w źródłach od 1395 r. do 1410 r.³⁶⁷² Nie wiemy jednak, czy należał do niego Strobów. Mikołaj był jednym z synów Dadźboga herbu Junosza, podkomorzego w latach 1343-1345, wojewody w latach 1349-1363 i starosty plockiego w latach 1356-1363, zamordowanego w 1363 r.³⁶⁷³ Synem Mikołaja był Ziemak z Dolecka herbu Junosza³⁶⁷⁴. W 1412 r. części w dobrach Dolecko i Strobowo nabył od Ziemaka za 50 kóp groszy Jan z Paplina, co potwierdził dokumentem książę Siemowit IV³⁶⁷⁵. Wiemy też, że w 1458 r. Mikołaj ze Strobowa sprzedał dział w Strobowie z łąkami i czwartą częścią lasu Trzebkowo Lutkowi i Dobiesławowi z Dolecka³⁶⁷⁶. W 1475 r. odnotowany został Jan Drewno z Przydanowa i Dolecka,

³⁶⁷² Ks. łącz., II, nr 266, 1883.

³⁶⁷³ Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.166-167.

³⁶⁷⁴ MK 3, k.31v (1424 r.).

³⁶⁷⁵ MRPS, IV, supl., nr 494. W 1542 r. zakup ten potwierdzono Walentemu Paplińskiemu, potomkowi Jana z Paplina, MRPS, IV/1, nr 6980.

³⁶⁷⁶ MK 335, k.148v.

podsedek ziemi nurskiej³⁶⁷⁷. W 1509 r. znany jest Jan Dolecki z Żakowic, ziemianin z ziemi rawskiej³⁶⁷⁸. Natomiast w 1529 r. na Uniwersytet Krakowski wpisał się Jan, syn Tomasza z Dolecka³⁶⁷⁹. Junoszwie z Dolecka są także znani Wittygowie z pieczęci rejestrów poborowych z lat 1563-1565³⁶⁸⁰. Do rodziny tej Dolecko należało nadal w 1579 r. – wieś stanowiła wtedy własność Jana, Hieronima (opłacających pobór od ¼ włóki wspólnie) i Macieja (bez podanego udziału)³⁶⁸¹. W 1783 r. udziały we wsi dzielili między siebie Kucieński i Pikarski³⁶⁸² (zapewne Filip Pikarski, były stolnik rawski, dzierżawca między innymi pobliskiej Dębowej Góry³⁶⁸³).

2. Dwór położony był wraz z funkcjonującą przy nim osadą na lewym brzegu rzeki Łupii.
3. Powierzchniowe: 1982 – Z. Lechowicz, T.J. Horbacz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)

W czasie badań zlokalizowano w miejscowości osadę przydworską, nad rzeką Łupią, na terenie dawnej zwirowni, funkcjonującą w okresie XV-XVII w. (chronologia na podstawie materiału ceramicznego) oraz osadnictwo z okresu od XIII po XVII w. ulokowane nad rzeką Łupią w kierunku północno-zachodnim od osady przydworskiej. Również w pobliskiej Woli Strobowskiej zarejestrowano osadę z okresu XVI-XVII w.

4. Dawne założenie nie zachowało się. Jedynie na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r. został odnotowany dwór w Strobowie³⁶⁸⁴. Obecnie we wsi znajduje się murowany dwór z 1907 r., przebudowany w 1938 r. wraz z towarzyszącą mu zabudową gospodarczą. Położony jest w parku krajobrazowym z początku XIX w.
5. Prawdopodobnie fundator pochodził z rodziny Doleckich herbu Junosza.
6. Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Strobów, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-58, nr stanowiska w miejscowości 2, 3, 4, nr stanowiska w obszarze 9, 10, 15, oprac. Z. Lechowicz, T.J. Horbacz, 1982 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Wola Strobowska, gm. skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 63-58, nr stanowiska w miejscowości 1, nr

³⁶⁷⁷ MK 9, k.64v.

³⁶⁷⁸ MRPS, IV/2, nr 9286.

³⁶⁷⁹ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t.II (ab anno 1490 ad annum 1551), ed. cur. Adam Chmiel, Cracoviae 1892, s.244.

³⁶⁸⁰ Wittyg, Rozsiedlenie, s.265.

³⁶⁸¹ Pawiński, s.171. Ze Strobowa opłacano w tym czasie pobór od 2 i ¼ włóki, Pawiński, s.166.

³⁶⁸² Czaykowski, s.146.

³⁶⁸³ Poza Dębową Górą posiadał także: Dąbrowice, Rowiska, Ryłsko Małe, Zuski i Parchle w ziemi rawskiej, Czaykowski, s.145-146, 778, 780.

³⁶⁸⁴ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

stanowiska w obszarze 18, oprac. Z. Lechowicz, 1982 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.194; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.154

LXXX. ŚWIDNO

Dwór drewniany (?); własność prywatna
ziemia rawska, parafia Michałowice

1. Świdno od XIV w. jest poświadczane w rękach rodu Półkoziców, którzy od nazwy miejscowości przybrali nazwisko Świdzińskich. Przed 1345 r. rycerz Wojciech ze Świdna wraz z synem Pawłem, otrzymali od księcia Siemowita II nadanie wsi Rzeczkowo, ale zmarli oni bezpotomnie przed 1360 r.³⁶⁸⁵ W 2 poł. XIV w. wieś należała do Sławca z Krobic herbu Półkozic, chorążego sochaczewskiego w latach 1377-1389³⁶⁸⁶, zapewne syna Sławca, kasztelana wiskiego, właściciela Zawad w ziemi sochaczewskiej, zmarłego około 1375 r.³⁶⁸⁷ W końcu XIV, na początku XV w. z miejscowości tej pisali się: Jakub (Jakusz) ze Świdna herbu Półkozic, stolnik rawski³⁶⁸⁸ oraz jego brat zapewne, Sławiec z Krobic, Świdna, późniejszy podkomorzy rawski i marszałek dworu Siemowita IV, syn Sławca, chorążego³⁶⁸⁹. W 1399 r. Siemowit IV nadał dobrom Jakuba (Jakusza), miejscowościom Grzmiąca i Świdno prawo chełmińskie³⁶⁹⁰. Sławiec, marszałek zmarł w 1434 r. Ponieważ nie pozostawił potomstwa dziedziczyli po nim: brat żony Małgorzaty – Piotr ze Stamirowic, stolnik rawski oraz bratankowie: Paweł, Jakub, podsędek rawski w 1447 r.³⁶⁹¹, Sławiec i Mikołaj z Potworowa. Bratankowie otrzymali w podziale majątku dokonany w 1453 r. Krobice, a także pół Kalenia i Grzmiącej³⁶⁹². Dziedziczyli oni przede wszystkim po swoim ojcu Jakubie (Jakuszu) na Świdnie. W 1449 r. Piotr,

³⁶⁸⁵ „*Alberto militi heredi de Swydna cum Paulo ipsius filio*”, NKDM, III, nr 39.

³⁶⁸⁶ Notowany był w źródłach od 1377 r. (NKDM, III, nr 183; Supruniuk A., *Uwagi i uzupełnienia...*, s.145, dok.183). Zmarł w 1391 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.255.

³⁶⁸⁷ W Zawadach ufundował w latach 70. XIV w. kościół parafialny, Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.597-598.

³⁶⁸⁸ Od 1402 r. piastował urząd podstolego rawskiego, następnie od 1421 r. – podsędeka rawskiego, a od 1434 r. – stolnika rawskiego (do 1437 r.), Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.174.

³⁶⁸⁹ Podkomorzym rawskim był od 1407 r., marszałkiem dworu Siemowita IV od 1425 do 1426 r. (po raz ostatni odnotowany na tym stanowisku, ZDŁMP, I, nr 106), zmarł w 1434 r., Supruniuk A., *Otoczenie księcia...*, s.255-256; Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.600-601.

³⁶⁹⁰ KDKM, nr 134.

³⁶⁹¹ KDP, II, nr 368.

³⁶⁹² MK 337, k.107; Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.601.

podśudek rawski³⁶⁹³ wraz z krewnymi – Maciejem i Janem otrzymał przywilej potwierdzający nadanie prawa niemieckiego dla pozostających w ich posiadaniu wsi: Świdno, Grzmiąca, Michałowice, Koziołki i Wola Pełczyna³⁶⁹⁴. W 1478 r. w wyniku działu majątku Świdno otrzymał Wojciech (syn Piotra), późniejszy sędzia rawski³⁶⁹⁵, zmarły w 1516 r. Kolejny właściciel – Andrzej, zmarł pozostawiając siedmioro niepełnoletnich dzieci – Mikołaja, Piotra, Hieronima, Andrzeja, Zofię, Katarzynę i Magdalenę. Opiekowali się nimi krewni – Jan Missopad (tu błędnie określony, zapewne Mikołaj Missopad herbu Łabędź, wojski sandomierski)³⁶⁹⁶ i Maciej Błędowski. W 1570 r. właścicielami Świdna zostali Andrzej i Hieronim³⁶⁹⁷. Andrzej w 1574 r. odnotowany został w rejestrach celnych komory wrocławskiej³⁶⁹⁸. W 1579 r. opłacano z miejscowości pobór od 5 włók kmiecych³⁶⁹⁹. Andrzej zmarł bezpotomnie w 1587 r., natomiast Hieronim pozostawił pięcioro dzieci, z których wieś odziedziczył Adrian, następnie jego syn Jan i wnuk Wawrzyniec, kanclerz gostyński i senator, zmarły w Świdnie w 1725 r. W dziale majątku Świdno wraz ze Skarbkową Wolą, Michałowicami, Strykowem i Lipną otrzymał Stanisław Antoni, urodzony w 1685 r., wojewoda rawski i senator, zmarły w 1761 r. Kolejnym dziedzicem był jego syn Ignacy i wnuk Antoni. Po Antonim dziedziczyła jego jedyna córka Helena, żona Michała Stadnickiego, który po śmierci żony w 1838 r. przejął Świdno i mieszkał w nim następnie z drugą żoną Marianną Chelmicą³⁷⁰⁰. Po śmierci Michała miejscowość otrzymał jego siostrzeniec Adam Boniecki herbu Bończa (syn

³⁶⁹³ Jako podśudek i starosta rawski odnotowany w 1449, 1450 i 1451 r., MK 337, k.73; 335, k. 56v, k.57, k.36v-42v; jako podśudek w 1454 r., MK 335, k.131 i 1460 r., MRPS, IV/3, supl. nr 937; MK 335, k.169, 175.

³⁶⁹⁴ MK 337, k.73; SGK, XI, s.648. W tym czasie należały także do nich udziały w Kaleniu, Pacuski K., PSB, 38, z.156, s.601.

³⁶⁹⁵ Nominację na urząd sędziego rawskiego otrzymał w 1508 r., MRPS, IV/2, nr 8705 i sprawował go następnie w latach 1508-1514, MRPS, IV/3, nr 23136; MRPS, IV/2, nr 8705, 10231; IV/1, nr 2303. Zapewne jego bratem był odnotowany w 1494 r. Piotr Świdziński, podśudek rawski, ZDPaul., II, nr 107.

³⁶⁹⁶ Mikołaj Missopad herbu Łabędź, wojski sandomierskiego (na urzędzie wojskiego odnotowany w 1498 r. jako „Nicolaus Missopad”, MK 17, f.174), zmarły w 1533 r., omyłkowo w niektórych źródłach nazywany był Janem, Kowalska H., PSB, t.21/1, z.88, s.370-371.

³⁶⁹⁷ Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.210-211; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 159.

³⁶⁹⁸ Reg. Thel., s.289.

³⁶⁹⁹ Pawiński, s.173.

³⁷⁰⁰ SGK, XI, s.649; Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.210-211; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 159. Żoną Antoniego Świdzińskiego była Urszula z Leszczyńskich, dziedziczka Ossy, Boniecki, XIV, s.141.

- Ferdynanda i Leontyny ze Stadnickich), wydawca herbarza i w rękach tej rodziny pozostawała ona do 1945 r., kiedy to majątek został przejęty na rzecz Skarbu Państwa³⁷⁰¹.
2. Nie zachowały się żadne informacje o średniowiecznej siedzibie Świdzińskich. Można jedynie przypuszczać, że było to założenie drewniane, powstałe zapewne w 2 poł. XIV w. Prawdopodobnie znajdowało się w tym samym miejscu – górującą nad okolicą skarpą nad terasą zalewową rzeki Pilicy, co obecnie istniejący pałac, niestety z uwagi na brak badań archeologicznych nie da się tej kwestii rozstrzygnąć. W 1 ćw. XVI w. dziesięcinę z łąnów dworskich pobierał pleban w Michałowicach³⁷⁰², założenie musiało zatem istnieć. Użytkowano je zapewne do czasu budowy nowego, murowanego pałacu na początku 2 poł. XVIII w. z inicjatywy Stanisława Antoniego Świdzińskiego. Nowe założenie w chwili śmierci Stanisława Antoniego znajdowało się najprawdopodobniej w stanie surowym. Budowę dokończył dopiero jego wnuk Antoni na początku XIX w. Park krajobrazowy i oranżerię przy pałacu założył Michał Stadnicki wraz z żoną Marianną. Najprawdopodobniej z założeniem parkowym należy łączyć stożkowaty, podłużny nasyp położony około 200 m na północ od dworu, porośnięty drzewami i krzewami. Pałac jest budynkiem dwukondygnacyjnym, podpiwniczonym, założonym na planie prostokąta, nakrytym wysokim, czterospadowym dachem. Elewacje frontowa i ogrodowa są dziewięcioosiowe, ozdobione trójbocznymi ryzalitami na osi środkowej, mieszczącymi wejścia. Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi³⁷⁰³. W latach 70. XX w. budynek przeszedł gruntowny remont i przebudowę na potrzeby nowego właściciela – Instytutu Chemii Fizycznej PAN.
3. Badań przy obiekcie nie prowadzono. W czasie badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (S. Żółkowski, 1990 r.) zarejestrowano jedynie ślady osadnictwa z czasów wczesnego i późnego średniowiecza (chronologię na podstawie bardzo nielicznego materiału ceramicznego autor badań zawarł pomiędzy XII a XIV w.).
4. Pałac zachowany w stanie dobrym, obecnie nieużytkowany, położony w zaniedbanym parku.

³⁷⁰¹ SGK, XI, s.649; Boniecki, II, s.7-8; Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.210-211; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 159.

³⁷⁰² Łaski, LB, II, s.310.

³⁷⁰³ Więcej o obecnym pałacu: Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.211-213; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr 159; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.235-238.

5. Fundator pierwszego założenia mógł pochodzić z rodu Półkoziców (być może był nim Sławiec z Krobic, Świdna, chorąży sochaczewski lub jego synowie). Murowany dwór powstał z inicjatywy Stanisława Antoniego Świdzińskiego.
6. SGKP, XI, s.648-649; Karta ewidencji stanowiska archeologicznego, Świdno, gm. Mogielnica, woj. radomskie, nr obszaru 69-64, nr stanowiska w miejscowości 2, nr stanowiska w obszarze 13, oprac. S. Żółkowski, 1990 (dawne arch. OODA w Warszawie); Jaroszewski J.T., Baraniewski W., *Pałace i dwory...*, s.235-238; Jaroszewski T.S., Baraniewski W., *Po pałacach...*, cz.I, nr.159; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.160; Kwiatkowska M. I., Kwiatkowski M., Wesołowski K., *Znane...*, s.209-214

LXXXI. TROJANÓW

Dwór drewniany; własność książęca/królewska

ziemia sochaczewska, parafia Sochaczew

1. Po raz pierwszy Trojanów został odnotowany w źródłach pisanych w 1222 r. Konrad I Mazowiecki ufundował w tejże miejscowości kościół p.w. św. Wawrzyńca, wzmiankowany w tymże roku, który poświęcił ówczesny biskup poznański Paweł³⁷⁰⁴. W 1294 r. odbyła się przy przeprawie przez Bzurę, pod Trojanowem bitwa wojsk Kazimierza II księcia łęczyckiego z Litwinami, zakończona klęską wojsk polskich³⁷⁰⁵. W 1445 r. Trojanów wraz z młynem na rzece Nrowie (obecnie Utrata) kupił od księcia Władysława I, Jan Wąż z Mnicha, podskarbi Władysława I za 100 kóp groszy, oprawiając na niej posag i wiano swej żony Małgorzaty z rodu Prawdziców z Kryska³⁷⁰⁶. Co najmniej od początku XVI w. Trojanów należał do Zaborowskich, gdyż wniosła go w posagu Piotrowi Kopytowskiemu herbu Prawda, późniejszemu kasztelanowi warszawskiemu od 1525 r., żona Małgorzata z Zaborowa³⁷⁰⁷. Piotr pisał się z Trojanowa w 1513 r.³⁷⁰⁸ Następnie, po jego śmierci w latach 1544-1545 Trojanów był własnością wdowy po nim Małgorzaty z Zaborowa Kopytowskiej³⁷⁰⁹, która wraz z córką Anną ufundowała w 1547 r. altarię Wniebowzięcia NMP, św. Wawrzyńca i Wojciecha w tutejszym kościele, stanowiącym

³⁷⁰⁴ CDMz, nr 211, 212; KDP, I, nr 15,16; Kat. Bibl. Czart., I, nr 11.

³⁷⁰⁵ *Spominki Gnieźnieńskie*, MPH, VI, s.n., s.96 (to samo: MPH, III, s.44).

³⁷⁰⁶ MK 337, k.110v; MRPS, IV/3, supl., nr 810; Paprocki, s.364; Pacuski K., *O rodzie Wężyków...*, s.223.

³⁷⁰⁷ Boniecki, XI, s.129.

³⁷⁰⁸ MK 32, k.214. Piotr był podkomorzym wyszogrodzkim w 1517 r., czerskim w 1518 r., starostą wyszogrodzkim w 1524 r. i kasztelanem warszawskim w 1525 r. Zmarł w 1543 r., Boniecki, XI, s.129.

³⁷⁰⁹ MRPS, IV/1, nr 7462; IV/3, nr 21564, 22068, 22069.

filię parafii sochaczewskiej³⁷¹⁰. W 1579 r. opłacano z miejscowości pobór od 2 włók³⁷¹¹. W 1783 r. właścicielem miejscowości był Adam Lasocki, kasztelan sochaczewski³⁷¹², z którego fundacji w tymże roku wzniesiony został nowy, murowany kościół parafialny³⁷¹³.

2. Siedziba książęca powstała prawdopodobnie około 1220 r. z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego. Dwór książęcy położony był na północ od kasztelańskiego grodu w Sochaczewie. Pierwsze pobyty księcia są notowane od 1222 r.³⁷¹⁴ Dla lat 1238-1247 poświadczane jest sprawowanie w Trojanowie przez księcia Konrada I sądów³⁷¹⁵. Niestety nie zachował się żaden opis założenia. Po śmierci Konrada I siedziba straciła zapewne na znaczeniu, gdyż nie są w niej notowane pobyty kolejnych książąt. Po sprzedaży wsi przez księcia w połowie XV w. być może odrestaurowano stare założenie lub zbudowano nowe, użytkowane przez właścicieli miejscowości w głąb czasów nowożytnych. Zapis wizytacji z 1616 r. odnotował bowiem, że „....była przy dworze kapliczka p.t. św. Wawrzyńca....”³⁷¹⁶.

3. Badań nie prowadzono.

4. Założenie obecnie nie istnieje.

W miejscowości znajduje się murowany dwór z początku 2 poł. XIX w.

5. Powstała zapewne z inicjatywy Konrada I Mazowieckiego.

6. *Trojanów*, Tyg. Pol., R.8:1904, s.276-277; Świeżyńska H., Chludzyński T., Chorabik T., *Szlakiem...*, s.11-12; Kiersnowska T., *Trzynastowieczna siedziba...*, s.460; Kiersnowska T., *Czersk...*, s.17, 32; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.164

LXXXII. WILKOWO

Dwór; własność książęca

ziemia sochaczewska, parafia Głusk

1. Miejscowość w źródłach pisanych notowana jest dopiero w XV w., ale powinna być starsza. W 1439 r. książę Siemowit V rawski zakupił wieś Wilkowo od Jana z Kuchar za

³⁷¹⁰ Nowacki J., *Dzieje*, II, s.512; Knapieński, *Notaty*, s.751.

³⁷¹¹ Pawiński, s.138.

³⁷¹² Posiadał także: Brzozów, Brzozowiec, Arciechów, Bieniewo, Januszewo, Łady, Obory, Pieczyska, Uderz, Wola, Załusków, Suchodół, Pomocna, Topolno i Młodzieszyn w ziemi gostynińskiej oraz Kistki, Mostki dolne i górne, Orły niższe i wyższe w ziemi sochaczewskiej, Czaykowski, s.718, 721-722, 809-813.

³⁷¹³ KZS, t.10, z.24, s.39.

³⁷¹⁴ CDMz, nr 211, 212; KDP, I, nr 15,16.

³⁷¹⁵ CDMz, nr 381.

³⁷¹⁶ Knapieński, *Notaty*, s.752.

400 kóp groszy³⁷¹⁷. Już w 1440 r. sprzedał wieś swojemu bratu Władysławowi I płockiemu³⁷¹⁸, posiadaczowi Puszczy Kampinoskiej i dóbr książęcych z nią związanych. Po inkorporacji ziemi sochaczewskiej do Korony w 1476 r. włości te stały się własnością królewską. W 1489 r. zapis 4800 florenów na dobrach królewskich w ziemi sochaczewskiej skupionych wokół Mszczonowa i Miedniewic, między innymi Wilkowie uzyskali bracia Hieronim z Nowego Miasta, cześnik rawski oraz Piotr³⁷¹⁹. Od 1777 r. Wilkowo wraz ze wsiami Piaski i Sowia Wola pozostawało w posesji Ludwika Gutakowskiego herbu Gutag, podkomorzego królewskiego, starosty kampinoskiego, zmarłego w 1811 r.³⁷²⁰

2. Dwór myśliwski w Wilkowie zastąpił dwór w pobliskich Piaskach funkcjonujący w pierwszej połowie XV w. W 1438 r. kapituła płocka sprzeciwiła się bowiem dalszemu użytkowaniu wsi Piaski przez księcia i jego dwór. Wobec powyższego książę Władysław I odkupił od swojego brata Siemowita V pobliską wieś Wilkowo i zbudował w niej dwór, służący wypadom na łowy do Puszczy Kampinoskiej, która była częścią jego dzielnicy książęcej, wyłączonej z ziemi sochaczewskiej pozostającej w posiadaniu Siemowita V. Przebywał tam następnie dość często – jego pobyty notowane były w latach: 1441³⁷²¹, 1444³⁷²², 1446³⁷²³, 1449³⁷²⁴, 1450³⁷²⁵, 1452³⁷²⁶, 1453³⁷²⁷. Również w Wilkowie dnia 17.02.1454 r. odbył się zjazd Władysława I z Bolesławem IV³⁷²⁸. Prawdopodobnie dwór przestał być użytkowany po śmierci Władysława I. Folwark wymieniony został w lustracji z 1661 r.³⁷²⁹ W 1789 r. lustratorzy odnotowali w miejscowości w większej części stare i zniszczone już zabudowania dworskie i folwarczne – „*Budynek folwarczny stary, gętami pobity, przez JW. posesora wyreparowany, mieszkanie dla dyspozytora. Browar stary,*

³⁷¹⁷ KDKM, nr 183.

³⁷¹⁸ IMT, I, nr 87; KDKM, nr 184.

³⁷¹⁹ Żychliński, VI, s.206-208; MRPS, I, nr 2060. Inne zapisy na Wilkowie, zobacz hasło „Kampinos” w niniejszym Katalogu.

³⁷²⁰ LWR 1789, s.76, 82; Czaykowski, s.697; Boniecki, VII, s.204.

³⁷²¹ MK 340, k.143v; MK 335, k.51.

³⁷²² MK 337, k.131v.

³⁷²³ MK 336, k.20; MK 42, k.310.

³⁷²⁴ MK 337, k.78v.

³⁷²⁵ MK 337, k.84v.

³⁷²⁶ MK 338, k.58.

³⁷²⁷ MK 337, k.101a, 103, 103v.

³⁷²⁸ Reg. Theut., I, nr 12842; Pacuski K., *Puszcza Kampinowska...*, s.212.

³⁷²⁹ LWR 1661, s.163.

*upadkiem zupełnie grożący. Kurniki stare...stodola nowa...Spichlerz nowy...Obora i stajnia nowe...*³⁷³⁰.

3. Badań nie prowadzono.
4. Założenie nie zachowało się
5. Fundatorem dworu był najprawdopodobniej książę Władysław I po 1440 r.
6. Pacuski K., *Puszcza Kampinoska...*, s.212-213; LWR 1789, s.82-83

LXXXIII. WÓLKA STROBOWSKA

Dwór (?); własność prywatna

ziemia rawska, parafia Żelazna

1. Miejscowość odnotowana została została w źródłach pisanych dopiero w XVIII w. W 1783 r. Wólka Strobowska należała do Mikołaja Kucieńskiego herbu Ogończyk, stolnika bielskiego³⁷³¹. Wcześniej mogła to być część składowa starszej miejscowości w tej części parafii Żelazna, mianowicie Strobowa albo Rzędkowa³⁷³².
2. Można przypuszczać, że dwór był najprawdopodobniej budynkiem drewnianym z towarzyszącymi mu zabudowaniami gospodarczymi. Znajdował się w południowo-wschodnim krańcu obecnych zabudowań wsi, przy rzece Łupii.
3. Powierzchniowe: 1981 – Z. Lechowicz (w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski)
Badania doprowadziły do lokalizacji miejsca posadowienia osady przydworskiej na południowo-wschodnim krańcu obecnych zabudowań wsi, przy rzece Łupii. Jej chronologię na podstawie pozyskanego materiału ruchomego, na który składało się: 57 fragmentów ceramiki naczyniowej, 2 fragmenty kafla piecowych, 2 fragmenty szklanych butelek, autorzy badań zawarli pomiędzy XV a XVII w. W pobliżu zarejestrowano także osadnictwo wiejskie z okresu XV-XVII w.
4. Założenie nie zachowało się. Obecnie znajdujący się w miejscowości dwór murowany położony w parku krajobrazowym pochodzi z końca XIX w. Zapewne jego wcześniejsza

³⁷³⁰ LWR 1789, s.83.

³⁷³¹ Czaykowski, s.146. Sprawował on urząd podstolego rawskiego od 1752 r., podczaszego rawskiego od 1763 r. i stolnika bielskiego od 1766 r., zmarł po 1791 r. Być może Kucieńscy weszli w posiadanie miejscowości poprzez małżeństwo Józefa (ojca Mikołaja) z Anna Wolską, lub otrzymał je w posagu sam Mikołaj, którego żona Marianna, również pochodziła z Wolskich, Boniecki, XIII, s.98.

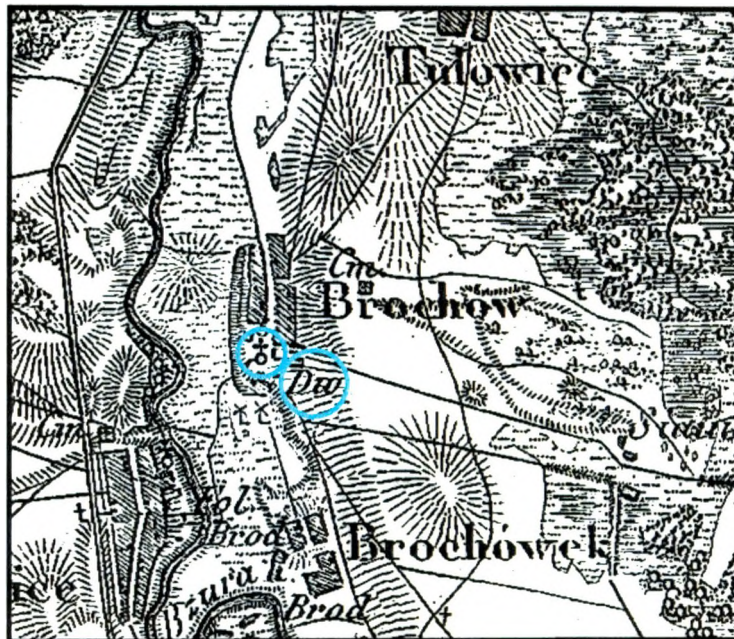
³⁷³² Por. rekonstrukcję osadnictwa na mapie Mazowsza z 2 poł. XVI w., AHP, Mazowsze, mapa.

kreacja z I poł. XIX w. została odnotowana na tzw. *Mapie Kwatermistrzostwa* obrazującej stan z około 1830 r.³⁷³³

5. Fundator – nieznany.
6. SGKP, XIII, s.847; Karty ewidencji stanowiska archeologicznego, Wólka Strobowska, gm. Skierniewice, woj. skierniewickie, nr obszaru 64-58, nr stanowiska w miejscowości 1, 2, nr stanowiska w obszarze 20, 23, oprac. Z. Lechowicz, 1981 (arch. WUOZ, Delegatura w Skierniewicach); Horbach T.J., Lechowicz Z., *Z badań...*, s.255, 261, 267; *Zabytki architektury i budownictwa...*, s.194; Wójcik U., *Nazwy miejscowe...*, s.180

³⁷³³ Fotokopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

1.BROCHÓW

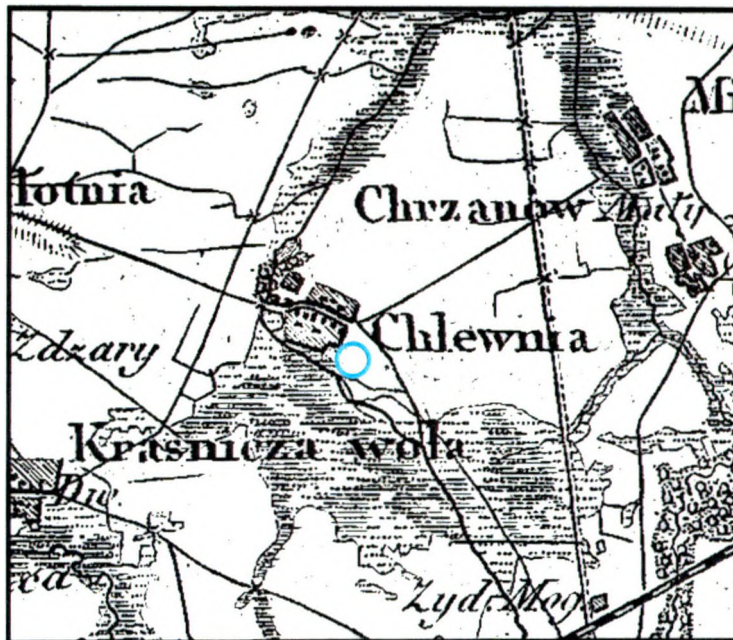

Lokalizacja dworu i kościoła na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Kościół p.w. śś. Rocha i Jana Chrzciciela, widok od strony zachodniej

2.CHLEWNIA (CHLEBNIA)

Lokalizacja grodziska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Plan grodziska (za: *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s.30)

3.DĘBOWA GÓRA

Lokalizacja dworu z przełomu XVIII i XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu

4.DMOSIN

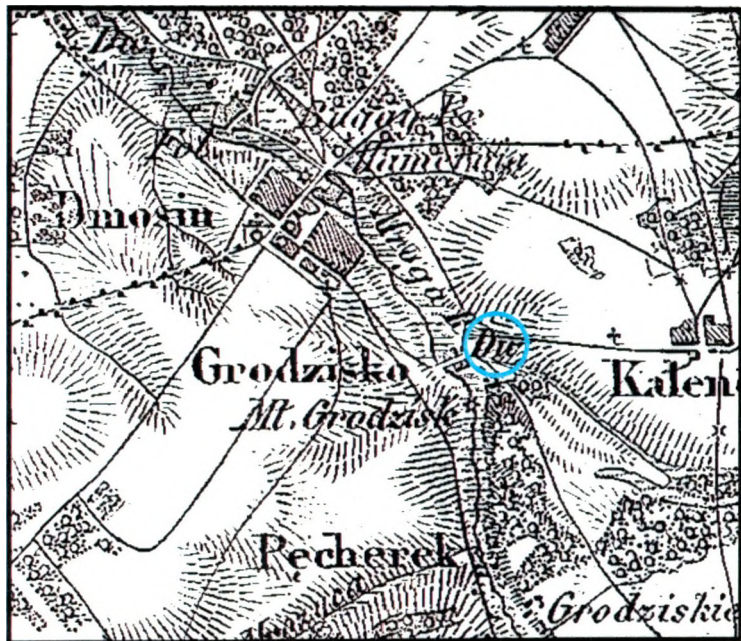

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu - widok od strony wschodniej

5.DMOSIN-GRODZISK

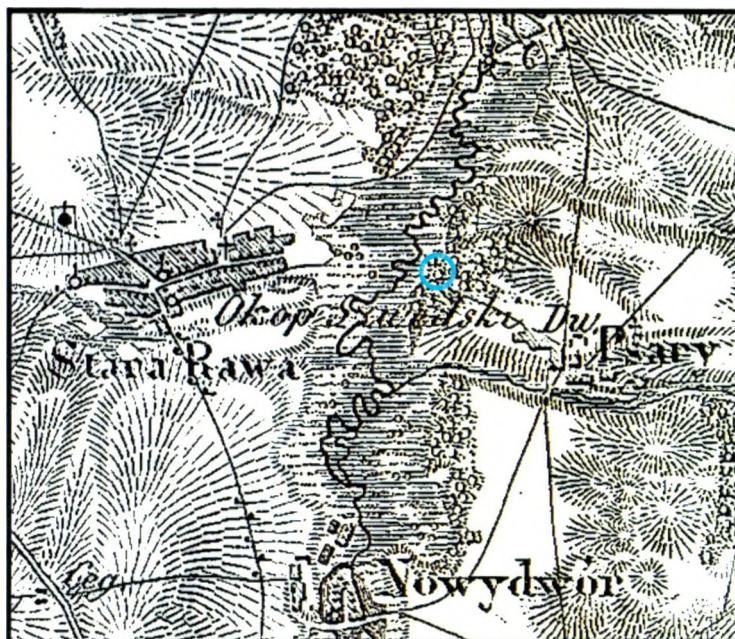

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

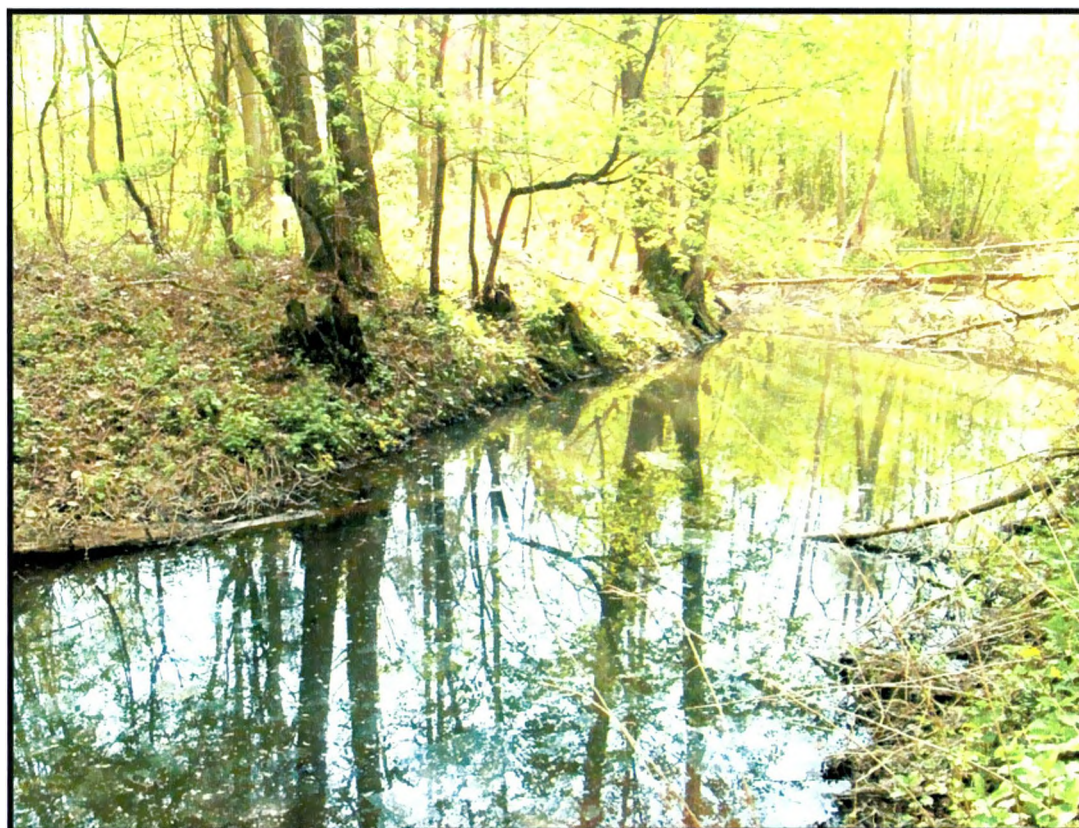

Dwór drewniany z początku XX w. (obecnie nieistniejący)

6.DZWONKOWICE

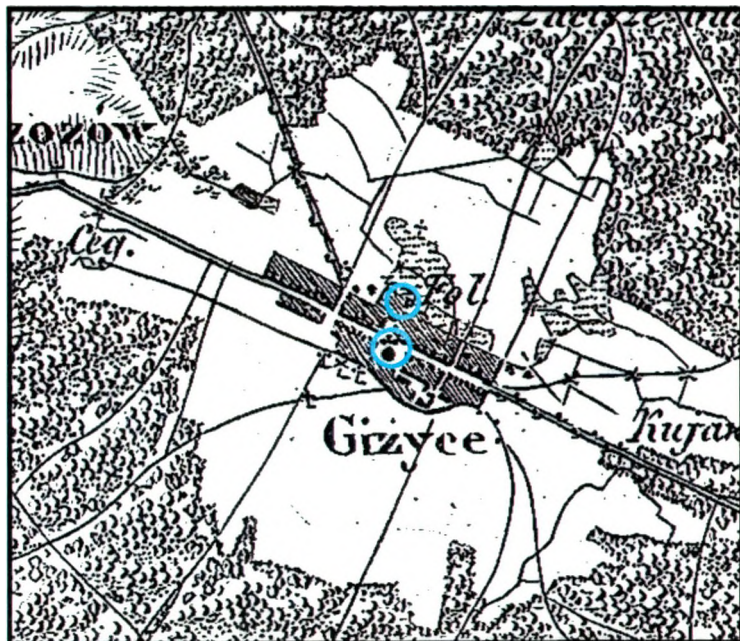

Lokalizacja grodziska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Widok grodziska od strony północno-wschodniej

7.GIŻYCE

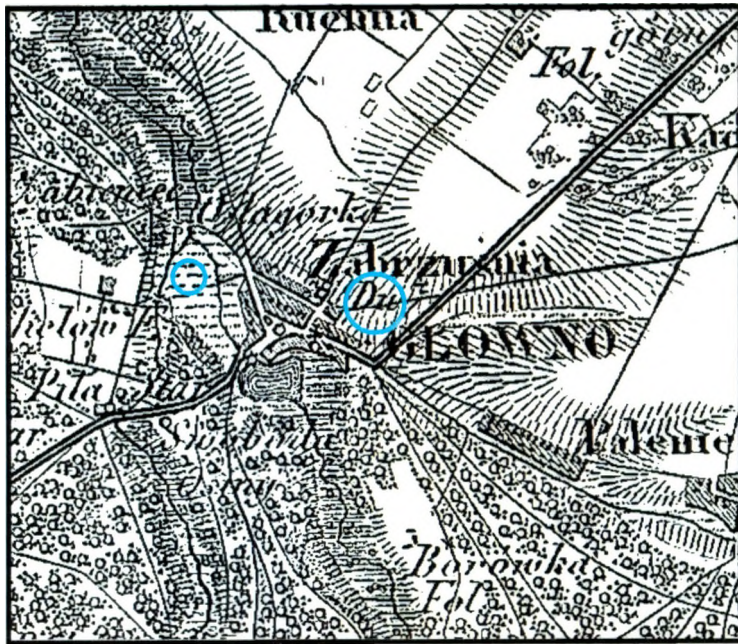

Lokalizacja dworu i kościoła na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Pałac z 2 poł. XIX w.

8. GŁOWNO

Lokalizacja dworu na kopcu i dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

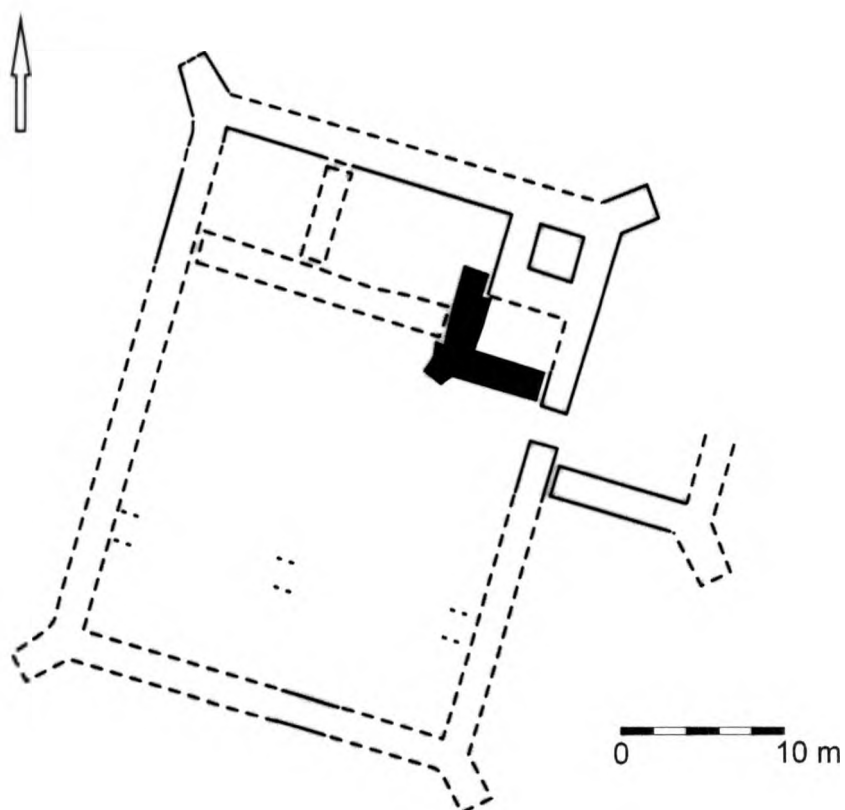

Relikty dworu na kopcu

9.GOSTYNIN

Lokalizacja grodu i zamku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

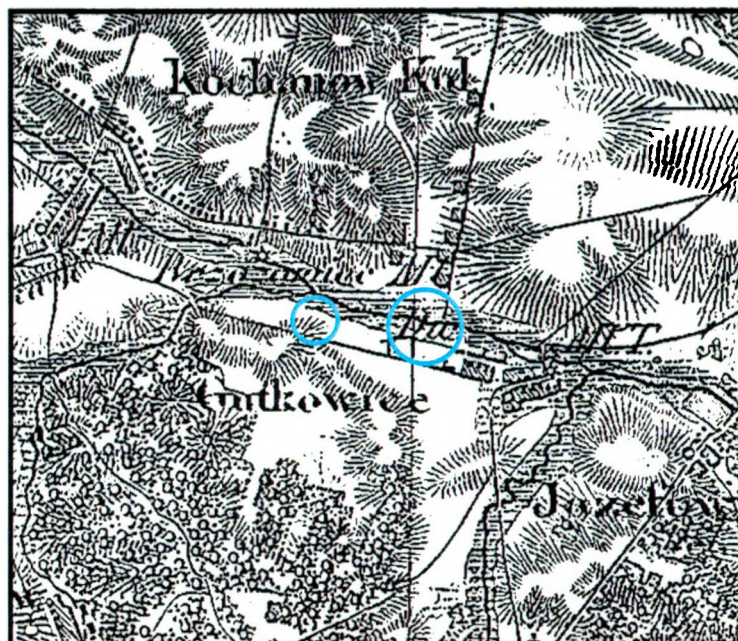
Plan zamku (wg. *Leksykon zamków...*, s.194)

GOSTYNIN

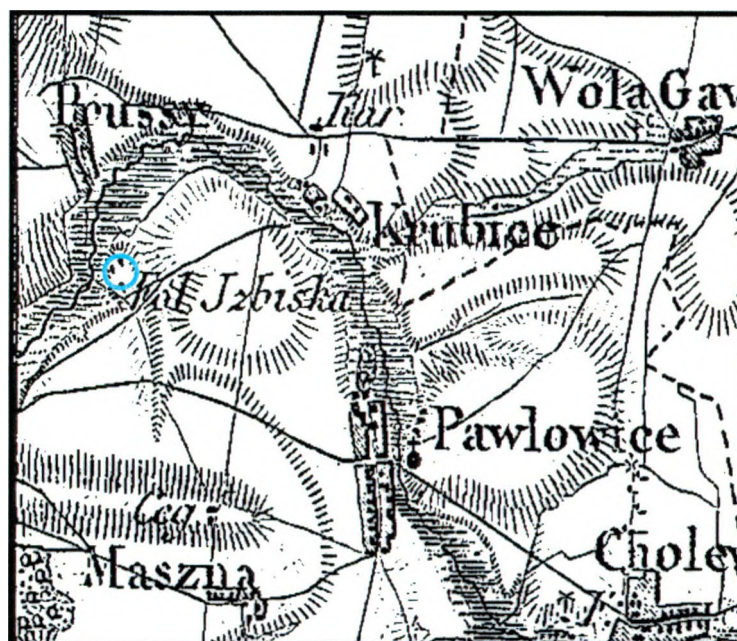
Dawny kościół ewangelicki, w bryle którego zachowały się relikty zamku
Po lewej stronie - fragment odbudowanego skrzydła zamku

10.GUTKOWICE (GOTKOWICE)

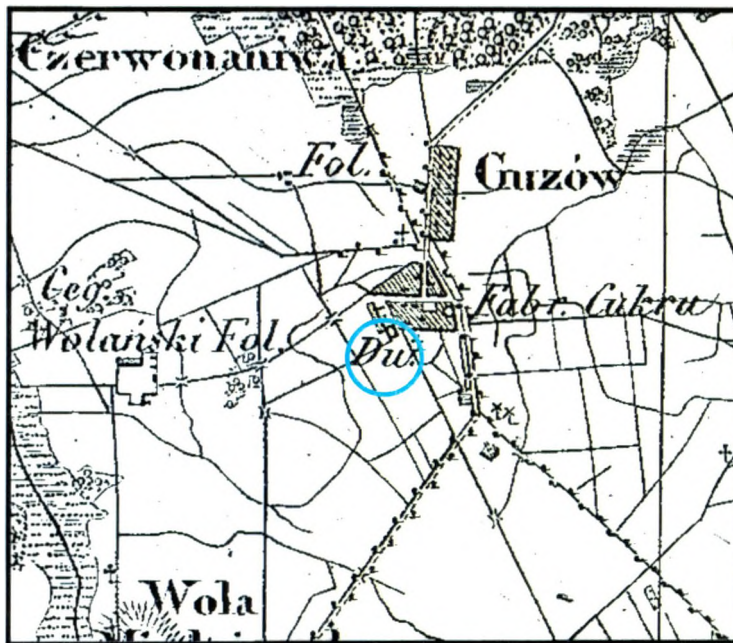
Lokalizacja dworu na kopcu i dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

11.IZBISKA

Lokalizacja stanowiska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

12.GUZÓW

Lokalizacja zabudowań dworskich na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

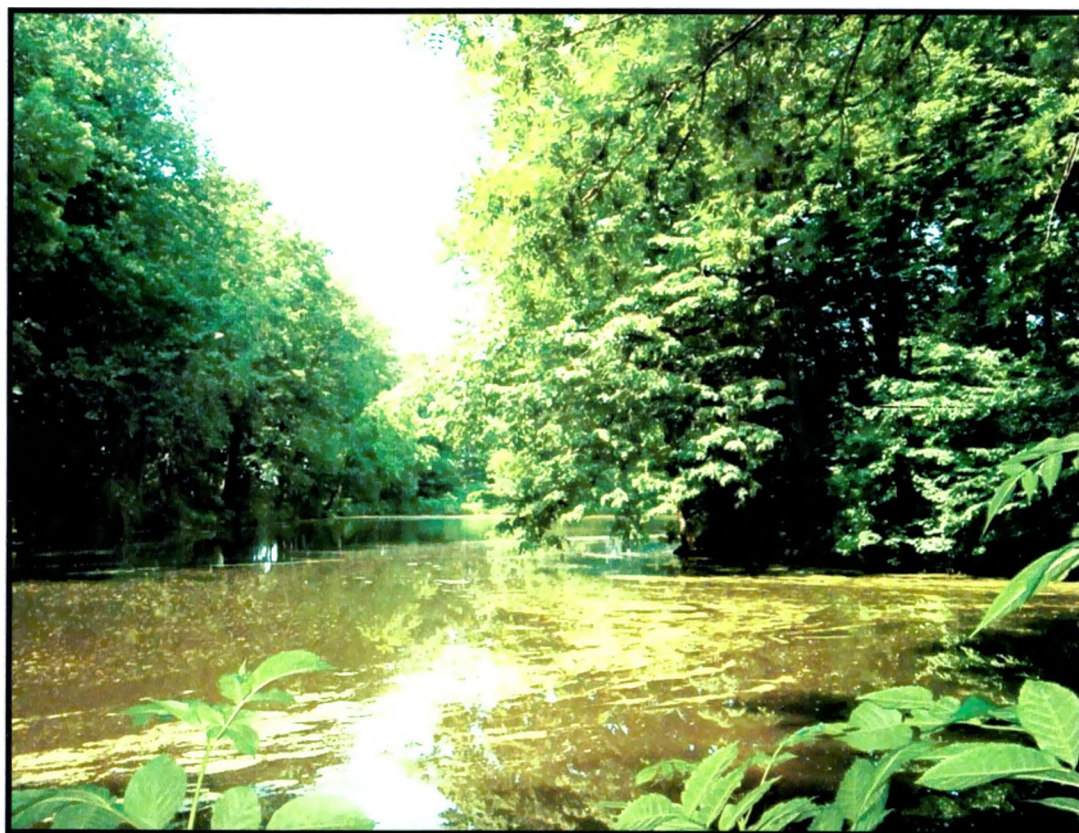

Pałac z lat 80. XIX w. - elewacja od strony ogrodu

13. IMIELNO (JEMIELINO)

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu

14. JEŻÓW

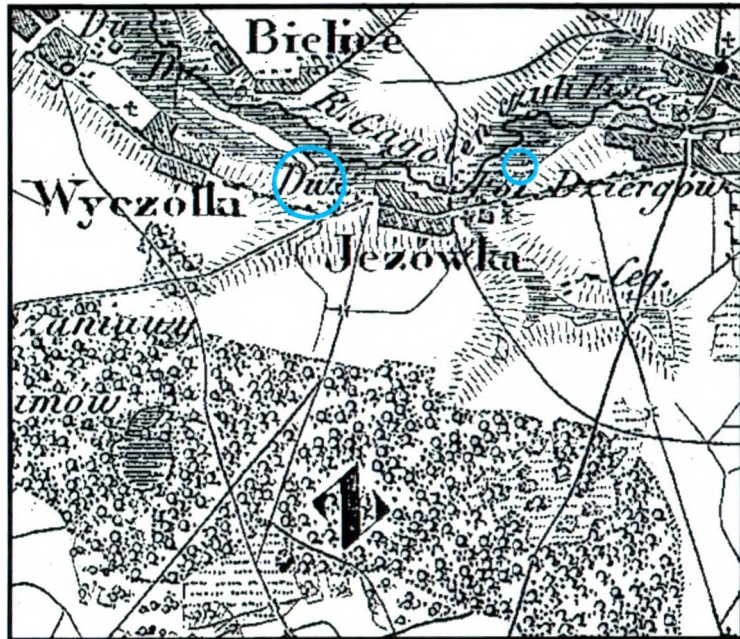

Lokalizacja kościoła p.w. św. Andrzeja na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP wzniesiony w latach 1907-1914 przy gotyckim kościele p.w. św. Andrzeja

15. JEŻÓWKA

Lokalizacja dworu na kopcu i dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Dwór z XIX w. - widok od strony zachodniej

16.KIERNOZIA

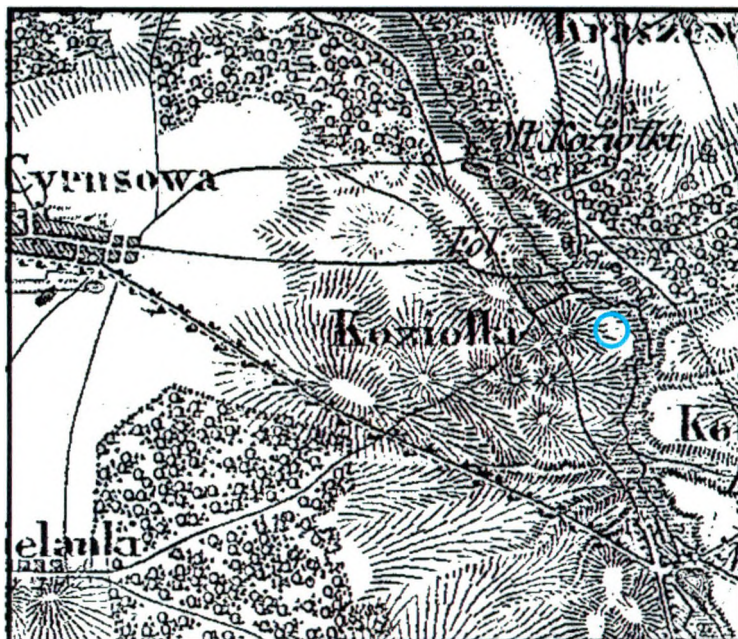

Lokalizacja zabudowań dworskich na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

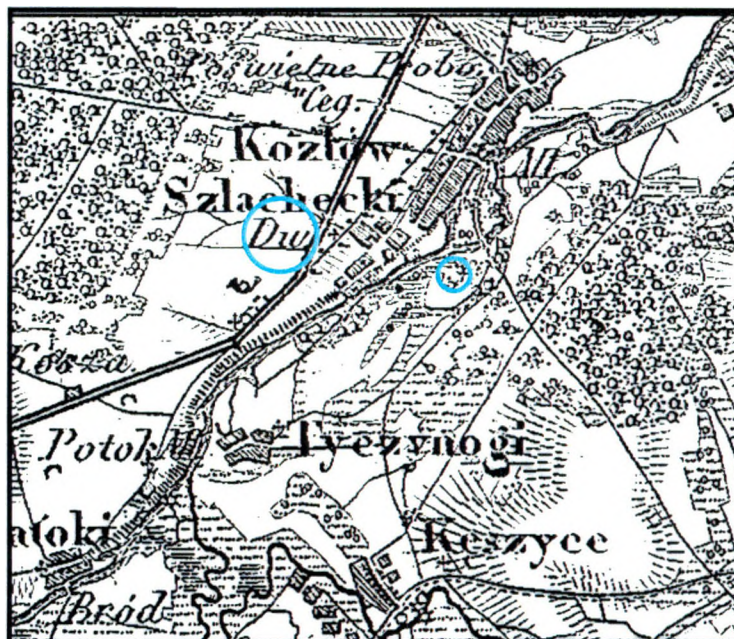
Zespół pałacowo-parkowy

17.KOZIOŁKI

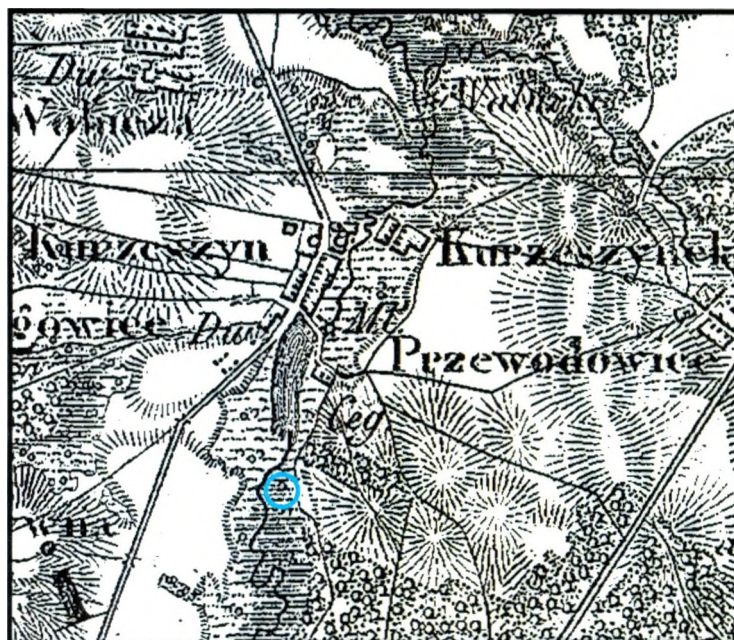
Lokalizacja stanowiska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

18.KOZŁÓW SZLACHECKI

Lokalizacja dworu na kopcu i dworu z XIX w. Na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

19.KURZESZYN STARY

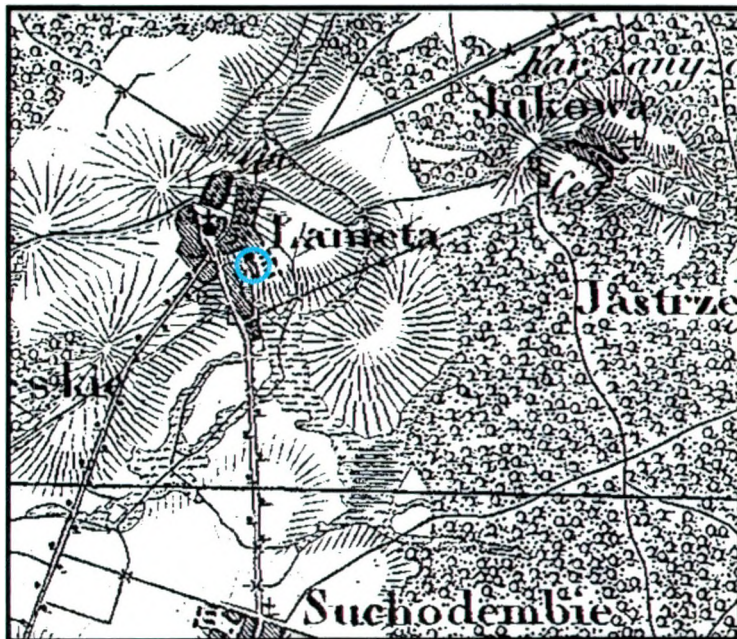

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu

20. ŁANIĘTA

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Neogotycki "zameczek"

21. ŁASIECZNIKI

Lokalizacja kopca na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Widok na kopiec od strony południowo-zachodniej

22. ŁOWICZ

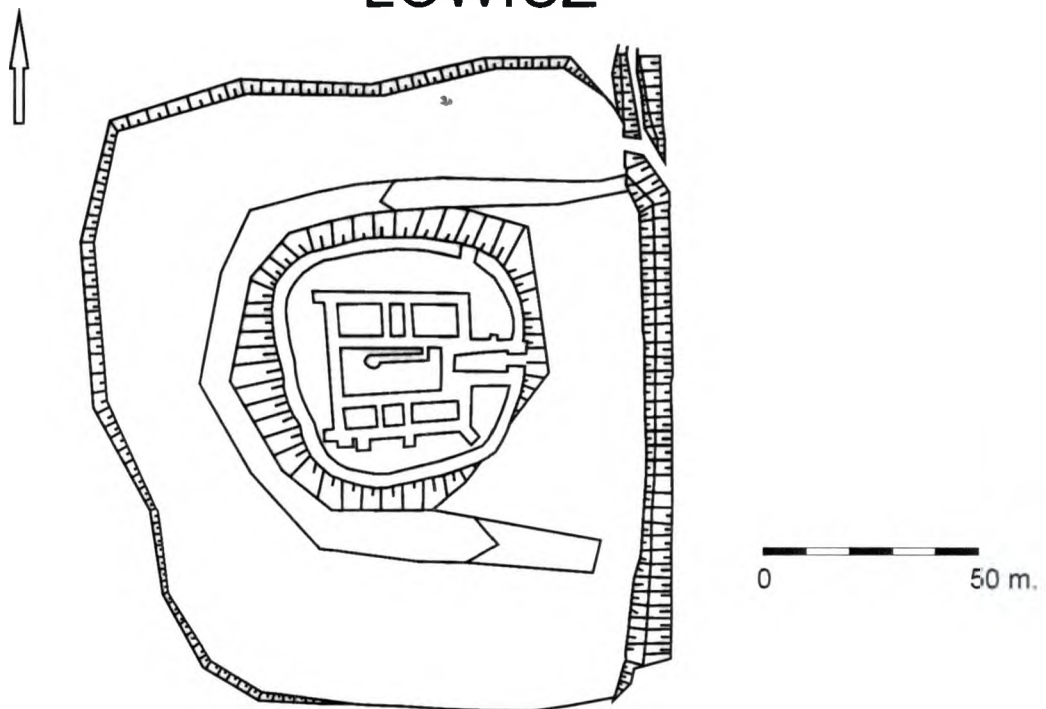

Lokalizacja zamku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Zamek - odbudowany fragment od strony wschodniej

ŁOWICZ

Plan zamku wraz z umocnieniami (za: Pietrzak J. *Sprawozdanie wstępne...*)

Zamek - widok od strony południowo-zachodniej

ŁOWICZ

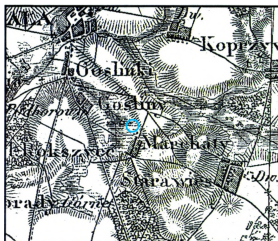

Zamek - widok z lotu ptaka, fot. D. Bógdał

Pałacyk generała Stanisława Klickiego

23.MARCHATY

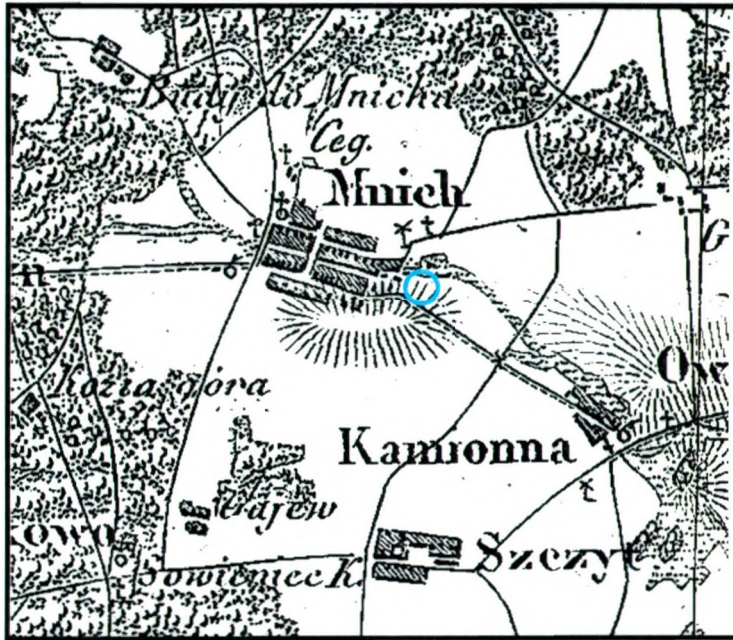
Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

24.MICHOWICE (MNICHOWICE)

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

25.MNICH

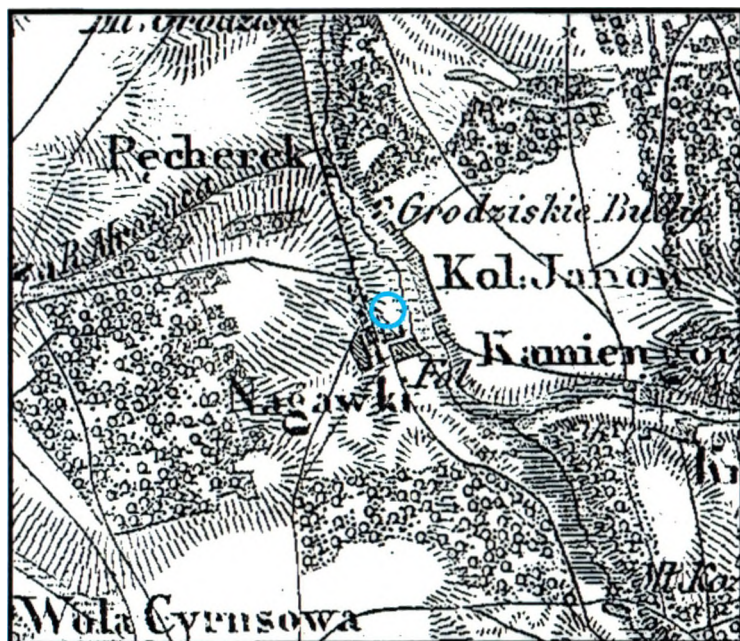

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu - widok od strony południowo-wschodniej

26.NAGAWKI

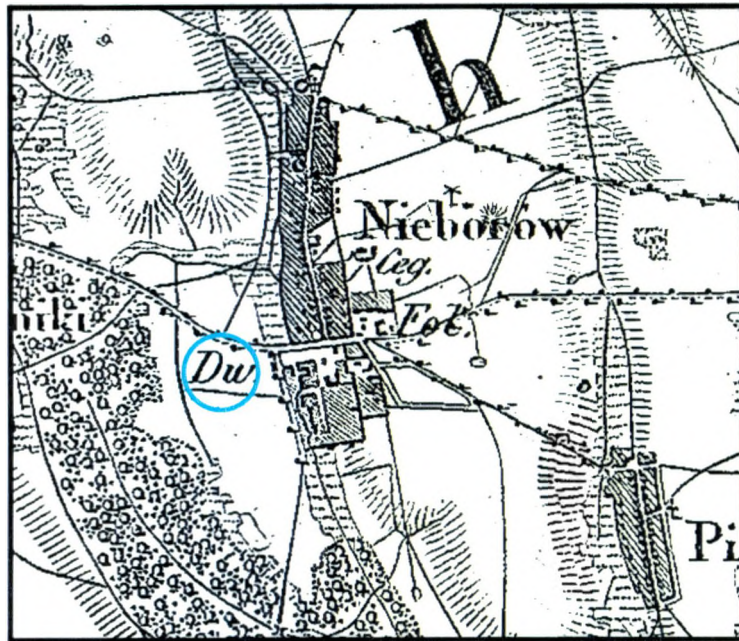

Lokalizacja dworu na kopcu i folwarku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Dawny folwark - lodownia

27.NIEBORÓW

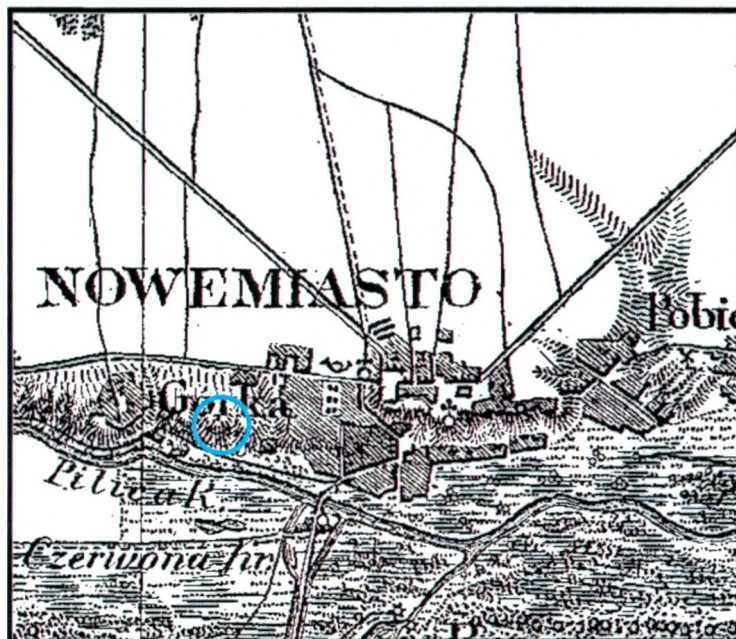

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Pałac w Nieborowie - widok od strony ogrodu

28.NOWE MIASTO

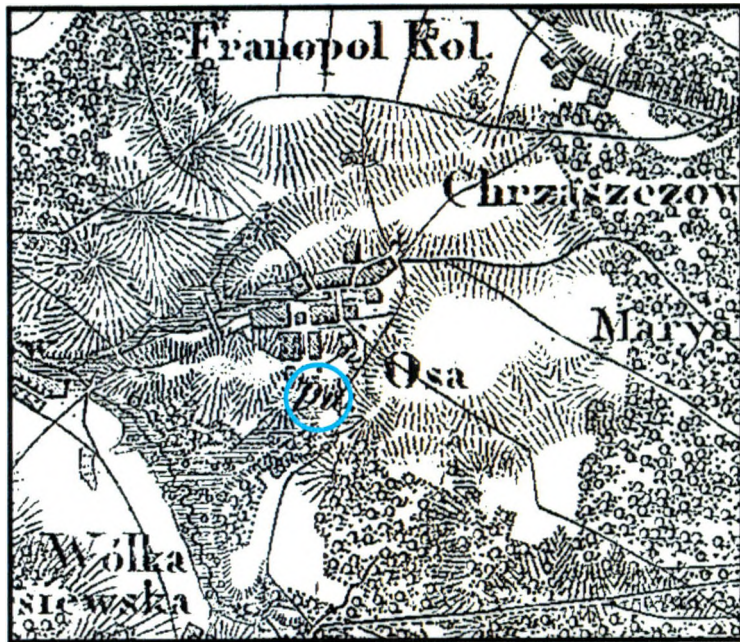

Lokalizacja kompleksu pałacowo-parkowego na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

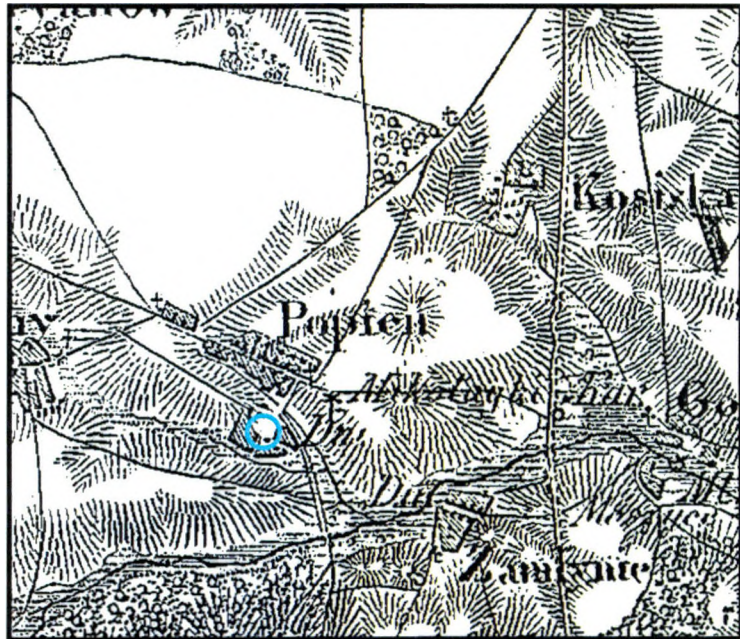
Pałac z 1 poł. XVIII w.

29.OSSA

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

30.POPIEŃ

Lokalizacja zespołu dworskiego z końca XIX, pocz. XX w.
na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

31.PRUSY

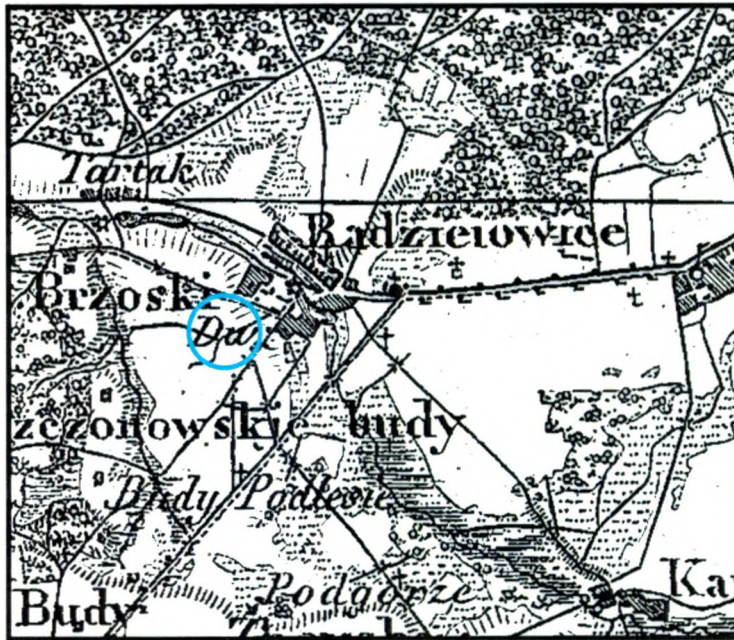

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Dwór z XIX w.

32.RADZIEJOWICE

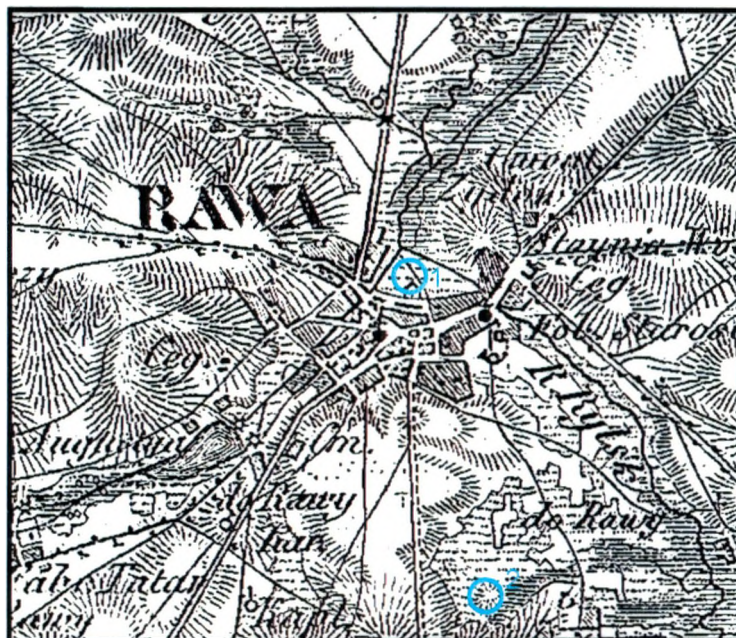

Lokalizacja kompleksu pałacowego na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Kompleks pałacowy - widok od strony północnej

33.RAWA MAZOWIECKA

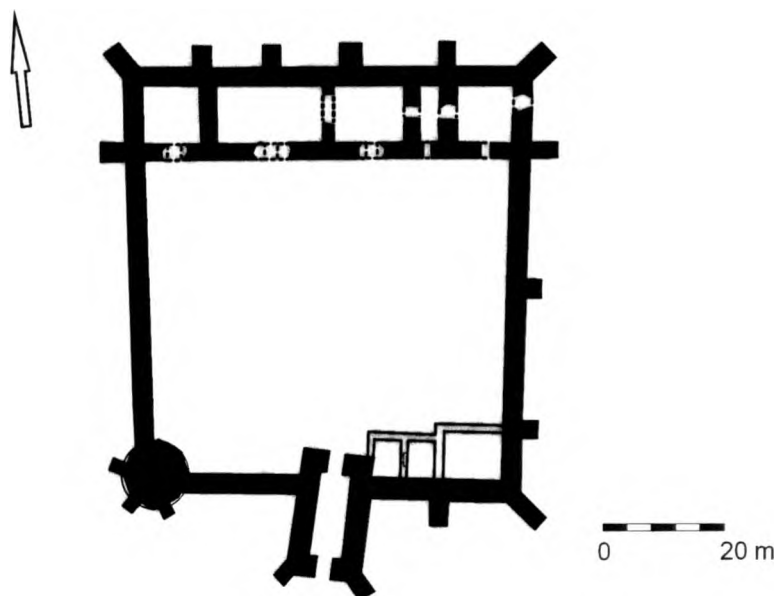

Lokalizacja zamku (1) i grodu (2) na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

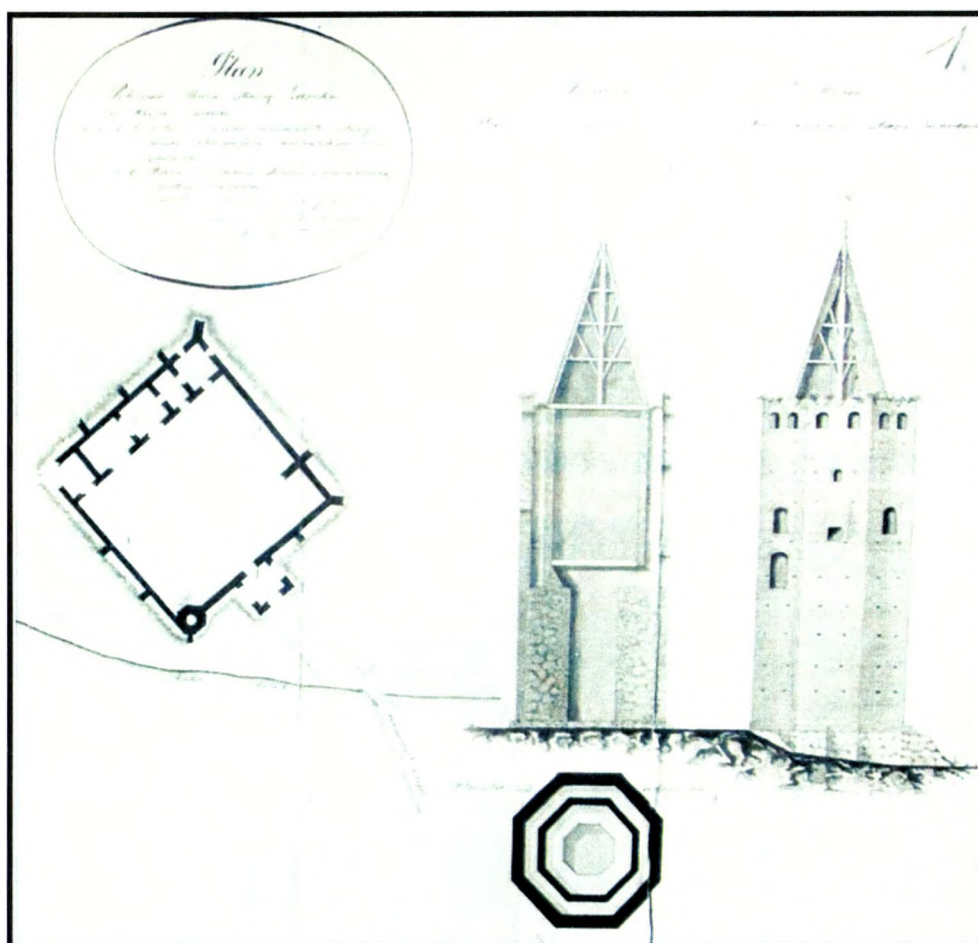

Ruiny zamku

RAWA MAZOWIECKA

Plan zamku (wg *Leksykon zamków....*, s.421)

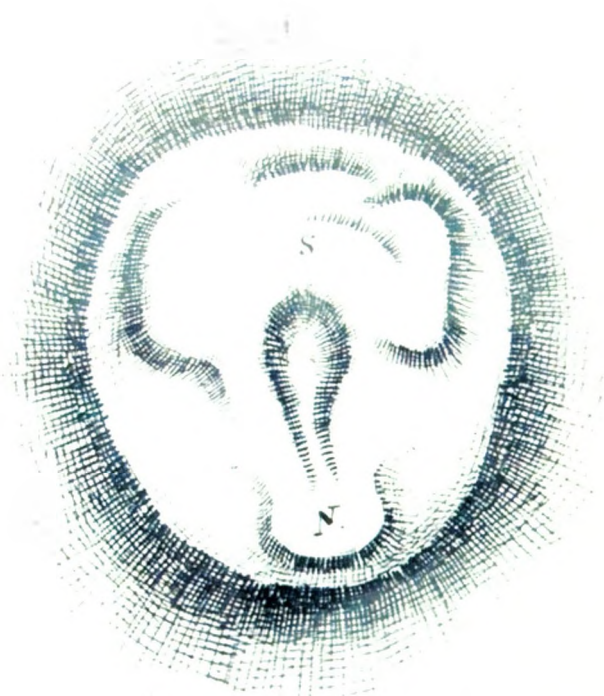

Inwentaryzacja pomiarowa ruin zamku wykonana przez L. Trautsołta, ok. 1830 r.

RAWA MAZOWIECKA

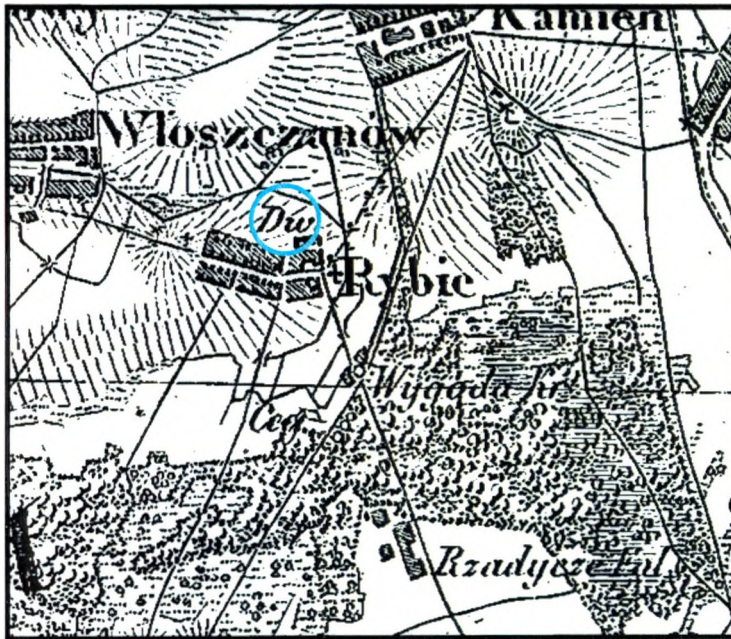
Plan grodu (za: Lechowicz Z., *Sprawozdanie z badań...w 1986 r....*)

Plan grodziska wg M. Wawrzeckiego, 1895 r.

Plan grodziska wg M. Wawrzeckiego, 1895 r.

34.RYBIE

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu - widok od strony zachodniej

35.RZECZKÓW

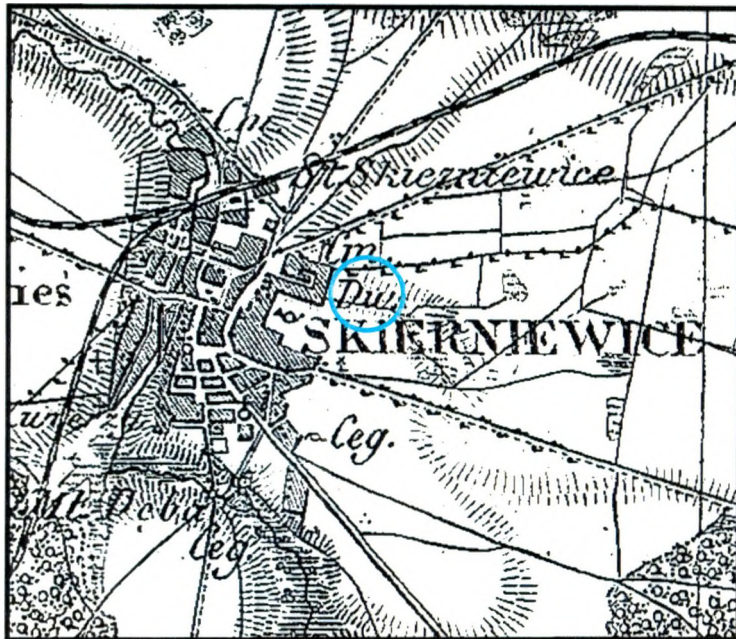

Lokalizacja grodu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty grodu - widok od strony południowo-wschodniej

36.SKIERNIEWICE

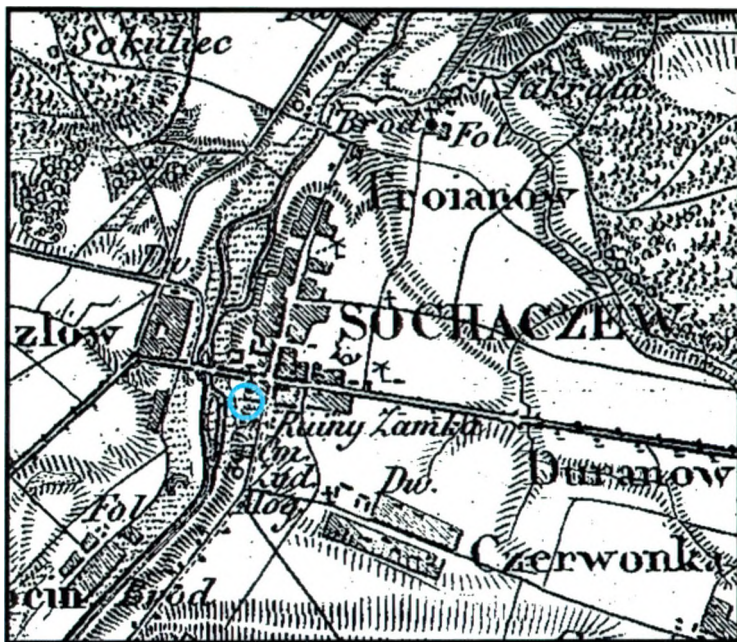

Lokalizacja kompleksu pałacowo-parkowego na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

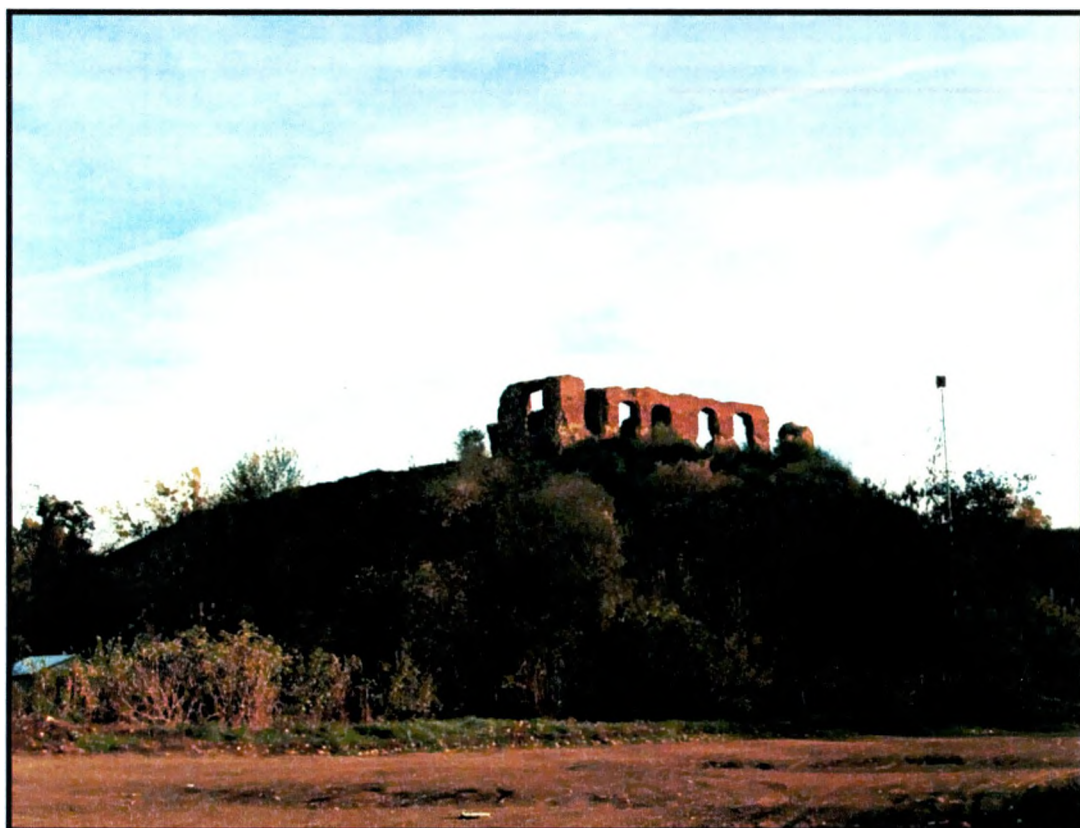

Pałac - elewacja frontowa

37.SOCHACZEW

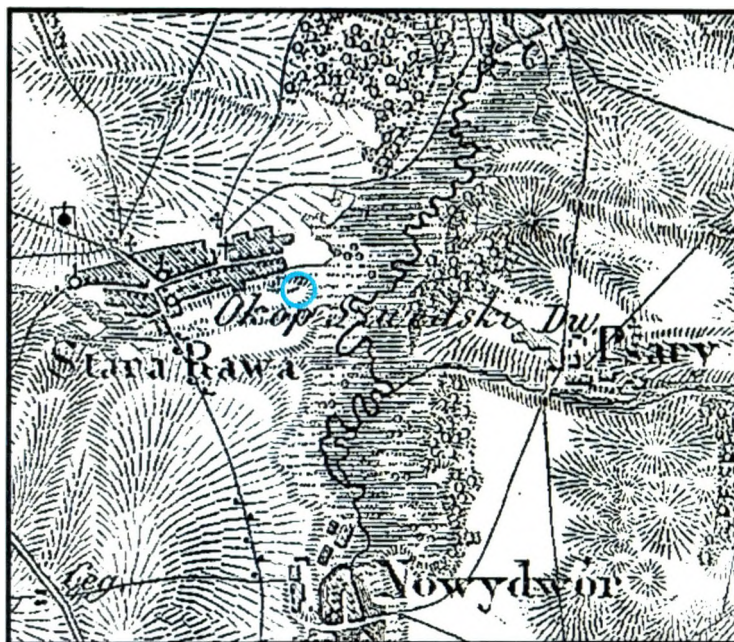

Lokalizacja zamku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Ruiny zamku - widok od strony południowo-zachodniej

38.STARA RAWA

Lokalizacja grodu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty grodu - widok od strony południowej

39.WÓLKA ŁASIECKA

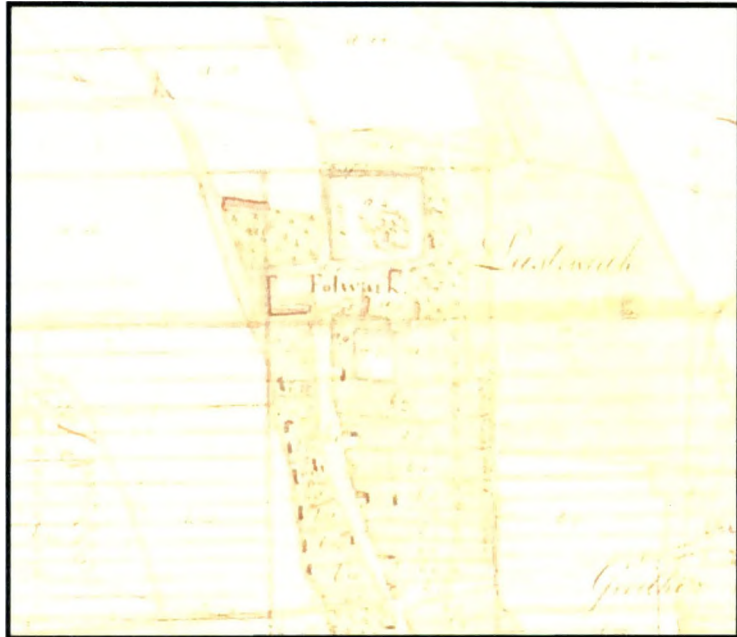

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Dwór na kopcu - widok od strony wschodniej

WÓLKA ŁASIECKA

Dwór na kopcu i folwark na Planie Rozmiaru Ekonomicznego Wsi i Folwarku Wólki Łasieckiej ...z 1839 r.

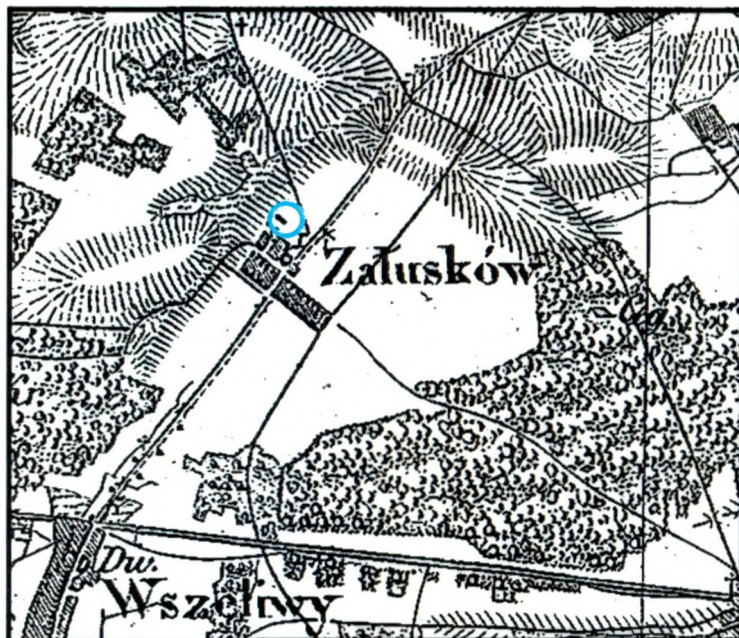
Relikty murowanego dworu

WÓLKA ŁASIECKA

Relikty dworu na kopcu

40.ZAŁUSKÓW

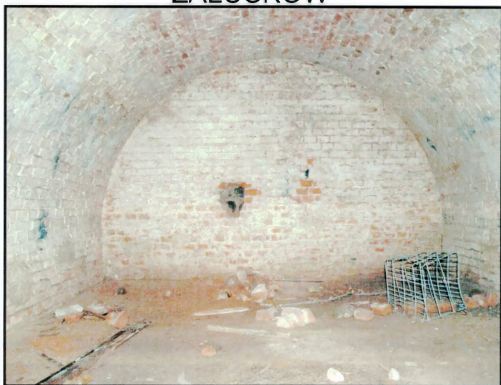

Lokalizacja dworu na kopcu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

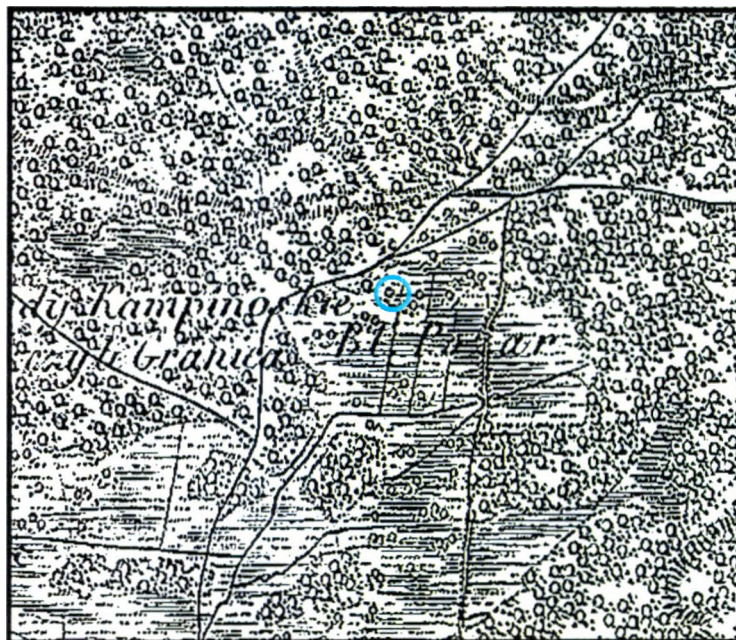
Relikty dworu na kopcu - widok od strony północno-wschodniej

ZAŁUSKÓW

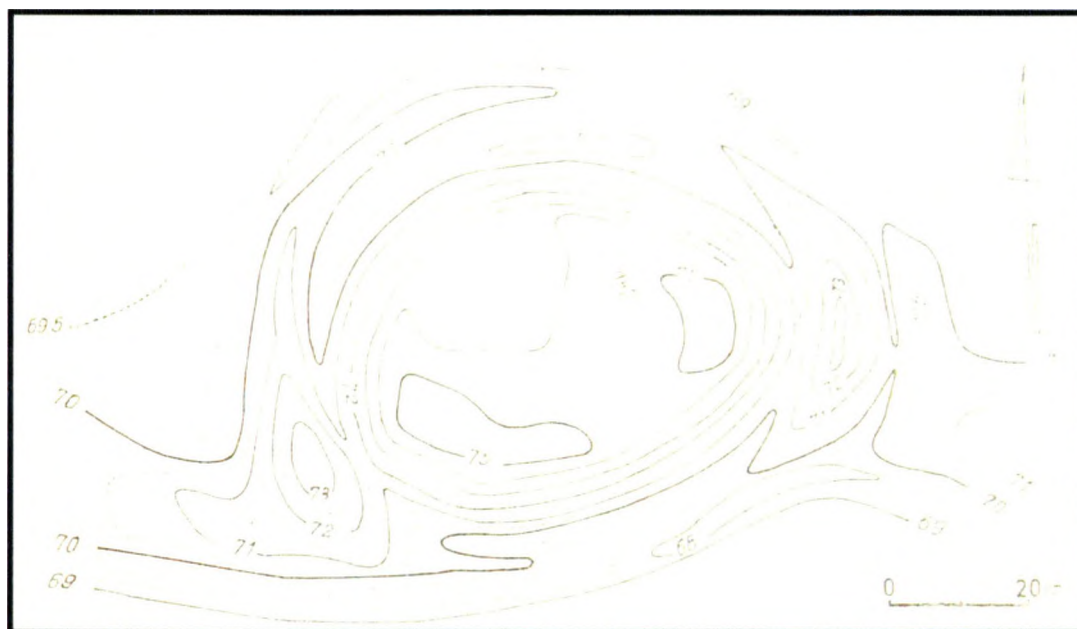

Relikty dworu na kopcu

41.ZAMCZYSKO

Lokalizacja grodu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

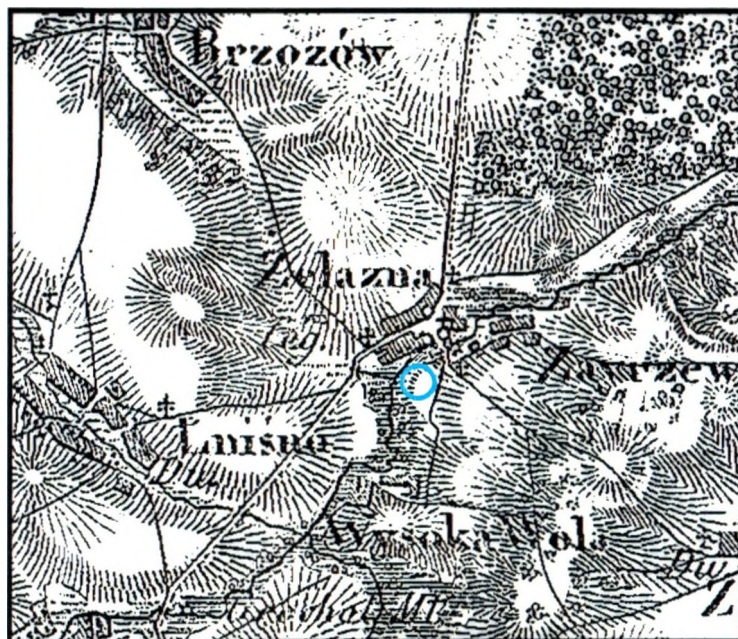
Plan grodu (za: *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s.171)

42.ZAWADY

Lokalizacja stanowiska na tzw. Mapie Kwatermistrzowskiej

43. ŻELAZNA

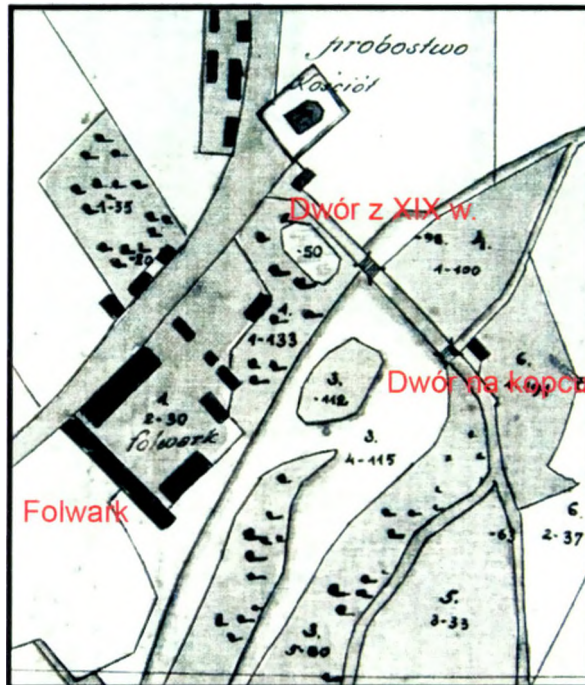

Lokalizacja zabudowań dworskich na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Relikty dworu na kopcu

ŻELAZNA

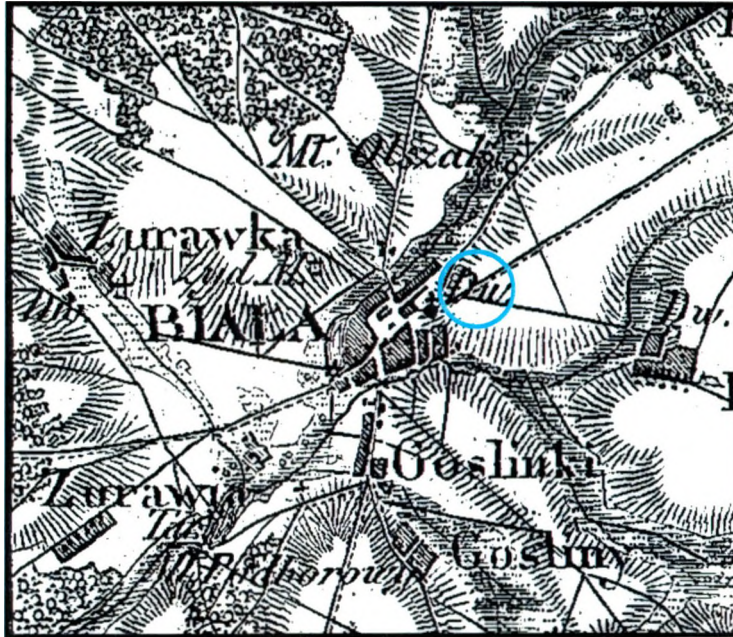

Fragment planu dóbr Żelazna z 1873 r.

Dwór z XIX w.

44.BIAŁA

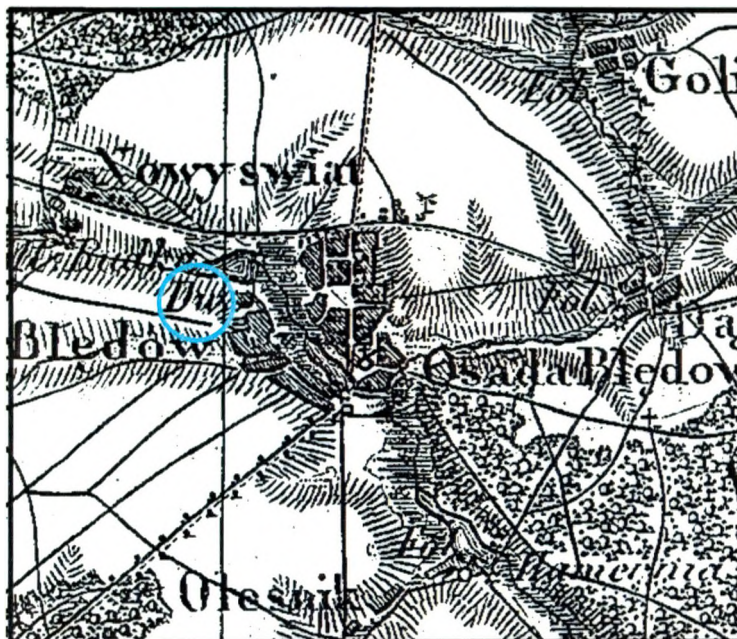

Lokalizacja pałacu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Pałac z 1 poł. XIX w.

45. BŁĘDÓW

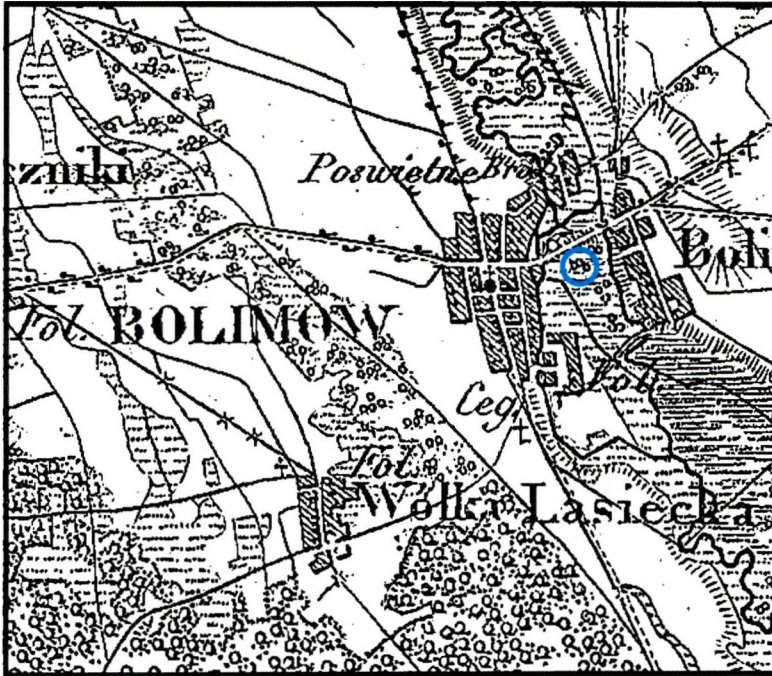

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Odbudowywany dwór

46.BOLIMÓW

Lokalizacja założenia na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

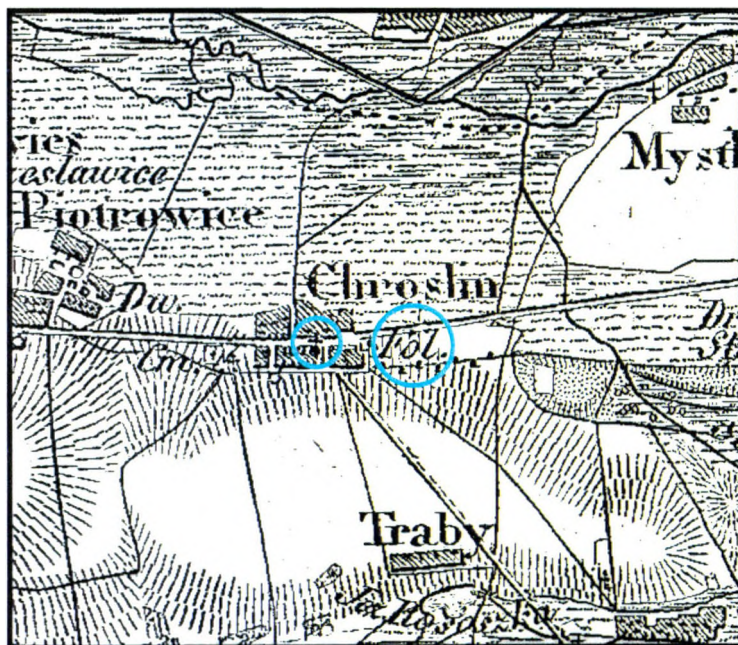
Plan miasta z 1745 r. - po prawej stronie widoczny dwór określony jako "zamek"

47.BUDZISZEWICE

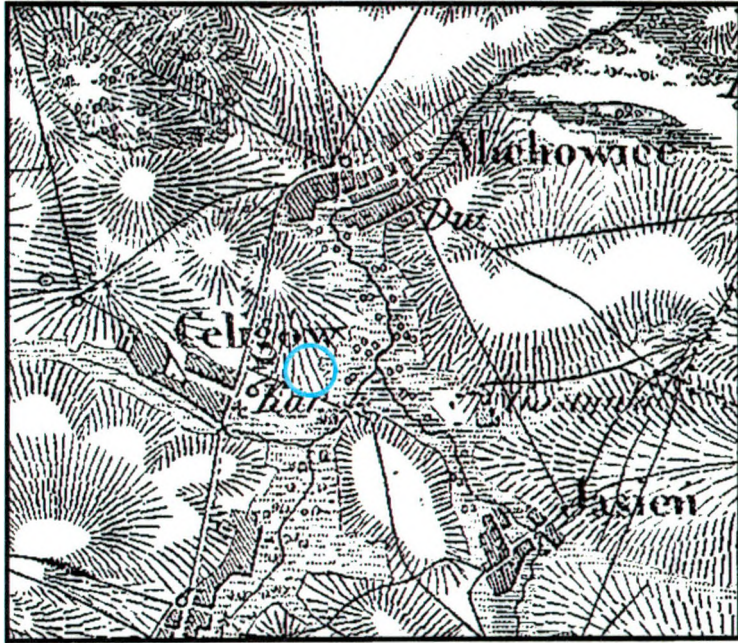
Lokalizacja folwarku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

48.CHRUŚLIN

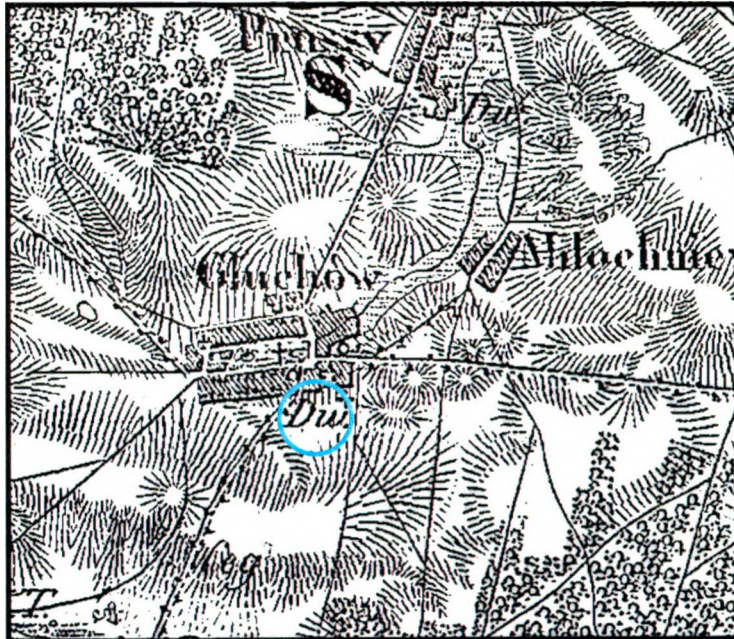
Lokalizacja kościoła i folwarku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

49.CELIGÓW

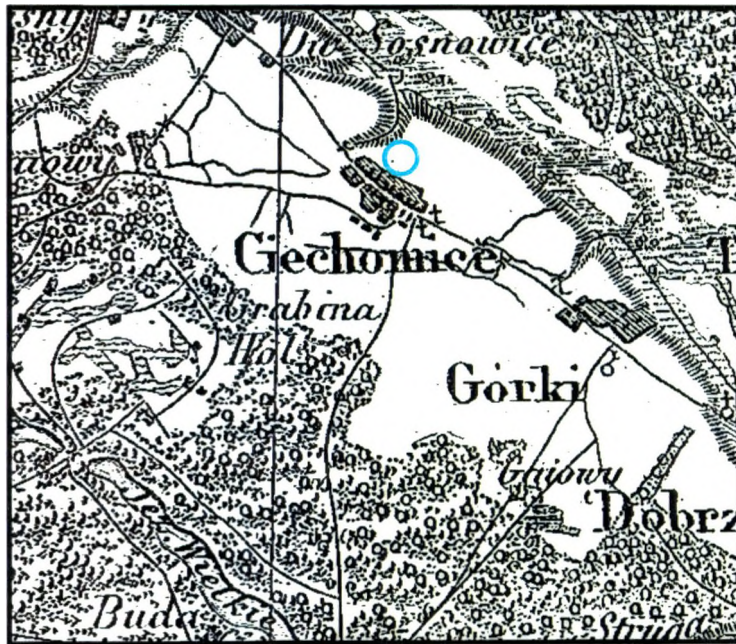
Lokalizacja stanowiska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

50.GŁUCHÓW

Lokalizacja dworu z końca XVIII w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

51.CIECHOMICE

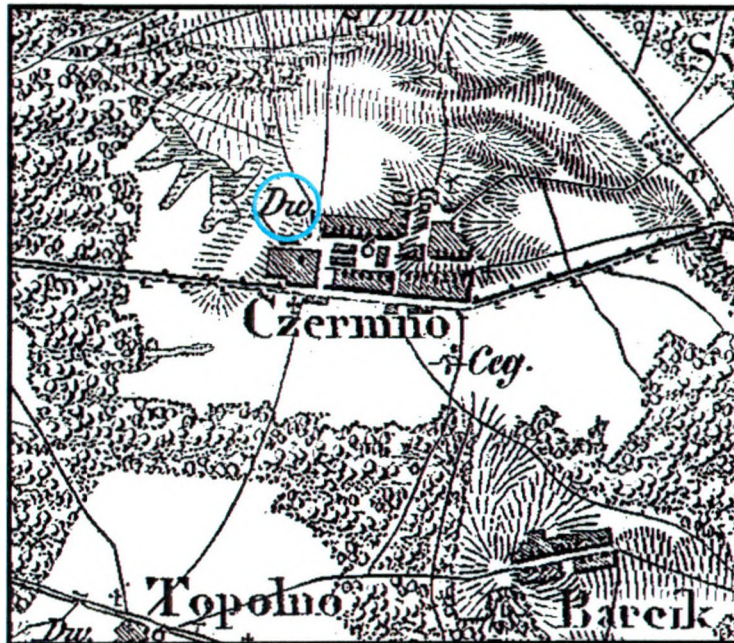

Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

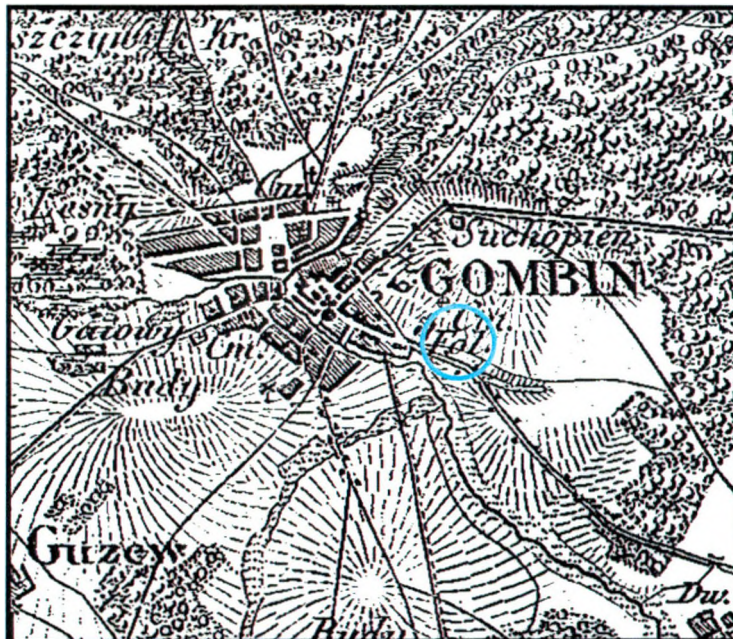
Dwór z XIX w.

52.CZERMNO

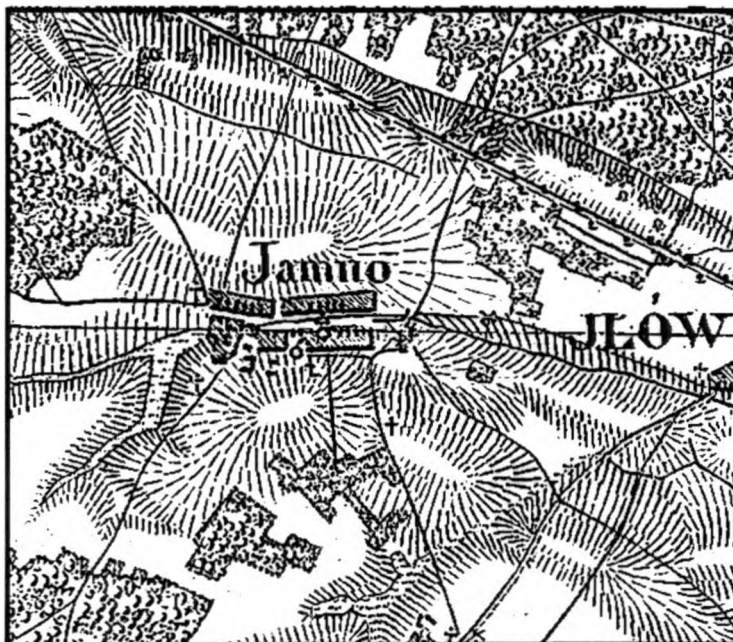
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

53.GĄBIN

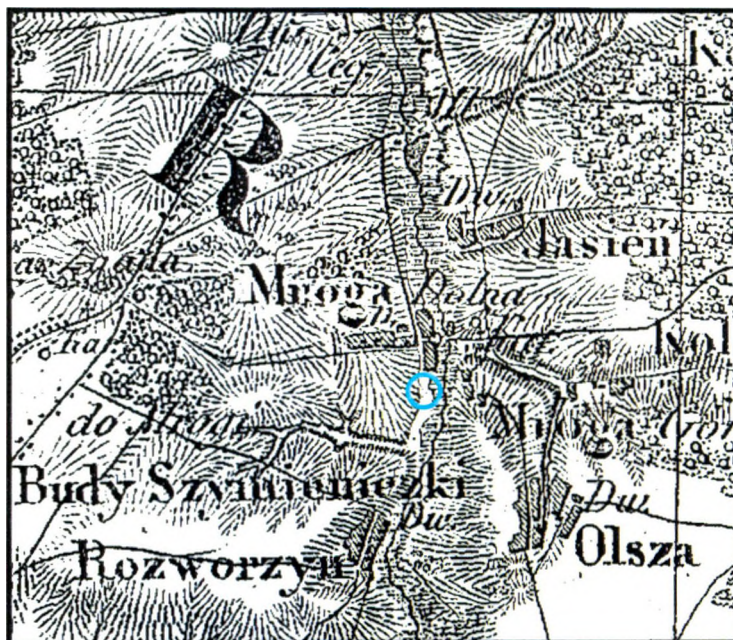
Lokalizacja folwarku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

54.JAMNO

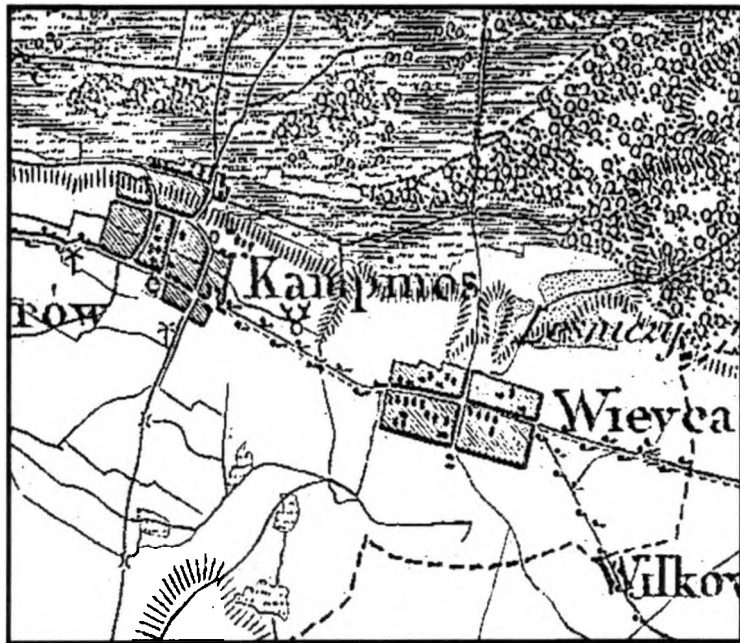
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

55.MROGA

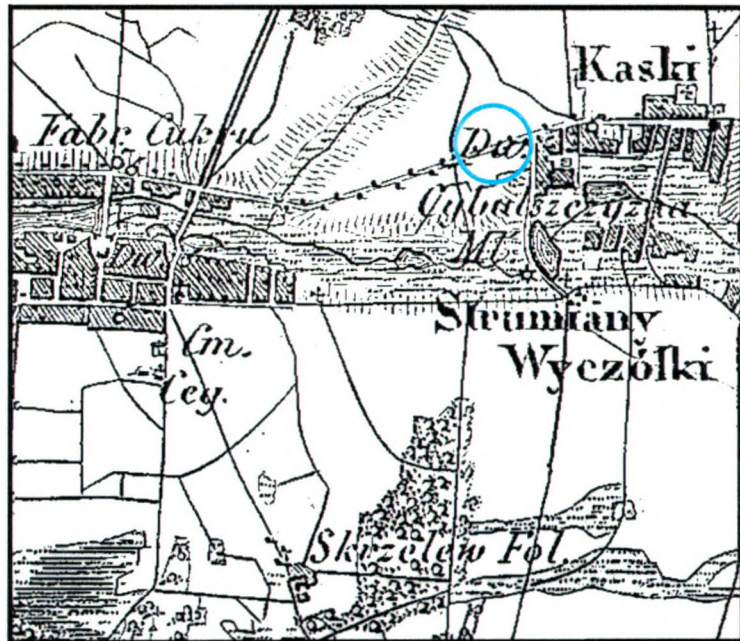
Lokalizacja stanowiska na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

56.KAMPINOS

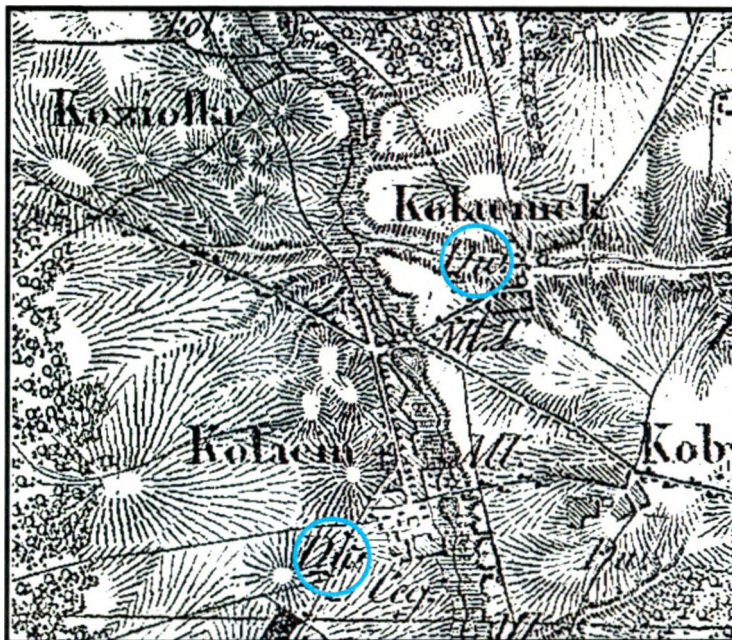
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

57.KASKI

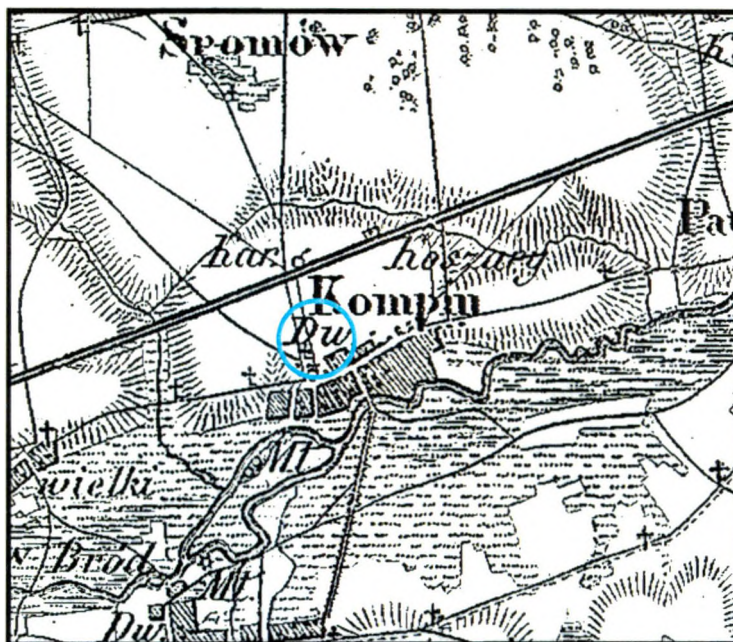
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

58.KOŁACIN

Lokalizacja dworów z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

59.KOMPINA

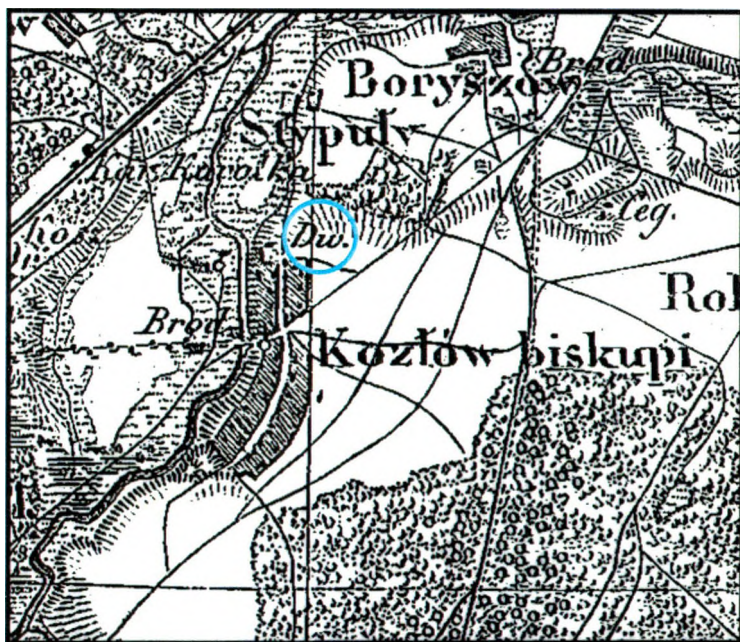
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

60.KORABIEWICE

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

61.KOZŁÓW BISKUPI

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

62.KUTNO

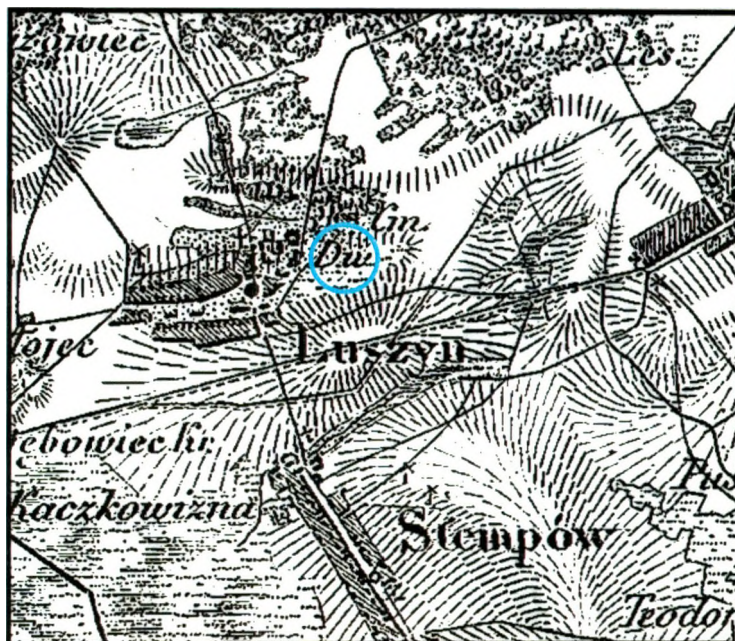

Lokalizacja kompleksu w Gieraltach na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Fragment planu miasta z 1826 r. (wg *Kutno. Studium historyczno-urbanistyczne...* na czerwono - oznaczone budynki murowane, na czarno - drewniane)

63.LUSZYN

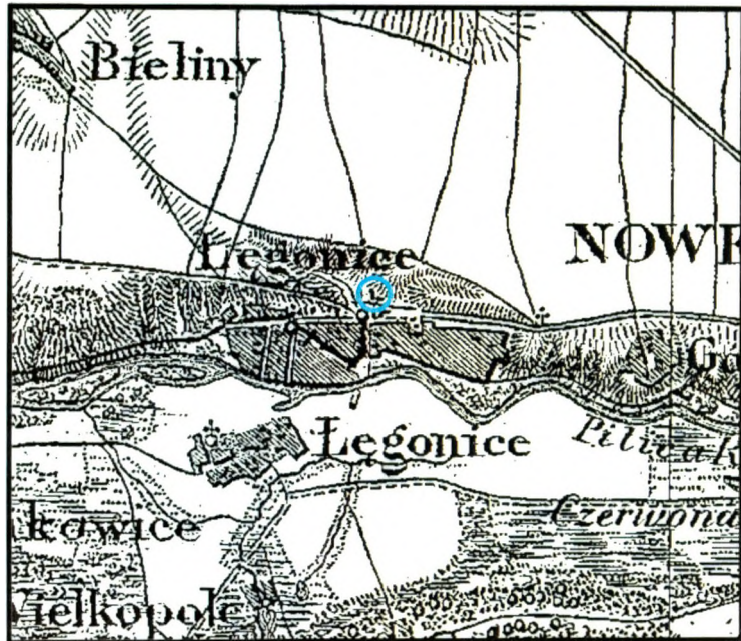

Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Pałac - widok od frontu

64.ŁĘGONICE

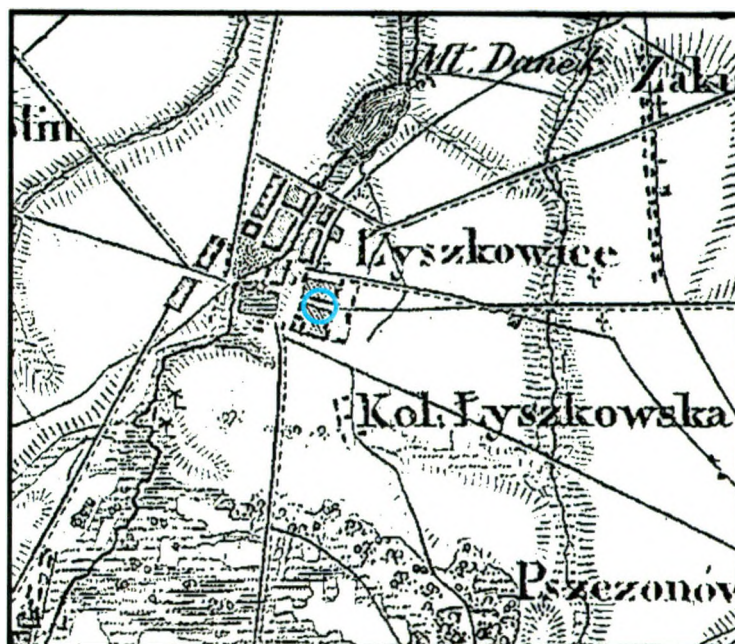

Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

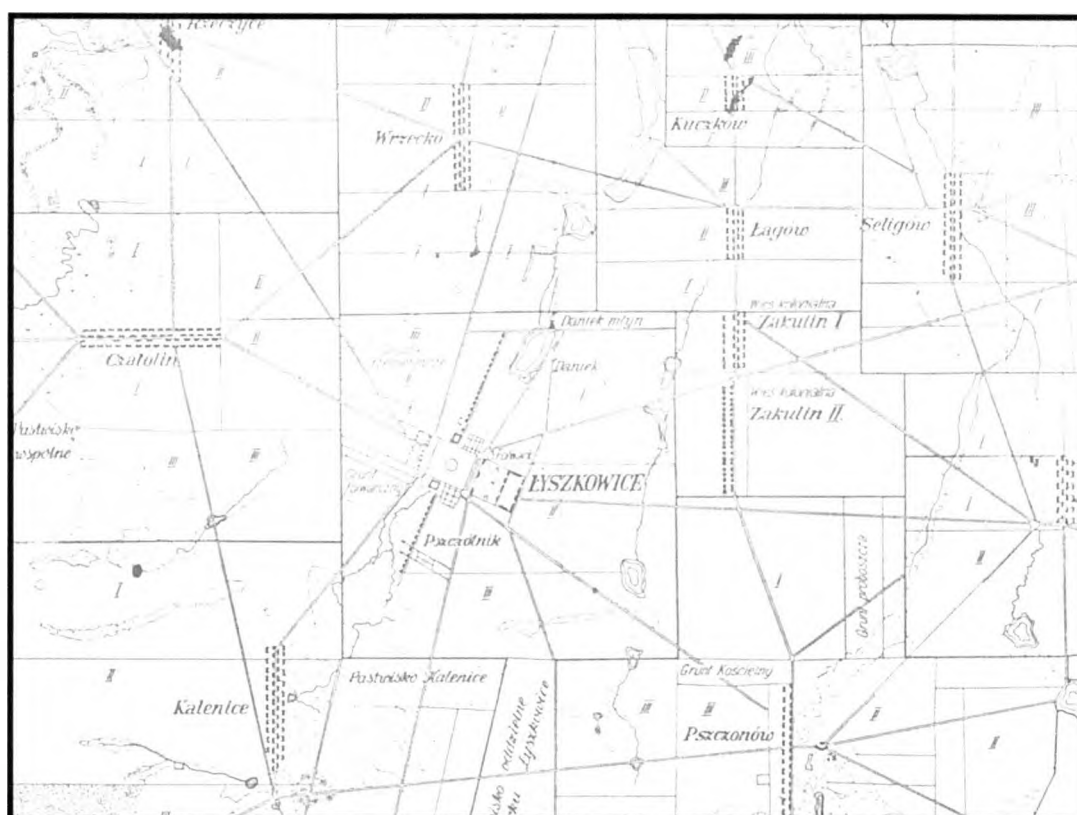

Dwór z XIX w. - widok od frontu

65.ŁYSZKOWICE

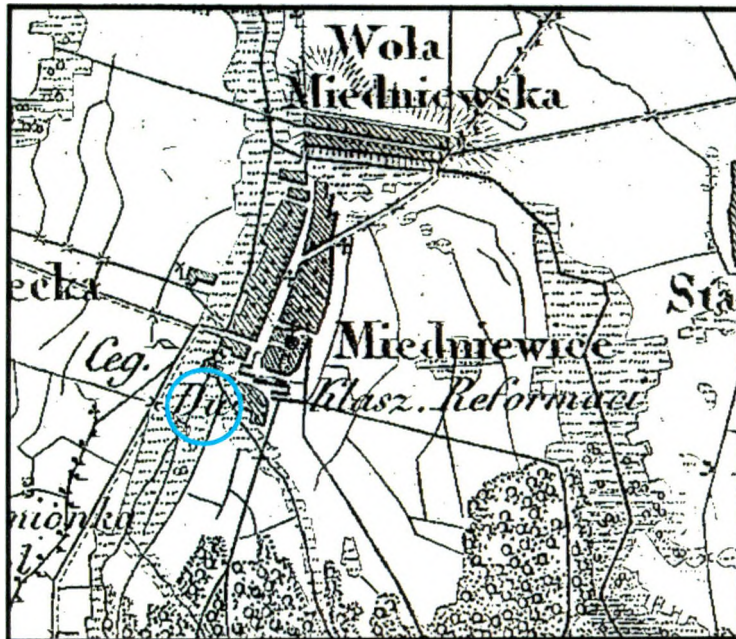

Lokalizacja zabudowań dworskich na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

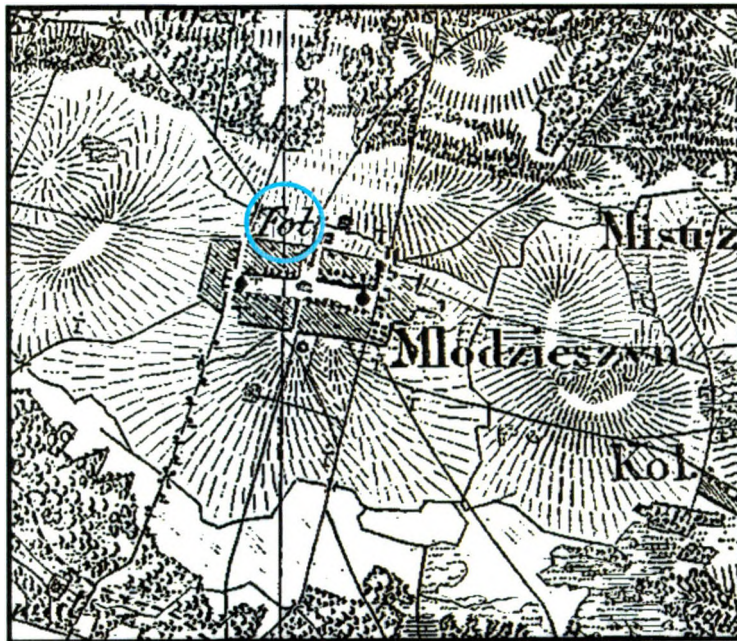
Lokalizacja zabudowań dworu i folwarku na planie dóbr klucza łyszkowickiego z 1827 r.

66.MIEDNIEWICE

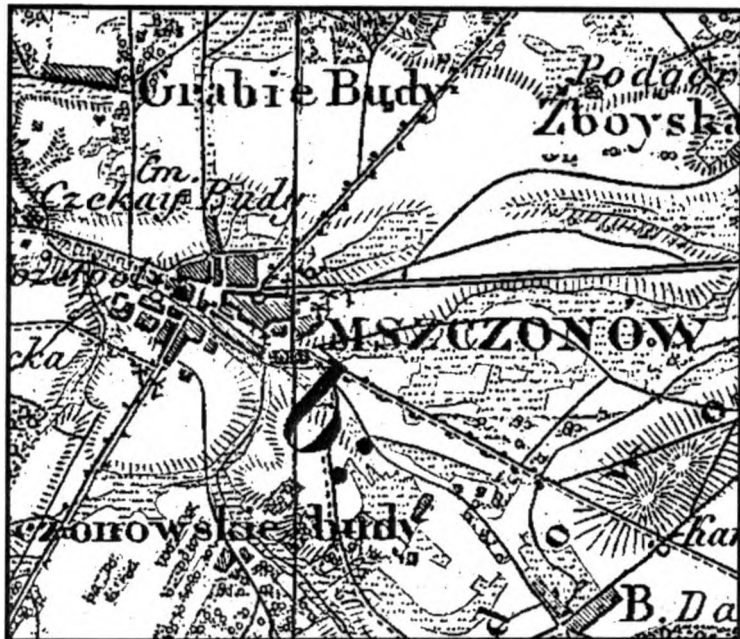
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

67.MŁODZIESZYN

Lokalizacja folwarku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

68.MSZCZONÓW

Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

69.PIASKI

Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

70. NOWY DWÓR

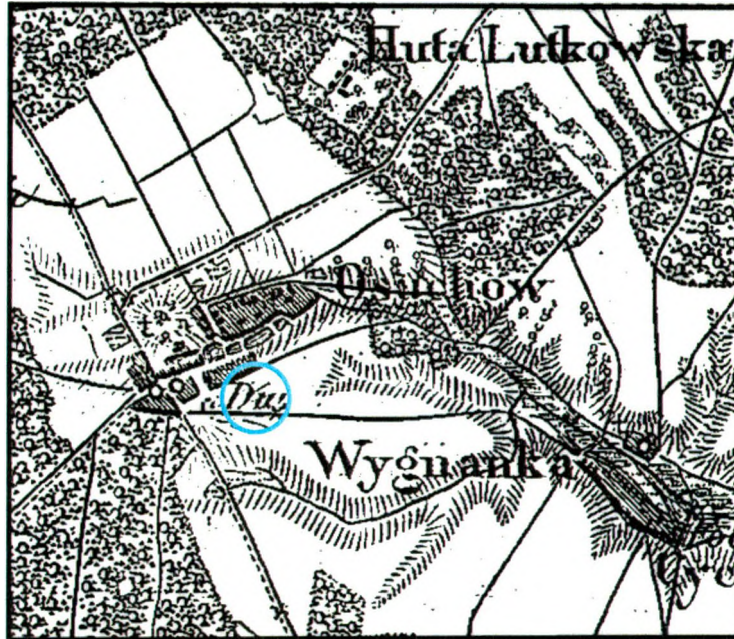
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

71. ORZYSZÓW

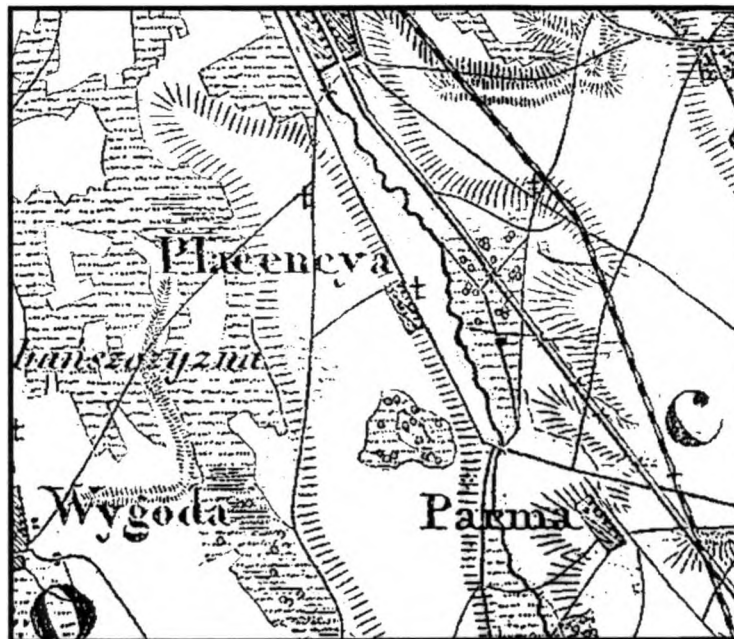
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

72.OSUCHÓW

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

73.PŁACZEW (PLACENCJA)

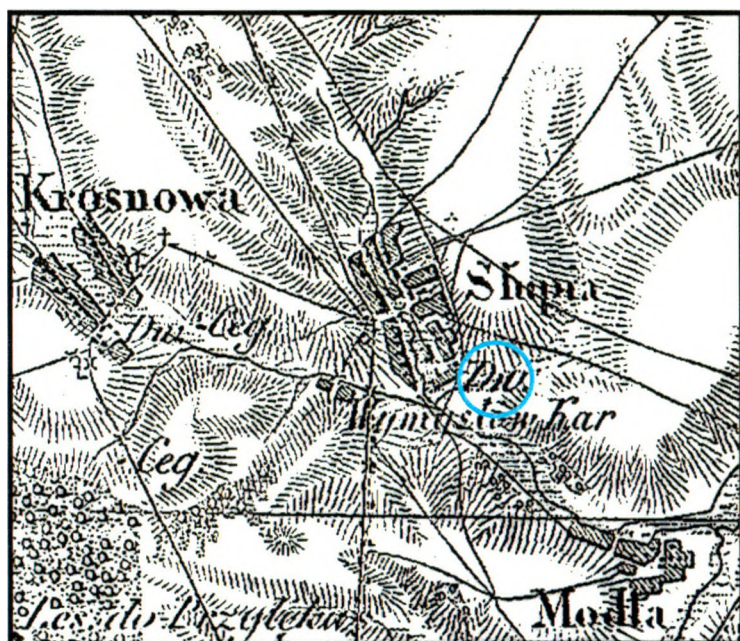
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

74. POPŁACINO

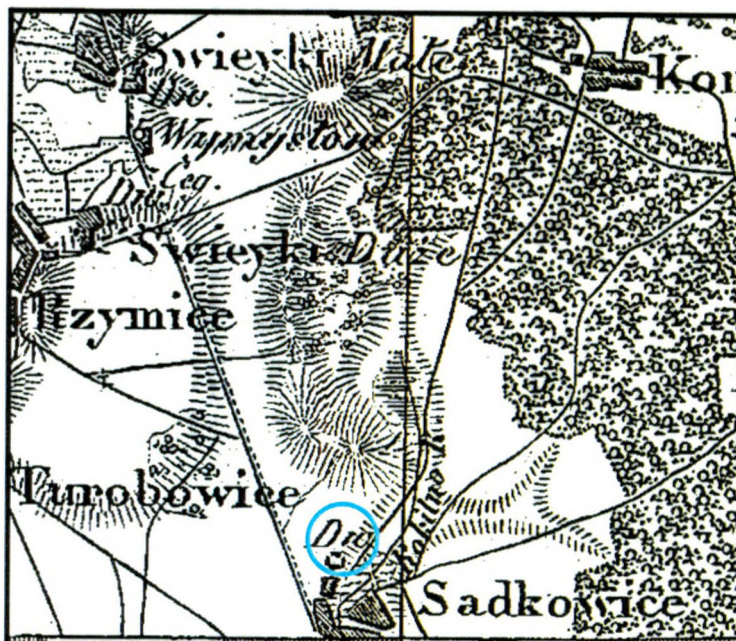
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

75. SŁUPIA

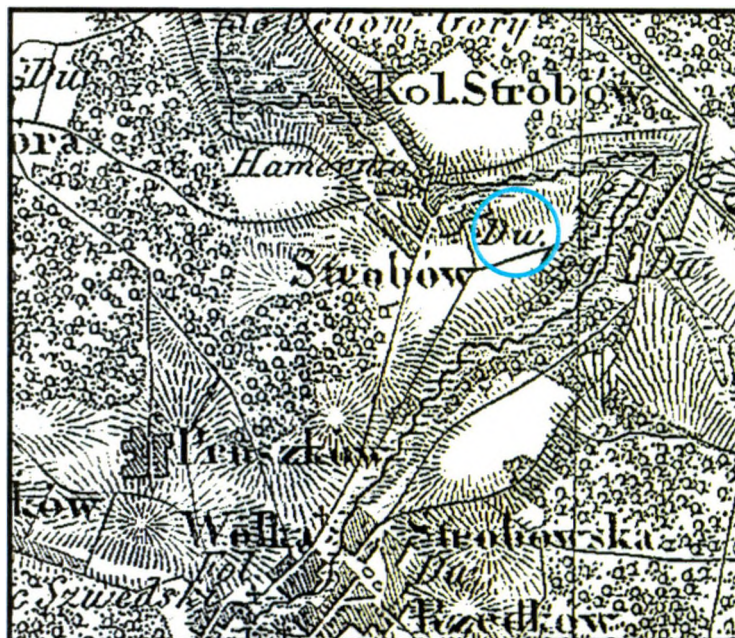
Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

76.SADKOWICE

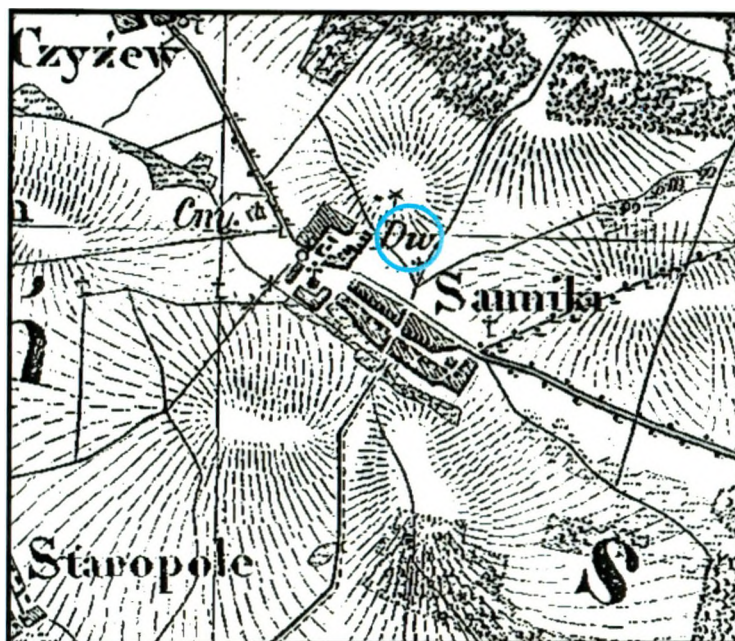
Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

77.STROBÓW

Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

78.SANNIKI

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Pałac - elewacja od strony ogrodu

79.SKOTNIKI

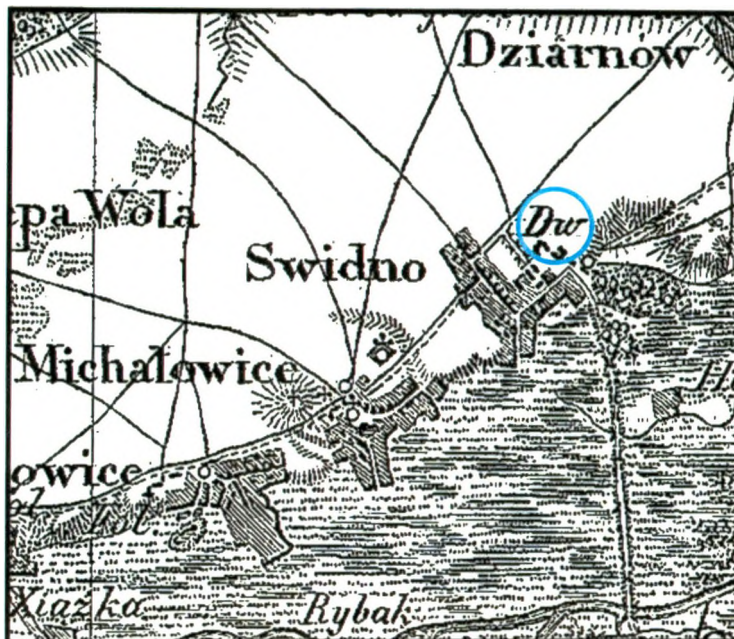

Lokalizacja dworu z połowy XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

Dwór z połowy XIX w. - widok od frontu

80. ŚWIDNO

Lokalizacja pałacu z 2 poł. XVIII-początku XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

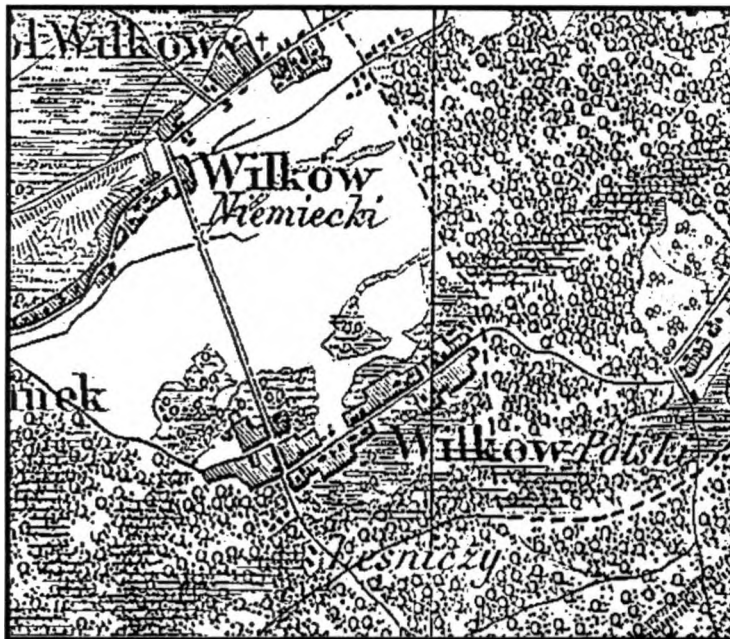
Pałac - elewacja od strony ogrodu

81.TROJANÓW

Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

82.WILKOWO

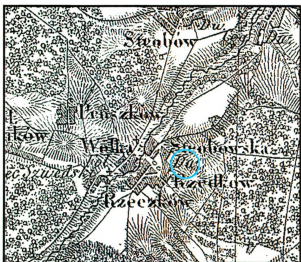
Lokalizacja miejscowości na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

84. WISKITKI

Lokalizacja dworu na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

85. WÓLKA STROBOWSKA

Lokalizacja dworu z XIX w. na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

86. WOJEWÓDZTWO RAWSKIE NA TLE SĄSIĘDNICH
- podział województw wg. stanu na 2 poł. XVI w.

MIEJSCOWOŚCI:

1. Kutno	27. Suserz	53. Podczechy	79. Miedniewice	105. Strobów	131. Ossa
2. Mnich	28. Pacyna	54. Kozłów Szlachecki	80. Bolimów (Bolemów)	106. Dębowa Góra	132. Cieladz
3. Sójki	29. Rybie	55. Kompina	81. Wólka Łasiecka	107. Wólka Strobowska	133. Sierzchowy
4. Głogowiec	30. Czemno	56. Łowicz	82. Łasieczniki	108. Słupia	134. Żdżar
5. Raciborowo (Raciborów)	31. Grabie	57. Brochów	83. Nieborów	109. Przybyszyce	135. Lewin
6. Klonowiec	32. Troszyno	58. Gawłowo	84. Placzew (Placencja)	110. Mikulin	136. Sadkowice
7. Jemielno (Imielno)	33. Życko	59. Trojanów	85. Chwałsin	111. Żelazów	137. Marchaty (Markwaty)
8. Łanięta	34. Piotrków	60. Sochaczew	86. Walewice	112. Żelazna	138. Biała
9. Sokołowo	35. Słubice	61. Śladowo	87. Głowno	113. Rzeczków (Rzędków)	139. Błędów
10. Zaborowo	36. Sanniki	62. Piaski	88. Dmosin	114. Mnichowice (Michowice)	140. Dąbrówka (Dąbrówka Stara)
11. Sierakowo	37. Osmolin	63. Wilkowo	89. Zawady	115. Celigów	141. Mnichowice (Michałowice)
12. Trębki	38. Łuszyń	64. Zamczysko	90. Dmosin-Grodzisko	116. Prusy	142. Lubania
13. Józefków	39. Stępowo	65. Kampinos	91. Nagawki	117. Głuchów	143. Świdno
14. Piotrowo	40. Czemiewo	66. Leszno	92. Koziołki (Kozielki)	118. Gutkowice (Gotkowice)	144. Nowe Miasto
15. Górki	41. Kiernoza	67. Pawłowice	93. Kołacin	119. Popień	145. Łęgonice
16. Baby	42. Żaluskowo (Żalusków)	68. Izbiska	94. Mroga (Mroga Dolna)	120. Kolonia Lubiska	
17. Gostynin	43. Jamno	69. Zawady	95. Olsza	121. Węgrzynowice	
18. Rogożewo	44. Ilów	70. Kaski	96. Łyszkowice	122. Budziszewice	
19. Popielino	45. Ostrowce (Ostrowiec)	71. Skotniki	97. Skierniewice	123. Żelechlin	
20. Ciechomice	46. Brzozów	72. Jeżowa Wola (Jeżówka)	98. Korabiewice	124. Krzemienica	
21. Tokary (Tokarzyn)	47. Giżyce	73. Białynin	99. Mszczonów	125. Rawa	
22. Zdówr	48. Młodzieszyn	74. Kozłów Biskupi	100. Radziejowice	126. Kurzeszyn Stary	
23. Koszelewo	49. Roszki (Ruski)	75. Guzów	101. Osuchów	127. Nowy Dwór	
24. Mściszew (Niemiściszew)	50. Rybno	76. Orzyszów	102. Wola Pękoszewska	128. Stara Rawa	
25. Gąbin	51. Jasieniec	77. Chlewnia (Chlebia)	103. Jaruzel	129. Dzwonkowice	
26. Szczawin	52. Swarocin	78. Wiskitki	104. Trzciana	130. Babsko	

* Lokalizacja miejscowości, przebieg granic, dróg, cieków wodnych na podstawie: AHP Mapa Mazowsze

88.WYKAZ OBIEKTÓW

Lp.	Lokalizacja obiektu	Status miejscow.	Własność	Fundator	Rodzaj obiektu	Informacja o lokalizacji "na kopcu"	Czas powstania	Pierwsza informacja o istnieniu obiektu	Pierwsza wzmianka o miejscow.	Badania archeologiczne	Zachowane relikty
1.	Chruślin	wieś; ośrodek prokuracji, nast. klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. Jarosław Bogoria Skotnicki (?); 2. Wojciech Baranowski	1. dwór drewniany; 2. dom drewniany (?)	brak	1. ok. poł. XIV; 2. pocz. XVII w.	1465	1343	nie	nie
2.	Głuchów	wieś	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. Janisław lub Jarosław Bogoria Skotnicki (?)	dwór drewniany	brak	1. poł.XIV w.(?)	1511/1512 (folwark)	1338	nie	nie
3.	Kompina	wieś; ośrodek prokuracji, nast. klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. ?; 2. Maciej Łubieński	1. dwór lub jedynie folwark; 2.dwór drewn.	brak	1. k. XV w.(?); 2. l. 40. XVII w.	1511/1512	1345	nie	nie
4.	Łęgonice	wieś	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. Wincenty Kot (?)	dwór (drewniany ?)	brak	pocz. XV w. (?)	pocz. XV w.	1359	nie	nie
5.	Łowicz	miasto; ośrodek klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. ?; 2. Jarosław Bogoria Skotnicki	1. gród; 2. zamek	tak	1. XI-XII w.(?); 2. poł. XIV w.	1359	1136	tak	tak
6.	Łyszkowice	wieś; ośrodek prokuracji, nast. klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. ?; 2. Wojciech Baranowski, Jan Lipski, Wacław Leszczyński	1. dwór drewniany (?); 2. dwór drewniany - reprezentacyjny; drewniany pałac na podmurowaniu; drewniany dwór na podmurowaniu	brak	1. 2 poł. XV w.(?); 2. pocz. XVII w.-1 poł. XVII w.	1493	1356	nie	nie
7.	Mnichowice (Michowice)	wieś; ośrodek prokuracji, nast. klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. Wojciech Jastrzębiec (?); 2. Andrzej Leszczyński	1. dwór, drewniany (?) i folwark; 2.drewniany pałac	brak	1. pocz. XV w.; 2. poł. XVII w.	1429	1348	pow.	nie
8.	Piączew (Placencja)	wieś	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1?; 2.Andrzej Leszczyński	1. dwór drewniany; 2. pałac murowany	brak	1. 1 poł. XVII w.(?); 2.poł. XVII w.	1653	1579	nie	nie

9.	Skierniewice	miasto; ośrodek klucza	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	1. Jarosław Bogoria Skotnicki (?); 2. Jan Łaski, Wojciech Baranowski i Wawrzyniec Gębicki	1. dwór-zamek 2. pałac	1. tak	1. ok. poł. XIV w.; 2. pocz. XVI w. i pocz. XVII w.	1360	1359	nie	tak
10.	Słupia	wieś; ośrodek prokuracji	arcybiskupstwo gnieźnieńskie	arcybiskupi gnieźnieńscy	dwór drewniany	brak	1 poł. XIII w.	1242	1242	nie	nie
11	Jamno	wieś	biskupstwo poznańskie	1. Andrzej Zaręba (?)	dwór drewniany	brak	k. XIII, pocz. XIV w.	brak	1297	nie	nie
12	Kozłów Biskupi	wieś; ośrodek klucza	biskupstwo poznańskie	biskupi poznańscy	dwór drewniany	brak	ok. poł. XIII, pocz. XIV w.	1405	1248	nie	nie
13	Jeżów	miasto	opactwo benedyktynów z Lubinia	benedyktyni z Lubinia	kościół i klasztor	brak	XII w.	ok. 1185	ok. 1185	nie	nie; relikty gotyckiej świątyni w bryle kościoła z pocz. XX w.
14	Popłacino	wieś	biskupstwo płockie	biskupi płoccy	dwór drewniany	brak	1 poł. XIII w.	1 poł. XIII w.	1185	nie	nie
15	Biała Rawska	miasto	książęca, nast. królewska	Konrad I (?)	gród	tak	k. XII, pocz. XIII w.	1276	1276	nie	nie
16	Bolimów	miasto	książęca, nast. królewska	Siemowit V lub Władysław I	dwór na kopcu	tak	1 poł. XV w.	1455	1412	nie	nie
17	Budziszewice	miasto	prywatna; książęca, nast. królewska	dwór po 1778 r. - Michał Pikarski	dwór drewniany	tak	XVII (?)	1661 (folwark); 1789 (dwór)	1295	nie	nie
18	Chlewnia (Chlebnia)	wieś	książęca, później prywatna	faza z XIII w. - Konrad I	gród	tak	XI-XII w.; XIII w.	brak	1425	tak	tak
19	Czermno	wieś	książęca, nast. królewska	1 poł. XV w. - Władysław I lub Siemowit IV	dwór drewniany	brak	1 poł. XV w. (?)	brak	1341	nie	nie
20	Dzwonkowice	wieś	książęca, nast. królewska	Bolesław II lub Siemowit I	gród	tak	k. XIII, pocz. XIV w.	brak	brak	tak	tak
21	Gąbin	miasto	książęca, nast. królewska	Konrad I	dwór drewniany	brak	pocz. XIII w.	brak	1215	nie	nie

22	Gostynin	miasto	książęca, nast. królewska	1. Konrad I; 2. Siemowit III i Siemowit IV	1.gród; 2.zamek	1-2.tak	1.1 poł. XIII w.; 2. 3-4 ćw. XIV w.	1300; 1329	1279	tak	tak
23	Guzów	wieś	prywatna; książęca, nast. królewska	1. Mikołaj Radziejowski (?); 2.Andrzej Ogiński (3 ćw. XVIII w.); Franciszek Sobański (3 ćw. XIX w.)	1.dwór drewniany; 2.pałac	brak	1.1poł.XVI w.; 2. 3 ćw. XVIII w., przebudowa 3 ćw. XIX w.	1564	1398	nie	nie
24	Kampinos (tzw. Niedźwiedzia)	miasto/wieś	książęca, nast. królewska	Władysław I lub Siemowit IV (?)	dwór drewniany	brak	1 poł. XV w.	1455	1414	nie	nie
25	Kaski	wieś	książęca, nast. królewska	1 Siemowit IV; 2. Jan Leszczyński	1.dwór drewniany; 2.dwór drewniany	brak	1.pocz. XV w.; 2. 2 poł. XVII w.	1564	1385	nie	nie
26	Korabiewice	wieś	książęca, nast. królewska/w części prywatna	Fundator założenia z XVI w. - nieznany; dwór z 2 poł.XVIII w. - Mikołaj Pikarski	dwór drewniany	brak	1 poł.XVI w.	1545	1368	nie	nie
27	Kurzeszyn Stary	wieś	w części książęca, w części prywatna	1.Bolesław II (?); 2.Rawicze z Kurzeszyna(?)	1.dwór na kopcu; 2.dwór(?)	1.tak	1.k.XIII, 1 poł. XIV w.; 2.XIV-pocz. XV w.?	brak	1313	1.tak	1.tak
28	Miedniewice	wieś	książęca, nast.królewska	2 ćw. XV w. - Siemowit IV lub Siemowit V	dwór drewniany	brak	2 ćw. XV w.	brak	1431	nie	nie
29	Młodzieszyn	wieś	książęca, nast.królewska	Siemowit III (?)	dwór drewniany	brak	poł. XV w.(?)	brak	1349	nie	nie
30	Mszczonów	miasto	książęca, nast.. królewska	Konrad I (?)	dwór drewniany	brak	1 poł. XIII w. (?)	brak	1245	nie	nie
31	Nowy Dwór	wieś	książęca, nast. królewska	Siemowit IV lub Siemowit V	dwór drewniany	brak	1 poł. XV w.	1442	1442	nie	nie
32	Orzyszów	wieś	książęca, nast. królewska	Stanisław Wolski	dwór drewniany	brak	1 poł. XVI w.	1564	1436	nie	nie

33	Piaski w Puszczy Kampinowskiej	wieś	w części książęca/królewska; w części - biskupów płockich	Siemowit IV (?)	dwór drewniany	brak	pocz. XV w.(?)	brak	1282	pow.	nie
34	Rawa Mazowiecka	miasto	książęca, nast. królewska	1.Bolesław II; 2.Siemowit III/Siemowit IV	1.wczesnośredniowieczny gród - tzw. Anielska Góra; 2.zamek	tak	1.2 poł.XIII w.; 2.2 poł.XIV w.	1313	1275	tak	tak
35	Rzeczków	wieś	w części książęca, w części prywatna	Bolesław II (?)	gród	tak	k.XIII, 1 poł. XIV w.	brak	1454	tak	tak
36	Sanniki	wieś	książęca, nast. królewska	Siemowit IV lub Siemowit V	dwór drewniany	brak	1 poł. XV w.	1462	1418	nie	nie
37	Sochaczew	miasto	książęca, nast. królewska	1. Konrad I(?); 2.Siemowit III lub Siemowit IV(?)	1.gród; 2.zamek	tak	1.1 poł. XIII w.; 2. 3 ćw. XIV w.	1221	1221	tak	tak
38	Stara Rawa	wieś	książęca, nast. królewska	Konrad I lub Siemowit I	gród	tak	2 ćw. XIII w.-poł. XIII w.(?)	brak	1228	tak	tak
39	Trojanów	wieś	książęca, nast. królewska	Konrad I	dwór drewniany	brak	pocz. XIII w.	brak	1222	nie	nie
40	Wilkowo	wieś	książęca, nast. królewska	Władysław I	dwór drewniany	brak	2 ćw. XV w. (po 1440 r.)	brak	1439	nie	nie
41	Wiskitki	miasto	książęca, nast. królewska	Konrad I	dwór drewniany	brak	pocz.XIII w.	1399	1221	nie	nie
42	Zamczysko	wieś	książęca, nast. królewska	Konrad I lub Siemowit I (?)	gród	tak	2 poł. XIII w.	brak	4 ćw. XIX w.	tak	tak
43	Błędów	wieś	prywatna	Błędowscy h. Półkozic	dwór drewniany	brak	2 poł. XIV - 1 poł.XV w.(?)	brak	1392	pow.	nie
44	Brochów	wieś/miasto	prywatna	1.Brochowscy h. Prawda; 2.Jan Brochowski	1.dwór drewniany(?); 2.kościół murowany	1.brak	1.2 poł. XIV - 1 poł.XV w.(?); 2.1551-1561	1.brak; 2.1551	1222	nie	kościół
45	Celigów	wieś	prywatna	Celgowscy h. Rawa	dwór drewniany(?)	brak	XV-XVI w.	brak	1418	pow.	nie

46	Ciechomice	wieś	prywatna	Ciechomscy h. Wężyk	dwór drewniany(?)	brak	2 poł. XIV - 1 poł.XV w.(?)	brak	1227	nie	nie
47	Dębowa Góra	wieś	prywatna	Wojciech Kucieński h. Ogończyk lub jeden z jego synów	dwór murow. na kopcu	tak	2 poł. XVI w.	brak	1445	tak	tak
48	Dmosin	miasto	prywatna	Dzierżek Kopacz	dwór na kopcu	tak	ok. poł. XIV w.	1355-1358	1334	tak	tak
48a	Dmosin-Grodzisk	wieś	prywatna	1.Dmosińscy h.Kopacz; 2.Dębowski h. Jelita (?)	1.dwór drew.; 2.dwór drew.-murow.	cypel wysoczyzny nad rzeką	1. k. XVI w.; 2.k.XVIII w.	brak	1334	tak	tak
49	Giżyce	wieś	prywatna	1.Paweł Giżycki h. Gozdawa; 2.Giżyccy	1.dwór murow.; 2.dwór murow.	tak	1.1 poł.XV w.; 2.XVII w.	1487	1405	nie	tak
50	Głowno	miasto	prywatna	1.Aleksander Głowieński lub jego syn Jan; 2. Lubowidzcy h. Kopacz	1.dwór drew. na kopcu?;2.dwór murow. na kopcu	tak	1.2 poł.XVII w.; 2.1 poł. XVIII w.	brak	1421	tak	tak
51	Gotkowice (Gutkowice)	wieś	prywatna	Gutkowscy h. Rawa (Andrzej lub Florian i Jan)	dwór na kopcu (drew.?)	tak	k. XIV-pocz. XV w.(?)	brak	1382	pow.	tak
52	Imielno (Jemielino)	wieś	prywatna	Jemielscy h. Nieczuja (Stanisław Jemielski ?)	dwór na kopcu (drew.-murow.?)	tak	k.XVI-pocz. XVII w.(?)	brak	1388	pow., odwiarty	tak
53	Izbiska	wieś	prywatna	1. przedstawiciel rodu Pierzchałów; 2.Mikołajewscy h. Półkozic	1. dwór drew. (?) na cyplu; 2. dwór drew-mur (?) na cyplu	brak	1. XV w.; 2.XVI-XVII w.(?)	brak	1446	pow.	nie
54	Jeżówka	wieś	prywatna	Jeżowie h. Drzewice (Stanisław Jeż ?)	dwór murow.(?) na kopcu	tak	1 poł. XVII w.(?)	brak	od 1432	pow.	nie
55	Kiernozia	miasto	prywatna	Kiernoscy h. Junosza	dwór mur. (?)	nie	1 poł. XVI w.(?)	brak	od 1435	tak	nie
56	Kołacin	wieś	prywatna	Plichtowie h. Półkozic(?)	dwór drew.?	brak	2 poł. XV-pocz. XVI w.	1671	1281	nie	nie
57	Koziołki	wieś	prywatna	Koziełkowscy h.Rawa lub Plichtowie h. Półkozic(?)	dwór drew.(?)	brak	XV/XVI w.	brak	1414	pow.	nie
58	Kozłów Szlachecki (Nowy)	wieś	prywatna	Andrzej Szczubiół I h. Wąż lub Andrzej Szczubiół II	dwór drew. (?) na kopcu	tak	XIV w.(?)	brak	1407	pow.	tak

59	Kutno	miasto	prywatna	1.Andrzej Kucieński h. Ogończyk lub jeden z jego synów; 2. Stanisław lub Jerzy (?) Kucieńscy	1.dwór murow. na kopcu; 2.dwór drew. i folwark	1.tak	1.k.XV- pocz. XVI w.; 2. pocz.XVII w.(?)	1509	1301	nie	nie
60	Luszyń	wieś	prywatna	Sierpcy h. Prawda (Prokop Sierpski?)	dwór	brak	2 poł. XV w.(?)	1496	1473	nie	nie
61	Łanięta	wieś	prywatna	Stanisław lub Jerzy Kucieński h. Ogończyk (?)	dwór murow.	brak	1 poł. XVI w.	brak	1437	pow.	tak
62	Marchaty	wieś	prywatna	Sadkowscy h. Rola (Hermolaus z Sadkowic ?)	dwór na kopcu	tak	XVI-XVII w.	brak	1449	tak	tak
63	Mnich	wieś	prywatna	Kucieńscy h. Ogończyk lub Krosnowscy h. Junosza	dwór drew.-murow. na kopcu	tak	XVI (?) - XVII/XVIII w.	brak	1399	tak	tak
64	Mroga	wieś	prywatna	Elwig Sierstrzeniec z Mrogi (?)	dwór drew.(?)	brak	poł. XIV w.(?)	brak	1421	pow.	nie
65	Nagawki	wieś	prywatna	Kurzescy h. Kopacz(?)	dwór murow.(?) na kopcu	tak	XVIw.(?)	brak	1365	pow.	nie
66	Nieborów	miasto	prywatna	1.Nieborowscy h. Prawda; 2.Michał Stefan Radziejowski	1.dwór murow. na kopcu; 2.pałac	tak	1.2 poł.XVI w.-pocz. XVII w.; 2.1695-1697	1694	1368	tak	tak
67	Nowe Miasto (d.Pobiedna)	miasto	prywatna	1.Nowomiejscy h. Rawa; 2.Franciszek i Kazimierz Granowsy	1.dwór na kopcu (?); 2.pałac	1.tak	1.XV w.(?); 2.1 poł. XVIII w.	1.brak	1400	pow.	tak
68	Ossa	wieś	prywatna	Ozgowie h. Rawa	dwór drew.(?)	brak	XVI-XVII w.	brak	1438	tak	nie
69	Osuchów	wieś	prywatna	Osuchowscy h. Gozdawa (?)	dwór drew.-murow. na kopcu	tak	k. XVI, pocz. XVII w.(?)	1670	1380	nie	nie
70	Popień	wieś	prywatna	Wawrzyniec, kasztelan z Białej lub Marek z Korabiewic Popienia h. Szarza	dwór na kopcu	tak	pocz. XIV w. lub pocz. XV w.	1477	1240	pow.	nie
71	Prusy	wieś	prywatna	Pruscy h. Prawda	dwór drew.(?)	brak	XIV-XV w.	brak	1402	pow.	nie

72	Radziejowice	wieś	prywatna	1.Andrzej Radziejowski h. Junosza (?); 2. Stanisław Radziejowski	1.dwór drew.? lub murow. na kopcu; 2.pałac	tak	1.ok. poł. XV w.; 2. pocz.XVII w.	1584	1380	tak	tak
73	Rybie	wieś	prywatna	Rybscy h. Grzymała?	dwór na kopcu	tak	XVI-XVII w.	brak	1415	pow.	tak
74	Sadkowice	wieś	prywatna	Sadkowsy h. Rola	dwór drew.(?)	brak	k. XV w.(?)	brak	1441	nie	nie
75	Skotniki	wieś	prywatna	Konstanty Plichta h. Półkozic(?)	dwór murow.(?)	brak	1 poł. XVII w.(?)	brak	1401	pow.	nie
76	Strobów	wieś	prywatna	Doleccy h. Junosza(?)	dwór drew.(?)	brak	XV w.(?)	brak	1424	pow.	nie
77	Świdno	wieś	prywatna	Świdzińscy h. Półkozic	dwór drew.(?)	brak	2 poł. XIV - 1 poł.XV w.(?)	brak	1360	nie	nie
78	Walewice	wieś	prywatna	Walewscy h. Kolumna	1. dwór na kopcu; 2. dwór drew.	1.tak	1. k. XIV w.(?); 2. przed 1783	brak	1386	nie	nie
79	Wólka Łasiecka/Łasieczniki	wieś	prywatna	1. Łasieccy h. Jasieńczyk; 2. Lipsy h. Łada (?)	1.dwór drewniany na kopcu (?); 2.dwór murow. na kopcu	tak	1.ok. poł. XV w.(?); 2.pocz. XVII w.	ok.1520	1457	pow.	tak
80	Wólka Strobowska	wieś	prywatna	?	dwór drew.(?)	brak	XV w.(?)	brak	1783	pow.	nie
81	Załusków	wieś	prywatna	?	dwór murow. na kopcu	tak	XVII-XVIII w.	brak	1452	pow.	tak
82	Zawady	wieś	prywatna	Krasowscy h. Rawa	dwór drew.(?)	brak	k.XVI-pocz.XVII w.	brak	ok.1520	pow.	nie
83	Żelazna	wieś	prywatna	1.Rawicze z Żelaznej (Warsz lub jego synowie?); 2. Jan z Żelaznej h. Rawa(?); 3.Trzcińcy h.Rawa(?)	1.dwór drew. na kopcu(?); 2.dwór murow na kopcu; 3.dwór murow.	1-2.tak; 3.nie	1.XIV-1 poł.XV w.; 2. 2 ćw.XVI w. 3. 2 poł.XVII w.	brak	1334	tak	tak

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W ŁODZI

Rps 20587